

TUDOMÁNYOS KONFERENCIÁK
AZ ORSZÁGHÁZBAN

Sorozatszerkesztők:
BELLAVICS ISTVÁN, PELYACH ISTVÁN

X 277.239

Sztálin árnyékában

A szovjet modell exportja
Kelet-Közép-Európába (1944–1948)

Szerkesztette:
MITROVITS MIKLÓS

BUDAPEST ■ 2018 ■ ORSZÁGHÁZ KÖNYVKIADÓ

A kötet szerzői

BOTTONI, STEFANO
KOCIAN, JIŘI
KORKUĆ, MACIEJ
KRAMER, MARK

MITROVITS MIKLÓS
Ö. KOVÁCS JÓZSEF
PALASIK MÁRIA
PERNES, JIŘI

VOLOKITJINA, TATJANA
VIKTOROVNA
VUKMAN PÉTER
ZAREMBA, MARCIN

SZTE Klebelsberg Könyvtár



J001279226



© Szerzők, 2018

© Országgyűlés Hivatala, 2018

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.



277239

www.orszaghazkonyvkiado.hu

A kiadásért felel: Such György

A kiadvány az Országgyűlés Hivatala Közgyűjteményi és Közművelődési Igazgatósága szakmai programjai keretében készült.

Igazgató: Bellavics István

Az Igazgatóság könyvprogramjának koordinátora: Pelyach István

Az angol, cseh, lengyel és orosz nyelvű tanulmányokat fordította:

Baki Attila, Borzon Daniel, Gazdag Erika és Tóth Szergej.

Szöveggyűjtő: Lajkó Sára

Korrektor: Széll Szilvia

Műszaki szerkesztő, tördelő: Fodor Gábor

Borítóterv: Szigligeti Mária

Képszerkesztő: Csengel-Plank Ibolya

A borítón: *Felvonulók masíroznak Sztálin-poszterrel a kezükben a bukaresti május 1-i parádén Romániában az 1950-es években. (Sovfoto/ UIG via Getty Images)*

Nyomta és kötötte az Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen

Felelős vezető: György Géza vezérigazgató



ISBN 978-615-5674-58-7

ISSN 2046-4876

TARTALOM

- KELET-KÖZÉP-EURÓPA SZOVJETIZÁLÁSÁNAK BELSŐ ÉS KÜLSŐ FELTÉTELEI
- 9 Mitrovits Miklós: A NÉPI DEMOKRÁCIÁTÓL A PROLETÁRDIKTATÚRÁIG
- 33 Mark Kramer: SZTÁLIN, A SZOVJET POLITIKA ÉS A KOMMUNISTA BLOKK LÉTREHOZÁSA KELET-EURÓPÁBAN (1941–1949)
- 75 Tatjana Viktorovna Volokityina: SZOVJET CÉLOK KELET-EURÓPÁBAN 1945–1947
- A SZOVJETIZÁLÁS TRAGIKUS SZIMBÓLUMAI
- 95 Palasik Mária: KOVÁCS BÉLA POLITIKAI PÁLYÁJA ÉS LETARTÓZTATÁSA
- 115 Maciej Korkuć: STANISŁAW MIKOŁAJCZYK LEHETETLEN KÜLDETÉSE
- 157 Jiří Kocian: JAN MASARYK HALÁLA
- FÉLELEM, ERŐSZAK ÉS DIKTATÚRA
- 181 Marcin Zaremba: A HÁBORÚ UTÁNI FÉLELEM KORA: LENGYELORSZÁG 1944–1947

- 201 Jiří Pernes: A CSEHSZLOVÁK TÁRSADALOM
ÉS AZ 1948. FEBRUÁRI FORDULAT
- 219 Ö. Kovács József: PARASZTI ALKALMAZKODÓ ELLENÁLLÁS
A KOMMUNISTA DIKTATÚRÁBAN

■ SZOVJETIZÁLÁS A BALKÁNON

- 243 Stefano Bottoni: A ROMÁN SZTÁLINIZMUS
SAJÁTOSSÁGAI: FOLYTONOSSÁG ÉS TÖRÉSVONALAK
AZ ÁLLAMI ERŐSZAK FORMÁIBAN
- 261 Vukman Péter: EGY ELLENTÉTES ELŐJELŰ FORDULAT
- 284 A kötet szerzői
- 288 Névmutató

KELET-KÖZÉP-EURÓPA SZOVJETIZÁLÁSÁNAK BELSŐ ÉS KÜLSŐ FELTÉTELEI

Mitrovits Miklós

A NÉPI DEMOKRATIA

A PROLETÁRIUS

A csehszlovák–lengyel–magyar eset összehasonlító vizsgálata



Mitrovits Miklós

A NÉPI DEMOKRÁCIÁTÓL A PROLETÁRDIKTATÚRÁIG

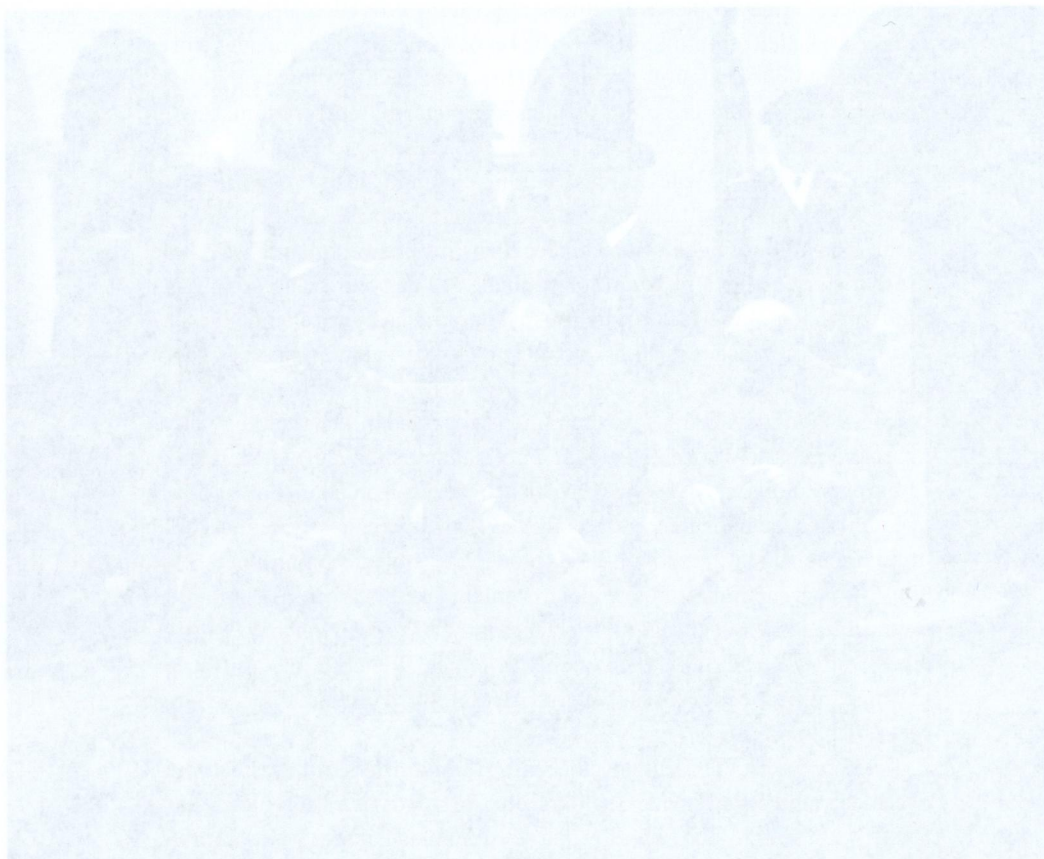
A csehszlovák–lengyel–magyar eset összehasonlító vizsgálata



Mitrovics Mirkós

A NÉPI DEMOKRÁCIÁTÓL A PROLETÁRDIKTATÚRAIG

A Csehszlovák–Lengyel–magyar eset összehasonlító vizsgálata



Churchill, Roosevelt és Sztálin az 1945. február 2-a és 12-e között megtartott jaltai konferencián.
(National Archives Identifier)



„Lengyelországban nincs proletárdiktatúra, ott nem szükséges. Lehetséges, hogy ha nem lett volna [az első] háború, akkor nálunk, a Szovjetunióban is, más jellegű lenne a proletárdiktatúra. [...] Nálunk erős ellenfelek voltak, három óriást kellett leütnünk – a cárt, a birtokos nemességet és a meglehetősen erős, külföldiekkel hígított orosz kapitalista osztályt. Ahhoz, hogy ezeket az erőket legyőzzük, erőszakra, vagyis a proletárdiktatúrára támaszkodó hatalomra volt szükség.

Önöknél a helyzet teljesen más. Az Önök kapitalistái és birtokosai olyan mértékben kompromittálták magukat a németekkel kapcsolatban, hogy sikerült őket különös nehézség nélkül legyőzni. [...] Ez az, ami miatt Önöknél nincs meg az alapja a proletárdiktatúrának. A Lengyelországban kialakult rendszer – demokrácia, ez egy új típusú demokrácia. Nincs előzménye. [...] Az Önök demokráciája sajátos. Önöknél nincs nagy kapitalista osztály. Önök száz nap alatt államosították az ipart. [...] A demokrácia, amely Lengyelországban, Jugoszláviában és részben Csehszlovákiában kialakult, egy olyan demokrácia, amely közelíti Önöket a szocializmushoz a proletárdiktatúra és a szovjet rendszer megvalósításának szükségessége nélkül.

Lenin egyáltalán nem mondta, hogy a szocializmus építésének nincs másik útja a proletárdiktatúrán kívül, ellenkezőleg, megengedte annak lehetőségét, hogy a polgári demokratikus rendszerek intézményeinek – mint a parlament és más intézetek – segítségével is el lehet jutni a szocializmushoz.”¹ Így értékelte a helyzetet Sztálin 1946. május 24-én, egy héttel az ún. „háromigekenes” népszavazás előtt Bolesław Bierutnak és Edward Osóbka-Morawskinak Moszkvában.

Két nappal később Csehszlovákiában a kommunista párt képes volt megnyerni egyedül egy aránylag demokratikus, országos nemzetgyűlési választást. 1946. május 26-án Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP) az ország legerősebb politikai erejévé vált. Ezt követően – 1946 júniusában – került sor Klement Gottwald miniszterelnökként tett első hivatalos útjára Moszkvába. Sztálin szinte szó szerint megismételte, amit egy hónappal korábban

¹ Lásd *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkij arhivov, 1944–1953 gg.* Tom I. 1944–1948 gg. Red. koll.: T. V. VOLOKITYINA – T. M. ISZLAMOV – G. P. MURASKO – A. F. NOSZKOVA – L. A. ROGOVAJA. Moszkva–Novoszibirszk, 1997, Szibirszkij hronograf, 457–458. (Jelen tanulmányban minden idegen nyelvű idézet magyar fordítása tőlem származik – M. M.)

Bierutnak mondott: „[...] ahogy a tapasztalatok mutatták, és ahogy a klasszikus marxizmus–leninizmus tanítja, nem csak egy út létezik, amely a szovjeteken és a proletárdiktatúrán át vezet, bizonyos konstellációban létezhet egyéb út is. Most a hitleri Németország veresége után [...] ebben a történelmi helyzetben több lehetőség és út látszik a szocialista mozgalom számára. Például itt van Jugoszlávia, Bulgária és Lengyelország, de a mi országunkat is említhetem, hogy itt is lehet külön út a szocializmushoz, amelynek nem szükséges a szovjet rendszeren, a proletárdiktatúrán keresztül haladnia, helyette lehetnek más utak is.”²

Ha Kelet-Közép-Európa szovjetizálásáról és az e folyamat következtében megvalósított sztálinizmusokról beszélünk, akkor érdemes röviden kitérni a fogalmak jelentésére. A korszak történelmével foglalkozó szakirodalomban a következő kifejezésekkel találkozunk: népi demokráciák, proletárdiktatúra, szocializmus, államszocializmus, kommunizmus, diktatúra, totalitarianizmus. Ráadásul e fogalmakat sajnos a leggyakrabban egymás helyettesítéseként használják. Ez két okból kifolyólag is erősen problematikus. Egyfelől azért, mert ezek a történelmi fogalmak nem szinonimák, hanem adott történelmi feltételrendszerben önálló politikai, társadalmi, gazdasági, ideológiai vagy uralmi rendszereket jelölnek. Másfelől pedig azért, mert ha nem tesszük meg a szükséges különbségtételt, akkor nem fogjuk megérteni sem az 1945–1948 közötti, sem a Sztálin halála utáni ún. desztalinizációs korszakot. Nem fogjuk megérteni, hogy miért és miben különböztek egymástól a térség országai, milyen viták döntötték el a régió országainak sorsát.

A régió szovjetizálása alatt azt a folyamatot értjük, amikor azokat az intézményrendszereket és módszereket, melyek a huszadik század harmincas éveiben – Sztálin vezetése alatt – a Szovjetunióban kialakultak, a második világháború után átültették a szovjettől alapjaiban különböző kelet-közép-európai államokba. Ugyanakkor a szovjetizálás mind a Szovjetunióban, mind 1945 után Kelet-Közép-Európában a múlt, a jelen és a jövő újrakonceptualizálását is jelentette. A sztálinizmus kísérlet volt a régi gazdasági és társadalmi berendezkedés teljes átalakítására, a gazdaság nacionalizálásán keresztül, tehát a tulajdonviszonyok radikális átalakításával egy új kultúra és a társadalmi tudat megteremtésére.³

² Idézi Karel KAPLAN – Pavel KOSÁTK: *Gottwaldovi muži*. Praha–Litomyšl, 2004, Paseka, 31.

³ E. A. REES: *Intorduction. The Sovietization of Eastern Europe*. In: *The Sovietization of Eastern Europe. New Perspectives on the Postwar Period*. Eds.: Balázs APOR – Péter APOR – E. A. REES. Washington, 2008, New Academia Publishing, 1.

Milyen jellemzői voltak a sztálini szocializmusnak, amely még az 1930-as évek Szovjetuniójában alakult ki? Az erőltetett iparosítás gyakorlata (főképpen a termelőeszközök termelése – tehát a gépgyártás terén), a mezőgazdaság átalakítása az osztályharc logikája alapján, vagyis nem a termelés növelése és modernizálása, hanem egyes társadalmi osztályok (földbirtokosok, kulákok) likvidálása útján, a felülről irányított parancsuralmi gazdaságirányítási rendszer, a piaci tényezők kiiktatása a gazdaságból (a kereslet-kínálat szabályozóinak kiiktatása, szigorú tervutasítások bevezetése), illetve a személyi kultuszra épülő egyszemélyes kormányzás és a nyílt terror alkalmazása. Ez volt a proletárdiktatúra, tehát a „forradalmi” (értsd: erőszakos, terrorisztikus) változtatások árán kialakult szovjet modell vagy szovjet rendszer.⁴ A szovjet rendszer tehát nem alulról való fejlődés (evolúció), hanem felülről kikényszerített rendszerátalakítás eredménye volt.

Ez a kialakított rendszer egyben totalitáriánus is volt, mivel annak minden rendszerjellemzőjével rendelkezett, vagyis az állam a rendelkezésére álló minden eszközzel törekedett a társadalom teljes alávetésére. A sztálini totalitarizmus tehát rendelkezett egy egyeduralgó ideológiával, egy vezérelvű párttal, a fegyveres erő monopóliumával, a tömegkommunikáció teljes ellenőrzésével, a terrorisztikus rendőri felügyelettel, valamint a központilag irányított gazdasággal, melyek mindegyikével felügyelte és korlátozta a társadalmat.⁵

A második világháború végétől, tehát 1944 nyaratól egészen 1948-ig ez a sztálinista szovjet modell idegennek tűnt a kelet-közép-európai régióban. Egyfelől a háború egészen más megoldandó kérdéseket vetett fel, másfelől a térségben minden ország rendelkezett a társadalmi osztályoknak, vagyoni viszonyoknak és regionális különbségeknek megfelelő heterogén pártstruktúrával, a nyugat-európai eszmeáramlatoknak (liberalizmus, szocializmus, nacionalizmus, kereszténydemokrácia, agrárszocializmus stb.) megvoltak a kelet-közép-európai lenyomatai, képviselői, voltak szakszervezeti és más érdekvédelmi hagyományok, a különböző (elsősorban a katolikus és protestáns) egyházak – a legtöbb helyen – mélyen beágyazódtak a társadalmak

⁴ A szocialista modell leírására lásd KORNAI János: *A szocialista rendszer*. (Kornai János válogatott művei II.) Budapest, 2012, Pesti Kalligram; a szovjet rendszer elemzését pedig lásd KALMÁR Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990*. Budapest, 2014, Osiris.

⁵ A totalitáriánus rendszerek jellemzésére lásd Carl Joachim FRIEDRICH – Zbigniew K. BRZEZINSKI: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge, 1956, Harvard University Press.

széles rétegeibe, de a demokráciának – még ha gyengén is – megvolt a hagyománya, ahogy a magántulajdon tiszteletének is.⁶

A sztálinizmus más okokból sem volt népszerű a régióban. Lengyelországban és Magyarországon általános volt az orosz- és szovjetellenesség, e két nemzet patriotizmusának és nacionalizmusának alkotó részét képezte az orosz-, majd szovjetellenes függetlenségi küzdelmek hagyománya. Ennek történelmi okai voltak, de a magyarok esetében hatott még a Horthy-korszak és a háború alatt működő erőteljes antibolsevista propaganda, a lengyelek esetében pedig a szovjetek által elkövetett lengyelelles bűncselekmények (például Molotov–Ribbentrop-paktum, Katyń).

Ugyanakkor látható volt a tömeges igény a félperifériás, félfeudális kapitalizmussal szemben egy igazságosabb, demokratikusabb és szolidárisabb világra.⁷ Ezt a társadalmi igényt többnyire minden országban a földosztással próbálták kielégíteni. A földosztás nem kommunista, nem sztálinista program volt, hanem szinte kivétel nélkül – a régió minden országában – minden párt támogatta. A földosztás önmagában még csak nem is mutatott a szocializmus, illetve a szocializmus sztálini modelljének irányába. A földosztás demokratikus és nemzeti mivolta ráadásul legitimálta az újonnan létrejött koalíciós kormányokat.

Felmerül a kérdés, hogy miképpen jellemezhetjük az 1944/45 utáni időszakot Kelet-Közép-Európában, továbbá hogy mi volt Sztálin terve a régióval, illetve hogy milyen tényezők gyorsították fel a régió szovjetizálását.

Teherán, Jalta, Potsdam – három helyszín, ahol a második világháború végén a közép-európai régió számára kulcsfontosságú döntések születtek. Ekkor került sor Európa és a világ újrafelosztására a háború győztes nagyhatalmai között. Nem véletlenül beszélünk jaltai világrendszeréről. A kérdés tehát nem csupán az, hogy miképpen kerültek a kelet-közép-európai államok a Szovjetunió érdekszférájába, hanem az is, hogy mindez együtt járt-e automatikusan a politikai és társadalmi rendszerük erőszakos megváltoztatásával, vagy ez csak a nemzetközi helyzet alakulásával vált szükségessé Moszkva számára.⁸

⁶ A régió történetéről lásd: Oscar HALECKI: *A nyugati civilizáció peremén. Kelet-Közép-Európa története*. Budapest, 1995, Osiris–Századvég–2000.

⁷ Erről bővebben lásd *1945 a világtörténelemben – Milyen jövőt képzelt magának a világ? Tanulmánygyűjtemény*. Szerk.: FEITL István – FÖLDES György. Budapest, 2005, Napvilág Kiadó; *Régi és új világ határán. 1945 történetei. Tanulmányok*. Szerk.: FEITL István – IGNÁCZ Károly. Budapest, 2018, Napvilág Kiadó.

⁸ Mark Kramer amellett érvel, hogy a háború utáni nemzetközi helyzet, a szovjet stratégiai elképzelések és belpolitikai változások mind előrevetítették a kelet-közép-európai régió szovjetizálását. Vele szemben Tatjana Volokityina inkább úgy látja, hogy a szovjet vezetésnek nem volt olyan célja,

Egyetértek Stefano Bottoni történésznek azzal a véleményével, hogy pontatlan a kelet-közép-európai régióban az 1945 és 1948 közötti, rendkívül bonyolult és ellentmondásos időszakot – egységesen és jelzők nélkül – szovjetizálás kifejezéssel jellemezni. Véleménye szerint a szovjetizálás fogalma kizárólag az 1939 és 1945 közötti időszakban a Szovjetunió által meghódított területekre vonatkozhat.⁹ Hasonló véleményt képvisel Rainer M. János is, aki úgy látja, hogy a jelenleg ismert dokumentumok „arra utalnak, hogy Sztálin nem készült a térség minden országának totális szovjetizálására, így Magyarországra sem”. Igaz, azt is hozzáteszi, hogy Sztálinék számára az „érdekszféra” és a „biztonsági szempontok” egészen más jelentéssel bírtak, mint ahogy azokat a nyugati politikusok értelmezték.¹⁰

Karel Durman cseh történész viszont úgy véli, hogy a régió szovjetizálása lényegében taktikai kérdés volt. Molotovot idézi: „[...] a mi ideológiánk az offenzív műveleteket szolgálja, amikor csak lehetséges, de amikor nem, akkor várunk. Tudni kell abbahagyni. Azt gondolom, hogy Sztálin jól ismerte a határait.” Még a stratégiailag legfontosabb szomszédországokban – Lengyelország, Bulgária és Románia – sem vezették be azonnal a szovjet modellt. Durman egyébként ezekben az államokban az 1945–1947 közötti időszakot a „szovjetizálás első fázisának” nevezi.¹¹ Ebből adódik, hogy a régió többi országában 1947/48 után lezajlott eseményeket pedig a „szovjetizálás második fázisának” tartja. Melvin Leffler amerikai történész azonban nem taktikát, hanem improvizációt és oportunizmust lát Sztálin 1945 és 1947 közötti kelet-közép-európai politikájában. Az inkoherencia oka – szerinte – az volt, hogy a háború utáni szovjet külpolitikát a félelem és az oportunizmus irányította. Egyfelől kivonták a szovjet hadsereget Iránból, ugyanakkor több jogot követeltek a fekete-tengeri szorosoknál, de Lengyelországban, Romániában és Bulgáriában kommunista bábkormányokat hoztak létre, másfelől kivonták a hadsereget Csehszlovákiából, valamint Bornholm szigetéről.¹²

Jerzy Eisler, a kiváló lengyel történész a tárgyalt időszakot lengyel szempontból értelmezi legújabb könyvében. Eisler szerint Lengyelországban a Vörös Hadsereg lengyel területre lépésének pillanatától, tehát 1944-től

amely a régió szovjetizálását előirányozta volna, az inkább a nemzetközi helyzet változásának következménye. A két írást lásd e kötetben.

⁹ STEFANO BOTTONI: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Budapest, 2014, MTA BTK TTI, 46.

¹⁰ RAINER M. JÁNOS: *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest, 2011, 1956-os Intézet – L'Harmattan Kiadó, 20.

¹¹ KAREL DURMAN: *Popely ještě žhavé... I: Válka a nukleární mír*. Praha, 2004, Karolinum, 192–193.

¹² MELVYN P. LEFFLER: *For the Soul of Mankind: The United States, the Soviet Union, and the Cold War*. New York, 2007, Hill and Wang, 53.

egészen 1956-ig sztálinizmusról, pontosabban „lengyel sztálinizmusról” kell beszélni. Ezen belül az 1948 és 1956 közötti időszak a konszolidálódott sztálinizmus, vagyis a „sztálinizmus apogéuma”. A szerző azzal érvel, hogy Lengyelország a Vörös Hadsereg és a nyomában érkező NKVD jelenléte kezdetétől egyetlen pillanatig sem volt szuverén és független állam. Bel- és külpolitikájáról Moszkvában döntöttek. Eisler szerint a lengyel politikai élet már 1944-től mutatott totalitáriánus jegyeket is: kiépült az erőszak apparátusa, széles körben alkalmazták a terrort és a politikai provokációkat, jellemző volt az állandó belső és külső ellenségkeresés, átideologizálták a politikai életet, központosították a tájékoztatási csatornákat, létezett már a cenzúra, és a politika egyre inkább behatolt a hétköznapi élet minden szférájába.¹³ Eisler lényegében alátámasztja Durman felosztását, miszerint Lengyelország azok közé az országok közé tartozik, ahol már 1944-től az első fázisban megkezdődik a szovjetizálás folyamata, majd 1948-ban konszolidálódik.

Hasonló megállapításokat sokáig lehetne még sorolni, de itt elég annyit megállapítanunk, hogy a rendelkezésre álló levéltári források és az ismert történelmi tények alátámasztják a fentieket. Az egyes szerzők állításait nagymértékben befolyásolja, hogy melyik országból származnak, mely nemzet történetével foglalkoznak. Összességében azonban tény, hogy 1944 és 1947 között Lengyelország, Bulgária és Románia voltak azok az országok, amelyekről Sztálin „nem nyitott vitát” sem az érintettekkel, sem a Nyugattal. Ezek az országok stratégiai jelentőséggel bírtak a szovjet határ mentén kiépítendő védelmi vonal (ún. pufferezóna) szempontjából. A többi ország sorsát nem döntötték el ennyire egyértelmű tényezők. Ugyanakkor még e három országban is különbözőképpen ment végbe a szovjetizálás, ahogy az az alábbi tipologizálási kísérletekből kiderül.

Egyértelmű, hogy a régió egyes országainak eseményei különböző módon zajlottak le, ezért a történészek igyekeztek tipologizálni az eseteket. A már idézett Bottoni négy típust állapított meg. 1) Az „élenjárók”, tehát azok az országok, amelyek már a világháború után hozzáláttak a szovjet rendszer megvalósításához: Jugoszlávia és Albánia. 2) A „megfojtott demokráciák”, vagyis azok az országok, ahol 1945-ben kialakult egy többé-kevésbé demokratikus politikai élet, szabad és demokratikus választásokat tartottak. Ide tartozik Csehszlovákia és Magyarország. 3) A „külső forradalom”¹⁴, vagyis a kívülről (Moszkvából) az országra erőltetett, kikényszerített

¹³ Jerzy EISLER: *Czterdzieści pięć lat, które wstrząsnęły Polską. Historia polityczna 1944–1989*. Warszawa, 2018, Czerwone i Czarne, 104–109.

¹⁴ A kifejezést lásd még Jan T. GROSS: *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton, 1988, Princeton University Press.

rendszer váltás. Ide tartozik Lengyelország, Románia és Bulgária. (Durman és Leffler is ezeket az országokat emeli ki külön, mivel ezek közvetlenül határosak voltak a Szovjetunióval), tehát stratégiaileg kiemelten fontosak voltak Sztálin számára. 4) A szovjetizált, vagyis az „új szovjet” területek. Ide tartoznak a balti államok, Belarusz és Ukrajna, valamint Moldávia, melyeket formálisan is a Szovjetunióba olvasztottak.¹⁵

Másféle tipológiát alkalmaz Jiří Vykoukal, Bohuslav Litera és Miroslav Tejchman cseh történész a *Szovjet blokk létrejötte, fejlődése és felbomlása* című nagy, összefoglaló monográfiában. Szerintük a régió szovjetizálásában három típust lehet megkülönböztetni. 1) A „sima” szovjetizálás, mely Albániában, Jugoszláviában és Görögországban történt, tehát főképpen a helyi erők által. 2) A „vegyes” szovjetizálás, amely Bulgáriára jellemző. Itt a helyi kommunista erők döntő szerepe az első típushoz hasonlít, ám a szovjet katonai jelenlét és befolyás legalább akkora súllyal esett a latba. 3) A „komplikált” szovjetizálás, amelybe Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Kelet-Németország és Finnország tartozott. Ezekben az országokban a folyamat lassabban zajlott le a szovjet haderő vagy katonai és rendőrségi kontroll alatt, és nem is mindenhol sikerült a folyamatot végigvinni.¹⁶

A két tipológia nem zárja ki egymást, sőt számos átfedést mutat. Mind a kettő arra koncentrál, hogy megértse, hogy játszódott le 1944 és 1948 között a kelet-közép-európai régióban az a folyamat, amely végén az ún. népi demokráciák a proletárdiktatúra útjára léptek annak érdekében, hogy a szovjet rendszermodellt végül bevezessék az egyes országokban. Ez a megközelítés szemben áll a totalitáriánus elméletekkel, amelyek kizárólag a végeredményt elemzik és értelmezik.

Jelen tanulmányban a „komplikált” szovjetizálás kategóriájába tartozó három országot – Csehszlovákiát, Lengyelországot és Magyarországot – vizsgálom meg közelebbről.¹⁷

* * *

¹⁵ BOTTONI: i. m. 48–71.

¹⁶ JIŘÍ VYKOUKAL – BOHUSLAV LITERA – MIROSLAV TEJCHMAN: *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989*. Praha, 2000, Nakladatelství Libri, 101–102.

¹⁷ Véleményem szerint Kelet-Németország önálló kategóriát képez, mivel esetében az állam önálló léte is kérdéses volt. Egy ideológiai alapon létrehozott állammról volt szó, amelynek létjogosultsága kizárólag a Szovjetuniótól függött. Románia alapvetően különbözött a vizsgálandó három országtól (lásd erről Stefano Bottoni írását e kötetben), Finnországról pedig végül lemondott Moszkva, és semleges állam maradt.

A történet megértéséhez három tényezőt érdemes megvizsgálni. 1) Mi volt a Szovjetunió célja a háború után Kelet-Közép-Európában? 2) Mi volt a helyi politikai elitek, különösen a kommunisták célja a saját országaikban? 3) Mi volt a valóság? A szovjet és helyi elképzeléseknek milyen belső és külső támogatottsága volt? Mennyire vették ezt figyelembe, és ennek következtében milyen politikát folytattak?

Az egyetlen ismert dokumentum a Szovjetunió háború utáni terveiről *A jövő világ alapelveiről* című feljegyzés, melyet Ivan Majszkij külügyi népbiztos helyettes 1944 januárjában Vjacseszlav Molotov külügyi népbiztos számára készített. Érdemes tehát összevetni az ismert történelmi tényeket a Majszkij által papírra vetett tervekkel.¹⁸

Majszkij úgy fogalmazott, hogy a Szovjetunió fő célja egy olyan állapot létrehozása kell, hogy legyen, amelyben hosszú időre garantálva lesz az ország biztonsága. Mindez úgy érhető el, hogy 30–50 év alatt a Szovjetunió olyan hatalmas orszaggá válik, hogy már semmilyen agresszió ne fenyegethesse, illetve ez alatt az idő alatt Európa is szocialistává válik. A dokumentum külön foglalkozott Lengyelországgal, Csehszlovákiával és Magyarországgal.

Lengyelország és Csehszlovákia nem létezett a második világháború alatt, de mind a két országnak működött ún. emigrációs kormánya. A lengyel emigrációs kormány és a hazai ellenállás szovjetellenes volt, míg a csehszlovák szovjetbarát. Csehszlovákiában a politikai pártstruktúra nem volt olyan megosztott, mint Lengyelországban, ahol nem csupán a kommunisták és az emigránsok, hanem a kommunisták és a hazai ellenzék között is komoly ellentét feszült.

Majszkij tehát – mindennek tudatában – azt írta, hogy a Szovjetunió célja egy független, életképes, de nem túl nagy és nem túl erős Lengyelország létrehozása. Sztálin azonban tudta, hogy az emigrációból hazatérő politikusok által alakítandó varsói kormány nem lesz barátságos a Szovjetunióval. Ezért 1942-ben Moszkvában újjászervezte a lengyel kommunista pártot Lengyel Munkáspárt néven. (A magyar és a csehszlovák párttal ellentétben itt még a kommunista elnevezést is elhagyták.) A háború végén tehát a Lengyel Munkáspártra támaszkova, még jóval a Vörös Hadsereg lengyel földre lépése előtt, 1944. január 1-jén létrehoztak egy kvázi parlamentet Országos Nemzeti Tanács néven (a kommunista Bolesław Bieruttal az élen), amelyre válaszul a többi nem kommunista párt január 9-én megalakította a Nemzeti Egység Tanácsát Kazimierz Pużak vezetésével. Végül a

¹⁸ Majszkij feljegyzését magyar nyelven lásd I. M. Majszkij feljegyzése „a jövő világ kívánatokról”. Közreadja: BARÁTH Magdolna. *Külpolitika*, 1996, 3–4. sz. 154–184.

Bierut vezette Tanács akarata érvényesült, és a lengyel emigráns kormányt is rákényszerítették arra, hogy „beolvadjon” az 1944. július 22-én létrehozott ún. lublini kormányba. Az ONT elnökét, Bierutot Sztálin államfővé avanzsálta. A Nemzeti Egység Tanácsát pedig felszámolták, tagjait egy moszkvai perben elítélték.¹⁹

Az 1944. augusztus 1-jén kirobbantott varsói felkelésnek éppen az volt az értelme, hogy a lengyel földalatti ellenállás nem akarta a szovjetek által oktrojált kormányt elfogadni, hanem fel akarta Varsót szabadítani az emigrációban működő lengyel kormány számára, meg akarta mutatni a világnak, hogy Lengyelországot nem a szovjetek, hanem a lengyelek szabadították fel a náci megszállás alól. Ez sajnos nem sikerült, mert a németek leverték a felkelést, elpusztították a fővárost, így a szovjetek akarata szerint alakították a történelem menetét.

Moszkva tehát úgy képzelte el a „független, életképes, de nem túl nagy és nem túl erős Lengyelországot”, hogy azt egy általa létrehozott (báb)kormány irányítja majd a szovjetek által rajzolt határok között. Függetlenségről szó sem lehetett, az ország életképessége pedig kétséges volt az adott viszonyok között. Az új Lengyelország területe mintegy 20 százalékkal kisebb lett az 1939 előtti II. Köztársasághoz képest, miután annak jelentős területei a Szovjetunióhoz kerültek, és a Németországtól kapott ún. visszaszerzett területek mindent nem pótoltak. Az ország lakossága a háborús veszteségek és a területi változások következtében 30 százalékkal csökkent. Ráadásul a határváltoztatások és az erőszakos ki- és áttelepítések hozzávetőleg 7 millió embert érintettek.²⁰

Sztálin arra viszont nem törekedett, hogy a felforgatott országban élő egzisztenciálisan megroppantott és kiszolgáltatott lengyel társadalom fölé helyezett kormányban kizárólag kommunisták legyenek, mivel nem akarta élezni a helyzetet a nyugati szövetségeseivel. A miniszterelnök, a szovjetbarát Edward Osóbka-Morawski a szocialista pártból érkezett. A kommunisták a miniszterelnök-helyettesi (Władysław Gomułka), a propagandaügyi (Stefan Jędrzychowski), a belügyi (Stanisław Radkiewicz), az oktatásügyi (Stanisław Skrzeszewski), a honvédelmi (Michał Żymierski) és az ipari

¹⁹ Az ún. tizenhatok peréről lásd e kötetben Maciej Korkuc írását, magyarul lásd még Kovács István: *Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél. Piłsudski... Katyń... Szolidaritás. A XX. századi lengyel történelem sorsfordítói*. Budapest, 2012, Magyar Napló, 236–241. Érdemes megjegyezni, hogy Leopold Okulicki tábornok és 15 társának peréről nem nyomozhatóóság, hanem a szovjet politikai vezetés, az OK(b)P PB döntött 1945. június 13-án. A per felülvizsgálatát többek között Molotovra és Berijára bízta. Lásd *VosztocsnaJa Jevropa v dokumentah...* i. m. 222.

²⁰ Adam DZIUROK – Marek GAŁĘZOWSKI – Łukasz KAMIŃSKI – Filip MUSIAŁ: *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918–1989*. Warszawa, 2010, IPN, 206.

(Hillary Minc) minisztériumokat kapták meg. Ugyanakkor az új politikai hatalmi központ létrehozása mellett Lengyelország teljes egészében szovjet katonai megszállás alá került, és a Vörös Hadsereg nyomában érkező NKVD megkezdte helyi hálózatának kiépítését, valamint a földalatti kommunistaellenes fegyveres csoportok felszámolását, tagjainak letartóztatását.

A Szovjetunió kelet-közép-európai politikájában Csehszlovákia kitüntetett szerepet kapott. Csehszlovákia nem tartozott a csatlós országok közé, nem voltak közöttük területi viták, a két ország között 1943 végén megkötött húsz évre szóló kölcsönös segítségnyújtási egyezmény is garantálta a jó viszonyt.²¹ 1945 tavaszán Edvard Beneš ráadásul felajánlotta Sztálinnak Kárpátját is.²² A csehek nem voltak orosz-, illetve szovjetellenesek (korábban erősen hatott a pánszlávizmus eszméje), annál inkább német- és arisztokráciaellenesek, valamint antiklerikálisok. Még az is a kommunisták kezére játszhatott, hogy a lakosság körében igen erős volt a cseh huszitizmus hagyománya, amelynek a plebejus egyenlőségen alapuló ideológiája igen csak rokonítható volt a kommunisták egyenlőségen alapuló osztály nélküli társadalmával (nem véletlen, hogy később a csehszlovák sztálinizmus egyik legnagyobb szabású filmtrilógiája éppen Husz János és a huszita háborúk történetét dolgozta fel²³). A szovjet szempontból közel ideálisnak mondható helyzetnek is köszönhető, hogy a Vörös Hadsereg a háború után kivonulhatott Csehszlovákiából.

Ennek ellenére a csehszlovák kormány is Moszkvában jött létre. A cseh kommunisták és az emigráns politikusok a létrejött Szlovák Nemzeti Tanáccsal közösen létrehozták a Csehek és Szlovákok Nemzeti Frontját, majd Kassán ideiglenes kormányprogramot hirdettek. Csehszlovákiában nem az volt a fő kérdés, hogy szovjetbarát legyen-e az új állam, hiszen ezt mindenki elfogadta, sőt a többség támogatta. Éppen ezért a szovjet vezetésnek nem is kellett különleges biztosítékokat kapnia. Ugyanakkor a kormány itt is koalíciós lett, akárcsak Lengyelországban. A miniszterelnöknek azt a szovjetbarát, de szociáldemokrata Zdeněk Fierlingert választották, aki már

²¹ A csehszlovák–szovjet megállapodás katonai és gazdasági együttműködést is tartalmazott, valamint a csehszlovák vezetés leszögezte, hogy ragaszkodik az 1937-es határokhoz, valamint a németek kitelepítéséhez, amelyekben a Szovjetunió támogatásáról biztosította. Lásd *Az 1943. decemberi Beneš–Sztálin–Molotov megbeszélések dokumentumai*. Fordította és sajtó alá rendezte GULYÁS László. Szeged, 1993, Documenta Historica 11. A JATE Történész diákkör kiadványa.

²² 1945. március 21-én a Beneš és Molotov vezette csehszlovák–szovjet delegációk közötti tárgyaláson a csehszlovák elnök 4 millió német és 400 ezer magyar kitelepítésének támogatásáért cserébe felajánlotta a Szovjetunióknak Kárpátját, hozzátéve, hogy a magyarokat onnan is ki lehet telepíteni. Lásd *Vosztočnaja Jevropa v dokumentah...* i. m., 177.

²³ Lásd *Jan Hus, Jan Žižka és a Mindenki ellen* című filmeket (rendező: Otakar Vávra). A három színes film az ötvenes évek közepén a szocialista filmgyártás szuperprodukcója volt.

1941 augusztusában biztosította a szovjet külügyet arról, hogy ő a szovjetek embere, és minden esetben számíthatnak a lojalitására²⁴, helyettese a sztálinista Klement Gottwald lett. Tehát pont úgy történt, mint Lengyelországban. Egy kommunistabarát szocialista kormányfő, kommunista helyettes. A kommunisták fennhatósága alá tartozott még a belügy (Václav Nosek), az oktatás (Zdeněk Nejedlý) és a propaganda (Václav Kopecký), éppen úgy, mint Lengyelországban. A honvédelmi miniszteri tárca csak azért nem, mert Ludvík Svoboda pártonkívüli tábornok személyében ideális jelöltre találtak. A Vörös Hadsereg alatt harcolt, a Szlovák Nemzeti Felkelés hőse volt. 1948-ban ő is belépett a pártba.

Az 1945. április 5-én proklamált kassai kormányprogram elsősorban a német és a magyar lakosság jogfosztásának szándékát deklarálta. A csehszlovák kormány kinyilvánította azt a szándékát, hogy az ország német és magyar lakosait megfosztják vagyonuktól és állampolgárságuktól, az utánuk maradó ingatlanvagyonot pedig szétosztják a cseh és szlovák nemzetiségű polgáraik között.²⁵ Ez volt az ún. nemzeti és demokratikus forradalom Csehszlovákiában, amelyet a CSKP is erőteljesen képviselt. A kormányprogram elnöki dekrétumok formájában emelkedett törvényerőre (Beneš-dekrétumok). Az Ideiglenes Nemzetgyűlést csak fél évvel később, október 28-án hívták össze. Ekkorra már megtörténtek az említett jogfosztások, valamint hozzávetőleg 3000 vállalatot, az ipari kapacitás 2/3-át államosították.²⁶ Az Ideiglenes Nemzetgyűlés minden antidemokratikus intézkedést utólag törvénné emelt.

Magyarország helyzete annyiban volt hasonló a lengyelekéhez, hogy a Szovjetunió nem volt érdekelt egy erős állam létrehozásában. Majszkij egy jóvátételre kötelezett gyenge, etnikai határai közé szorított Magyarországon látta a jövőt. Stratégiaileg azonban – Lengyelországgal szemben – nem volt jelentős ország, mivel a háború végén a front átvonult rajta, azt követően pedig még hosszú ideig Ausztriában is szovjet katonák állomásoztak. Baráth Magdolna szerint Sztálin elsődleges célja az volt, hogy Magyarországot „leválassa Hitler oldaláról, és szembefordítsa a náci Németországgal,

²⁴ Lásd VIT SMETANA: *Czechoslovakia's Road to the Cold War and Soviet Bloc*. In: *Imposing, Maintaining, and Tearing Open the Iron Curtain: The Cold War and East-Central Europe, 1945–1989*. Eds.: Mark KRAMER – Vit SMETANA. The Harvard Cold War Studies Book Series, 2015, Lexington Books., 61.

²⁵ Lásd BENCsik Péter: *Csehszlovákia története dokumentumokban*. Budapest, 2016, Napvilág Kiadó, 214–218.

²⁶ Miután a CSKP 1948 februárjában átvette a teljes hatalmat az ország irányítása felett, Klement Gottwald a párt 1949-ben megtartott IX. kongresszusán is hivatkozott ezekre az államosításokra, amelyek megteremtették a szocializmus megvalósításának alapjait. Lásd BENCsik: i. m. 270–273.

valamint széles nemzeti összefogáson alapuló, a Szovjetunióval »baráti« kormány alakuljon.²⁷

Magyarországnak – Lengyelországgal és Csehszlovákiával ellentétben – nem volt a háború alatt emigrációs kormánya. Ráadásul Magyarország a szovjetekkel szemben hadviselő félként vett részt a háborúban. 1944 végén azonban mégis Moszkvában hozták létre az ideiglenes magyar kormányt is, amely mindössze három moszkovita kommunista párttagból, illetve a Moszkvába fegyverszüneti tárgyalásokra érkezett és a közben bekövetkezett nyilas hatalomátvétel miatt ott maradt horthysta tisztekből állt, majd pedig közös megállapodás alapján kibővült a Szociáldemokrata Párt, a Kisgazda Párt és a Parasztpárt képviselőivel. Sztálin egyáltalán nem törekedett arra, hogy a magyar kommunisták szovjet emigrációjában élő csoportjára támaszkodjon. Kezdetben annyira súlytalanok voltak, hogy csupán a bolgár Dimitrov közvetítésével tárgyaltak a szovjet vezetőséggel, míg a csehszlovákok és a lengyelek személyesen Sztálinnal. A magyar kommunisták eleinte még azt sem tudták, hogy Molotov Horthy kormányzó megbízottjaival tárgyal a fegyverszünetről.²⁸

A Moszkvában, Molotov utasításainak megfelelően létrehozott Ideiglenes Nemzeti Kormány létét 1944. december 22-én Debrecenben jelentették be. A kormány a Magyar Kommunista Párt december 2-án Szegeden meghirdetett programjára támaszkodott. Mindez nem azt jelentette, hogy ez egy kommunista program lett volna, de tartalmazta már a bankok és bányák államosításának, a gyorsított iparosításnak és a földreformnak az igényét.²⁹ A kormányban 12 miniszterből mindössze három volt kommunista, majd Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettesé történő kinevezése után négyre bővült a számuk. A kommunisták a földművelésügyi (Nagy Imre), a kereskedelem- és közlekedésügyi (Gábor József, majd Gerő Ernő) és a népjóléti tárcát (Molnár Erik) kapták meg. A miniszterelnök (Miklós Béla) és a honvédelmi miniszter (Vörös János) is egy horthysta katonatiszt lett, a belügy pedig a parasztpárti Erdei Ferenc irányítása alá került. A magyar gyakorlat tehát különbözött a lengyeltől és a csehszlováktól is.

²⁷ BARÁTH Magdolna: *Szovjet elképzelések a második világháború utáni Magyarországról*. In: *Uő: A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió történetéhez, 1944–1990*. Budapest, 2014, Gondolat, 36.

²⁸ Uo.

²⁹ Az MKP december 2-i programhirdetése előtti napon Gerő Ernőék Sztálinnal egyeztettek Moszkvában. A szovjet vezetés tehát teljes mértékben irányítása alatt tartotta a magyarországi eseményeket. Ezt a programot fogadta el a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front, amelyben az MKP mellett a többi párt és a független szakszervezetek is helyet foglaltak. A debreceni kormány lényegében az MNFF kormánya volt.

Sztálin célja Kelet-Közép-Európában tehát a Szovjetunió politikai és katonai hegemoniájának biztosítása volt, de ezt minden egyes országban a helyi sajátosságokat figyelembe véve próbálta elérni. A szocializmus kialakulásával csak hosszú távú folyamatként számolt. Ez megfelelt az ún. népi demokráciákban (ahogy az 1945-ben létrejött rendszereket hívták) elfogadott politikának, vagyis annak, hogy a helyi sajátosságokra építve evolúciós úton, fokozatosan kell a kapitalista társadalmi-gazdasági rendszert felváltani a szocializmussal. Ennek érdekében minden országban az állami erőszakszerveket (rendőrség, államvédelem) a kommunisták befolyása alatt szervezték újjá a háború után, valamint a kulcsfontosságú infrastrukturális és kereskedelmi ágazatokba is ők kerültek, és amint látható, a nevelés, oktatás és a propaganda is fontos terület volt számukra. Lényegében megszerezték azokat a posztokat, amelyek szükségesek voltak ahhoz, hogy egy – az említett jellemzőkkel bíró – totalitáriánus diktatúrát hozzanak létre mindhárom országban, vagyis az így megteremtett új feltételrendszer lehetőséget adhatott volna a régió azonnali teljes szovjetizálására is, de az „evolúciós út a szocializmushoz”, vagyis a „népi demokrácia” 1947 szeptemberéig mégis uralkodó maradt a térségben.

Még akkor is, ha a helyi kommunisták a szovjetek segítségével erőszakkal, időnként már terrorral, megfélemlítéssel, törvénytelen ségekkel és csalásokkal igyekeztek ellenfeleiket ellehetetleníteni, megsemmisíteni, illetve a hatalmi pozíciókat megkaparintani. Tény azonban, hogy ez 1948-ig sehol sem sikerült, a kommunista pártok koalíciós kormányzása még nem jelentett proletárdiktatúrát. Sztálin ekkor még nem szánta el magát a térség teljes szovjetizálására.

Azt is megkockáztathatjuk, hogy Sztálin az általa is alakított belső és külső feltételrendszert még kevésnek találta ahhoz, hogy szovjetizálja a térséget. Erről tanúskodik mindhárom országban a választások megtartása, illetve meg nem tartása is.

A régió szovjetizációjának megértéséhez azonban nem csak azt szükséges látnunk, hogy Sztálinnak milyen céljai voltak, hanem azt is, hogy a helyi pártoknak, különösen a kommunistáknak milyen programjaik voltak.

A lengyel kommunisták, vagyis az 1942-ben Moszkvában létrehozott Lengyel Munkáspárt (PPR) már a kezdetektől elvitatta a londoni emigráns kormány és hazai szervezetei jogát a lengyel nép képviseletéhez, mivel úgy gondolták, hogy az 1939 előtti rendszer nem jöhet vissza.³⁰ Az új, szabad és független Lengyelországban a néphatalom elvei fognak érvényesülni,

³⁰ *Deklaracja Programowa PPR o co walczymy?* Warszawa, 1977, UW. A *Miért harcolunk?* címet viselő programot 1943. március 1-jén adták közre.

vagyis a munkások, parasztok és az értelmiség érdekeinek képviselői kezében lesz a hatalom. A Szovjetunióval kapcsolatban pedig leszögezték, hogy a jószomszédi és szövetséges viszony döntő tényező lesz az ország védelmének, gazdasági potenciáljának és az Európában elfoglalt helyének megerősítésében. A programdeklarációjukban egyértelműen kijelentették, hogy a németek tulajdonát el fogják kobozni, illetve a népgazdaság számára kulcsjelentőségű nagyipari ágazatokat államosítani fogják. A németekkel szemben lehetővé tették azt is, hogy a lengyel parasztok kártalanítás nélkül kisajátítsák földjeiket.

A többi ellenzéki párt, mint a szocialisták, a Népi Párt, a Munkapárt és a Nemzeti Párt is közzétette programjavaslatát már 1943-ban. Ebben kiálltak az állampolgári szabadság és egyenlőség mellett a jogok és a kötelezettségek tekintetében. Munkaalapú jóléti társadalomról beszéltek. Előrevetítették az államosításokat olyan ipari vállalatok és gazdaságok esetében, amelyek korábban német tulajdonban voltak. Földreformot hirdettek, melynek lényege a nagybirtokrendszer felosztása és a családi gazdaságok létrehozása volt, de szót ejtettek a szövetkezetesítésről is.³¹

Összességében mind a kommunisták, mind a többi ellenzéki párt egy *némettelentített, defasizált népi demokráciát szeretett volna megvalósítani*. A Lengyel Munkáspárt is csak egyetlen mondatot szentelt a szocializmusnak: „A demokratikus állam keretei között a munkásosztály és a dolgozó tömegek a szocialista rendszerbe való átmenetre fognak törekedni, hogy egyszer s mindenkorra megszüntessék az ember ember általi kizsákmányolását és ezzel az imperialista háborúk forrását, hogy a nép életében egy új korszakot, a szabadság és a jólét korszakát alkossák meg.”

Władysław Gomułka a Lengyel Munkáspárt első legális plenáris ülésén (1945. február 6–7.) fogalmazta meg először hivatalosan, hogy Lengyelországban „evolúciós úton, de forradalmi jellegű változások mennek végbe”. Mindezt megerősítette 1945. május 20–21-én a PPR plenáris ülésén is, amikor kijelentette, hogy „nem szovjethatalmat építünk, hanem koalíciós demokratikus rendszert”. Ezt a politikát a PPR I. kongresszusán hivatalosan is elfogadták. A határozat kimondta, hogy „a népi demokrácia békésen átváltozhat szocialista demokráciává”. Gomułka leginkább kiérlelt téziseit 1946. november 30-án a Munkáspárt és a Szocialistapárt (PPS) közös aktíváján adta elő. Ennek lényege, hogy „Lengyelország saját úton halad”, olyan feltételek alakultak ki, hogy a népi demokrácia és a demokratikus pártok együttműködése révén el lehet jutni a szocializmushoz. A proletárdiktatúra elkerülhetőségéről és a koalíciós népfronton alapuló népi demokráciá-

³¹ Lásd SZOKOLAY Katalin: *Lengyelország története*. Budapest, 2006, Balassi Kiadó, 211–212.

ról vallott nézeteit még az 1947. áprilisi KB-plénumon is kevesen vitatták (például Adam Schaff). Gomułka realista volt, ismerte az országot, ezért állt ki határozottan a „szovjet út” lemásolása ellen.³² Másfelől, mint láttuk, Sztálin is ezt képviselte.

A CSKP eleinte egyáltalán nem propagálta a szocializmust mint elérendő célt, a nemzeti-demokratikus forradalmat tűzte zászlajára. „Nemzeti” volt abban, hogy kitelepítették a német és részben a magyar lakosságot, „demokratikus” abban, hogy a németek (és a magyarok) által hátrahagyott vagyont nacionalizálták, részben felosztották a cseh és szlovák társadalom tagjai között. Nem az a fontos, hogy mindez csupán taktika volt-e, vagy komolyan gondolták, hanem az, hogy ennek a politikának komoly hatása volt a csehszlovák társadalomra.

Klement Gottwald több beszédében nyíltan cáfolta azt a feltételezést, hogy kommunisták „szocialista forradalmat” szeretnének végrehajtani. Ezzel szemben 1945. július 9-i beszédében azt hangsúlyozta, hogy „nemzeti és demokratikus forradalmat” akarnak, magyarok és németek nélkül csehszlovák államot, amelyben megvédik a kis- és közepes vállalkozásokat.³³ A CSKP-nek belpolitikailag az is kedvezett, hogy 1946 folyamán Sztálin is kiállt a szocializmushoz vezető különböző utak mellett.³⁴ A CSKP és Gottwald tehát egyre inkább hangsúlyozni kezdte a szovjet modelltől eltérő ún. „sajátos csehszlovák út” koncepcióját. A csehszlovák vezető még 1947 szeptemberében a Kominform alapító ülésén is ezzel a programmal lépett fel, sőt az 1948. februári puccs utáni első beszédében, a prágai Óvárosi téren sem a szocializmus védelmére hívta a lakosságot, hanem a „nemzeti szabadságuk” és az „állami függetlenségük”, a „népi demokratikus Csehszlovák Köztársaság” megvédésére. Kétségtelen azonban, hogy ekkor már nem a „nemzeti és demokratikus”, hanem a „népi demokratikus” forradalom szükségessége szerepelt a propagandában.

Mivel Magyarországon összeomlott az államigazgatás, és nem létezett sem emigrációs kormány, sem hazai ellenállás, melyre támaszkodni lehetett volna, a megszálló Vörös Hadsereg vállalta magára az újjászervezést. A minden megyeszékhelyen, városban és községben megalakuló szovjet katonai parancsnokságok azt a feladatot kapták, hogy a helyi igazgatási

³² Gomułka koncepciójáról lásd Andrzej WERBLAN: *Władysław Gomułka. Sekretarz Generalny PPR*. Warszawa, 1988, Książka i Wiedza, 454–475.

³³ Klement GOTTWALD: *O politice Komunistické strany Československa*. In: *Deset let: Sborník satí a projevů 1936–1946*. Praha, 1949, Svoboda, 382. (Klement GOTTWALD: *A Csehszlovákiai Kommunista Párt munkájáról*. In: *Tíz év. Tanulmányok és beszédek gyűjteménye 1936–1946*. Pozsony, 1951, Pravda Könyvkiadó.)

³⁴ Lásd e tanulmány 2. jegyzetét.

szerveket szervezzék újjá, ha lehet, akkor a régi emberekkel, ha nem, akkor újak kinevezésével. A fennálló társadalmi-gazdasági rendszer megváltoztatásáról szó sem lehetett, nehogy zavar keletkezzen a Berlin felé vonuló front hátszágában.

Az első programnyilatkozatnak az 1944 novemberében Szegeden létrejött Magyar Nemzeti Függetlenségi Front kiáltványát lehet tekinteni, amelyet egyébként a kommunista Révai József fogalmazott meg. Ebben – csakúgy, mint a lublini kormány kiáltványában – szó sincs a szocializmusról. A program nemzeti összefogást sürget „a németek és nyilasbrenceik elleni harcra”. Az MNFF öt párt és a szakszervezetek aláírásával decemberben közzétett programja pedig majdnem szó szerint megegyezett az MKP programjával.³⁵ Ebben sem említik a szocializmust mint elérendő célt, ugyanakkor „népi demokratikus Magyarországról” szól, amelynek „szoros barátságot” kell ápolnia a Szovjetunióval.

A december végén megalakult ideiglenes kormánynak legsürgetőbb feladata a szovjetekkel való fegyverszünet megkötése, majd a legfontosabb intézkedése az 1945. március 15-én elrendelt földosztás volt. Összességében tehát Magyarországon is *a demokratikusnak gondolt földosztás politikája és a nemzeti összefogás jelszavai jellemezték a politikai életet.*³⁶

A frissen alakult Magyar Kommunista Párt 1945. május 21-én a politikai helyzetről és a párt feladatairól szóló határozatában egyetlenegyszer sem fordult elő a szocializmus vagy a kommunizmus kifejezés, arról sincs szó, hogy a párt milyen társadalmi-gazdasági rendszert óhajtott megvalósítani. A határozat végén csak nagyon szemérmesen annyit jegyeztek meg, hogy „a Magyar Kommunista Párt és rajta túlmenően az egész munkásosztály szerepe az ország vezetésében arányos lesz a teljesítménnyel, melyet az újjáépítésben véghezvitt”.³⁷

Magyarország esete abban is sajátos volt, hogy a sztálinizmus előtti időszakban a Magyar Kommunista Párt nem rendelkezett a saját „magyar út” koncepciójával. Így jobb híján a moszkvai irányvonalhoz igazodott. Ebben különösen nagy szerepet játszottak az olyan moszkoviták, mint Rákosi Mátyás és Gerő Ernő. Az is figyelemre méltó, hogy az MKP jobbnak látta, ha az MNFF égisze alatt ad programot a társadalom és az ország számára.

³⁵ A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programja. Budapest, 1974, Kossuth Könyvkiadó.

³⁶ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944. december 22-i proklamációjában például „Bocskai, Bethlen, Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos zászlaja alá” hívták a magyar népet, hogy „ragadjon fegyvert, lépjen a kurucok, a 48-as honvédek nyomába!”. Lásd *Magyar Történeti Szöveggyűjtemény 1914–1999*. I. köt. Szerk. ROMSICS Ignác. Budapest, 2000, Osiris, 376–378.

³⁷ Uo. 399–404.

Fontos azt is hangsúlyozni, hogy a kelet-közép-európai régió országaiban a szovjet befolyás növekedése ellenére számos strukturális különbség létezett ebben a rövid korszakban, amely meghatározta mind a kommunisták, mind pedig az ellenzék politizálását. Mindezekkel azért is szükséges külön foglalkozni, mivel Sztálin halála után a legtöbb esetben – részben – éppen az 1948 előtti politika folytatásához kívántak visszatérni az újra nagyobb önállóságot kapott kommunista pártok.

A programok és célok mellett a legfontosabb a valóság, a valóságban alkalmazott taktika. Hogyan valósíthatók meg a politikai célok, és mindezt milyen nemzetközi környezetben, milyen mértékű szovjet támogatással lehet elérni?

Magyarországon 1945. november 4-én került sor az első parlamenti választásokra, amelyet a Független Kisgazdapárt 57,08%-kal nyert meg. A Szociáldemokrata Párt (17,4%) után a kommunisták csak a harmadik helyen végeztek (16,9%). Noha koalíciós kormány jött létre a kisgazda Tildy Zoltán vezetésével, a kommunisták mindössze két tárcát kaptak (a belügyet és a közlekedésügyet), valamint Rákosi Mátyás miniszterelnöki teendők ellátásával megbízott államminiszter lett.

Csehszlovákiában egyetlen demokratikus választásokat tartottak 1946. május 26-án, amelyet – a világon egyedülálló módon – a kommunisták nyertek meg. Igaz, hogy csak a cseh és morva területeken (43,25%, illetve 34,46%). Szlovákiában a Demokrata Párt aratott fölényes győzelmet (61,43%) és a szlovák kommunisták csak feleannyi szavazatot kaptak (30,48%). Itt is koalíciós kormány jött létre, csak éppen a kommunista Klement Gottwald vezetésével. Érdekes módon a kommunisták nagy győzelme nem tükröződött vissza a kormányban. Gottwald mellett csupán öt tárcát kaptak meg a cseh kommunisták, éppen annyit, mint a Csehszlovák Néppárt, ráadásul minden parlamenti párt adott egy miniszterelnökhelyettest is. Három szlovák kommunista miniszterrel együtt sem voltak többségben a kormányban.

Lengyelországban azonban bonyolultabb volt a helyzet, és különösen a magyar választási eredmények ismeretében kockázatos volt választásokat tartani egy olyan országban, amely stratégiai szempontból fontos volt Sztálin számára. Az országhatárok bizonytalansága, a hazai kommunisták gyenge társadalmi támogatottsága, a kommunistaellenes Lengyel Néppárt népszerűsége, a társadalom szovjetellenessége, a földalatti konspirációs tevékenység, a kommunisták ellen végrehajtott fegyveres támadások miatt a Lengyel Munkáspárt a választások elhalasztása mellett tette le a voksát.

Tíz nappal a magyar nemzetgyűlési választások után Władysław Gomułka és Hilary Minc Sztálinnál vendégeskedett. A lengyelek azt javasolták

a szovjeteknek, hogy legalább egy évvel halasszák el a lengyel parlamenti választásokat. Sztálin egyetértve velük, a választások lebonyolítását legkésőbb 1946 őszén látta reálisnak.³⁸ Fél évvel később sem változott meg a helyzet. Ekkor Sztálin már azt javasolta a lengyel kommunistáknak, hogy a Lengyel Szocialista Párttal hozzanak létre egy közös blokkot, és ha a Stanisław Mikołajczyk vezette Lengyel Néppárt elutasítja a csatlakozást, akkor szigeteljék el. Ekkor Sztálin a választások megtartására már 1946 ősze helyett 1947 őszét sem tartotta elképzelhetetlennek.

A halogatás azonban nem volt megoldás a problémára. A jaltai konferencián a Szovjetunió is beleegyezett abba, hogy Lengyelországban választásokat tartsanak. Ezért 1946. június 30-ára kiírtak egy három kérdést tartalmazó népszavazást, amelyet amellet, hogy felmérjék a közhangulatot, arra is fel tudtak használni, hogy kipróbálják a választási eredmények tömeges meghamisításának módszereit, amelyeket majd az 1947. januári törvényhatósági választásokon is alkalmaztak.³⁹

Noha a népszavazáson hivatalosan a társadalom 2/3-a a kommunisták kívánsága szerint szavazott, augusztus 19-én Osóbka-Morawski miniszterelnök maga panaszkodott Sztálinnak, hogy ezek a meghamisított eredmények nem tükrözik a valóságot, mert eszerint a kommunisták csupán a lakosság 28%-ára számíthatnának egy választáson.⁴⁰ Ennek ellenére Sztálin megismételte korábbi tézisé, hogy Lengyelországban nincs szükség proletárdiktatúrára, és továbbra is a társadalmi-gazdasági rendszer demokratikus úton történő átalakítását javasolta a lengyeleknek.

A fentiekből is kitűnik, hogy a három közép-európai ország alapvetően különbözött egymástól jelentőségüket és belpolitikájukat tekintve is. Ha Sztálin komoly szándékkal elhatározta volna már 1944/45-ben a régió szovjetizálását, akkor nem lett volna szükség ezekre a választásokra, de láthatóan inkább társadalmi legitimációt próbáltak szerezni a kommunisták térnyerésének, illetve a nemzetközi helyzet sem tette lehetővé, és nem is kívánta meg e radikális lépés megtételét.

Érdemes azt is hangsúlyozni, hogy a hazai kommunisták sem törekedtek nyíltan a szocializmus vagy a kommunizmus elérésére. Feltehetően mindez taktika volt csupán, de jól mutatja, hogy a régió társadalmi nemhogy nem követelték a szovjet modell átvételét, hanem még a kommunisták sem merték nyíltan hirdetni a szocializmus megvalósításának programját.

³⁸ *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah...* i. m. 303.

³⁹ Lásd erről Maciej Korkuc tanulmányát e kötetben.

⁴⁰ *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah...* i. m. 505.

A proletárdiktatúra programja 1947 szeptemberében a Kominform létrehozásával vált kötelezővé, és 1948 folyamán valósult meg minden országban. Vagyis az, hogy szakítani kell az evolúciós elmélettel, figyelmen kívül kell hagyni az egyes országok történelmi, társadalmi, valamint gazdaságfejlettségi sajátosságait, és erőszakkal be kell vezetni a Szovjetunióban az 1930-as években kialakított ún. szovjet modellt. Ennek az új irányvonalnak okait a nemzetközi politikában és a kommunista táborban kialakuló ellentétekben kell keresni.

A nagyhatalmak között a második világháború alatt az antifaszizmus alapján létrejött együttműködés és szövetség még 1945 és 1947 között is létezett. Ebben az időszakban a nagyhatalmak, bár számos kérdésben (gazdaság, társadalom, kül- és biztonságpolitika) más-más álláspontot foglaltak el, abban egyetértettek, hogy a háború utáni gazdaságot és társadalmat antifasiszta alapon kell létrehozni. Természetesen már ebben az időszakban is számos jele volt annak, hogy a nyugati világ és a Szovjetunió között kibékíthetetlen ellentétek vannak, amelyek mind magukban hordozták a konfrontáció lehetőségét is. Ezt jelezte Churchill 1946. március 5-i fultoni beszéde, majd Truman elnök 1947. március 12-i kongresszusi beszédével hivatalos politikai rangra emelkedett a feltartóztatás (containment), a szovjet-kommunista expanzió megfékezésének politikája,⁴¹ majd június 5-én Marshall külügyminiszter meghirdette azt a gazdasági segítségnyújtási programot, amely Nyugat-Európa gazdasági felépítésének az alapja lett. A szovjet vezetők agresszív megnyilvánulásai ellenére a kezdeményezés lehetősége az Egyesült Államok vezetésének kezében volt. A szovjet gazdaság és a hadsereg még 1947-ben is romokban hevert, miközben az USA a háború ideje alatt rendkívüli gazdasági növekedést produkált, s hadserege is minimális veszteséggel vészelt át a háborút. Összességében a második világháború az USA-t globális nagyhatalommá tette. A Szovjetunió ezzel szemben nem törekedhetett és nem is törekedett másra, minthogy a számára adott, nemzetközi egyezményekben rögzített lehetőségeket maximálisan kihasználja. Ez mindenekelőtt a kelet-európai országok feletti szovjet befolyás megerősítését jelentette. Ugyanakkor nem avatkozott bele a görög polgárháborúba, önmérsékletre intette a spanyol, a francia és az olasz kommunistákat. Sőt, 1947 elején a Vörös Hadsereg kivonult Csehszlovákiából is.

⁴¹ BALOGH András: *Az 1947–1948-as fordulat a világpolitikában*. In: *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. Szerk.: FEITL István – IZSÁK Lajos – SZÉKELY Gábor. Budapest, 2000, Napvilág Kiadó, 12–13.; FISCHER Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet-Nyugat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1941–1991)*. Budapest, 1996, IKVA, 118.

Az USA vezetése eközben látványos offenzívát folytatott a világpolitikában. 1948. március 17-én megkötötték a brüsszeli paktumot, ami az első konkrét lépés volt egy nyugat-európai kollektív védelmi rendszer létrehozására. 1948. június 14-én a „Vandenberg-féle megoldás” felhatalmazta az USA kormányát, hogy vegyen részt a „regionális és más kollektív egyezmények létrehozásában az egyéni és más kollektív önvédelem helyett”, illetőleg „csatlakozzon olyan regionális és más egyezményekhez, amelyek hatásos önszegélyen, valamint kölcsönös segítségen alapulnak, s érintik az Egyesült Államok nemzetbiztonságát”.

A másik oldalon a Szovjetunió is megkezdte a szocialista tábor „integrációját”. A kommunista pártok közötti eltérő irányzatok kibontakozásának megakadályozása vezérelte a szovjet vezetést abban, hogy a megszállása alatt álló területet a saját arcképére formálja. Éppen ezért adták ki a parancsot a Kominform alakuló ülésén a proletárdiktatúra bevezetésére, ami a „népi demokráciák” uniformizálását jelentette, és ekkor került sor a szakításra Jugoszláviával, amely a későbbiekben állandó veszélyforrást jelentett az uniformizált szovjet blokk egységére.⁴²

Ettől kezdve a közép-európai államok nem csupán a Szovjetunió biztonságpolitikai szférájába tartoztak, nem csupán a Kreml hegemoniája alatt éltek, hanem teljes mértékben megszűnt a szuverenitásuk. A belpolitikájukat egy idegen állam terrorra épülő paranoid rendszerének átvételére kellett állítaniuk. Azt kell mondani, hogy a Kominform létrehozásával még a kommunista pártok szuverenitása is teljes mértékben megszűnt. Ez a helyzet Sztálin haláláig, de még inkább 1956 elejéig fennállt.

Az a kérdés, hogy Kelet-Európa szovjetizálása oka vagy következménye volt-e a hidegháború kialakulásának, e tanulmány keretei között nem eldönthető. Az azonban világos, hogy a fultoni beszéd után, 1947 februárjában Magyarországon, majd azt követően Romániában, Bulgáriában és Lengyelországban is látványos jelei mutatkoztak annak, hogy a kommunista – Moszkva utasítására és segítségével – megkezdtek a leszámolást politikai ellenfeleikkel. 1947 januárjában a lengyel kommunisták a szovjet tanácsadók aktív segédletével tömeges mértékben elcsalták a parlamenti választásokat. 1947. február 25-én letartóztatták Kovács Béla kiskgazdapárti magyar politikust, majd június 1-jén lemondatták és emigrációba kényszerítették Nagy Ferenc miniszterelnököt, augusztus 31-én pedig a magyar parlamenti választásokat is elcsalták. Romániában 1947. július 14-én letartóztatták Iuliu Maniu (Nemzeti Parasztpárt) miniszterelnököt.

⁴² A Kominformról lásd Grant M. AGYIBEKOV: *Kominform i poszlevojenmaja Jevropa, 1947–1956* gg. Moszkva, 1994, Rosszija molodaja.

Bulgáriában 1947. június 5-én tartóztatták le Nikola Petkov agrárpárti miniszterelnököt, akit szeptember 23-án kivégeztek. Lengyelországban 1947. október 20-án emigrált Stanisław Mikołajczyk. Az év folyamán Magyarországon a kiskgazdákat, Lengyelországban a szocialistákat „szalámizták” le.

Amikor 1947 szeptemberében Lengyelországban (Szklarska Poręba) létrehozták a Tájékoztató Irodát (a Kominformot) – amely elfogadta azt az elvet, hogy „a háború utáni korszak [...] fő feladatainak megoldásában a Szovjetuniót és külpolitikáját illeti vezető szerep” –, addigra már a régió minden országában előkészítették a terepet a nyílt diktatúra bevezetésére. A Kominform alakuló ülésén részt vevő kilenc kommunista párt vezetője a külpolitika mellett a belpolitika számos rész kérdésében is határozott arról, hogy összehangolják tevékenységüket, és a kommunista pártok meggyorsítják hazájukban a szocialista átalakulást. A Kominform fő célja tehát mindenekelőtt a kelet-közép-európai térségben 1948–1949-ben végrehajtandó fordulat koordinálása volt.







Térkép a II. világháború utáni Európáról (Nyugati és Keleti Blokk)
(reprodukció)

A Szovjetunió kelet-európai politikája a második világháború utolsó évében, illetve közvetlenül utána rendkívül jelentős hatást gyakorolt a globális politikára.¹ A szovjet és a nyugati törekvések között feszülő különbségek a háború után egy időre elcsitultak, azonban 1946 márciusában Winston Churchill egykori brit miniszterelnök a híres fultoni (missouri) beszédében kötelességének érezte felhívni a figyelmet arra, hogy „vasfüggöny ereszkedik le az európai kontinensre”. Amikor Churchill ezt a kijelentést tette, a Szovjetunió még nem kényszerítette rá egyértelműen a kommunista uralom elfogadására a legtöbb kelet-európai országot. Habár a kommunisták hatalma folyamatosan növekedett egész Kelet-Európában, a nem kommunista politikusok pedig még nem tűntek el teljesen. 1948 tavaszára azonban a kommunista rezsimok az egész régióban szilárdan kiépültek. E rendszerek igazodtak a Szovjetunióhoz minden külpolitikai kérdésben – társadalmi, politikai és gazdasági berendezkedésüket a sztálinista rendszer mintájára kezdték kialakítani. Még a Jugoszlávia és a Szovjetunió közötti éles ellentét kialakulását követően is szilárdan Moszkva befolyása alatt maradt a többi szovjet blokkbeli ország.

Újraértékelve a szovjet célokat és a konkrét intézkedéseket Kelet-Európában – az 1940-es évek közepétől egészen az 50-es évek elejéig –, jelen tanulmány olyan komplex kérdéseket vet fel, amelyek a hidegháború eredetét és intenzitását is érintik. A tanulmányból kiderül, hogy a belpolitika és a háború utáni szükséghelyzet a Szovjetunióban – Joszif Sztálin külpolitikai törekvéseivel együtt – döntően befolyásolta a szovjet kapcsolatokat Kelet-Európával. Sztálin egyre inkább elnyomó és idegengyűlölő politikája hazájában, valamint a fegyveres felkelések elfojtására irányuló törekvése azokban a régiókban, amelyeket a Szovjetunió a háború végén elfoglalt, összekapcsolódott azzal a céllal, hogy Kelet-Európa köré egy erősebb vonalat húzzon. Ez a külső-belső dinamika nem vált el teljes egészében a tágabban értelmezett kelet–nyugat kontextustól, de bizonyos mértékben független volt tőle.

¹ „Kelet-Európa” mint kifejezés ebben a tanulmányban részben földrajzi, részben pedig politikai utalás. Nyolc olyan európai országra vonatkozik, amely kommunista uralom alatt állt az 1940-es évektől egészen a 80-as évek végéig. A felsorolt országok mindegyike – Jugoszlávia és Albánia kivételével – hivatalosan a Szovjetunió szövetségese volt az 1990-as évek elejéig.

Ugyanakkor, a szovjet Kelet-Európa-politikában történő elmozdulás egyértelműen kedvezőtlen hatással volt a szovjetek és a vezető nyugati országok közötti kapcsolatokra, akik próbálták elhárítani a sztálinista rezsime bevezetését Kelet-Európában. A Szovjetunió az Egyesült Államokkal, illetve Nagy-Britanniával való egykori szövetségének végleges felbomlása – Sztálin számára – ugyan kellemetlen volt, mégis egy elfogadható ár azért cserébe, hogy Kelet-Európában kiépüljön a kommunista uralom. Noha eleinte azt remélte, hogy fenntarthat egy nagyjából együttműködő viszonyt az Egyesült Államokkal és Nagy-Britanniával a második világháború után, és törekedett a nagyhatalmi joghatóságok hivatalos hatáskörének csökkentésére Európában, kész volt feláldozni ezeket a célkitűzéseket Kelet-Európa feletti hatalmának megszilárdításáért.

A tanulmány a szovjetek és a kelet-európai országok kapcsolatának történelmi kontextusának bemutatásával kezdődik, különös tekintettel a második világháborút megelőző és a háborúban történt eseményekre. A háborús évek és az azt megelőző évtizedek segítették Sztálint politikai célkitűzéseinek háború utáni megvalósításában. A tanulmány a továbbiakban azt vizsgálja, hogyan jött létre a kommunizmus Kelet-Európában a szovjetek felügyelete alatt a negyvenes évek közepétől a végéig. A folyamat országonként eltérően zajlott, az alábbi elemzés rávilágít számos hasonló vonás mellett az egyéni különbségekre is. Az utolsó rész pedig Sztálin politikája és a kelet-európai kommunista rezsimek felemelkedése kapcsán levont következtetéseket foglalja magában.

Az elemzés nagymértékben támaszkodik a volt kommunista világból származó, újonnan elérhetővé vált levéltári forrásokra és visszaemlékezésekre. 1945 után hosszú éveken keresztül a nyugati kutatók kizárólag nyugati országokban fellelhető levéltárak dokumentumaira támaszkodhattak, illetve szovjet, kelet-európai és egyéb, Nyugaton megjelent forrásokra. A Szovjetunió háború utáni levéltári dokumentumait, akárcsak Kelet-Európa kommunista államainak levéltárait, egészen a 90-es évek elejéig, a nyilvánosság elől teljesen elzárva őrizték. Azonban a kommunizmus 1989-es bukása Kelet-Európában, majd két évvel később, a Szovjetunió felbomlása után, a volt szovjet levéltárakat részlegesen, a kelet-európai levéltárakat pedig szinte teljesen megnyitották. Annak ellenére, hogy a legfontosabb levéltárak még ma sem kutathatók Moszkvában – az Elnöki Levéltár, a Külföldi Hírszerzési Hivatal Levéltára, az Oroszországi Szövetségi Biztonsági Szolgálat Központi Archívuma, valamint az Orosz Védelmi Minisztérium Központi Levéltára –, a sztálini korszak szovjet–kelet-európai kapcsolataira vonatkozó értékes dokumentumgyűjtemények (beleértve számos jelentős, ám korábban hozzáférhetetlen levéltári adatot) kerültek

napvilágra Oroszországban az elmúlt két évtized során.² Számos további elsődleges, titkosítás alól feloldott dokumentumgyűjteményt adtak ki vagy tettek elérhetővé az interneten az összes kelet-európai országban. Ma a kutatóknak lehetőségük van olyan levéltári anyagok elemzésére is, amelyekről a 90-es évek kezdetéig azt hitték, soha nem kerülnek nyilvánosságra. Nyugaton is csak az elmúlt években tettek közzé néhány rendkívül fontos, titkosítás alól feloldott dokumentumkötetet, amelyek a 40-es és 50-es évek elején Kelet-Európában zajló szovjet politikát taglalják. Különös figyelmet érdemelnek azok a szovjet táviratok, amelyeket a titkosítás feloldása után az amerikai és brit hírszerző ügynökségek dekódoltak és foglaltak írásba. Jelen tanulmány számos, a közelmúltban hozzáférhetővé tett dokumentumra támaszkodik, miközben nem feledkezik meg a már jóval a szovjet blokk összeomlása előtti időszakban is elérhetővé vált, értékes dokumentumokról sem.

A TÖRTÉNELMI HÁTTÉR

A bolsevik hatalomátvétel Oroszországban 1917 novemberében és egy évvel később, az első világháború lezárásakor, radikálisan megváltoztatta Kelet-Közép-Európa politikai színezetét.³ A versailles-i béke és más, a háborút lezáró békeszerződések értelmében számos új állam jött létre az Osztrák–Magyar Monarchia, az Oszmán Birodalom és a cári hatalom maradványaiból. Az új entitások közül néhány – Csehszlovákia, Jugoszlávia, Észtország és Lettország – korábban még sosem működött független államként. Mások, például Lengyelország és Litvánia a napóleoni korszakot

² A számos megjelent dokumentumkötetből kettőt érdemes megemlíteni. Mindkettő két, terjedelmes kötet formájában jelent meg: *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov, 1944–1953 gg.* Tom I. 1944–1948 gg. és Tom II. 1949–1953 gg. Red. koll.: T. V. VOLOKITYINA – T. M. ISZLAMOV – G. P. MURASKO – A. F. NOSZKOVA – L. A. ROGOVAJA. Moszkva–Novoszibirszk, Szibirszkij hronograf, 1997 és 1999; *Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope 1944–1953 gg.: Dokumenti.* Tom I. 1944–1948 gg., Tom II. 1949–1953 gg. Red. koll. T. V. VOLOKITYINA – G. P. MURASKO – O. V. NAUMOV – A. F. NOSZKOVA – T. V. CAREVSKAJA. Moszkva, 1999 és 2002. ROSZSZPEN. A régi keleti blokk levéltáraiban messze nem ideális a helyzet (különösen Oroszországban), de a levéltári kutatás előnyei általában felülmúlják az igen gyakori csalódásokat és frusztrációkat. A Moszkvában történt levéltári munka előnyeiről és nehézségeiről szóló értékelésről bővebben lásd Mark KRAMER: *Archival Research in Moscow: Progress and Pitfalls.* Cold War International History Project Bulletin, 1993/3, 15–34.

³ Aviel ROSHWALD: *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, the Middle East, and Russia, 1914–1923.* New York, 2001, Routledge; Ruth HENIG: *Versailles and After, 1919–1933.* New York, 1995, Routledge; and *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa, 1919–1944.* Ed.: Erwin OBERLÄNDER. Paderborn, 2001, F. Schöningh.

megelőzően voltak utoljára függetlenek. Németország, amely Otto von Bismarck vezetése révén Európa legdinamikusabban fejlődő országa volt, a győztes szövetséges hatalmak által alárendelt státuszba került. Oroszországban az új bolsevik kormány képes volt fenntartani saját hatalmát, ám súlyosan meggyengült az 1918 és 1921 között Oroszországot lángba borító polgárháború okozta kaosz miatt, valamint a háború utolsó hónapjaiban (Németország javára) elszenvedett hatalmas területi veszteségei miatt. E területekből Németország veresége után sikerült néhányat visszakapnia. A szovjet Oroszország gyengeségének mértéke akkor vált bizonyossá, amikor 1919 és 1920 között katonai konfliktusba került Lengyelországgal. A Vörös Hadsereg súlyos veszteségeket szenvedett, s ezáltal a szovjet rezsim arra kényszerült, hogy Ukrajna és Belarusz nyugati részeit átadja Lengyelország számára – egy ilyesféle kudarc néhány évvel korábban elképzelhetetlen lett volna.⁴ Noha a Vörös Hadsereg visszanyerte korábban elveszített területeinek egy részét, miután az első világháború véget ért, az új szovjet állam nyugaton jelentősen kisebb lett a cári birodalomnál.⁵

A két világháború közötti időszakban a Szovjetunió megítélésében markáns különbségek voltak Kelet-Európa egyes országai között.⁶ A bolsevik kormány elnyomó politikája és a forradalmi retorikája, valamint a germán államok és a cári Oroszország között a 18. század vége óta Kelet-Európa feletti hatalomért vívott éles küzdelem megosztó véleményeket váltott ki az újonnan megalakult Szovjetunióról. Néhány kelet-európai politikus az 1920–30-as években komolyabb fenyegetést látott a Szovjetunióban, mint Németországban. Számos nemzetben, különösen a lengyelben az 1920-as orosz–lengyel háború a 19. században és a 20. század elején vívott függetlenségi küzdelmeik elleni orosz fegyveres beavatkozások ke-

⁴ Az 1921 márciusában aláírt háború utáni rendezésről lásd *Traktat Pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą*, Ryga 18 marca 1921. 85 lat później. Red.: Bronisław KOMOROWSKI. Warszawa, 2006, Oficyna Wydawnicza Rytm.

⁵ Dieter SEGERT: *Die Grenzen Osteuropas: 1918, 1945, 1989. Drei Versuche im Westen anzukommen*. Frankfurt am. Main, 2002, 29–68.

⁶ Tömör áttekintést nyújt az időszakról Joseph ROTHCHILD: *East-Central Europe between the Two World Wars*. Seattle, 1974, Washington University Press. További hasznos mű Alan PALMER: *The Lands Between: A History of East-Central Europe Since the Congress of Vienna*. London, 1970, Weidenfeld and Nicolson; Hugh SETON-WATSON: *Eastern Europe Between the Wars, 1918–1941*. Cambridge, 1962, Cambridge University Press; Hans HECKER – Silke SPIELER: *Nationales Selbstverständnis und Zusammenleben in Ost-Mitteleuropa bis zum Zweiten Weltkrieg*. Bonn, 1991, Kulturstiftung der Deutschen Vertriebenen; Antony POLONSKY: *The Little Dictators: The History of Eastern Europe Since 1918*. London, 1975, Routledge & Kegan Paul; *Die Krise des Parlamentarismus in Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen*. Hrsg.: Hans-Erich VOLKMANN. Marburg/Lahn. 1967, J. G. Herder-Institut; Edward D. WYNOT: *Caldron of Conflict: Eastern Europe, 1918–1945*. Wheeling, IL, 1999, Harlan Davidson.

serű emlékeit idézte fel. Régóta elkülönültek vallási, etnikai és kulturális értelemben oroszországi szomszédaitól. Mindezeket túl a rövid életű Tanácsköztársaság erőszakos zsarnoksága – 1919-ben Magyarországon Kun Béla vezetésével – széles körű ellenszenvet váltott ki (különösen a magyarok és a románok körében) a kommunista rendszerrel szemben, amelynek gyökerei Oroszországba nyúltak vissza.

Ugyanakkor a régió más országaiban lényegesen pozitívabb – vagy legalábbis kevésbé ellenséges – volt a közhangulat az újonnan alakult szovjet Oroszországgal kapcsolatban. A csehek és a szerbek hagyományosan Oroszországra támaszkodtak a németek és az oszmánok terjeszkedése ellensúlyaként, a bolgárok pedig mélyen hálásak voltak Oroszországnak, amiért az oszmán–török elnyomással szemben segítették felszabadulásukat 1878-ban. A pánszlávizmus jelentős mértékben hódított a szerbek, horvátok, csehek és bolgárok körében, ami tovább erősítette azt, hogy a többi szláv is kedvező színben tűnt fel a Szovjetunióban.

Ugyanakkor a két háború közötti fejlemények még ezeknek, az általában barátságos kelet-európai nemzeteknek is veszélyeztette a Szovjetunióval való jó kapcsolatát. Bulgáriában, a szovjet dominanciájú *Kommunista Internacionáléhoz* (Komintern) kötődő agitátorok által vezetett lázadás 1923 szeptemberében és 1925-ben kudarcba fulladt, majd III. Borisz bolgár cár ellen kíséreltek meg merényletet: bombatámadást hajtottak végre a Sveta Nedelja- (Szent Vasárnap-) katedrálisban, ám ez az akciójuk sem járt sikerrel. A merényletben több mint száz ember veszítette életét, ami után kihírdették a statáriumot, és szigorúan léptek fel a Kommunista Párttal szemben. Mindkét esemény felbolydulást és aggodalmat keltett Szófiában Moszkva Bulgáriával és az egész Balkánnal való szándékai kapcsán.⁷ Az újonnan függetlenné vált csehszlovák államot olyan mértékben nyugtalanította a bolsevik hatalomátvétel Oroszországban, hogy Karel Kramář miniszterelnök a Csehszlovák Légiók egységeinek átcsoportosítását sürgette, amelyeket eredetileg a cári Oroszországba és további antantországokba küldött, hogy segítsék Csehszlovákia függetlenségért folytatott küzdelmét a Habsburg Birodalommal szemben, valamint hogy támogassák a bolsevikellenes erőket az oroszországi polgárháború alatt. Heves összecsapásokra került sor a Légiók és a bolsevik Vörös Hadsereg között, noha ezeket a harcokat nem Kramář utasítása fűtötte, hanem a Légiók azon erőfeszítései, hogy eljussanak Szovjet-Oroszországon keresztül Vlagyivosztok távol-keleti kikötőjébe

⁷ R. J. CRAMPTON: *Bulgaria. Oxford History of Modern Europe*. New York, 2009, Oxford University Press, 236–238.

és onnan vissza az új csehszlovák államba.⁸ Habár az átláthatatlan helyzet eredményezte az összetűzéseket, az a tény, hogy Kramář a Légiót akarta bevetni a bolsevikok ellen – amit egyébként ellenzett néhány meghatározó politikai személyiség Prágában –, rávilágított a bolsevik rendszer megjelenése által kiváltott feszültségekre. A sztálinizmus későbbi növekedése a Szovjetunióban már korán megmutatkozott Sztálin a parasztok ellen intézett féktelen hadjáratában (a „dekulakizáció” és a kollektivizáláson át), ami tovább növelte a Szovjetunióval kapcsolatos félelmeket Prágában.

A feszültségek ellenére a náci párt hatalomra jutása Németországban 1933-ban gyökeresen megváltoztatta Csehszlovákia álláspontját a Szovjetunióval kapcsolatban. Habár Tomáš Masaryk miniszterelnök nagyban osztotta Kramář idegenkedését a szovjet kommunizmustól, mégis az volt a meggyőződése, hogy Csehszlovákiának – a Németország felől érkező balsós fenyegetéssel szemben – kelet felé kell fordulnia a segítségért. 1934 júniusában Csehszlovákia teljes körű diplomáciai kapcsolatot létesített a Szovjetunióval, majd 1935 májusában a csehszlovák kormány aláírt vele kölcsönös segítségnyújtási szerződést. A biztonság kedvéért a szerződést kibővítették egy záradékkal, amelyben kikötötték, hogy nem nyújtanak segítséget Franciaország beleegyezése nélkül. Mindazonáltal az a tény, hogy egy szerződést ilyenformán aláírtak – ehhez hasonló 1933 előtt még elképzelhetetlen volt –, jelezte, hogy megváltozott a hangulat Prágában.⁹ Edvard Beneš külügyminiszter Moszkvába utazott nem sokkal a szerződés aláírása után, hogy megszilárdítsa Csehszlovákia kapcsolatát a Szovjetunióval.¹⁰ Bár Csehszlovákiában néhány befolyásos személy óvatos volt a Szovjetunióval való együttműködéssel kapcsolatban, Tomáš Garrigue Masaryk és Edvard Beneš arra a következtetésre jutottak, hogy nincs más választásuk.

Kelet-Európa más területein a vezető politikusok továbbra is elhatárolódtak attól, hogy kapcsolataikat a Szovjetunióval megerősítsék, annak

⁸ Victor Miroslav FIC: *Československé legie v Rusku a boj za vznik Československa 1914–1918* III. díl. Praha, 2007, Academia; Betty Miller UNTERBERGER: *The United States, Revolutionary Russia, and the Rise of Czechoslovakia*. 2000, University of North Carolina Press.

⁹ Bővebb magyarázat arról, hogy hogyan és miért ezt a rendelkezést foglalták bele, lásd Igor LUKES: *Czechoslovakia between Stalin and Hitler: The Diplomacy of Edvard Beneš in the 1930s*. New York, 1996, Oxford University Press, 46–48.

¹⁰ Egy korabeli, gúnyos hangvételű beszámoló Beneš látogatásáról, egy Prágába való visszatérése után folytatott beszélgetés alapján. Lásd a Sir Joseph Addison brit követ által írt feljegyzésben Sir Joseph ADDISON: *The Visit of the Czechoslovak Foreign Minister Dr Edvard Beneš to Moscow in 1935 as Seen by the British Minister in Prague*. Slavonic and East European Review, Vol. 54, 1976/4. 586–592. Addison úgy fogalmazott, Beneš naivan pozitív a Szovjetunióval szemben, „el van ragadtatva az új baráttal kapcsolatban, különösen úgy, hogy ez az új barát a nagy testvér, aki oly hosszú ideig nem vett részt a családi összejöveteleken”. Addison szerint Beneš „lelkesebbé lír a magasságokba emelkedett”, miután bőséges adag „kaviár, vörös szőnyeg és a hízelgés” fogadta.

ellenére, hogy egyre inkább felismerték a veszélyt, amelyet a náci Németország jelentett számukra. Még azt követően is, hogy Adolf Hitlernek a német élettér (*Lebensraum*) kiterjesztésére vonatkozó törekvései az egész régiót fenyegették, a náci rezsim erős szembenállása a szovjet kommunizmussal (és Hitler zsidókkal szembeni gyűlölete), biztosította Németország számára a magyar, szlovák, román és más kelet-európai népek széles körű, legalább hallgatólagos támogatását. Lengyelország és Románia még ekkor is elutasította a katonai szövetség minden formáját a Szovjetunióval, noha korábban mindkét ország készségesen kötött ilyen jellegű megállapodást Nagy-Britanniával és Franciaországgal.¹¹

Kelet-Európában a helyzet 1938 márciusában éles fordulatot vett és súlyosra fordult, amikor Németország elfoglalta Ausztriát, és beolvasztotta a Harmadik Birodalomba. Ezt az eseményt Hitler történelmi anschlussként ünnepelte. Hat hónappal később Hitler hozzálátott Csehszlovákia feldarabolásához, és a müncheni egyezményvel elérte, hogy a Szudéta-vidéket (Csehország és Morvaország azon területeit, amelyeken a német lakosság volt többségben) Németországhoz csatolják. 1939 márciusában Németország megindult Csehszlovákia megmaradt területeiért, s náci protektorátust alakított Cseh- és a Morvaországban, majd lehetővé tette egy nácibarát kormány számára, hogy a névlegesen független Szlovákiát irányítsa. Egyidejűleg Hitler arra kényszerítette a litván kormányt, hogy engedje át Klaipédát (Memelland) Németországnak, feloldva az első világháború utáni mandátumot. Franciaország és Nagy-Britannia egyaránt nem emelt kifogást Németország ellen Klaipéda megszállása és elfoglalása miatt, így a litván kormánynak nem maradt más választása, mint hogy aláírjon egy kétoldalú egyezményt, amely kodifikálja a területvesztését.¹²

A kelet-európai országok helyzete még súlyosabbá vált 1939 augusztusában, amikor egy egyezmény keretében a Szovjetunió és a náci Németország aláírt egy nyilvános megnemtámadási szerződést, valamint egy titkos záradékot (Molotov–Ribbentrop-paktum). A titkos záradék értelmében a két aláíró állam Kelet-Európa területeit érdekszférák szerint felosztotta, továbbá biztosította az érdekszférák elhatárolását. Szeptember 1-jén a német hadsereg megtámadta Lengyelországot, ezzel arra kényszerítve Nagy-Britanniát és Franciaországot, hogy hadat üzenjen Németországnak. Tizenhat

¹¹ *Vosztocsnaja Jevropa poszle Verszalja*. Ott. Red.: I. I. KOSZTYUSKO. Szt. Petyerszburg, 2007, Aleteyja; Anita PRAŽMOWSKA: *Eastern Europe and the Origins of the Second World War*. New York, 2000, St. Martin's Press; Anita PRAŽMOWSKA: *Britain, Poland, and the Eastern Front, 1939*. New York, 1987, Cambridge University Press; Hans ROOS: *Polen und Europa: Studien zur politischen Aussenpolitik 1931–1939*. Tübingen, 1957, Schutz Verlag, 320–361.

¹² Petronėlė ŽOSTAUTAITĖ: *Klaipėdos kraštas 1923–1939*. Vilnius, 1992, Mokslas, 372–381.

nappal később szovjet csapatok keletről támadták meg Lengyelországot. A Wehrmacht kemény fegyveres ellenállásba ütközött, de gyorsan stabilizálta Lengyelország nyugati részén a hatalmát, és súlyos megtorlást mért az ellenállókra. Mire a Vörös Hadsereg Lengyelországba hatolt keletről, a legtöbb ellenállást elfojtották. A szovjet és német erők brutális megszálló rezsimeket állítottak fel saját érdekszféráikban, és erőszakkal elhurcoltak több százezer lengyel állampolgárt. Szeptember 22-én a szovjet és német erők Lengyelország meghódítását ünnepelték egy közös katonai parádéval egy kisvárosban Breszt-Litovszkban, amely a titkos záradék 2. pontja szerint a demarkációs vonal mentén helyezkedik el.¹³ A következő két hétben helyenként folytatódtak a harcok, de 1939. október elejére a lengyel állam megszűnt létezni.

A Vörös Hadsereg nemcsak Lengyelország keleti részét vonta szovjet irányítás alá, hanem megindult a három balti állam (Észtország, Lettország, Litvánia) felé is, amelyek mintegy két évtizede élvezték a függetlenséget az első világháború után. Az elkövetkezendő hónapok során a szovjet katonai és nemzetbiztonsági erők folyamatosan özönlöttek a balti államokba, és arra kényszerítették a helyi önkormányzatokat, hogy teljesítsék Moszkva követeléseit. Végül a negyvenes évek közepén a szovjet megszálló erők leváltották a helyi kormányokat, helyükre bábkormányokat ültettek, amelyek megszavazták a Szovjetunióval való „önkéntes” egyesülést.¹⁴ Ugyanezt a stratégiát alkalmazták Besszarábia és Észak-Bukovina korábban Romániához tartozó területein is, amelyeket a Szovjetunió 1940. június végén elfoglalt és bekebelezett.

A szovjet hatalom terjeszkedésének egyetlen komoly akadályát Kelet-Európában Finnország jelentette, ahová a szovjet csapatok 1939. november végi bevonulása egy olyan rövid, de intenzív háborút váltott ki, amely leplezte a Vörös Hadsereg súlyos gyengeségeit, amelyek hátterében – részben – Sztálin a szovjet vezérkarban 1936 és 1938 között végzett nagymértékű tisztogatása állt. Bár a finn erőknek végül meg kellett adniuk magukat a túlerőben lévő szovjeteknek, az 1939–1940 között zajló három és fél hónapos kemény küzdelem súlyos veszteségeket okozott a Vörös Hadsereg számára: legalább 126 875 katona halálát és 264 908 sérültet.¹⁵ Sztálin megtiltotta a

szovjet veszteségekre vonatkozó pontos adatok nyilvánosságra hozatalát, hogy a Finnországgal való konfliktust a Szovjetunió nagyszerű sikereként tüntesse fel.

Mindeközben a német hadsereg fokozatosan kezdte kiterjeszteni és megerősíteni nyugati és északi szárnyát. 1939-ben a britek és a franciák hadüzenetet küldtek Németországnak, ám mindez a legkisebb mértékben sem fékezte a Wehrmacht előrenyomulását. A német csapatok átvették a Benelux államok (Belgium, Hollandia, Luxemburg), valamint Dánia és Norvégia feletti irányítást, majd döntő támadást indítottak Franciaország ellen.¹⁶ A Wehrmacht gyorsan leverte a francia hadsereget, majd 1940 júniusában a francia kormányt megalázó körülmények között arra kényszerítette, hogy adja meg magát. Ennek eredményeként jött létre a Vichy – egy nácibarát rezsim – néhány héttel később. Az elkövetkezendő négy év során Franciaország legfőbb területei német katonai megszállás alatt álltak.

koj Federaciji, a továbbiakban: APRF) Fond (F.) 3, Opisiz (Op.) 50, Gyelo (Gy.) 261, Listi (L.) 114–158. A dokumentumot lásd még: *Novaja i novejsaja isztorija*, 1993. július–augusztus, 4. sz., 104–122. További jelentős (korábban titkos) dokumentumok a szovjet–finn téli háborúról és annak legújabb értékeléséről lásd: V. Sz. HRISZTOFOROV – A. N. SZAHAROV – T. VIHAVAJNYEN – Ju. L. GAJKOV: *Zimnyaja vojna 1939–1940 gg. v dokumentah NKVD. Iszszledovanyija, dokumenti, kommentarii. K 70-letyiju szovjetszko–finljandszkoj vojni*. Moszkva, 2009, Insztitut Rosszijszkoj Isztorii RAN, 2009; *Tajni i uroki zimnej vojni: Po dokumentam raszszekecsennih arhivov*. Red.: N. L. VOLKOVSKIJ. Szt. Petyerszburg, 2000, Polygon; *Zimnyaja vojna 1939–1940: Polityicseszka isztorija*. Red.: O. A. RZSESEVSZKIJ – O. VEHVILAJNEN. Moszkva, 1999, Nauka; *Prinyimaj nasz, Suomi – kraszavica! Oszvobogyityelnij pohod v Finljanyiju 1939–1940 gg.* Csaszty II. Red.: Jevgenij BALASOV. Szt. Petyerszburg, 1999, Galeja Print; *Zimnyaja vojna 1939–1940. I. V. Sztálin i finszkaja kampanyia. Sztyenogramma szovjescsanyija pri CK VKP(b)*. Red.: E. N. KULKOV – O. A. RZSESEVSZKIJ. Moszkva, 1999, Nauka; L. P. KOLODNYIKOVA: *Isztorieszskaja pamjaty o szovjetszko–finljandszkoj vojnye, 1939–1940 godov*. Rosszijszka isztorija, 2009. szeptember–október, n. 5. sz. 15–29; A. V. VORONYIN – D. G. SZEMJENOV: *Szovjetszko–finljandszka vojna 1939–1940 godov v Zapoljarje*. 2009. szeptember–október, n. 4. sz. 29–34; Ohto MANNINEN: *The Soviet Plans for the North Western Theatre of Operations in 1939–1944*. Helsinki, 2004, National Defence College; Ohto MANNINEN: *Stalinin kiusa, Himmlerin tait: sota-ajan pieni Suomi maailman silmissä ja arkistojen kätöissä*. Helsinki, 2002, Edita; A. E. TARAS: *Szovjetszko–finszkaja vojna, 1939–1940 gg. Hresztomatyija*. Minszk, 1999, Harveszt; Jari LESKINEN – Antti JUUTILAINEN: *Talvisodan pikkujättiläinen*. Porvoo, 1999, Werner Söderström Osakeyhtiö; ROBERT EDWARDS: *Winter War: Russia's Invasion of Finland, 1939–1940*. London, 2006, Weidenfeld & Nicolson; Carl VAN DYKE: *The Soviet Invasion of Finland, 1939–40*. London, 1997, Frank Cass; *Ot vojny k miru: SZSZSZR i Finljanyija v 1939–1944 gg.: Szbornyik sztatyej*. Red.: V. N. BARISNYIKOVA – T. N. GORGJECKOJ. Szt. Petyerszburg, 2006, Izdatyelsztvo Szt.-Petyerburgszkovo Unyiversityeta, 47–172. és 425–451 (bibliográfia); valamint M. I. SZEMIRJAGA: *Aszimmetricsnaja vojna. K 50-letyiju okoncsanyija szovjetszko–finljandszkoj vojni, 1939–1940 gg.* Szovjetszkoje goszdarsztvo i pravo, 1990/4., 116–123.

¹⁶ Jacques ENFER: *10 mai–25 juin 1940: la campagne de France*. Paris, 1990, Paris Barré & Dayez.

Hitler folytatta hódításait nyugaton és északon: újabb támadásba lendült Kelet-Európa ellen. Csapatait délre küldte a Balkánra, és 1941 áprilisában elfoglalták Jugoszláviát, valamint Görögországot.¹⁷ Ebben az előnyös helyzetben a náci rá tudták kényszeríteni Románia, Magyarország és Bulgária kormányait arra, hogy hivatalosan csatlakozzanak a tengelyhatalmakhoz. Mielőtt 1941 júniusában Németország és a Szovjetunió között kitört volna a nyílt háború, a román, magyar és bolgár kormányok igyekeztek jobbra semlegesek maradni, de hamarosan felismerték, hogy szorosabb együttműködést kell kialakítaniuk Németországgal mind gazdasági, mind politikai-katonai okokból.

Ez a tendencia felgyorsult, miután Hitler elindította a Barbarossa hadműveletet, azaz egy teljes körű támadást a Szovjetunió ellen 1941 júniusában. Noha a bolgárok nem küldtek katonai csapatokat a szovjetek elleni harcba, a bolgár kormány számos más eszközzel támogatta Németországot, amely a Szovjetuniót arra ösztönözte, hogy hadat üzenjen Bulgáriának 1944 szeptemberében, majd 1945 februárjában kivégezték Cirill bolgár herceget, az ország kormányzóját.¹⁸ Bulgáriával ellentétben a magyar és a román kormány katonai csapatokat küldött a Wehrmacht oldalán a Vörös Hadsereg ellen a harcmezőkre, és irrendenta követeléseket sürgettek a szomszédos országokkal szemben. A románok azonnal visszanyerték Besszarábiát, valamint Észak-Bukovinát, és ott maradtak egészen az orosz csapatok visszatéréséig, 1944 nyaráig. Ekkor I. Mihály román király visszaszerezte a hatalmat Romániában a Ion Antonescu vezette nácibarát kormány felett, majd bejelentette, hogy az ország a szövetségesek oldalára áll.¹⁹ A magyar hadsereg súlyos veszteségeket szenvedett a Szovjetunióval folytatott háború során, de annak végéig kitartott, hogy megvédje azokat a területeket, amelyeket a magyar hadsereg 1938-ban és 1939-ben visszaszerzett a szomszédos országoktól. A németek által támogatott Szlovákia két hadosztállyal – 20 000 katonával – szintén hadban állt a Wehrmacht oldalán a Szovjetunió ellen 1941-től 1944-ig. A német megszállással szembeszegülő lengyel gerilla erők a későbbiekben szintén szembekerültek a Vörös Hadsereg katonáival, mert a Pripjaty-mocsarak mentén átlépték

a frontvonalat, s így olyan területre hatoltak be, amely Lengyelországhoz tartozott egészen 1939 szeptemberéig.²⁰

Ezzel szemben a cseh katonák az előrenyomuló szovjet csapatok mellé álltak, akárcsak a kommunista partizáncsoportok Jugoszláviában és Bulgáriában. A náciellenes ellenállási mozgalmak kommunista frakcióinak német megszállás alatt álló országainak túlnyomó többsége is kapott támogatást, valamint szigorú felügyeletet a szovjet kormánytól, élükön gyakran Moszkvában kiképzett emigránsokkal. E kommunista frakciók – azonos hazafias törekvésektől vezérelve és a harctéren szerzett tapasztalataikat kihasználva – a régióban működő kommunista pártok központjaivá váltak a háború után. Ezek az ellenálló erők – és mások – ténylegesen legfeljebb minimális mértékben járultak hozzá Németország legyőzéséhez (a német megszálló csapatok könyörtelen eszközök bevetésével képesek voltak semlegesíteni a helyi ellenálló mozgalmakat), de a partizánok sikeresen táplálták a mítoszt, hogy kulcsfontosságú szerepet játszottak abban, hogy a Vörös Hadsereg a segítségükkel legyőzte a Wehrmachtot.²¹

SZTÁLIN ÉS AZ ÚJ, HÁBORÚ UTÁNI HELYZET

A két világháború közötti időszak és a második világháború jelentősen befolyásolta Sztálin Kelet-Európáról kialakított – háború utáni – szemléletét. Noha a Kelet-Európával kapcsolatos szovjet politika számos aspektusa még képlekeny volt 1945-ben, Sztálin háború utáni cselekvésterve már nagyjából körvonalazódott, mire a Németország elleni háború lezárult. Tíz pontot érdemes kiemelni azzal kapcsolatban, hogyan formálták a háború előtti és a háború alatti évek tapasztalatai a szovjetek régiós politikáját 1945 után.

1) Sztálin és a többi szovjet vezető eltökélt szándéka volt, hogy biztosítsák azt, hogy legalább Kelet-Európa egy védett zónává váljon az európai hadseregek későbbi támadásaival szemben, illetve hogy országukat megóvják az újjáéledt német militarizmus fenyegetésétől a háború után.²² Oroszország

²⁰ Lásd Nyikolaj Bulganyin helyszíni jelentését erről a küzdelemről „Tov. Visinszkomu,” 1944. november 3., Orosz Föderáció Külpolitikai Levéltára (Arhiv Vnesnyey Polityiki Rosszjszkoj Federacii, a továbbiakban: AVP RF), F. 07, Op. 5, Papka (P.) Gy. 119, L. 8–9.

²¹ Egy kiváló beszámoló a németek ellenálló mozgalmakkal szemben tanúsított kegyetlen elnyomásáról, lásd Mark MAZOWER: *Hitler's Empire: How the Nazis Ruled Europe*. New York, 2008, Penguin Books.

²² Ez egyértelműen kiderült a Sztálin személyes archívumából származó anyagokból (*licsnij fond*), amelynek egyes részeit áthelyezték 1999-ben az Orosz Elnöki Levéltárból a – mai nevén – Orosz Állami Politika- és Társadalomtörténeti Levéltárba (korábban a párt Központi Levéltára). Sajnálatos módon Sztálin *licsnij fondjának* szinte minden olyan irata, amely a külpolitikához,

¹⁷ Stevan K. PAVLOWITCH: *Hitler's New Disorder: The Second World War in Yugoslavia*. New York, 2008, Columbia University Pres.

¹⁸ Petur DELEV: *Bulgarija v godinite na Vtorata szvetovna vojna, 1939–1945*. Varna, 2006, LiterNet.

¹⁹ Lásd Nicholas DIMA: *From Moldavia to Moldova: The Soviet–Romanian Territorial Dispute*. East European Monographs, 1991, Boulder, 2. fejezet.

(és a későbbi Szovjetunió) külső támadásokkal szembeni sebezhetőségének történelme – a napóleoni háborúktól egészen az első világháború utolsó évéig, az orosz–lengyel háborúig (1919–1920), Hitler 1941 júniusában végrehajtott támadásáig – és különösen Németország intervenciói az elmúlt időszakban, mélyen árnyalták a Sztálinról és a beosztottjairól alkotott képet a háború utolsó szakaszában. A szocializmus védelme otthon, meglátásuk szerint, megkívánja, hogy határállamaik alkalmazkodók legyenek, kiváltképp, mert a háború végén a Szovjetunió területei nyugat felé terjeszkedtek – egészen vissza a régi cári birodalom korábbi határai felé, olyan régiókat is érintve, amelyek soha nem álltak cári uralom alatt.²³ A két világháború közötti időszak tapasztalatai, leginkább Lengyelországgal, Romániával és Magyarországgal, valamint Sztálin megalázottságával és elárult érzéseivel, amikor Hitler megszegte a náci–szovjet paktumot és totális háborút indított a Szovjetunió ellen, megerősítette a szovjet vezetőt abban, hogy meg kell akadályozni az ellenséges rezsimek újabb felbukkanását bárhol a Szovjetunió nyugati vonalán. Ez a célkitűzés nem írta elő kizárólagosan a teljes körű kommunista rezsimek felállítását a régióban (legalábbis rövid távon), de stabil szovjetbarát kormányok létesítését feltételezte.

Egyéb szempontok is ugyanebbe az irányba mutattak Sztálin számára. A szovjetek vezetője úgy látta, hogy egy kelet-európai biztonsági pufferezóna kialakításával komoly gazdasági előnyökhöz jutna a régióban, eleinte jóvátétel formájában és az erőforrások kiaknázásában.²⁴ Pusztán Németország-

hadügyhöz és külügyi hírszerzéshez kapcsolódik, továbbra sem hozzáférhető az Elnöki Levéltárban. Vlagyimir Pecsatnov kétrészes cikke, a titkosított dokumentumokhoz való kiváltságos hozzáféréseinek köszönhetően, lenyűgözően megvilágítja Sztálin külpolitikai nézeteit a hidegháború kezdetén. Lásd *Szozjuznyiki nazzimajut na tyebja dlja tovo, cstobi szlomity u tyebja volju... Perepiszka Sztalina sz Molotovim i drugimi cslenami Politbjuro po vnyesnyepolityicseszkim voproszom v szentyabrje-gyekabrje* 1945 g., Isztocsnik, 1999/2., 70–85; *Na etom voprosze mi szlomajem ih anti-szovjetszkoje uporsztvo... Iz perepiszki Sztalina sz Molotovim po vnyesnyepolityicseszkim gyelam v 1946 godu.* Isztocsnik, 1999/3., 92–104. Lásd például a következő beszámolót: Ny. Sz. HRUSCSOV: *Vremja, ljgyvi, vlaszty – Voszpominanyija.* Moszkva, 1999, Moszkovszkie novosztyi. II csaszty, 313–382; James F. BYRNES: *Speaking Frankly.* New York, 1947, Harper and Brothers, 30–31. Összevettem Hruscsov emlékiratainak közzétett változatát a teljes, 3600 oldal terjedelmű, jegyzetekkel ellátott Hruscsov-emlékiratok orosz nyelvű átiratával, amelyet Hruscsov fiától – Szergejtől – kaptam. Továbbá meghallgattam Hruscsov visszaemlékezéseinek eredeti hangfelvételeit is. A kópiákat a Columbia Egyetemen, valamint a Brown Egyetemen őrzik.

²³ I. V. Sztálin o recsi u Csercsillja: *Otveti korreszpongyentu 'Pravdi'.* Pravda, 1946. március 14. Mire a háború befejeződött, a Szovjetunió nemcsak a három balti államot kaparintotta meg, de további területeket is szerzett Lengyelországtól, Németországtól (Kelet-Poroszország), Csehszlovákiától (Kárpátalja), Magyarországtól, Romániától és Finnországtól.

²⁴ Lásd például Sztálin hozzászólásait: *Zapisz beszedi tov. I. V. Sztálin sz pravityelsztvennoj gyelegaciej Vengrii*, 10 apréja 1946 g. A beszélgetésről készült jegyzőkönyvet lásd APRF, F. 558, Op. 1, Gy. 293, L. 2–16.

ból a Szovjetunió mintegy 3500 gyárat és 1,15 millió darab ipari berendezést vont el a háború utáni években.²⁵ Ugyanebben az időszakban a szovjet erők Németországból több mint 17 000 tonna csövet, szivattyúberendezéseket, több mint 3100 tonnányi emelődarut és építőipari gépeket, valamint 9723 vasúti kocsit vittek el.²⁶ Ugyanebben az évben Magyarországról is hasonló nagyságrendű ipari létesítményeket, gyári berendezéseket, infrastruktúrát és közlekedési rendszereket (különösen vasúti kocsikat) szállítottak el.²⁷ Mindezeket túl a rezsím elvonó – extrakciós – mechanizmusának üteme, a mérséklődés helyett, markánsan nőtt 1947 és 1949 között. A gazdasági törekvéseken túl Sztálin a kelet-európai országokat ugródeszkanak tekintette a szovjet politikai befolyás megerősítésére Európa-szerte. Biztos volt abban, hogy a szignifikáns szovjet jelenlét a régióban elősegíti a kommunizmus esetleges elterjedését Franciaországban, Olaszországban, valamint a többi nyugat-európai országban, hiszen meglátása szerint azok mindinkább „megérttek a szocializmusra”, míg a rendszer előnyei másutt nyilvánvalóbbá váltak.²⁸

Ezek a különböző katonai, gazdasági, politikai és ideológiai célkitűzések szinte elkerülhetetlenül a szovjet katonai erő Kelet-Európa felé mutató kiterjesztéshez vezettek, Sztálin kezdett egyre erősebben hinni abban a Milovan Đilas által feljegyzett és gyakran idézett eszmében, hogy „ez a háború eltér a múltbéli háborúktól; ha valaki területeket foglal el, ezekre a területekre rákényszeríti saját társadalmi rendszerét. Ahova a hadserege eljut, ott a saját rendszerének szerez érvényt. Másképp nem is volna lehet-

²⁵ Az említett adatok A. A. Kuznyecov beszédében, az OK(b)P Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztálya zárt ülésén 1946. december 9-én. Orosz Állami Politika- és Társadalomtörténeti Levéltár (Rosszjizskij Goszudarsztvennij Arhiv Szocialno-Polityicseszkij Isztorii, a továbbiakban: RGASZPI) F. 17, Op. 121, Gy. 640, L. 5.

²⁶ Bogdan MUSIAL: *Stalins Beutezug: Die Plünderung Deutschlands und der Aufstieg der Sowjetunion zur Weltmacht.* Berlin, 2010, Propyläen Verlag, 289–291.

²⁷ Azoknak a vállalatoknak a jegyzéke, amelyeket a szovjet hatóságok teljesen vagy részben leszereltek, gépi berendezésüket elszállították, és nem szerepelnek a jóvátételi listán. A magyar ipari miniszter számára készült lista, 1945. Lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL MOL) XIX-J-1-j, 31. doboz, IV-536/5, 116/45; és „Feljegyzés az ipari miniszternek a leszerelt gyárakról.” Diplomáciai jegyzék a magyar ipari miniszternek, 1945. június 27. MNL MOL, XIX-F-1-b 44. doboz, ikt. sz. n., mindkettőt idézi: BORHI G. László, *Hungary in the Cold War, 1945–1956: Between the United States and the Soviet Union.* Budapest, 2004, Central European University Press, 150–151. Lásd még G. BORHI László: *The Merchants of the Kremlin: The Roots of Soviet Economic Expansion in Hungary.* CWIHP Working Paper No. 28. Washington, DC, 2000, Cold War International History Project, 8–13.

²⁸ Silvio PONS: *Stalin, Togliatti, and the Origins of the Cold War in Europe.* Journal of Cold War Studies, Vol. 3, 2001/2. 3–27, főleg: 11–17.

séges.”²⁹ Habár Sztálin nem úgy készült, hogy egy éjszaka alatt kiépíti a szovjet típusú kommunista rendszert egész Kelet-Európában, biztosítani akarta azt, hogy egyedül ő határozhassa majd meg a térség politikai változásának paramétereit a háború után, ami egy kulcsfontosságú törekvése volt, és egy bizonytalan ideig tartó, nagyszabású szovjet katonai jelenlétet tett szükségessé Kelet-Európában.

2) A két világháború közötti évek tapasztalataival ellentétben a Szovjetunió a háború után elegendő katonai és politikai hatalommal rendelkezett ahhoz, hogy demonstrálja Kelet-Európa feletti hatalmát. 1919-ben a szovjet kormány kénytelen volt tehetetlenül végignézni, ahogy a Kun Béla vezette kommunista rezsim megbukott Magyarországon, majd 1921 márciusában a Szovjetunió arra kényszerült, hogy elengedje Fehéroroszország és Ukrajna egyes részeit Lengyelország számára. Azonban mire a második világháború lezárult és a Vörös Hadsereg a náci megszállókat viaszosította, majd elfoglalta Kelet-Európa legnagyobb részét, a Szovjetunió képes volt mozgósítani a fegyveres erőit a kommunista pártok és a Moszkva-barát erők megsegítésére szerte a régióban.

A Szovjetunió mérhetetlenül nagy katonai erőfölényét kiegészítette az a közvetlen politikai befolyás, amelyet Moszkva a kommunista pártok felemelkedésének irányításával szerzett minden kelet-európai országban, beleértve azokat az országokat is, ahol a kommunista befolyás hagyományosan jelentéktelen volt vagy nem létezett.³⁰ A pártok Moszkva iránti lojalitása kétségbevonhatatlan volt, a kelet-európai kommunista vezetők többségét Moszkvában képezték ki, és karrierjüket a Szovjetunióknak köszönhették. A magyar, lengyel, cseh, kelet-német és bolgár kommunista pártvezetők többsége, akik később hatalmi pozíciókra kerültek hazájukban – szovjet pártfogás alatt – a Szovjetunióban éltek emigránsként az 1920-as évek végétől a 40-es évek elejéig.³¹ (Néhány befolyásos cseh kommunista vezető,

²⁹ Idézi: Milovan ĐILAS: *Razgovori sa Staljinom*. Beograd, 1990, Književne novine, 75. (Magyarul: Milovan ĐILAS: *Találkozások Sztálinnal*. Budapest, 1989, Magvető Kiadó, 105.) Sztálin ezt a megjegyzést 1945 májusában a Josip Broz Tito vezette jugoszláv delegáció előtt tette. Đilas az előző évben néhány hónapon keresztül a Szovjetunióban tartózkodott (1944. áprilistól júniusig), amikor Sztálin nagyon hasonló megfogalmazással élt. Lásd például Sztálin és Đilas beszélgetésének hivatalos jegyzőkönyvét 1944. áprilisából, *Zapisz beszedi I. V. Sztalina i V. M. Molotova sz predsztavityeljami narodno-oszvozboszyitelnoj armii Jugoszlavii M. Gylaszom i V. Terzicsem*, 25. ápr. 1944 g. A beszélgetés jegyzőkönyvét (1944. április 25.) lásd AVP RF, F. 06, Op. 6, P. 58, Gy. 794, L. 10–18.

³⁰ Az egyes országtanulmányokat lásd Norman NAIMARK – Leonard GIBIANSKII: *The Establishment of Communist Regimes in East-Europe, 1944–1949*. New York–London, 1997, Routledge.

³¹ A legfőbb kivételek a lengyel Władysław Gomułka és Edward Gierek, a szlovák Gustáv Husák és a román Gheorghe Gheorghiu-Dej és Nicolae Ceaușescu.

nevezetesen Václav Nosek és Vladimír Clementis, Nagy-Britanniában éltek a háború idején.³²) Sokan közülük huzamos ideig Moszkvában tartózkodtak informátorként vagy más minőségben a szovjet állambiztonság szerveinél. Ez a szerep különösen hasznos volt, amikor a sztálinista terror külföldi kommunistákat vett célba. Miután visszatértek saját hazájukba, és hatalmat szereztek a negyvenes évek közepén, ezek a politikusok jobbra töretlenül lojálisak maradtak szovjet tanácsadók iránt – éles ellentétben azzal az ellenséges attitűddel, amellyel Moszkva Kelet-Európában szembeesült a háború előtt.

3) Habár a szovjet hatalom Kelet-Európában relatív értelemben sokkal nagyobb volt a második világháborút követően, mint a két világháború közötti időszakban, a kelet-európai országokra épp az ellenkezője volt jellemző. A kelet-európai országok függetlensége és relatív derűlátása az első világháborút követő első évtizedben csupán azért volt lehetséges, mert a régió feletti átfogó hatalom hagyományos riválisai – Németország és Oroszország – átmenetileg háttérbe szorultak. Az 1930-as évek közepére Németország és Oroszország (utóbbi a Szovjetunió formájában) feléledése folyamatban volt, míg a kelet-európai országok gyengék és megosztottak voltak már a háború kezdete előtt is. Az Európában zajló harcok legsúlyosabb veszteségei messzemenően a kontinens keleti részét sújtották a legjelentősebben. A Németországtól Szovjetunió nyugati régióig nyúló területen mérhetetlen pusztítást és vérontást végeztek.³³ Németország legyőzésével 1945-ben egy hatalmi vákuum nyílt Kelet-Európában, amelyet a Szovjetunió céltudatosan képes volt betölteni. A hatalmi viszonyok a nemzetközi erőterben mindig kölcsönösek, de 1945-ben a szovjet–kelet-európai kapcsolatok túlnyomórészt egyoldalúak voltak. A második világháború utolsó hónapjaiban a szovjet dominancia megerősödését a régióban együttesen és egyenlő mértékben okozta Kelet-Európa gyengesége, valamint a szovjetek erőfölénye.

4) Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia által képviselt álláspont Kelet-Európa iránt a második világháború alatt kétségtelenül azt az érzetet erősítette a szovjet vezetők körében, hogy a Szovjetunió a régió belüli egy biztonságos érdekszférába tartozik a háború után.³⁴ Magas szintű amerikai

³² Londonban éltek. Nosek és Clementis is mindketten áldozatul estek a Csehszlovákiában zajló tisztogatásoknak, amelyekre a szovjet–jugoszláv szakítás után kerül sor.

³³ A vérontásról és pusztításról szóló élethű beszámolóért lásd Timothy SNYDER: *The Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*. New York, 2010, Basic Books. (Magyarul: *Véres övezet: Európa Hitler és Sztálin szorításában*. Budapest, 2010, Park Könyvkiadó.)

³⁴ V. O. PECSATNOV: *Sztálin, Ruzvelt, Truman: SZSZSZR i SZSA v 1940-h gg. Dokumentalnije ocserki*. Moszkva, 2006, TERRA-Knyizsnij klub. Egy máig hasznos értékelés: Vojtech MASTNY:



politikusok ismételtén arra törekedtek, hogy késleltessék a jövőbeni politikai megállapodásokat Kelet-Európával, amíg a háború utáni tárgyalások le nem zárulnak, annak ellenére, hogy a valóságban már konkrétan zajlottak az események. Ez a helyzet Kelet-Európa számára több amerikai és brit engedményhez vezetett, ami 1943 decemberében a teheráni konferenciával kezdődött. Winston Churchill brit miniszterelnök és Franklin D. Roosevelt amerikai elnök beleegyezett Sztálinnak a katonai műveletek által Európa kelet–nyugati felosztására vonatkozó követeléseibe, valamint egy olyan „rendezésbe”, amely a háború utáni szovjet–lengyel határt visszaigazítja az ún. Curzon-vonalhoz – a George Curzon brit külügyminiszter által javasolt demarkációs vonalhoz –, amely mintegy 250 kilométerre nyugatra húzódott a tényleges határtól, amelyről a rigai szerződésben rendelkeztek 1921 márciusában.³⁵

Ezek az engedmények jelentősek voltak ugyan, azonban az igazi fordulópontot az 1944. augusztustól októberig tartó varsói felkelés jelentette, amikor a nem kommunista lengyel ellenállás (*Honi Hadsereg*) felkelést indított a náci megszállók ellen, azt remélve, hogy a több ezer fős szovjet csapatok, amelyek ekkorra már elérték Varsó külvárosát, segítséget nyújtanak a lengyel főváros felszabadításában.³⁶ A Moszkvai Nemzetközi Rá-

Russia's Road to the Cold War: Diplomacy, Warfare, and the Politics of Communism, 1941–1945. New York, 1979, Columbia University Press, 279–312.

³⁵ Jacek TEBINKA: *Polityka brytyjska wobec problemu granicy polsko–radzieckiej, 1939–1945.* Warszawa, 1998, Wydawnictwo Neriton; Keith EUBANK: *Summit at Teheran. The Untold Story.* New York, 1985, William Morrow, 445–470; Detlef BRANDES: *Grossbritannien und seine Osteuropäischen Alliierten 1939–1943.* Munich, 1988, Oldenbourg, 487–563. A Curzon-vonal történetéről lásd Anna ROGOWSKA – Stanisław STĘPIEŃ: *Granica polsko–ukraińska w ostatnim półwieczu.* Niezależne czasopismo kulturoznawcze JI, 2001/21. 23–40.

³⁶ Értékes dokumentumgyűjtemény és érzékletes magyarázatok: *Powstanie Warszawskie 1944 w dokumentach archiwów Służb specjalnych.* Kom. red. Piotr MIERECKI et al. Warszawa, 2007, Instytut Pamięci Narodowej; *Na tropach tragedii. Powstanie Warszawskie 1944. Wybór dokumentów wraz z komentarzem.* Red.: Jan CIECHANOWSKI. Warszawa, 1992, BGW. A varsói felkelésről és következményeiről lásd még: Włodzimierz ROSŁONIEC: *Lato 1944.* Kraków, 1989, Znak, 172–199; Tadeusz SAWICKI: *Front wschodni a powstanie Warszawskie.* Warszawa, 1989, PWN. A szovjet politikát már a felkelés idején alaposan vizsgálták az arra szakosodott orosz újságírók, bár elsősorban a katonatisztek és hivatalos hadtörténészek, akik fel akarták menteni a Vörös Hadsereget minden „vád” alól. Lásd például *Kto kovo predal – Varsavszkoje voszisztanyije 1944 goda: Szvignyetsztvujut ocsevidci.* Vojenno–isztoriczeszkij zszurnal, 1993/3–4., 16–24. és 13–21. Mindegyik rész tartalmaz egy újonnan nyilvánosságra hozott dokumentumot. A szovjet oldalról további érdekes anyagért lásd *Varsavszkoje voszisztanyije 1944 g. Dokumenti iz raszszekrecsenih arhivov.* Novaja i novejszaja isztorija, 1993/3. 85–106., hét részletes helyzetjelentéssel, amelyeket Konsztratnyin Tyelegin altábornagy küldött az I. Belorusz Frontról a Vörös Hadsereg Vezérkara Politikai Főigazgatóságának, Alekszandr Scserbakov tábornoknak, aki azokat továbbította Sztálinnak. Egy újabb varsói felkelésről szóló áttekintés Norman DAVIES: *Rising '44: The Battle for Warsaw.* New York, 2004, Viking. Davies könyve alapos kutatás eredménye, de számos ténybeli

hió adása a felkelés éjjelén arra buzdította a Honi Hadsereg erőit, hogy ragadjanak fegyvert – bementék, hogy „eljött a tettek ideje”. Az adásban azt ígérték, hogy a Vörös Hadsereg katonái „Varsó fiai” mellett fognak harcolni az „ellenség nyugatra szorításában és a német csapatok lengyel területéről való kiűzésében”.³⁷ A harcok megkezdése után, július 31-én a lengyel felkelők eleinte gyors győzelmet arattak a németek felett, kiűzték őket a város központjából, és augusztus 4-re csekély mértékű vezetést gyakoroltak Varsó felett. Ám a várt segítség a közelben tartózkodó Vörös Hadseregtől soha nem érkezett meg. A szovjet erők nem csupán elzárkóztak a beavatkozástól, de még a rádiókapcsolat létesítését is megtagadták a Honi Hadsereg parancsnokaival. Sztálin utasítására a Vörös Hadsereg több mint két hónapon át várakozott a Visztula partján, mielőtt megtámadták a németeket. Addigra a lengyel Honi Hadsereg egységei már vagy megadták magukat, vagy megsemmisültek. Sztálin szándéka, miszerint nem volt hajlandó egyetlen katonai egységet sem előre küldeni Varsóba a felkelés ideje alatt, akkor vált egyértelművé, amikor több – a szovjet repülőterek és hadianyagraktárak használatára vonatkozó – kérést is elutasított egy újonnan biztosított területen, amely lehetővé tette volna a szövetséges légierők számára, hogy átszállítsák a legszükségesebb utánpótlást és fegyvereket a lengyel ellenállókhöz.³⁸ Habár az amerikai és brit politikusok hevesen tiltakoztak a szovjet vezető lépései ellen, végül nem tettek konkrét válaszlépéseket. Akkor sem cselekedtek, amikor a szovjet csapatok, miután kiűzték a németeket Varsóból 1945 elején, elkezdték felkutatni és megsemmisíteni a túlélő Honi Hadsereg-kontingenseket.³⁹ Sztálin nyilvánvalóan úgy ér-

hibát tartalmaz. Szerencsés módon ezeket kijavították Davies könyvének lengyel fordításában: *Jak powstało Powstanie '44.* Kraków, 2005, Znak. A lengyel kiadás korrigálta a legtöbb ténybeli tévedést, illetve a jegyzeteket a szövegbe ágyazta, jelentősen megkönnyítve az olvasást. (Sajnálatos módon a magyar fordítás az angol verzió alapján készült: *A varsói felkelés. „A 44-es varsói csata.”* Budapest, 2008, Európa Könyvkiadó – a szerkesztő megjegyzése.)

³⁷ Moszkvai Nemzetközi Rádió, Kościuszko állomás, 1944. július 29., 20:15 (közép-európai idő szerint).

³⁸ A Honi Hadsereg elpusztítására kiadott parancs célját nyíltan megfogalmazta a szovjet kormány Nyikolaj Bulganyin szovjet követ számára, 1944. augusztus 2-án adott titkos utasítása: *Insztukcija predsztavitelju Szovjeta Narodnih Komisszarov Szozuza SZSZR pri Polszkom Komitetye Nacionalno Oszvobozszenyija.* AVP RF, F. 06, Op. 6, P. 42, Gy. 551, L. 3–6.

³⁹ Ezekről a kampányokról lásd a dokumentumokat: Oroszországi Föderáció Állami Levéltára (Goszudarsztvennij Arhiv Rosszjszkoj Federacii, a továbbiakban: GARF) F. R-9401, Op. 2, Gy. 67., amelyek közül többet közöltek: NKVD *i polszkoje podpolje 1944–1945 (Po „Oszobim papkam” I. V. Sztálin).* Otv. Red.: A. F. Noszkova. Moszkva, 1994, Insztitut szlavjanovjegyenyija i balkanysztijiki.

telmezte a Nyugat reakcióját, eltekintve szóbeli tiltakozásuktól, hogy az Egyesült Államok és Nagy-Britannia nem tagadná meg tőle – és valójában nem is tudná – a „szabad kezet” Kelet-Európában a háború után.⁴⁰

Ez a szemlélet szinte biztosan erősödött, miután Churchill lépéseket tett, hogy hivatalosan rendezzék a háború utáni „hatásköröket” a Szovjetunióval: 1944. októberi találkozásán Moszkvában egy titkos egyezményben Churchill azt javasolta, hogy terjesszék ki a Szovjetunió és a nyugati szövetségesek befolyását minden egyes közép-kelet-európai országra, továbbá Roosevelttel jaltai konferencián tett bejelentése után (1945 elején), amely szerint minden amerikai csapatot visszavonnak Európából nem később, mint két évvel a háború után. Mindeközben a Szovjetunió gyorsan kész helyzetet teremtett tüzéségével és tankjaival Romániában, Bulgáriában, Magyarországon, Szlovákiában és Lengyelországban.

Sztálin minden korábbi kétsége eloszlott az amerikaiak Kelet-Európára vonatkozó politikája kapcsán, amikor az Egyesült Államok több héten keresztül visszatartotta saját csapatait, hogy lehetővé tegye a Vörös Hadsereg számára azt, hogy elsőként lépjen be Berlinbe és Prágába. Ezek olyan események voltak, amelyeknek politikai jelentőségét az amerikai politikai és katonai vezetők nem értették meg teljes mértékben. Különösen Prágára volt ez igaz, ahová az amerikai katonák gyorsan és minimális vérontással bevonulhattak volna. Berlin egy teljesen más ügy volt. Egy gyors amerikai támadás Berlin ellen súlyos emberi és anyagi áldozatokat követelt volna. Ezt az amerikaiak elutasították egészen addig, míg ezeket a veszteségeket a Vörös Hadsereg szenvedte el helyettük. Ezeken túl, tisztán katonai szempontból, a kelet felől közeledő szovjet erők sokkal jobb pozícióban voltak egy döntő támadáshoz Berlin ellen, ugyanis február elejére elérték az Oderát. Egy totális amerikai támadás Berlin ellen súlyos összecsapásokat vezetett volna a szovjet erőkkel, további károkat eredményezve. Érthető módon a fenti katonai megfontolások vezérelték Dwight D. Eisenhower tábornok – a szövetséges erők legfelsőbb parancsnoka – javaslatait, aki az Elba folyót jelölte ki az amerikai és szovjet műveletek közötti határvonalként.

Így már jóval korábban, a harcok befejezése előtt, a szovjet vezetők okkal állapíthatták meg – pontosan, úgy, ahogy azt a későbbi események igazolták –, hogy a nyugati országok végül nem jelentenek veszélyt a szovjet

⁴⁰ Lásd Sztálin hozzászólásait: Zapisz beszedi tov. I. V. Sztálin sz predsztavityeljami polszkoj pravitsztvennoj gyelegaciej vo glave sz Sz. Mikolajcsikom (1944. augusztus 9.) APRF, F. 558, Op. 1, Gy. 358, L. 12–16.

katonai-politikai hegemonia megteremtésére és megszilárdítására Kelet-Európában.

5) A szovjet csapatok szerepe, amelyet a kelet-európai országok többségének náci megszállás alól való felszabadításában játszottak, négy különböző módon járult hozzá a szovjet dominancia kialakulásához a régióban. Elsőként: ha csak ideiglenesen is, hálát ébresztettek Kelet-Európa néhány országában, különösen a csehek és a bolgárok részéről. Másodsorban: ez azt indukálta az új kelet-európai rezsimek számára, hogy a továbbiakban is a Szovjetuniótól várják a német „revansizmus” elleni védelmet. Ez a fenyegetés különösen súlyos volt Csehszlovákiában és Lengyelországban azoknak a területi kiigazításoknak a fényében, amelyeket a háború végén kaptak. Habár Csehszlovákia egykori területeinek jelentős részét elvesztette minden régióban (Csehország, Morvaország és Szlovákia), a csehszlovák állam visszakapta Csehország legtöbb területét, ahol mintegy 3,1 millió fős német etnikai csoport élt, akiket erőszakkal kitelepítettek a háború utolsó heteiben, illetve közvetlenül utána. Az egész egy kegyetlen és bomlasztó folyamat volt, amely felett szemet hunytak az amerikai, a brit, valamint a szovjet vezetők, és engedélyezték az 1945. július végétől augusztus elejéig tartó potsdami konferenciájukon. Hasonló módon, miután Lengyelország határai eltolódtak nyugat felé a korábbi Németország területére – az Odera és Neisse folyók vonaláig –, hogy kompenzálják Lengyelország hatalmas területi veszteségeit a Szovjetunióval szemben, több millió német lakost telepítettek ki a lengyel állam újonnan szerzett régióiból (Sziléziából, Pomerániából és Nyugat-Poroszországból).⁴¹ Harmadik: a háborús műveletek a szovjet fegyveres erők és állambiztonsági szervek számára egy jól megalapozott katonai és hírszerzési jelenlétet biztosítottak az egész régióban, ez az ottlét pedig továbbra is jelentős befolyással bírt még jóval a háború vége után is. Negyedik: a Vörös Hadsereg jelenlétével a Szovjetunió el tudta érni a kommunista vezetők és munkásaktivisták számára, hogy az új kelet-európai államapparátus és szakszervezetek irányítását átvehessék, ami jó alapot szolgáltatott a későbbi kommunista hatalomátvételekhez a régióban. Sztálin már 1944 októberében kiemelte az utolsó pontot, röviddel azután, hogy egy kezdeti szovjet katonai kontingens megindult Varsóba. Ekkor azt mondta a Lengyel Munkáspárt vezetőinek, hogy a Vörös Had-

⁴¹ Csehszlovákia és Lengyelország vonatkozásában a határváltozásokról és a kitelepítésekről készült kutatás, a titkosítás alól feloldott levéltári anyagok alapján: Philipp THER – Ana SILJAK: *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944–1948*. Boulder, 2001, Rowman & Littlefield.

sereg jelenléte a kommunistáknak „olyan hatalmat ad, hogy még ha azt is állítod, hogy $2 \times 2 = 16$, az ellenfeleid majd elfogadják”.⁴²

Ez a négy tényező biztosította a szovjetek jelentős befolyását a koalíciós kormányok (és majd azt követően kommunista rezsimek) felett, amelyek 1945–1946 között jöttek létre. Ha Sztálin egyedüli célja egy biztonságos pufferzóna kialakítása lett volna a Szovjetunió nyugati határán, akkor a háború jóval fontosabb volt, mint bármilyen békeszerződés, amely lehetővé tenné számára, hogy azt elérje. Ahhoz, hogy felbecsüljük a Szovjetunió szerepét Kelet-Európa náci uralom alól való felszabadításában a későbbi években, megfigyelhetjük, hogy az a két ország a térségben, amely kijelentette magával kapcsolatban (helyesen vagy helytelenül), hogy kulcsszerepet játszott saját felszabadításában a második világháború alatt – Albánia és Jugoszlávia –, pontosan ez a két kelet-európai ország volt kizárólag képes elszakadni a szovjet bloktól 1989 előtt.

6) Számos kelet-európai országban ellenszenvvel figyelték a Szovjetunió szerepét a második világháború folyamán. Lengyelországban például az 1939-ben létrejött náci–szovjet paktum a lengyel állam felosztását eredményezte, és tartósan mély neheztelést váltott ki Moszkvával szemben. Az 1939 szeptemberétől 1941 júniusáig zajló szovjet megszállás Lengyelország keleti részén rendkívül brutális volt, semmivel sem bizonyult jobbnak, mint a náci megszállás barbarizmusa Lengyelország nyugati részén ugyanabban az időszakban.⁴³ Szovjet csapatok és biztonsági erők erőszakkal elszállítottak legalább 350 000 lengyel állampolgárt Szibériába és messzi északi területekre, valamint letartóztattak több százezer másikat. Bár a tömeggyilkosság nem volt olyan gyakori a szovjet megszállási övezetben, mint a náci övezetben, a szovjet állambiztonsági szolgálatok Sztálin utasításait követve agyonlőttek körülbelül 22 000 lengyel tisztet és civilt több helyszínen a *katyni erdő közelében*, Nyugat-Ukrajnában és Nyugat-Fehéroroszországban 1940. április és május között. Szovjet katonák is részt vettek az egyre gyakoribb fosztogatásokban, nemi erőszakban és egyéb atrocitásokban. A Szovjetunió viselkedése az 1944-es varsói felkelés idején egy újabb jelentős csapást mért a lengyelek nemzeti törekvéseire. Tovább fokozta

⁴² Protokół posiedzenia Biura Politycznego KC PPR z dnia 9 października 1944 g. Közli: Aleksander KOCHAŃSKI: *Protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC PPR, 1944–1945*. Warszawa, 1992, Instytut Studiów Politycznych PAN, 19–20.

⁴³ *Okupacja sowiecka ziem polskich 1939–1941*. Red.: Piotr CHMIELOWIEC. Warszawa, 2005, Instytut Pamięci Narodowej; *The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces, 1939–41*. Ed.: Keith SWORD. New York, 1991, St. Martin's Press; Jan T. GROSS: *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton, 1988, Princeton University Press.

a feszültségeket a Szovjetunió és Lengyelország között, amikor Sztálin a háború után elfoglalta Curzon-vonaltól keletre lévő lengyel tartományokat, kitolva ezzel Lengyelország keleti határát 250 kilométerre nyugat felé.⁴⁴ Maguknak a lengyeleknek nem volt beleszólásuk a határok rendezésébe.

Ugyanilyen keserű érzéseket tápláltak Moszkva iránt Németország szovjet zónájában (1949 után Kelet-Németországban), ahol a Szovjetunió által okozott vereség és a Vörös Hadsereg brutális módszerei megnehezítették a hazai Szocialista Egységpárt számára, hogy a lakosság akár látszólagos támogatását megszerezze a háború után.⁴⁵ A szovjet vezetők tudatában voltak annak, hogy a Szovjetunió hosszú évekig nem „számíthat a kelet-német emberek szimpátiájára úgy, ahogyan szeretett volna”.⁴⁶ Sztálin 1948 decemberében részben emiatt utasította arra a Német Szocialista Egységpárt (NSZEP) vezetőit – így nevezték a kommunista pártot Kelet-Németországba 1946 áprilisától –, hogy „opportunistá politikat” folytassanak, amely majd elősegíti „a szocializmus felé való haladást, nem közvetlenül, hanem kacsaringózva és kerülő úton”. Azt mondta, kerülniük kell minden olyan kísértést, amely „a népi demokrácia kiforratlan ösvényét”⁴⁷ követi. Egy magas szintű kelet-német delegációval folytatott megbeszélésen Sztálin még azt is megemlíttette, hogy az NSZEP népszerűségét növelni, ha a volt nácik csatlakoznának soraikba.⁴⁸ Ez utóbbi felvetés kétségbeesést váltott ki az NSZEP vezetőiből, és udvariasan elutasították Sztálint ebben a kérdésben. Függetlenül attól, milyen szándékkal javasolt Sztálin egy ilyen lépést (talán csak egyszerűen így próbálta a kelet-németeket kellemetlen helyzetbe hozni), az a tény, hogy felvetett egy ilyen szokatlan megoldást, jelezte azon felismerését, hogy az NSZEP-nek szinte semmilyen társadalmi támogatása nem volt.

Hasonló ellenérzést váltott ki a Szovjetunió más kelet-európai országokban is. 1947 áprilisában Vjacseszlav Molotov szovjet külügyminisz-

⁴⁴ Piotr EBERHARDT: *Polska granica wschodnia, 1939–1945*. Warszawa, 1992, Spotkania. Lásd még: *Materiały „Osoboj papki” Polithjuro CK RKP(b)–VKP(b) po voproszu szovjetszko-polszkih odnoszeny, 1923–1944 gg.* Red.: I. I. Kosztyusko. Moszkva, 1997, Insztitut szlavianovjegyenyija i balkanyisztyiki RAN, 133–137.

⁴⁵ Norman M. NAIMARK: *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. Cambridge, 1995, Harvard University Press.

⁴⁶ HRUSCSOV: i. m. 326.

⁴⁷ Zapisz beszedi tov. I. V. Sztálin sz rukovogyityeljami Szocialiszticyeszkoj jegyinoj partyii Germanyii V. Pikom, O. Grotevolem, V. Ulbrihtom. A beszélgetésről készült jegyzőkönyv (1948. december 18.): APRE, F. 558, Op. 1, Gy. 303, L. 53–79, idézet a 69. lapról.

⁴⁸ Zapisz beszedi tov. I. V. Sztálin sz rukovogyityeljami Szocialiszticyeszkoj jegyinoj partyii Germanyii V. Pikom, O. Grotevolem, V. Ulbrihtom. A beszélgetésről készült jegyzőkönyv (1947. január 31.): APRE, F. 558, Op. 1, Gy. 303, L. 1–23, idézet a 11. lapról.

ter a Rákosi Mátyás magyar kommunista vezetővel folytatott tárgyaláson elismerte, hogy Magyarország új külpolitikai orientációja és társadalmi berendezkedése eleve törékeny, mivel „még mindig tart a magyar nemzet hagyományos félelme Oroszországtól”.⁴⁹ Nyikita Hruscsov, Sztálin egyik bizalmi munkatársa ugyanezen az állásponton volt, amikor később az emlékirataiban úgy jellemezte Magyarországot és Romániát, mint „önkéntelen szövetségeseink”-et. Hruscsov hozzátette:

„Teljesen természetes lett volna részükről, ha maradt volna bennük némi neheztelés a háborúból és az azt követő évekből. A románokat és a magyarokat Hitler húzta be a háborúba ellenünk. Tehát a hadseregünk, miközben követte a visszavonuló náci megszállókat Németországba, megtámadta és legyőzte ezeket az országokat is... A tartós neheztelés és ellenséges érzés a szövetségeseink oldaláról komoly akadályt jelentett számunkra abban, hogy elérjük a monolitikus egység kívánt mértékét a szocialista táboron belül.”⁵⁰

A kelet-európai országok többségének kezdeti vonakodása miatt, hogy külpolitikájukat határozatlan ideig alárendeljék a szovjet érdekeknek, Sztálin egyre erősebben érezte, hogy az egy simulékony pufferezóna fenntartása a Szovjetunió nyugati határain a kommunista hatalom azonnali elutasítását vonná maga után az egész régióban. Ez a felismerés ugyanakkor történt, amikor Sztálin erőteljes lépést tett hazájában, s visszavonta a háborús évek részleges politikai liberalizációját.

7) A kelet-európai népek „politikai kultúrái” – vagyis a történelmileg formált politikai értékeik, meggyőződések, lojalitásuk, gyakorlataik és elvárásaik – nem voltak alkalmasak a szovjet kommunizmus politikai rendszerére.⁵¹ A két világháború közötti időszakban minden kelet-európai társadalom, Csehszlovákia kivételével, megtapasztalt már bizonyos formájú diktatúrát, de egyikük sem mutatott széles körű támogatást a kommunista alternatíva iránt. A hazai kommunista pártok 1939 elején, amikor engedélyt kaptak a szerveződésre, általában elhanyagolható jelentőséggel bírtak a kelet-európai politikában. A háború előtt a térség egyedüli iparosodott

⁴⁹ Zapisz beszedi tov. Molotova sz Matyasom Rakosi. A beszélgetésről készült jegyzőkönyv (1947. április 29.): RGASZPI, F. 17, Op. 128, Gy. 1019, L. 8–22, idézet a 14. lapról.

⁵⁰ HRUSCOV: i. m. 345–346.

⁵¹ Lásd: *Political Culture and Political Change in Communist Societies*. Eds.: Archie BROWN – Jack GRAY. London, 1979, Macmillan. A „politikai kultúra” eltérő fogalmairól lásd Richard W. WILSON: *The Many Voices of Political Culture: Assessing Different Approaches*. World Politics, Vol. 52, 2000/2. 245–273; Lucian W. PYE – Sidney VERBA: *Political Culture and Political Development*. Princeton, 1965, Princeton University Press; Dennis KAVANAGH: *Political Culture*. London, 1972, Macmillan.

államában, Csehszlovákiában – amelynek messze a legnagyobb kommunista pártja volt – a háború előtti parlamenti választásokon ők is csupán a szavazatok mintegy tíz százalékát tudták általában megszerezni.⁵² Noha a kommunista párt választási támogatása Csehszlovákiában drasztikusan nőtt 1945 után – elérve a 38 százalékot az 1946. májusi választásokon – még mindig csak egy kisebb hányadot képviselt az országban. A kommunistákra szavazók aránya az 1946-os választásokon jóval nagyobb volt cseh földön, mint Szlovákiában (ahol Szlovákia Kommunista Pártja messze lemaradt a Szlovák Demokrata Párt mögött), de még a csehek körében is. Az 1946-os szavazás eredményei csekélyebb mértékben voltak egy – a kommunizmus iránt – növekvő belső támogatásnak köszönhetőek, mint inkább annak a keserű kiábrándultságnak, amelyet a csehek többsége érzett a nyugat-európai országok iránt az 1938 szeptemberében történt „cserbenhagyásért” Münchenben, valamint a hála a Szovjetunió iránt a kulcsfontosságú szerepvállalásukért a náci Németország legyőzésében.⁵³ Továbbá Csehszlovákia kivételt képezett Kelet-Európában; a régió egyetlen más országában – még Bulgárián kívül – sem rendelkeztek a kommunista pártok komolyabb támogatással a háború előtt; éppen ellenkezőleg, számos országban, különösen Romániában, Magyarországon és Lengyelországban, a kommunizmust sokan a hagyományos világnézettel és értékekkel ellentétesnek tartották.⁵⁴

A második világháborúnak a Kelet-Európa politikai kultúrára gyakorolt rendkívüli hatása ellenére a kommunista pártok iránti népszerűség, a háború után, meglepően csekély változást mutatott a legtöbb országban. A háború megsemmisítő hatása és borzalmi bizonyára alaposan aláásták a két világháború közötti társadalompolitikai szerkezeteket, és megteremtették az általános igényt egy messzemenő társadalmi változásra. Ez a miliő kifejezetten kedvezett a baloldali pártoknak, mivel épp arra törekedtek, hogy választási támogatást szerezzenek. Mindazonáltal, a kelet-európaiak többségének az a vágya, hogy megtörjék a háború előtti társadalmi rendet – ez kézzelfogható volt Franciaországban, Nagy-Britanniában, valamint Olaszországban is –, nem jelentette a kommunizmus szovjetek által bevezetett verziójának támogatását. A legtöbb kelet-európai kommunista párt népszerűsége nőtt a náciellenes rezisztenciában való részvételük, valamint

⁵² *Zprávy Statního úřadu statistického* (ZSUS), Vol. II, Praha, 1921. 2; ZSUS, Vol. VI, 1925. 76; ZSUS, Vol. X, 1929. 87b és ZSUS, Vol. XVI, 1935. 72.

⁵³ Lásd Bradley F. ABRAMS: *The Struggle for the Soul of the Nation: Czech Culture and the Rise of Communism*. Lanham, 2004, Rowman & Littlefield.

⁵⁴ Lásd R. V. BURKS: „East-Europe”. In: *Communism and Revolution: The Strategic Uses of Political Violence*. Eds.: Cyril E. BLACK – Thomas P. THORNTON. Princeton, 1964, Princeton University Press, 77–116.

a radikális változások támogatása eredményeként, de mindössze néhány országban (Albániában, Jugoszláviában és Csehszlovákiában) volt ez a növekedés jelentős mértékű. Közvetlen vagy közvetett szovjet katonai támogatás nélkül a kommunista pártok nem lettek volna képesek hatalomhoz jutni Kelet-Európában, kivéve Albániában, Jugoszláviában és végül talán Csehszlovákiában. Valójában a kelet-európai országok többségében a kommunisták minimális vagy semmilyen politikai jelentőséggel nem bírtak volna: Magyarországon például a Kommunista Pártra a szavazók csupán 17 százaléka adta le a voksát az 1945. novemberi választásokon (a szovjet megfélemlítés ellenére), továbbá Lengyelországban, amint azt Hruscsov is beismerte: „az a támogatás, amelyben a munkásosztály és az emberek a [Munkás]pártot részesítették, soha nem volt nagyon mélyen gyökerező vagy széles körű”.⁵⁵ Többnyire ugyanez volt jellemző Romániára és Kelet-Németországra is.

Továbbá, még ha a kommunizmus támogatottsága széles körben erősebb lett volna, a nacionalizmus erőteljes érzete, amely része volt minden kelet-európai állam alapvető politikai kultúrájának, garantálta, hogy a Szovjetunió külső dominanciáját nem fogadnák el könnyen. Még Csehszlovákiában is, ahol a Csehszlovákia Kommunista Pártja hajlandósága, hogy Moszkvának alárendelje teljes kül- és belpolitikáját, végül sok értelmiségit elidegenített, még olyanokat is, akik korábban szimpatizáltak a CSKP-val. A párt végletes behódolása Moszkvának még sok egykori CSKP-támogató számára is ellenszenves volt, valamint a csehszlovák demokratikus örökség és a Szovjetunió sztálinista diktatúrája közötti éles kontraszt túlságosan szembetűnő volt ahhoz, hogy figyelmen kívül hagyják. A nacionalista szellem jelentősége az egész régióban mérhetetlenül erős volt. A Szovjetunió szerepe a kíméletlen kommunista rezsimek felállításában, valamint abban, hogy e rezsimeket folyamatosan a szovjet politikai érdekeknek rendelték alá, a kelet-európai társadalmakat elrettentette attól, hogy valódi népi legitimitást és bizalmat szavazzanak nekik.

8) Kelet-Európában a kommunista pártok iránti széles körű támogatás hiánya ellenére a társadalmi zűrzavar, amely a háború és közvetlen utóhatásaként keletkezett, elősegítette a szovjet háttérű kommunista erők felemelkedését és megszilárdulását. A tömeges atrocitások és a háború pusztításai, valamint a hatalmas társadalmi diszlokáció, amely a későbbiekben is kitartott, óhatatlanul is hatással volt a helyi lakosság szellemére. Jan

⁵⁵ HRUSCISOV: i. m. 319. Magyarországról lásd Peter KENEZ: *Hungary from the Nazis to the Soviets: The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948*. New York, 2006, Cambridge University Press; BORHI: *Hungary in the Cold War...* i. m.

Gross úgy fogalmazta meg, hogy „a második világháború alatt, a megszálló rezsimek által elkövetett kegyetlen erőszak megszokása, a kommunista *Machtergreifung* (hatalomátvétel) módszerét sokkal elfogadhatóbbá tette az elkövetkezendő időszakban, mint amilyenek egyébként voltak”. Az 1939-től 1945-ig elhúzódó, leírhatatlan, olyan mértékű erőszak, amelyet nem lehet meghaladni, előidézte azt, amelyet Gross a „társadalmi szolidaritás bukása”, valamint a „civilizációs normák gyors összeomlásaként” ír le.⁵⁶ A legnagyobb megszálló hatalmak kegyetlenségei – a náci Németország, a Szovjetunió és Japán – normává váltak. Ebben a milióban a kelet-európai kommunista pártok háború után alkalmazott taktikái, hogy eltávolítsák riválisaikat, valamint hogy kétségbevonhatatlan hatalomra tegyenek szert, egyáltalán nem tűntek szokatlannak. A politikai életet ekkorra már teljesen átjárta az erőszak.

A kommunisták a háború által okozott katasztrofális demográfiai változásokból is előnyt tudtak kovácsolni. A mintegy 40 millió ember halála, főként Kelet-Európában, példátlan lehetőségeket teremtett a felfelé irányuló társadalmi mobilitásra közvetlenül a háború utáni időszakban. „A kommunista rezsimek legitimitása – Gross szerint – javult, annak köszönhetően, hogy hitelt tudtak szerezni maguknak a mobilitás lehetőségének biztosításával és a nacionalista törekvéseknek kiszolgálásával.”⁵⁷ A háborút követő tömeges etnikai tisztogatás további lökést adott a kommunistáknak. Több mint 15 millió embert Kelet-Európában – németeket, lengyeleket és ukránokat, ezzel együtt kisebb számban magyarokat és szlovákokat – erőszakkal megfosztottak gyökereitől, és a háború közvetlen utóhatásaként távoli területekre szállítottak át.⁵⁸ A kitelepítések, amelyeket Sztálin erősen helyeselt és gyakran kezdeményezett, törvénytelen és módszeres állami támogatást élvező eljárások voltak, s olyan helyzetet teremtettek, amelyet a helyi kommunista pártok hamarosan kihasználtak. A kiutasított milliók által hátrahagyott ingatlanok nem csupán hasznos alaptőkét kínáltak az iparosítás és a társadalmi reformok megvalósításához, de azonnali áruellátmányt tudtak nyújtani a leendő támogatóknak.

Továbbá, a csoportok tagoltsága és rendezetlensége arra kényszerítette a bevándorlókat, akik a szovjet ellenőrzés alatt álló szomszédos országokba jöttek, hogy behódoljanak olyan új társadalmi „kísérleteknek”, mint a mezőgazdasági kollektivizálás. Ez a folyamat pedig további zavart keltett, és bomlasztotta a társadalmat. Számos olyan régió, amelyet új lakóterületként

⁵⁶ Jan GROSS: *War as Revolution*. In: *The Establishment of Communist Regimes...* i. m. Az idézeteket lásd a 24. és a 26. oldalakon.

⁵⁷ Uo. 23.

⁵⁸ Lásd Mark KRAMER: „Introduction”. In: *Redrawing Nations...* i. m. 1–41., főleg: 17–19.

jelöltek ki a kitelepített lakosság számára, különösen Lengyelországban és Kelet-Németországban, a kollektivizálás és az intenzív iparosítás élvonalába tartozott az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején. A kommuniszták Lengyelországban és Csehszlovákiában további előnyt kovácsoltak a kitelepítésekből azáltal, hogy saját magukat az egyetlen társadalmi erőként tüntették fel, amely képes legyőzni a német revansizmust és az ellenséges Nyugatot. A helyi kommunista pártok szembetűnő függősége a Szovjetuniótól normális esetben komoly politikai teher lehetett volna, azonban a szovjet hadsereg kulcsszerepét hangsúlyozva a német területi túlkapások visszatartásában a háború utáni rendezéskor, a lengyel és csehszlovák kommunisták ezt a terhet képesek voltak eszközzé alakítani.

A háborús társadalmi átalakulás egy további eleme, amely rendkívül hasznosnak bizonyult a kelet-európai kommunisták számára, az állami ellenőrzés kiterjesztése volt a gazdasági élet szinte minden területére. Már a középkorban is, mint azt Charles Tilly leírta, a háborúnak mind előfeltétele, mind pedig eredménye volt az állami hatalom óriási növekedése.⁵⁹ Soha azelőtt nem volt erre alkalmasabb időszak, mint a második világháború idején, amikor a megszállt kelet-európai országok gazdaságait átalakították és állami ellenőrzés alá vonták, hogy Németország háborús kapacitását szolgálják.⁶⁰ Még jóval a háború befejezése előtt, az állam szerepe a kelet-európai gazdasági tevékenységekben drasztikus mértékben megerősödött, ami kikövezte az utat a teljes etatizmus felé a kommunista hatalom számára.

9) A háború után a szovjet vezetők különös jelentőséget tulajdonítottak földrajzi és történelmi okokból is Kelet-Németországnak, Lengyelországnak és Csehszlovákiának. Kelet-Európa északi része volt Németország hagyományos keleti irányú terjeszkedésének iránya (*Drang nach Osten*), majd 1945 után Lengyelország és Csehszlovákia nyújtott fontos logisztikai és kommunikációs kapcsolatokat Moszkva és a németországi szovjet haderők csoportja (később átnevezték a Nyugati Haderők Csoportjának) között. Így a Nyugat-Németország kapcsán érezhető fenyegetés sokkal veszélyesebbnek tűnt abban a két országban és Kelet-Németországban, és kisebb mértékben Magyarországon, mint ahogyan Romániában, Bulgáriában, Albániában, vagy akár Jugoszláviában. Ezenkívül Kelet-Németország, Lengyelország és Csehszlovákia potenciálisan dinamikus gazdaságai, va-

⁵⁹ Charles TILLY: *Coercion, Capital, and European States, A. D. 990–1990*. Oxford, 1990, Blackwell. Lásd még Charles TILLY: *War Making and State Making as Organized Crime*. In: *Bringing the State Back In*. Eds.: Peter EVANS – Dietrich RUESCHEMEYER – Theda SKOCPOL. New York, 1985, Cambridge University Press, 169–187.

⁶⁰ Alan S. MILWARD: *War, Economy, and Society, 1939–1945*. Berkeley, 1979, University of California Press.

lamint ezen országok nyilvánvaló képessége, hogy a saját jogukon katonai nagyhatalmakká válhassanak – csakúgy, mint a létfontosságú Északi Hadseregcsoporthoz tartozó esetében, amelyből később a Varsói Szerződés kialakult –, biztosította számukra azt, hogy a szovjet tisztviselők már a kezdetektől fogva kulcsfontosságú országoknak tekintették őket Kelet-Európában. Noha Sztálin a második világháború végén gyors ütemben igyekezett felállítani a kommunista rezsimet Bulgáriában és Romániában, valamint Lengyelországban, a Déli Hadseregcsoporthoz tartozó országai (Bulgária, Románia, Magyarország, Albánia) összesen sem bírtak lényegi jelentőséggel a Szovjetunió számára. A szovjeteknek az Északi Hadseregcsoporthoz tartozó országokkal való kapcsolat jelentett fenyegetést, különösen Kelet-Németországgal, ezért ezeknek az országoknak a ténykedését mindig nagy figyelemmel kísérték.

10) A kelet-európai országok szovjet befolyás alá vonása lehetővé tette a Szovjetunió számára, hogy „politikai programot” alkosson a régióban. Területi viták és további konfliktusok, amelyek igen gyakoriak voltak 1945 előtt – olyanok, mint amilyenek Lengyelország és (Kelet-)Németország között, Magyarország és Románia, Csehszlovákia és Lengyelország, Bulgária és Jugoszlávia, Bulgária és Románia között, valamint a „balkanizáció” általános jelenségei – elvesztették jelentőségüket a szovjet uralom alatt. Az efféle konfliktusok nem voltak teljesen előzmény nélküliek a kommunizmus időszakában sem, amint azt a magyar–román és bolgár–jugoszláv viták is szemléltették, de a szovjet hatalom legyűrte és féken tartotta azokat. Ebben a tekintetben, a kelet-európai szovjet hatalom egy olyan látszólagos rendet kényszerített a régióra, amely nem létezhetett a két világháború közötti időszakban.

HÁBORÚ ÉS POLITIKA A SZOVJETUNIÓBAN: SZOVJET POLITIKA HATÁSAI KELET-EURÓPÁBAN

A második világháborúnak voltak olyan – egyformán rövid és hosszú távú – politikai hatásai a Szovjetunióban, amelyek fontosak voltak a Kelet-Európa felé irányuló politikai döntéshozatalban. A háborúhoz vezető években és a háborús évek során Sztálin elrendelte számos nemzeti és etnikai csoport tömeges deportálását szülőföldjükről olyan elhagyatott helyekre, mint Szibéria, az Északi-sarkvidék vagy Közép-Ázsia.⁶¹ A Szovjetunió nyugati területein, amelyek német megszállás alá kerültek 1941-ben, a sztálinista

⁶¹ *Sztalinszkije gyeportacii, 1928–1953*. Red.: N. L. POBOL – P. M. POLJAN. Moszkva, 2005, Mezhdunarodnij Fond Demokratyija – Izdatyelsztvo Materik.

politikai ellenőrzést átmenetileg az éppolyan kegyetlen német uralom vette át. Másutt a Szovjetunióban a háború magával hozta egyes politikai rendelkezések szigorítását (például a munkahelyváltásra és a távolmaradásra vonatkozó szankciók drasztikus kiterjesztését), ugyanakkor az 1937–1939 közötti erőszakos, tömeges terror megszüntetését, valamint néhány régóta fennálló – földművesekre, vallási hívőkre és művészekre vonatkozó – súlyos korlátozás fellazítását, különösen Oroszországban. (Ilyen jellegű fellazulás nem történt Üzbegisztánban és Kazahsztánban, ahol a helyi vezetők a szigorú ellenőrzést fenntartották azért, hogy megpróbálták megbirkózni az evakuált iparágakkal, valamint a háborús menekültek tömeges befogadásával.⁶²) Ahogy a küzdelem véget ért, sok szovjet átlagpolgár abban reménykedett, hogy a háborús évek súlyos nélkülözései megszűnnek, és ténylegesen jobb lesz az élet, amint az ország fokozatosan felépül hatalmas emberi és anyagi veszteségei után.⁶³ Ám Sztálin most kezdett először félni – nem sokkal a háború vége után –, hogy a Szovjetunió súlyosan kiszolgáltatottá vált a külső politikai „kontaminációval” szemben, mivel a Vörös Hadsereg katonái és a civil menekültek úgy tértek haza, hogy korábban ki voltak téve az „idegen gondolatoknak”, és megtapasztalhatták a nyugati, magasabb életszínvonalat.

A fenyegetés elhárítására, valamint a szigorú ellenőrzés visszaállítására Sztálin drákói korlátozások egész sorát hozta vissza, megerősítette a belbiztonsági szerveket, általuk pedig minél több foglyot küldött a Gulagra, jelentéktelen bűncselekményekért. 1946-ra a háború előtti időszak legtöbb elnyomó intézkedését megújították – ez a tendencia felgyorsult az elkövetkező hat évben a politikai tisztogatások újraindulásával az OK(b)P-ben, nemzetiségi csoportok további tömeges deportálásával, egy rosszdulatú, antiszemita kampánnyal, valamint más kíméletlen intézkedésekkel.⁶⁴ Noha Sztálin élete végéig nem tért vissza a tömeges terrorhoz, a szovjet

⁶² Rebecca MANLEY: *To the Tashkent Station: Evacuation and Survival in the Soviet Union at War*. Ithaca, 2009, Cornell University Press.

⁶³ Lásd Jelena ZUBKOVA: *Poszlevojennoe szovjetszkoje obszcsesztvo. Polityika i povszednyevnoszty, 1945–1953*. Moszkva, 2000, ROSZSZPEN. Lásd még a titkosítás alól feloldott dokumentumokat: Jelena ZUBKOVA: *Szovjetszkaja szizny, 1945–1953*. Moszkva, 2003, ROSZSZPEN.

⁶⁴ Yoram GORLIZKI – Oleg KHLEVNIUK: *Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945–1953*. New York, 2004, Oxford University Press; *Stalin's Secret Pogrom: The Postwar Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee*. Eds.: Joshua RUBENSTEIN – Vladimir P. NAUMOV. New Haven, 2005, Yale University Press; Gennagyij V. KOSZTIRCSENKO: *Tajnaja polityika Sztalina. Vlaszty i antyiszemityizm*. Moszkva, 2001, Mezsdunarodnije otnosenijija; *Goszudarsztvennij antyiszemityizm v SZSZSZR ot nacsala do kulminacii*. Red.: Gennagyij V. KOSZTIRCSENKO. Moszkva, 2005, Materik; Gennagyij V. KOSZTIRCSENKO: *Sztálin protyiv „koszmpolitov”*. *Vlaszty i jevrejszkaja intelligencija v SZSZSZR*. Moszkva, 2009, ROSZSZPEN.

lakosság egy nagyobb politikai szabadság iránti reményei hiábavalónak bizonyulhattak.

Sztálin törekvéseinek szerves része volt saját politikai hatalmának megszilárdítása, valamint a szovjet társadalom megvédeke a nyugati hatásoktól. Erőfeszítései egy minden eddiginél nagyobb politikai konformizmus felé mutattak Kelet-Európában. Kezdeti célja – egy esetleges fenyegető katonai támadás elleni biztonsági pufferzóna létrehozása – nem követelte volna a kommunista rendszer kiterjesztését egész Kelet-Európára, de amint kétségei fokozatosan erősödtek a nyugati politikai és ideológiai „fenyegetés” kapcsán, egyre inkább arra törekedett, hogy elzárja a „kontamináció” lehetséges csatornáit Kelet-Európától. Ennek érdekében sürgette a helyi kommunista vezetőket, hogy „fokozzák [saját] osztályharcaikat”, megfordítva az általa korábban hangsúlyozott lépésről lépésre megközelítést.⁶⁵ 1946 végére, 1947 elejére Sztálin arra kezdte buzdítani a kelet-európai kommunista vezetőket, hogy szüntessék meg együttműködésüket a nem kommunista pártokkal, valamint „határozottabb fellépést” sürgetett, hogy biztosítsa a „kommunisták győzelmét”.⁶⁶ 1945 novemberével szemben, amikor a Szovjetunió engedélyezte a szabad parlamenti választások megtartását Magyarországon – amely megalázó kudarccal végződött a Magyar Kommunista Párt számára –, a szovjet vezetők 1946-ban és 1947-ben elősegítették a választási eredmények hamisítását Lengyelországban, Romániában és Magyarországon a kommunisták javára.⁶⁷ 1947 derekán Sztálin ugyanígy megtiltotta a kelet-európai országoknak, hogy elfogadják az USA meghívását a Marshall-terv keretében.⁶⁸

Sztálin keménykezü fellépését Kelet-Európában nem pusztán az a törekvése vezérelte, hogy erősebb akadályt állítson az „ellenséges” nyugati hatások elé, hanem az a szándéka is, hogy szétzúzza a „földalatti” nacionalista mozgalmakat az újonnan Szovjetunió nyugati részéhez került régiókban. Az 1940-es évek közepétől az 1950-es évek közepéig a szovjet hadsereg és a belbiztonsági szervek rendkívüli erőfeszítéseket és forrásokat áldoztak az

⁶⁵ *Zapisz beszedi tov. Molotova sz Matyasom Rakosi...* i. m. 8–22.

⁶⁶ Lásd például *Zapisz beszedi I. V. Sztalina sz G. Georgiu-Dezs i A. Paukerem, 2 fevralja 1947 g.* A beszélgetésről készült jegyzőkönyv (1947. február 2.): RGASZPI, F. 17, Op. 128, Gy. 903, L. 89–95.

⁶⁷ Lásd például G. P. MURASKO – A. F. NOSZKOVA: *Szovjetszkij faktor v poszlevojennoj Vosztocsnoj Jevrope, 1945–1948 gg.* In: *Szovjetszkaja vnyesnyaja polityika v gody „holodnoj vojny” (1945–1985). Novoje procstyenije*. Red.: L. N. NYEVSZINSZKIJ. Moszkva, 1995, Mezsdunarodnije otnosenijija, 93–94.

⁶⁸ A releváns dokumentumokat lásd *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah...* i. m. T. 1. 224., 226. és 227. sz. dokumentumok.

erőszakos – de olykor csak részben sikeres – földalatti nacionalista „banditák”, valamint az ellenállók leküzdésére Nyugat-Ukrajnában, Litvániában, Észtországban, Lettországon és Belarusz nyugati részében.⁶⁹ Még miután a szovjet belügyminisztérium katonai egységei kisöpörték a fő gerilla erőket az 1950-es évek elejére (ez egy rendkívüli kegyetlenséggel és vérontással kísért művelet, amely 1948 közepéig tartott), néhány földalatti nacionalista fegyveres mozgalom fennmaradt.⁷⁰

E fegyveres ellenállási csoportok megjelenése mérhetetlenül dühítette Sztálint, aki „könnyörtelen kampányt követelt a felszámolásukra”. Gyakran és kemény szavakkal kritizálta az ukrán, fehérorosz, észt és lett pártvezetőket, valamint a belbiztonsági szerveket, hogy kudarcot vallottak a saját köztársaságaikban működő titkos nacionalista szervezetek felszámolásában. Sztálin több ízben utasította az uniós köztársaság kormányait, hogy haladéktalanul végezzék el a feladatot, ám a parancsának kezdetben aligha volt hatása, mivel a földalatti nacionalista harcosok töretlenül kihívást jelentettek a szovjet rezsimnek. A szovjet vezető végül belátta, hogy a gerillamozgalmak elleni

⁶⁹ Számtalan titkosítás alól feloldott anyag elérhetővé vált a földalatti nacionalista mozgalmak elleni szovjet kampányról (és a nacionalista eszmék ellen általában) Belarusz, Észtország, Lettország, Litvánia és Ukrajna (Kijev és Lviv) levéltáraiból. Moszkvában a témához kapcsolódó dokumentumok jelentős része az Elnöki Levéltárban, valamint az Orosz Föderáció Állami Levéltárában (Fond R-9478, Glavnoje upravlenije po borbe sz bangyityizmom MVD SZSZSR, 1938–1950 gg.) mai napig titkosítás alatt állnak, de számos fontos részletet nyilvánosságra hoztak 1992 óta. A hatalmas mennyiségű, újonnan elérhető dokumentáció részletei Oroszországon kívül: Vszem nacsalnyikam UO NKVD Latvijszkaja SZSZR 1/90ss. számú jelentés (Irányelv a Lettországi NKVD számára. 1945. július 14.) Lett Állami Levéltár (Latvijas Valsts Arhivs, a továbbiakban: LVA), Fonds (F.) 1822, Apraksta (Apr.) 1, Lietas (Li.) 244, Lapa (La.) 165; Ob usilenijii polityicseszkaj raboti, povisenijii bolsevisztszkaj bditelnosztii i bojevoj viucszi v isztrebitelnyih batalonah zapadnih oblasztiej USZSZR. Posztanovlenijie CK KP(b)u. 1946. április 18. Társadalmi Egyesületek Központi Állami Levéltára (Centralnij Derzsavnij Arhiv Hromadszkih Objednany Ukraini, a továbbiakban: CDAHOU) F. 1, Op. 16, Sprava (Spr.) 50, L. 44–50; O nyedosztatkah v rabotyie organov MVD, MGB, Szuda i Prokuraturi po borbje sz narusityeljami szovjetszkaj zakonnoszti v zapadnih oblasztiah USZSZR. Posztanovlenijie CK KP(b)u. 1946. július 24. CDAHOU, F. 1, Op. 16, Spr. 50, L. 92–104; O nyedosztatkah borbi sz narusenyijami szocialiszticeszkaj zakonnoszti i merah po ih usztranyenijiu. Posztanovlenijie Szovjeta minyisztrav Ukrainjszkaj SZSZR i Centralno Komityeta KP(b)U. 1946. augusztus 24. CDAHOU, F. 1, Op. 16, Spr. 50, L. 122–132; továbbá Szekretariju CK KP(b) Latvii tov. Kalnberzin A. Bojkov altábornagy, a katonai bíróság vezetője 00293 számú jelentése Lettország Belügyminisztériumának 1948. május 26-án. LVA, F. 1219s, ápr. 8. Li. 102, La. 86–93.

⁷⁰ Szpravka o szosztajanyii borbi sz osztatkami bandounovszkovo podpolja v zapadnih oblasztiah USZSZR. 49/a. sz. diplomáciai jegyzék F. Golinnij az Ukrán SZSZR Adminisztratív Szervezeti Egység helyettes vezetőjétől 1952 májusában. CDAHOU, F. 1, Op. 190, Spr. 72, L. 81–93. Lásd továbbá N. Kovalcsuk ukrán állambiztonsági miniszter jegyzékét (1952. április 23.): CDAHOU, F. 1, Op. 190, Spr. 72, L. 94–96.

küzdelmet jelentősen megkönnyítené, ha a Szovjetunió megnyerné néhány kelet-európai országot, főként Csehszlovákia, Lengyelország, Románia, továbbá Németország keleti zónája (a Német Demokratikus Köztársaság 1949 októbere után) segítségét. Mielőtt a kelet-európai országok kommunista uralom alá kerültek, a szovjetek javasolták, hogy közös hadműveletben szálljanak szembe az ellenállókkal. Ez a Szovjetunió nyugati részén viszont gyakran sikertelen volt, vagy csupán korlátozott mértékű segítségnyújtást eredményezett. Például Nyugat-Ukrajnában 1946 elején panaszkodtak a helyi pártvezetők, hogy a lengyel csapatoktól és biztonsági egységektől „nem kapják meg időben azt a segítséget, amelyre [nekik] szükségük van”, és hogy ez „súlyos bonyodalmakat okoz”.⁷¹ A szovjet vezetők arra jutottak, hogy a kelet-európai biztonsági erők szélesebb körű és tartósabb bevetése a „rosszindulatú, szovjetellenes elemekkel” szemben – a Szovjetunió határai mentén – megvalósíthatatlan, kivéve, ha a kommunisták befolyást szereznek azokban az országokban. Ez a felismerés megerősítette Sztálin növekvő elhajlását, hogy előre haladjon a kommunista hatalom felállítással Kelet-Európában.

Sztálin nézete ebben a konkrét ügyben helyesnek bizonyult. 1947 tavaszára, miután Lengyelországot kemény eszközökkel kommunista uralom alá vonták, a lengyel hatóságok elhatározták, hogy támadásba lendülnek „az ukrán probléma megoldására egyszer s mindenkorra”.⁷² A *Visztula-akció* (Akcia Wisła) néven ismert brutális hadműveletben, a lengyel kormány eltávolította a mintegy 200 000 fős teljes ukrán etnikai csoportot Délkelet-Lengyelországból, és több száz kilométerre nyugatra deportálta őket, Lengyelország újonnan szerzett területeire.⁷³ A deportálások biztosították, hogy az ukrán etnikum Lengyelországban ne kerüljön többé semmilyen kapcsolatba a felkelőcsoportokkal Szovjet-Ukrajnában (korábban

⁷¹ Pro szerjoznij nyedoliki v roboty orhaniv MVS ta partijnih orhanyizacii po likvidacii restkiv band ta pidpillja ukrainszkij burzsuznij nacionalisztiv v zakhidnih oblasztiah ukrainszkaj RSZR. Posztanovka CK KP Ukraini (1953. december 4.): CDAHOU, F. 1, Op. 190, Spr. 87, L. 174–181.

⁷² Idézet innen: Projekt organizacii specjalnej „Wschód” (1947. április 16.) Michał Rola-Żymierski tábornok, lengyel honvédelmi minisztertől a Lengyel Munkáspárt Politikai Bizottságának. Közl.: *Akcia „Wisła”. Dokumenty*. Red.: Eugeniusz MIŚŁO. Warszawa, 1993, Archiwum Ukraińskie, 93.

⁷³ Egy kiváló elemzés a „Visztula-akcióról” és a tágabb történelmi kontextusáról: Timothy SNYDER: „To Resolve the Ukrainian Problem Once and for All.” *The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland, 1943–1947*. Journal of Cold War Studies, Vol. 1, 1999/2. 86–120. Lásd még Orest SUBTELNY: *Expulsion, Resettlement, Civil Strife: The Fate of Poland's Ukrainians, 1944–1947*. In: *Redrawing Nations...* i. m. 155–172; *Akcia „Wisła”*. Red.: Jan PIŚLUNIŃSKI. Warszawa, 2003, Instytut Pamięci Narodowej.

Kelet-Lengyelország), megakadályozva ezzel azt, hogy a felkelők lengyel területet használjanak menedékként és utánpótlási forrásként. A *Visztula-akció* ezáltal lehetővé tette a lengyel kommunisták számára pontosan azt, amit Sztálin akart.

A kelet-európai kommunista hatalom fedezékei jelentősen megnövelték más esetekben is a felkelések leverését célzó közös szovjet-kelet-európai hadműveletek hatékonyságát a Szovjetunió határvidékein a nacionalista gerillákkal szemben. Ezt a pontot később kiemelték egy szigorúan titkos elemzésben, amelyet a Szovjetunió Állambiztonsági Bizottsága (KGB) elnökhelyettesének égisze alatt készítettek:

„Közvetlen kapcsolat jött létre a [keleti blokk] belbiztonsági szervei között [az 1940-es évek végén], majd a vezetőkkel elkezdtek rendszeres találkozókat összehívni. Az együttműködés eredményeként a Szovjetunió, Románia és Lengyelország állambiztonsági szervei közös intézkedéseket hoztak az [ukrán] földalatti csoportok felszámolására, valamint határaik védelmére. [...] A Szovjetunió, Lengyelország, Csehszlovákia, valamint az NDK állambiztonsági szervei közötti együttműködés hozzájárult a [Szovjetunió] győzelméhez az ukrán, fehérorosz, litván, lett és észti nacionalisták elleni küzdelemben. Lengyelország, Csehszlovákia és az NDK állambiztonsági szerveinek segítségével – akik mind értékes operatív eszközöket nyújtottak a nacionalista szervezetek és ügynökeik tanulmányozásához, csakúgy mint kommunikációs vonalaik és ellenőrzési mechanizmusaik felderítésére – a szovjet állambiztonsági szervek ügynökei be tudtak épülni a földalatti nacionalista központokba, kémeket tudtak szerezni a nacionalista szervezeteken belül (Ukrán Nacionalisták Szervezete, Népi Munkás Szövetség stb.), ügynöki hálózatokat építettek ki, létrehozták és ellenőrizték kommunikációs csatornáikat, és elérték számos más célt is.”⁷⁴

Noha a Szovjetunió nyugati részén harcoló fegyveres partizán csoportokat nem sikerült teljes egészében kiirtani az 1950-es évek közepéig, eljött a fordulópont a szovjet kormány titkos nacionalista szervezetek ellen folytatott küzdelmében a kelet-európai kommunista kormányok felemelkedésével, akik hajlandóak voltak erőszakosan lecsapni a felkelőkre. Ez a tényező

⁷⁴ Lásd a terjedelmes, szigorúan bizalmas kézikönyvet V. M. Csebrikov altábornagy és társai összeállításában, *Isztorija szovjetszkijh organov goszudarsztvennoj bezopasznosztyi*, No. 12179. Moszkva, 1977, Vissaja Krasznosnamennaja Skola Komityeta Goszudarsztvennoj Bezopasznosztyi, 485, 486.

önmagában olyan erős motivációt adott Sztálinnak 1947 elejére, hogy követelte a kelet-európai kommunista vezetők „bátrabb fellépését” a „hatalom megszerzése érdekében”.⁷⁵

A KOMMUNISTA HATALOM MEGSZILÁRDULÁSA KELET-EURÓPÁBAN

A kommunista rezsimek felemelkedése és megszilárdulása Kelet-Európában eltérő ütemben zajlott.⁷⁶ Jugoszláviában és Albániában a (Josip Broz Tito, valamint Enver Hodzsa vezette) hazai kommunista pártok jelentős politikai befolyáshoz és katonai hatalomhoz jutottak a náciellenes mozgalomban való részvételükből adódóan a második világháború alatt. Tito és Hodzsa partizán hadseregei az egész háború során harcoltak éppúgy a hazai riválisaikkal, mint a Wehrmacht ellen. Ezáltal megfelelő helyzetbe kerültek ahhoz, hogy átvegyék az irányítást saját országaikban, ahogy a harcok véget értek. Hatalomra kerülve gyorsan sztálinista rezsimeket kezdtek felállítani, szorosan követve a szovjet rendszer mintáit.

Bulgáriában és Romániában a szovjet katonai egységek, amelyek 1944 nyarának végén elfoglalták ezeket az országokat, lehetővé tették a kommunista dominanciájú kormányok számára, hogy átvegyék a hatalmat 1944 végén és 1945 elején. A bolgár és a román kommunista pártok csak elhanyagolható befolyással rendelkeztek a második világháborút megelőzően és a háború alatt, de a szovjet katonai erők jelenléte bolgár és román területen a politikai hatalom egyensúlyának éles eltolódásához vezetett – a kommunisták előnyére a háború utolsó hónapjaiban.⁷⁷ Az új, szovjetek által

⁷⁵ Zapisz beszedi I. V. Sztalina sz G. Georgiu-Dezs, 10 fevralja 1947 g. A beszélgetésről készült jegyzőkönyv (1947. február 10.): RGASZPI, F. 558, Op. 1, Gy. 361, L. 67–71.

⁷⁶ Egy kiváló tömör áttekintés L. Ja. GIBIANSZKIJ: *Problemi Vosztocsnoj Jevropi i nacsalo formirovanyija szovjetszkovo bloka*. In: *Holodnaja vojna, 1945–1963 gg. Isztoricseszkaja retroszpektyiva*. Szbornyik sztatyej. Red.: N. I. JEGOROVA – A. O. CSUBARJAN. Moszkva, 2003, OLMA-PRESZSZ, 105–136. Lásd még N. E. BISZTROVA: *SZSZSZR i formirovanyije vojenno-blokovo protyivosztोजना v Jevrope, 1945–1953 gg.* Moszkva, 2007, Kucsukovo Polje; valamint Naimark és Gibianszkij kötetében: *The Establishment of Communist Regimes...* i. m. Régi monográfiák a témában, amelyek továbbra is rendkívül hasznosak: Hugh SETON-WATSON: *The East European Revolution*. New York, 1956, Praeger; Zbigniew K. BRZEZINSKI: *The Soviet Bloc. Unity and Conflict*. Cambridge, 1967, Harvard University Press; R. V. BURKS: *The Dynamics of Communism in Eastern Europe*. Princeton, 1961, Princeton University Press.

⁷⁷ Lásd Mito ISZUSZOV: *Polityicseszkijat zsvot v Balgarija, 1944–1948*. Szófia, 2000, Univ. Izdatelsztvo „Sv. Kliment Ohridszki”; Ljubomir OGNJANOV: *Darzsavno-politicseszkata szisztema na Balgarija, 1944–1948*. Szófia, 1993, Izdatelsztvo na Balgarszkata Akademija na Naukite; Vesselin DIMITROV: *Stalin's Cold War: Soviet Foreign Policy, Democracy and Communism in Bulgaria, 1941–48*. New York, 2008, Palgrave Macmillan; *Ocupația sovietică în România: Do-*

támogatott kormányokban eleinte mindkét országban koalíciók alakultak, amelyekben a nem kommunista pártok is szerepelhettek a kommunisták mellett. Azonban ez a berendezkedés többnyire látszólagos volt, csupán az Egyesült Államokkal és Nagy-Britanniával való közvetlen súrlódások megelőzését szolgálták. Az állambiztonsági szervek Bulgáriában és Romániában kezdetektől fogva szigorúan a szovjetek által támogatott tagok irányítása alá tartoztak.⁷⁸ Alighogy felálltak a két ország kormányai, a kommunisták azonnal elkezdtek módszeresen eltávolítani potenciális ellenfeleiket, ezzel pedig kikövezték a sztálinista rendszerek megszilárdításához vezető utat.⁷⁹

Más volt a szovjet megközelítés Németország keleti zónájában, ahol a szovjet vezetők nem kezdtek azonnal teljes értékű kommunista rendszert felállítani. Sztálin hosszú időn keresztül ismételtén sürgette a kelet-európai térség kommunista vezetőit, hogy az „óvatos megközelítést” alkalmazzák. Ennek ellenére a háború befejezése utáni első napokban és hónapokban a szovjet megszálló hatóságok elfogadtak számos olyan intézkedést, amely – bizonyos esetekben talán akaratlanul – biztosította, hogy a kommunisták végül elsődleges hatalomra tegyenek szert.⁸⁰ 1946 áprilisában a szovjet megszálló erők és tanácsadók felügyelték a Német Szocialista Párt, valamint a Német Kommunista Párt irányította egyesülését, és létrehozták a Német Szocialista Egységpártot, egy nyíltan Moszkvához tartozó marxista-leninista pártot. Kiépítettek egy „különleges táborokból” álló hálózatot mindazok bebörtönzésére, akik ellenszegültek a szovjetek által támogatott kormánynak,⁸¹ továbbá átalakították a mezőgazdaságot a Szovjetunió saját igényeinek megfelelően. Az állambiztonsági apparátus a szovjet zónában Moszkva szigorú ellenőrzése alatt állt.

Emellett a szovjet erők Kelet-Németországban fokozott erőfeszítéseket tettek, hogy lebontsák az ipari létesítményeket, a szállítmányozási és a

cuminte, 1944–1946. Ed.: Flori STĂNESCU – Dragoș ZAMFIRESCU. București, 1998, Vremea. Lásd a további kapcsolódó dokumentumokat: *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah...* T. 2. i. m. *Szovjetszkij faktor...* i. m. T. 2.

⁷⁸ Jordan BAEV: *KGB v Balgarija. Szatrudnicesztvoto mezsdu szavetszkite tajni szluzsbi (1944–1991)*. Szófia, 2009, Voenno izdatelsztvo, 8–22; Veszelin ANGELOV: *Sztrogo szekretno! Dokumenti za dejnosztta na Darzsavna szigurnoszt (1944–1989)*. Szófia, 2007, Szimolini, 32–81.

⁷⁹ ISZUSZOV: i. m. 190–227, 258–342; OGNJANOV: i. m. 137–201; Ioan SCURTU: *România – viața politică în documente, 1945*, București, 1994, Info-Team. A kollektivizálás erőszakos folyamatairól Bulgáriában (egy olyan országban, amely túlnyomórészt agrárország volt 1945-ben) lásd Kalin JOSZIFOV: *Totalitarnoto naszilie v balgarszkoto szelo (1944–1951) i poszledicite za Balgarija*. Szófia, 2003, Univ. Izdatelsztvo „Sv. Kliment Ohridszki”.

⁸⁰ Jochen LAUFER: *Pax Sovietica. Sztalin, die Westmächte und die deutsche Frage 1941–1945*. Köln, 2009, Böhlau Verlag, 477–610.

⁸¹ Bettina GREINER: *Verdrängter Terror: Geschichte und Wahrnehmung sowjetischer Speziallager in Deutschland*. Hamburg, 2010, Hamburger Edition.

kommunikációs infrastruktúrát, s azokat áthelyezzék a Szovjetunióba.⁸² 1947 végére a szovjet csapatok több mint 3,25 millió tonna berendezést, járművet, valamint ipari gépet, 2,05 millió tonna nyersanyagot (fémek, szén, érc stb.) szereztek.⁸³ További több millió darab ipari berendezést és nagy mennyiségű nyersanyagot vontak ki Kelet-Németországból 1948-ban és 1949-ben, a szovjet vasúti szállítmányozás feljesztése igényei szerint.⁸⁴ A kivonás üteme 1949-ben érte el a csúcst, amikor 1,02 millió ipari gépet és járművet vittek el Kelet-Németországból a Szovjetunióba, köztük 85 380 vasúti kocsit és váltóberendezést, 97 714 fűtő- és villamosenergia-termelő üzemet, 28 500, cement előállítására szolgáló ipari gépet, 24 476 vegyi feldolgozási és gyártási berendezést, 23 510 új hajót és annak készítésére szolgáló gépeket, 49 250 javított és felújított hajót, 5400 kompresszort, 16 000 tonna vegyi árut, 62 507 tonna építőanyagot és egyéb tételeket nagy mennyiségben.⁸⁵ A gazdasági eszközök nagybani eltávolítása Kelet-Németországból azt eredményezte, hogy az NSZEP hatóságai az eddigieknél is nagyobb szovjet befolyás alá kerültek katonailag, politikailag és gazdaságilag.

Mire a keletnémet állam, ismert nevén Német Demokratikus Köztársaság (NDK), hivatalosan megalakult 1949 októberében, a szovjet típusú intézményrendszer határozottan megerősödött Kelet-Berlinben Walter Ulbricht vezetése alatt.⁸⁶ Sztálin ekkorra már jórészt elhagyta minden to-

⁸² Terjedelmes irodalom született a témában az elmúlt két évtized során. Egy egyszerű áttekintés: *Sowjetische Demontagen in Deutschland 1944–1949. Hintergründe, Ziele und Wirkungen*. Hgg.: Rainer KARLSCH – Jochen LAUFER – Friederike SATTLER. Berlin, 2002, Duncker & Humblot.

⁸³ Szpravka o tonnazse oborudovanyija i materialov, vivjezennih iz Germanyii v SZSZSZR v scsjsot reparacii i trofejev (1948. február 26.): RGASZPI, F. 84, Op. 1, Gy. 27, L. 8.

⁸⁴ Otszsot o vipolnyenii plana tovarnih posztavok v scsjsot reparacii iz tyekuscsevo proizvodsztva szovjetszkoi zony okkupacii Germanyii na 1949 god po szosztiojanyiju na 1 szentjabrja 1949 goda (1949. október 28.): RGASZPI, F. 84, Op. 1, Gy. 26, L. 56–64.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ A keletnémet zónát megszálló szovjet erők szerepéről részletesebben lásd NAIMARK: *The Russians in Germany...* i. m. Lásd még Stefan CREUZBERGER: *Die sowjetische Besatzungsmacht und das politische System der SBZ*. Köln–Weimar, 1996, Böhlau Verlag. A közelmúltban jelent meg az 1990-es évek közepe óta néhány rendkívül fontos, titkosítás alól feloldott dokumentumgyűjteménye a keleti blokk szovjet politikájáról Németországban. Lásd SZSZSZR i *germanszkij voprosz, 1941–1949. Dokumenti iz Arhiva vnyesnyej polityiki Rosszjszkoi Fegyeracii*. T. 1–4. Red.: Georgij KINYIN – Jochen LAUFER. Moszkva, Mezsdunarodnije odnosenyija, 1996, 1999, 2004, 2013; Wilhelm Pieck – *Aufzeichnungen zur Deutschlandpolitik, 1945–1953*. Hgg.: Rolf BADSTÜBNER – Wilfried LOTH. Berlin, 1944, Akademie Verlag; SZVAG – *Upravlenijje propagandi (informacii) i Sz. I. Tyulpanov*. Red.: Bernd BONWETSCH – Gennagyij BORGYUGOV – Norman NAIMARK. Moszkva, 1994, Rosszija Molodaja; *Das SKK-Statut. Zur Geschichte der Sowjetischen Kontrollkommission in Deutschland, 1949–1953*. Ed.: Elke SCHERSTJANOI et al. Munich, 1998, K. G. Saur. Lásd még K. I. KOVAL: *Poszlednyij szvigetyel. „Germanszkaja karta” v holodnoj voj-*

vábbi reményét egy egységes német alkotmány megteremtésére, és legyőzte a kommunista rendszer létrehozásának szükségességével kapcsolatos kétségeit az NDK-ban. Rövidesen folytatta egy valódi – *de facto* – NDK-hadsereg felállításával (ismert nevén Kasernierte Volkspolizei, KVP – Népi Rendőrség), ami pedig egy olyan lépés volt, amelyet korábban elutasított.

Másutt a régióban – Magyarországon, Lengyelországban és Csehszlovákiában – az események egy fokozatosabb mintát követtek. A helyi kommunisták, akik hosszú éveket töltöttek a Szovjetunióban, visszatértek hazájukba a második világháború után, és közösen dolgoztak kommunista képviselőtársaikkal, akik a háború idején otthon maradtak, és részt vettek a náciellenes ellenállási mozgalomban. Mindhárom országban, az újjáéledő kommunista pártok vezető szerepet játszottak a – kezdetben széles – koalíciós kormányok megalakításában, amelyek végrehajtották a földek kiterjedt újrafelosztását, illetve más, régóta esedékes gazdasági és politikai reformokat. A reformfolyamatokat ugyanakkor szoros kommunista ellenőrzés alatt tartották, és a belügyminisztérium legjobb posztjait kizárólag kommunista párttag kapta meg. Azokból a pozíciókból felügyelni tudták a helyi rendőri erők és a hadsereg kiűzését, az állítólagos „kollaboránsok” kivégzését, a tömegmédia ellenőrzését és cenzúráját, valamint a nem kommunista miniszterek és törvényalkotók megfélemlítését és megbuktatását.

A szovjet fegyveres erők támogatásával a kommunista pártok ezekben az országokban fokozatosan szorítottak a gyeplőn annak a módszernek a szorgalmas alkalmazásával, amelyet Rákosi Mátyás – a Magyar Kommunista Párt vezetője – később úgy hívott, hogy „szálamitaktika”. „Ez a taktika – mondta Rákosi a magyar kommunista vezetőknek 1952 februárjában – magában foglalja a reakció szeletenkénti kivágását a Kiszegedpártból” és más nem kommunista csoportosulásokból.⁸⁷ Sztálin 1946 májusában felvázolta az alapstratégiát, amikor azt mondta a lengyel kommunistáknak, hogy „nem kell kapkodni”. Sürgette őket, hogy „fokozatosan haladjanak a szocializmus felé, kihasználva a burzsoá demokratikus rend elemeit, mint például a parlament és más intézmények”. Sztálin elmondása szerint a fokozatos lépések célja: „politikailag elszigetelni minden ellenséged [...] ellenállni a reakciós körök állandó nyomásának,” és megteremteni a

nye. Moszkva, 1997, ROSZSZPEN; M. I. SZEMIRJAGA: *Kak my upravljali germanyijej. Polityika i zszizny*. Moszkva, 1995, ROSZSZPEN; Erich W. GNIFFKE: *Jahre mit Ulbricht*. Köln, 1966, Verlag Wissenschaft und Politik.

⁸⁷ Rákosi Mátyás: Népi demokráciánk útja. *Társadalmi Szemle*, 1952/3. sz. 115–149. Az idézet: 134. oldal. Rákosi eredetileg e gondolatokat a Magyar Kommunista Párt párt főiskolája egyik gyűlésén mondta el 1952. február 29-én. Egy rendkívül őszinte leírást adott a magyar kommunisták által – a fokozatos hatalomátvétel során – alkalmazott stratégiákról és taktikákról.

„döntő harc alapjait a reakciókkal szemben”.⁸⁸ Következésképpen, amint a „szocializmus felé haladás” üteme felgyorsul, a legtöbb kelet-európai ország szovjet mintájú „népi demokráciává” válik.

Moszkva szerepe a régió szovjetizálásában 1947 szeptemberében erősödött meg a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája (Kominform) létrehozásával, amely szervezet a kelet-európai kommunista pártok (valamint a francia és az olasz kommunista pártok) közötti összeköttetés biztosításáért volt felelős a Szovjetunió Kommunista Pártja kizárólagos vezetésével.⁸⁹ A Kominform alapító ülésén, amelyet egy lengyel városban (Szklarska Poręba) tartottak, Sztálin közeli tanácsadója, Andrej Zsdanov kimondta, hogy a világ „visszavonhatatlanul két ellenséges táborra szakadt”: a Szovjetunió és szövetségesei a békeszerető táborban, illetve velük szemben az Egyesült Államok és imperialista szövetségesei – egy militarista táborral a hátuk mögött –, akiknek feltett szándékuk egy új háború indítása.⁹⁰ Zsdanov beszéde kétségkívül garantálta a Szovjetunió iránti feltétlen engedelmességet minden szocialista párt részéről. Mivel a Kominform hivatalosan néhány hónappal később jött létre, mint ahogy George Marshall – az Egyesült Államok külügyminisztere – a Harvard Egyetemen történelmi beszédét elmondta, amelyben javaslatot tett az Európai Újjáépítési Programról (vagyis a Marshall-tervről), néhány nyugati elemző azt feltételezte, hogy a terv kihirdetése ösztönözte a szovjet vezetőket a Kominform felállítására.⁹¹ Azok a levéltári anyagok, amelyek nemrégiben láttak

⁸⁸ Zapisz besedi tov. I. V. Sztalina sz B. Bierutom i E. Oszubka-Moravszkim, 24 maja 1946 g. (1946. május 24.): APRE, F. 558, Op. 1, Gy. 355, L. 330–362. Közli: *Vosztocsnaja Jevropa...* i. m. T. 1. 443–463.

⁸⁹ Egy aprólékosan dokumentált elemzés a Kominform születéséről: Leonyid GIBIANSZKIJ: *Kak voznik Kominform? Po novym arhivnym materialam*. Novaja i novejsaja isztorija, 1993/4. 131–152. Lásd továbbá G. M. AGYIBEKOV: *Kominform i poszlevojenennaja Jevropa, 1947–1956 gg*. Moszkva, 1994, Rosszija molodaja. A Kominform iratai 1947-től 1956-ig 1994 eleje óta kutathatók a korábbi Központi Pártarchívumban (ma ez az Orosz Állami Politika- és Társadalomtörténeti Levéltár, RGASZPI) Moszkvában (Fond 575). Az 1947-ben, 1948-ban és 1949-ben tartott Kominform-konferenciák korábban titkosított anyagait lásd *Szovjescsanyija Kominforma. 1947, 1948, 1949. Dokumenti i matyeriali*. Red.: Alekszandr CSUBARJAN – Grant AGYIBEKOV – Anna GYI BJADZSO – Leonyid GIBIANSZKIJ – S. PONSZ. Moszkva, 1998, ROSZSZPEN.

⁹⁰ *O mezsduunarodnom polozsenyii*. In: *Informacionnoje sovjescsanyije predsztavityelej nyekotorih kompartyii v Polse v konce szentjabrja 1947 goda*. Moszkva, 1948, Goszpolityizdat, 30–35. (Magyarul: Nyilatkozat a nemzetközi helyzetről. A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának határozata. In: *A nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumai 1945–1976*. Budapest, 1977, Kossuth Könyvkiadó, 15–18.) Zsdanov beszéde elsőként a konferencia után egy hónappal, 1947. október 22-én jelent meg *Pravdában*.

⁹¹ Lásd például Michael COX – Caroline KENNEDY-PIPE: *The Tragedy of American Diplomacy? Rethinking the Marshall Plan*. Journal of Cold War Studies, Vol. 7, 2005/1. 97–134.; Vladislav ZUBOK – Constantine PLESHAKOV: *Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Hruscsov*.

napvilágot Oroszországban és Kelet-Európában, ellentmondanak ennek az elméletnek. Mára világossá vált, hogy a szovjetek egy olyan szervezet létrehozására vonatkozó terve, mint a Kominform, már 1946 elején felmerült (esetleg még korábban), jóval a Marshall-terv gondolatának megszületése, nemhogy a bejelentése előtt.⁹² A Kominform létrehozását, ebben a különleges helyzetben – a hidegháborúban – nem a Marshall-terv motiválta, hanem Sztálin erősödő meggyőződése, hogy a kelet-európai országoknak illeszkedniük kell saját diktatúrája durva módszereihez. Sztálin elhatározása, hogy megvédi a Szovjetuniót a „kontaminációtól”, továbbá a nyugati hatásoktól, szükségessé tette Kelet-Európa sztálinizációját.

A kommunista rezsimek felállításának utolsó szakasza Kelet-Európában 1948 februárjában Csehszlovákiával, a Csehszlovákia Kommunista Pártja hatalomra kerülésével kezdődött, amelyet a szovjet nagykövetség segített, és amely számára – közvetett módon – a szovjet hadsereg biztosított fedezetet a korábban Csehszlovákia határaihoz állított csapatokkal. Megfélemlítéssel és kényszerítéssel február 25-én a CSKP nyomást gyakorolt Edvard Beneš csehszlovák államfőre, hogy hátráljon meg és fogadja el a kommunista vezetésű kormányt, élén Klement Gottwalddal. Amint Gottwald elfoglalta hivatalát, azonnal lépéseket tett egy új, „népi demokratikus” alkotmány parlamenti jóváhagyásának megszerzése érdekében.⁹³ Az új alkotmány elfogadása 1948. május 9-én végső vereséget jelentett Beneš számára, aki nem volt hajlandó aláírni a dokumentumot.⁹⁴ 1948 júniusában lemondott elnöki hivataláról, helyére Gottwald került, aki gyorsan megszilárdította a CSKP hegemoniáját.

Az újonnan felemelkedő „népi demokráciák” Kelet-Európában mind formálisan, mind informálisan szorosan a szovjet alkotmány mintáját követték, és rendíthetetlen szövetségben álltak a Szovjetunióval a két-, valamint többoldalú szerződéseken és intézményeken keresztül. A régió

Cambridge, 1996, Harvard University Press, 103–107.; Vojtech MASTNY: *The Cold War and Soviet Insecurity. The Stalin Years*. New York, 1996, Oxford University Press, 27–28.; Scott PARRISH: *The Turn toward Confrontation. The Soviet Response to the Marshall Plan, 1947*, CWIHP Working Paper No. 9. Washington, 1994, Cold War International History Project, March, 32–36.; valamint William C. TAUBMAN: *Stalin's American Policy. From Entente to Détente to Cold War*. New York, 1982, W. W. Norton, 215–245. Árnálta megközelítésben lásd *The Marshall Plan: Fifty Years After*. Ed.: Martin SCHAIN. New York, 2001, Palgrave.

⁹² L. Leonyid GIBIANSKIJ: *Forszirovanyije szovjetszkoj blokovoij polityiki*. In: *Holodnaja vojna...* i. m. 137–186.

⁹³ Karel KAPLAN: *Pět kapitol o Únoru*. Brno, 1997, Doplněk; Václav VEBER: *Osudové únorové dny*. Praha, 2008, Nakladatelství Lidové noviny.

⁹⁴ Zbyněk ZEMAN – Antonín KLIMEK: *The Life of Edvard Beneš, 1884–1948. Czechoslovakia in Peace and War*. Oxford 1997, Oxford University Press – The Clarendon Press, 260–279.

legdélibb és legészakibb határvonalánál Sztálin nem nyomult olyan messzire, mint amilyen mértékben néhány megfigyelő vélte. Végül megszűntette a kommunista felkelők támogatását Görögországban, és lemondott Finnországról is: mind a kommunista kormány, mind a szovjet–finn katonai szövetség létrehozásáról.⁹⁵ (Az 1948. áprilisi finn–szovjet barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés tartalmazott néhány rendelkezést a katonai segítségről, és átalakította Finnországot a Szovjetunió számára de facto pufferzónaként, ám a szerződés nem jelentette egy hivatalos katonai szövetség létrehozását, továbbá nem is adott lehetőséget a szovjet csapatoknak bejárást a finn területekre.) Finnország és Görögország végül nem kerültek kommunista hatalom alá, de ők inkább számítottak kivételnek, mint normának Kelet-Európában. A Balti-tengertől a Balkánig nyúló széles sávban Sztálin erőteljesen nyomult előre a szovjetek által támogatott kommunista kormányok megszilárdításában. 1948 közepére, a keserű szakítás ellenére, amely Jugoszláviával következett be, a kommunista hatalom és szovjet uralom Kelet-Európában szilárdabb alapokon állt, mint bármikor előtte.

Fordította: Gazdag Erika

⁹⁵ John O. IATRIDES: *Revolution or Self-Defense? Communist Goals, Strategy, and Tactics in the Greek Civil War*. *Journal of Cold War Studies*, Vol 7, 2005/3. 3–33.; George MAUDE: *The Finnish Dilemma: Neutrality in the Shadow of Power*. Oxford, 1976, Oxford University Press.

Tatjana Viktorovna Volokityina

SZOVJET CÉLOK KELET-EURÓPÁBAN 1945–1947



...a szovjet célkitűzések a kelet-európai konjunktúrákban kifejezően az új politikai konjunktúrákban találhatók meg. A szovjet célkitűzések a világpolitikai konjunktúrákban kifejezően az új politikai konjunktúrákban találhatók meg. A szovjet célkitűzések a világpolitikai konjunktúrákban kifejezően az új politikai konjunktúrákban találhatók meg.

Összességében az 1945–1947-es évek a szovjet célkitűzések kelet-európai konjunktúrákban kifejezően az új politikai konjunktúrákban találhatók meg. A szovjet célkitűzések a világpolitikai konjunktúrákban kifejezően az új politikai konjunktúrákban találhatók meg.



Brandenburgi kapu
(V. Grebnyev/TASZSZ)

A második világháború után a Szovjetunió befolyási övezetébe került Kelet-Európára vonatkozó szovjet célokat már hosszú ideje nemcsak a tudományos világban, de állami szinten is tárgyalják, különösképpen a volt „szocialista tábor” országaiban. Ezek az eszmecserék – különböző nézőpontokból – a régió „szovjetizálására”, azaz a szovjet gazdasági és társadalmi-politikai modell bevezetésére összpontosítanak.

Régi tapasztalat, hogy a múlt iránti érdeklődés megélénkülését a mindenkori jelen bonyolultsága és többértelműsége magyarázza; az emberek gyakran a történelemben keresik a válaszokat koruk nehéz kérdéseire. Ez teljes mértékben érvényes Kelet-Európa közelmúltjának, a régió szocialista időszakának történéseire is.

Az átpolitizálás veszélyétől különösen érintett legújabb kori történelem tanulmányozása során kiváltképpen fontos új dokumentumok bevonása a kutatásba és a tudományos feldolgozásba. Ez nemcsak az empirikus anyag gyarapítását teszi lehetővé, hanem segít olyan események és tények, értékelések és jellemzők ellenőrzésében is, amelyek körül napjainkban gyakran mítoszok képződnek. A kutatók előtt új lehetőségek nyílnak, hogy feltárják a történelmi folyamatok különböző aspektusait, áttekinthetőbbé tegyék a múltból alkotott képünket.

A Vergiliusnak tulajdonított mondás szerint: „az idő mindent elemészt, emlékezetünket is”. És valóban, minél távolabb kerülnek régmúltunk történései, annál sérülékenyebb lesz a változó politikai konjunktúrájának kitett történelem. A társadalom történelmi emlékezete gyengül, sőt gyakran „gyökeresen át is rendeződik”. Mindez időszerű feladattá teszi a hiteles források bővítésének és gazdagításának feladatát. Ez nem csupán az eseményeket saját nézőpontjuk szerint interpretáló kutatók és szakemberek, hanem az érdeklődő olvasók számára is fontos, akik ezáltal mintegy „belehallgathatnak a történelem hangjaiba”.

Oroszországban az 1990-es évek első felében kibontakozó „levéltári forradalom” következtében nagy mennyiségű, korábban titkos, Kelet-Európa háború utáni történelmének kulcsfontosságú kérdéseit érintő dokumentumok kerültek a szakmai nyilvánosság elé. A kibontakozott és tudományos és publicisztikai viták rámutattak a történelmi források interpretálásának rendkívüli fontosságára. Nyilvánvaló egy sajátos paradoxon: a nagyjából

azonos anyagból dolgozó kutatók (amennyiben az orosz archívumok dokumentumairól beszélünk) különbözőképpen értelmezik azokat, és gyakran közel sem azonos következtetésekre jutnak, ami kölcsönös vádaskodáshoz vezet az előítéletes és elfogult megközelítés vonatkozásában. Valójában nincs semmi újdonság ebben a jelenségben. E tekintetben érdemes felidézni az *Annales* iskola jeles képviselője, a francia középkor kutatója, Jacques Le Goff (1924–2014) szavait: „A történészek nem lehetnek teljesen objektívek. A történelem természetszerűleg érzelmeket vált ki. A történelem, kivéve a vitathatatlan tényeket, elsősorban az interpretációra épül, és bizonyos határok között, sokféle igazságot enged meg.” Hozzáteszem, hogy éppen ennek a „sokféle igazságnak” a ténye az, ami erős ösztönzést ad a további kutatásokhoz.

Saját álláspontomat kifejtve Kelet-Európa 1945 utáni „szovjetizációjának” problémájáról, megjegyzem, hogy a szaktörténészek mindmáig nem adtak egyértelmű választ arra a kérdésre, mit is akart kezdeni Sztálin ezzel a térséggel közvetlenül a háború után. Jellemző, hogy a szovjet fél és a nyugati szövetségesek értékelései a régió helyzetét illetően sajátos módon egybeestek. Molotov, a Szovjetunió külügyi népbiztosa hangsúlyozta, hogy a háború utáni Kelet-Európa „cseppfolyós állapotban” volt,¹ míg George Kennan, amerikai diplomata „képlékeny és formálható masszának” nevezte.² Gyakorlatilag mindkét politikus a régió amorf politikai és ideológiai állagát hangsúlyozta. Megállapításaikban célzás sincs Kelet-Európa „szovjetizálásának” megkezdésére, és különösen nem annak felgyorsítására. Teljesen reálisnak tűnnek a térség jövőjét illető eltérő megközelítések, alternatív tervezetek és programok.

A második világháború befejező szakaszában Kelet-Európa, csakúgy mint az egész világ, a „nemzeti radikalizmus” kolosszális robbanását tapasztalta meg.³ A fasiszmus közelgő, elkerülhetetlen összeomlásának légkörében a népek a világ megjavításának, tökéletesítésének páratlan lehetőségét, hitét élték meg. A társadalmak hangulati ingája teljesen egyértelműen balra lendült, ami lehetetlenné tette az egyszerű visszatérést a háború előtti struktúrákhoz, még azok liberális-demokrata változatában is. A saját szerepére, markáns jelentőségére ráébredő európai értelmiségben megérett a gondolat, hogy a világtörténelmi fordulat esélyt adott a demokrácia társa-

dalmi, politikai és eszmei megújulására. A kérdés csupán az, hogyan lehet élni ezzel a lehetőséggel.⁴ A valódi demokrácia megeremtése, az eltökélt szándék a harmadik világháború fenyegetésének elhárítására az új kor és az új gondolkodás meghatározó vonásai lettek.

Mindemellett az európaiak nem féltek a szocializmustól mint társadalmi rendszertől, és reális perspektívának tekintették megerősödését annak különböző változataiban – ideértve a szovjet modellt is.⁵ E megítélést jórészt a második világháborúból nagyhatalomként kikerülő Szovjetunió hatalmas tekintélye magyarázta, amelyet – mint azt a teheráni konferencián Roosevelt elnök hangsúlyozta – befogadtak „a nagyhatalmak új családjába”.⁶ A világban szokatlan érdeklődés támadt az iránt a szovjet szocialista rendszer iránt, amely képes volt a győztes háborús erőfeszítésekre. „Ezek voltak azok az évek – emlékezett vissza sok évvel később Rakowski, az ismert lengyel politikus –, amelyekben a világ legvilágosabb elméi is egybehangzóan a szocializmus támogatói voltak.”⁷ Az új trendet jól érezte meg Roosevelt is, aki úgy számolt, hogy „a háború utáni világ lényegesen szocialistább lesz”.⁸ Fokozatosan kialakult az a meggyőződés, hogy a háború következtében antifasiszta-demokratikus alapon létrejöhet az együttműködés a különböző politikai erők között. Lukács György, az ismert magyar filozófus és irodalomkritikus a következőképpen fogalmazta meg benyomásait: „Éreztem, hogy egy teljesen új korba léptünk, amelyben [...] lehetséges valamennyi demokratikus erő – a szocialistáké és a polgári demokratáké – szövetsége a reakcióval szembeni harcban.”⁹

Ez a tömegesnek tekinthető hangulat nem maradhatott hatás nélkül a Szovjetunió szövetségeire, Moszkva háborús szerepvállalásának megítélésére és a háború utáni békerendezésre. A háború végéhez közeledve a „három nagyot” összefűző stratégiai érdek (Németország és Japán legyőzése) gyengülni kezdett, és fokozatosan átadta helyét a szövetségesek egyéni, nemzeti-állami érdekeinek, melyek közül kiemelkedett a saját biztonsági szféra megeremtése a béke idejére.

Az Egyesült Államok, mint a legfőbb világhatalom, saját biztonságának garanciáját vezető pozíciójának megőrzésében, katonai-stratégiai fölényé-

¹ Feliks Csujev: *Szto szorok beszéd sz Molotovem. Iz dnyevnyika F. Csujeva*. Moszkva, 1991, Terra, 86.

² Georg Kennan: *Gyiplomatyija vtoroj mirovoj vojni glazami amerikanskovo poszla v Moszkve Dzsordza Kennana*. Moszkva, 2002, Centrpoligraf, 422.

³ Ralph Miliband: *Parlamentszkij szocializm. Iszszledovanyije lejbozskij partyii*. Moszkva, 1964, 381–382. (Eredetileg: *Parliamentary Socialism: A Study of the Politics of Labour*, 1961.)

⁴ Alekszandr SZTIKALIN: *György Lukács – miszltiyel i polityik*. Moszkva, 2001, Izdatyiel Sztjepanyenko, 111.

⁵ Tatjana VOLOKITYINA – Galina MURASKO: *„Holodnaja vojna” i szocial-gyemokratyija v Vosztocsnoj Jevrope. Ocserki isztorii*. Moszkva, 1998, Insztjut Szlavjanovegyenija, 205.

⁶ *Tegeran, Jalta, Potszdam. Szbornik dokumentov*. Szoszt.: Sz. P. SZANAKOJEV – B. L. CIBULEV-SZKIJ. 2-e izd. Moszkva, 1970, Izdatyelsztvo „Mezsdunarodnoje otnosenyije”, 38.

⁷ Mieczysław RAKOWSKI: *Jak to się stało*. Warszawa, 1991, BGW, 7.

⁸ Eleanor ROOSEVELT: *This I remember...* New York, 1949, Praeger, 253.

⁹ SZTIKALIN: i. m. 109.

nek megerősítésében látta. Utóbbi eszközének a globális katonai jelenlétet tekintette a világ kulcsfontosságú régióiban, ami képessé tehetné bármely potenciális agresszor megfékezésére, továbbá az amerikai gazdasági modell kiterjesztésére.

Hasonló módon közelítette meg a kérdést 1945 januárjában George Kennan ismert feljegyzésében, amelyet Charles Bohlennek, az amerikai külügyminisztérium kelet-európai osztálya vezetőjének címzett. Kennan írásában leszögezte, hogy „Oroszország céljai nem csupán nem esnek egybe Közép- és Nyugat-Európa alapvető tradícióival, de ellentmondanak saját (ti. az amerikai) érdekeinknek is”.¹⁰ 1945 tavaszán Kennan még keményebben nyilvánított véleményt: kijelentette, hogy „Oroszország konok expanzív szándéka” keleti és nyugati irányba „az orosz gondolkodás karakteres vonása”.¹¹ Könnyörtelen egyértelműséggel fogalmaztak az amerikai hírszerző szolgálatok is: 1945 telén, tavaszán a Szovjetunió háború utáni képességeit és szándékait elemezve aláhúzták, hogy Moszkva lehetséges fenyegetést jelent,¹² s „Oroszország háború utáni katonai potenciálját” a kialakult helyzet meghatározó összetevőjének nevezték.¹³ Nagy-Britannia saját birodalmi státuszának megerősítésére törekedett, a Brit Birodalom hagyományos befolyási szféráira összpontosítva (a Földközi-tengerre, a Közel- és Közép-Keletre), de megpróbált új szövetségeket is találni Európában és fenntartani a „különleges partneri viszonyt” Washingtonnal. Londont és Washingtont közös érdek fűzte össze: a szovjet befolyási övezet bővítésének megakadályozása, a Nyugat számára kihívást jelentő, új szovjet hegemon hatalom kiépülésének blokkolása. Ám a háborús körülmények között a kompromisszumok politikája még elsőbbséget élvezett; a teheráni–jaltai megállapodások megerősítették az erőviszonyok és a felelősségi szférák egyensúlyát, amely egy ideig megfelelt mind a nyugati szövetségeseknek, mind a szovjet kormánynak.¹⁴ A politikai tér nagy játékosai akarva-akaratlanul a korábbi tapasztalatokból indultak ki: az ilyen jellegű egyensúly a 19. századi „európai koncert” szilárd bázisának számított.

Sztálin, mint realista politikus, érzékelte a kétpólusú világ kirajzolódó perspektíváját, ugyanakkor nem hitt annak békés, konfliktusmentes

jellegében. A valóság igazolta a szovjet vezető aggodalmait: fokozatosan halmozódtak a szövetségesek közötti ellentmondások, melyek epicentrumában Németország és Kelet-Európa jövőjének problémája állt; ezek egyre inkább kiszorították az amerikai adminisztráció hagyományos felfogását, mely szerint az USA-nak „nincsenek életbevágó érdekei a régióban”.¹⁵ Így, a korábbi német szövetségekkel folytatandó béketárgyalások előkészítésének időszakában az USA és Nagy-Britannia már aktívan törekedett arra, hogy – amint azt amerikai történészek megfogalmazták – „betegyék a lábukat a Kelet-Európára nyíló ajtóba”.¹⁶ A nyugati szövetségesek egyre jobban aggódtak amiatt, hogy a Szovjetunió túlságosan is nagy geopolitikai árat számol fel a háborúban hozott áldozataiért. Nyugaton úgy értékelték, hogy immár nem csupán egy „hősiesen harcoló szövetséggel”, hanem egy globális ambíciókkal fellépő katonai nagyhatalommal van dolguk.

1946 tavaszán ez volt a Nyugat stratégiai paradigmaváltásának az alapja: a Szovjetunióval való együttműködéstől a kemény szembenállásig. Ezt a folyamatot tetőzte be látványosan Churchill fultoni beszéde.¹⁷

Mindazonáltal a Szovjetunió helyzete a nemzetközi színtéren meglehetősen bonyolult, Nicolas Verth francia kutató megfogalmazása szerint a „legnagyobb mértékben paradox” volt.¹⁸ A történész e megfogalmazás alatt azt az alapvető szakadást értette, amely a látható helyzet (amelyben megőrződött a „Sztálingrád-hatás”) és a nemzetközi viszonyokban kialakult valóságos erőviszonyok között kialakult. A romjaiban heverő szovjet állam nem tudott versenyezni a Nyugattal, mindenekelőtt a technikai fejlődés élvonalát jelentő területeken (gépgyártás, elektronikai és nukleáris ipar).¹⁹ A fenyegető lemaradás lehetséges komoly következményeinek megértése egyértelmű stratégiai irány meghatározását követelte a szovjet vezetéstől, a fokozatosan körvonalazódó kétpólusú világrend körülményei között. Kérdés, hogy igaz-e az a néhány nyugati kutató által vallott nézet, hogy ti. a szovjet vezetés már közvetlenül a háború végén átváltott erre az expanzionista, támadó jellegű, agresszív, beszűkült ideológiai szemlélettől vezérelt kurzusra, amelynek hiányzott bármiféle racionális-logikus alapja. Vagy ép-

¹⁵ Davis Etheridge LYNN: *The Cold War begins. Soviet–american conflict over Eastern Europe*. 1974, Princeton, 378.

¹⁶ A. A. JAZKOVA: *Vosztocsnaia Jevropa v polityike SZSZSZR i SZSA (1944–1945 gg.)*. Novaja i novejsaja isztorija, 1991/3. sz. 71.

¹⁷ PECSATNOV: i. m. 8.

¹⁸ Nicolas VERTH: *Isztorija szovjetszkovo goszudarsztva. 1990–1991*. Moszkva, 1992, Progressz–Akagyemija, 314.

¹⁹ L. N. NYEVSINSZKIJ – I. A. CSELISEV: *O doktrinalnih osnovah szovjetszkoj vnyesnyej polityiki v godi „holodnoj vojni”* In: *Szovjetszkaja vnyesnaja polityika v godi „holodnoj vojni” (1945–1985)*. *Novoje procsityenije*. Moszkva, 1995, Mezsdunarodnije otnosenyje, 12.

¹⁰ A. V. TORKUNOV – V. O. PECSATNOV – M. M. NARINSZKIJ – I. E. MAGAGYEJEV: *Puty k Velikoj Pobjegy. SZSZSZR v vojnye glazami zapadnih szovremennyikov. Dokumenty i matyeriali*. Moszkva, 2015, Akvariusz, 728.

¹¹ Uo. 844.

¹² Uo. 699.

¹³ Vlagyimir PECSATNOV: *Vozvrascsenyje v Fulton*. In: *Rosszija v globalnoj polityike*. T. IV. 2006/2. 15.

¹⁴ Rudolf PIHOJA: *Szovjetszkij Szozuz: Isztorija vlasztyi. 1945–1991*. Moszkva, 1998, Szibirszkij Hronograf, 29.

pen ellenkezőleg, a nemzetközi erőegyensúly védelmét célzó pragmatikus döntésről volt szó? Milyen döntést is hozott a szovjet vezető: kérlelhetetlen marxista–leninistaként vagy pragmatikus politikusként lépett-e föl? (Megjegyzem, Churchill „realistának” tekintette Sztálint.) A kutatók megítélése eltérő, ugyanakkor a legutóbbi időkig az értékelések többsége a szovjet felet hibáztatta a fordulatért, ami jól illeszkedett a hidegháborúval kapcsolatos triumfalista közhangulathoz. Úgy vélem, hogy az újabban nyilvánosságra került dokumentumok figyelmes tanulmányozása megfelelő alapot nyújt a részletek pontosítására és korrekt következtetések levonására.

A háborút megelőző időszak és a háború tapasztalatait értékelve, Moszkva arra a meggyőződésre jutott, hogy mindent megelőző, legfontosabb feladata a Szovjetunió biztonságának garantálása, hosszú időre semlegesítve a fő agresszorokat, Németországot és Japánt, s megelőzve a Szovjetunióval szemben ellenséges koalíciók kialakulását Európában, amelyek katonai fölényre próbálnak szert tenni vele szemben. Bár akkoriban nem létezett a mai terminológia szerinti geopolitika, a szovjet vezetők a terminus mai értelmében gondolkodtak az ország biztonságának meghatározó geopolitikai komponenseiről: az ország területének nagyságáról, sajátosságáról, az államhatárok hosszáról, állapotáról, a szomszédos országokkal fenntartott kapcsolatok minőségéről, a geostratégiai infrastruktúráról.²⁰ A szovjet biztonságpolitikai koncepció alapvető posztulátuma szerint minél nagyobb az ország területe, annál nagyobb a biztonsága²¹. Ebből fakadt a szovjet vezetés állhatatos törekvése mindenekelőtt a háború előtti (ti. a Szovjetunió megtámadása előtti, tehát az 1941. június 22-i) határok helyreállítására²². Moszkva ezt az álláspontját a szövetségesekkel folytatott tárgyalásain, a háború során mindvégig fenntartotta. A Szovjetunió nem alaptalanul várta el, hogy joga legyen biztonsági érdekeinek elismertetésére, mint ahogy az

²⁰ Faktori, vlijajuscije na nacionalnuju bezopasznoty. – <http://simplehomebusinesssystem.com/factory-vliayushhie-na-nacionalnuyu-bezopasnost/> (Utolsó letöltés: 2017. 10. 02.)

²¹ A szovjet vezetés ilyenfajta biztonságpolitikai nézetének értelmezésére 1946 júniusában Makszim Litvinov hívta fel a figyelmet Moszkvában, az amerikai CBS televízió- és rádiótársaság tudósítójával, Richard Curt Hottelettel folytatott interjúban. Lásd David HOLLOWAY: *Sztálin i bomba. Szovjetszkij Szozjuz i atomnaja energija*. Novoszibirszk, 1997, 226. (Eredetileg: *Stalin and the bomb: The Soviet Union and Atomic Energy. 1939–1956*. New Haven, 1994, Yale University Press), valamint Richard Curt HOTTELET: *Soviet Union Can't be Trusted or Appeased, Diplomat Litvinov Warned Western World*. Washington Post, 1952. január 21. 4.

²² Fontos megjegyezni, hogy sem a Szovjetunió, sem a mai orosz historiográfia nem tekintette/tekinti a második világháború részének Lengyelország keleti felének megszállását (1939 szeptembere). A szovjet/orosz köztudatban a „Nagy Honvédő Háború” jelenti a második világháborút a Szovjetunió számára. Tehát a szovjet vezetés a Molotov–Ribbentrop-paktumban (1939. augusztus 23.) meghatározott határok helyreállítására törekedett, amelyek 1941. június 22-ig fennálltak. (A szerkesztő megjegyzése.)

Egyesült Államokkal és Nagy-Britanniával egyenlő jogokat is igényelt a háború utáni békerendezésben, hivatkozva a fasizmus legyőzésében vállalt szerepére, döntő hozzájárulására és kolosszális áldozataira.

Fontos hangsúlyozni, hogy a nyugati szövetségesek kezdetben teljes mértékben megalapozottnak tekintették ezeket az igényeket, és megértést mutattak a szovjet álláspont iránt. Ismert például Eden kijelentése az oroszok legfőbb céljáról: „garantálni az orosz határok maximális biztonságát”,²³ vagy Kennan értékelése Sztálin szándékáról: „létrehozni egy biztonsági zónát egy Nyugat felől érkező támadás elhárítására”.²⁴ A Nyugaton ekkoriban Németországot értették.

A dokumentumok arról tanúskodnak, hogy mind a szovjet, mind a nyugati szövetségesek tartottak egy lehetséges német fenyegetéstől, Németország gyors gazdasági helyreállításától és katonai képességeinek regenerálódásától, s mérlegelték Berlin hosszabb időre történő semlegesítésének elkerülhetetlenségét. Sztálin lengyel és jugoszláv vezetőkkel 1944–45-ben folytatott tárgyalásain többször felhívta a figyelmet Németország feléledésének veszélyére, amelynek időtartamát kezdetben 20, majd 12–15, végül 6 évre becsülte.²⁵ Joggal adódik a kérdés, vajon mi állt Sztálin érvelése mögött. Feltételezhető-e, hogy a szovjet vezető számolt a szövetségesek viszonyának megváltozásával Németország irányában, beleértve annak nyugati támogatását is? Bizonyos adatok arra utalnak, hogy Sztálin nem zárta ki ezt a lehetőséget. Mindenesetre 1945 márciusában a Moszkvában tárgyaló csehszlovák delegációnak nyíltan beszélt nyugati szövetségeseinek arról a szándékáról, hogy „megmentsék a németeket, egyezzenek meg velük [...] és kíméljék őket”.²⁶ A kutatók előtt ismertek a szövetségesek „Németország feltartóztatására” irányuló szándékai is, egy közös védelmi rendszer létrehozásával Nyugat- és Kelet-Európában (erről beszélt Nagy-Britannia moszkvai nagykövete, A. Clark Kerr Molotovnak 1944. november 28-án a szovjet fővárosban).²⁷ James F. Byrnes, amerikai külügyminiszter pedig

²³ O. A. RZSESEVSZKIJ: *Sztálin i Csercsill. Vsztrecsi. Beszedi. Gyizskusszii. Dokumenti. Kommentarii. 1941–1945*. Moszkva, 2004, Nauka, 54.

²⁴ KENNAN: i. m. 147.

²⁵ *Vocstocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov. 1944–1953. v 2-h tomah*. Ott. red.: G. P. MURASKO. Moszkva, 1997, Szbirszkij hronograf, 38.; Milovan DJILAS: *Wartime*. New York, 1977, 437–438; Újkori Íratok Levéltára, Varsó (Archiwum Akt Nowych) Sygn. 295/VII-244. 40–41.

²⁶ I. V. SZTÁLIN: *Szocsinyenyija*. Tom 18. Tver, 2006, Informacionno-izdatyelszkij centr „Szojuz”, 361.

²⁷ *Szovjetszko–anglijszkije otnosenyije vo vremja Velikoj Otyecsesztvennoj vojni 1941–1945 gg. v 2-h tomah. Tom 2. 1944–1945. gg.* Szoszt: G. KINYIN – P. SZEVOZSZTJANOV – V. SZUSZLOV – V. TRUHANOVSKIJ. Moszkva, 1983, Izdatyelszvo polityicseszkoj literatury, 238–141.

1945. szeptember 20-án Londonban, Molotovval tárgyalva érintette egy szovjet–amerikai megállapodás lehetőségét „Németország mintegy 20-25 évre szóló demilitarizálásáról”.²⁸

A fentiek nem hagynak kétséget afelől, hogy a német tényező a szövetségesek számára a leendő európai politika „neuralgikus pontja” volt, s akkoriban aktuális feladatnak tekintették egy újabb német agresszió megakadályozását. Miért fontos ezt leszögezni? Nos, azért, mert a történeti szakirodalomban találkozni olyan nézettel, mely nem tekinti reálisnak a német fenyegetést ebben az időben, mint ahogy többek között a szovjet állam sem nevez meg egyértelműen ellenségeket, beleértve a határon kívülieket is.²⁹ Az ilyen és hasonló elemzések alapján az olvasó arra a következtetésre juthat, hogy Moszkva saját geopolitikai céljai érdekében spekulált egy mitikus „német fenyegetésre”. Am, amint az említett dokumentumokból kitűnik, ez nem így volt.

V. O. Pecsatnov orosz történész egyik, a hidegháború geneziséről írott munkájában a szovjet külpolitikát a kétségtelenül kemény, ám emellett „többnyire következetes és *defenzív*” jelzőkkel illette. Ezt a megítélést a kutató szerint alapvetően nem módosítja sem a Kreml növekvő geopolitikai étvágya a világháború befejező szakaszában, sem a Törökországra és Iránra gyakorolt szovjet nyomás, ami ürügyet adott az expanziós szándék vádjára. Egészében, állítja Pecsatnov, nincs alapja a szovjet politika radikális megváltozásáról szóló állításoknak: az 1940-es években fő célja egy „biztonsági sáv” létrehozása volt a Szovjetunió nyugati határai mentén, az óceánok szabad elérése és az állam maximális védelme valamennyi irányban.³⁰

A „biztonsági sáv” a szovjet vezetés elgondolása szerint tartalmazta a Szovjetunió felé „barátságos”, ugyanakkor a Nyugat irányába is nyitott államokat. Erről egyértelműen tanúskodnak az orosz archívumok publikált anyagai (például Sztálin Stanisław Mikołajczyk lengyel vezetővel folytatott tárgyalásának jegyzőkönyve, 1944. augusztus 9-én vagy a külügyi népbiztosság elemzése a cseh és szlovák Nemzeti front „Kassai programjáról”, 1945 márciusában).³¹ Ezek azt mutatják, hogy a háború és a béke határán Moszkva extrapolálta az antifasiszta koalícióban kipróbált együttműködési

elveket a kelet-európai koalíciós kormányokkal kapcsolatos politikájára, állhatatosan hangsúlyozva számukra a baráti kapcsolatok kialakításának elkerülhetetlenségét – nem pusztán a keleti szomszédal, a Szovjetunióval, de a „nyugati demokráciákkal” is. Hiba volna arról beszélni, hogy a Szovjetunió ekkoriban visszautasította az együttműködést a Nyugattal, s hogy Moszkva a „kommunista expanzióra” vett volna irányt. Korábban magam is, és kollégáim is nemegyszer szoltunk arról, hogy a szovjet politika vezéreszméje az volt, hogy nem ismétlődhet meg a „Drang nach Osten”, s ennek érdekében létre kell hozni egy új, kollektív biztonsági rendszert – mindekelőtt Európában. Ennek jegyében Sztálin a legaktívabb módon lépett fel a befolyási szférák és a nagyhatalmi felelősségi övezetek elosztásában. A nyugati partnerek a háborús körülmények között maximálisan érdekeltek lévén a Vörös Hadsereg szerepvállalásában Németország és Japán katonai szétzúzását illetően, egyetértettek Kelet- és Dél-Európa Moszkva ellenőrzése alá engedésében.

A szovjet befolyási övezet számos belső problémájának megoldása feltetelezte a nagyhatalmi együttműködés korábbi, az antifasiszta koalícióban kialakult gyakorlatának folytatódását. Ennek része volt Kelet-Európa részvétele a nemzetközi koalícióban, egységes fellépése regionális szinten. A helyzet nemzeti egységet követelt valamennyi érintett országban, amelynek nem osztály-összeütközéseken keresztül kellett létrejönnie,³² hanem olyan különböző erők közötti társadalmi-politikai kompromisszumok révén, amelyek elfogadják a Szovjetunió és a „sajátjaik” új szerepét, úgy a nemzeti erőket, mint a kommunistákét. Ez sok tekintetben rávilágít azokra a mélyen fekvő okokra, amelyek magyarázzák Kelet-Európa történetét a világháborút követő első években, a nemzeti-demokratikus szakaszban. Sztálin elképzelései a potenciális, elsősorban német katonai fenyegetésről konkrét formát öltöttek a Szovjetunió iránt barátságos nemzeti demokratikus rendszerek támogatásának politikai gyakorlatában.³³

²⁸ Orosz Föderáció Külpolitikai Levéltára (a továbbiakban: AVP RF) F. 06. Op. 7. P. 43. Gy. 678. L. 71–72.

²⁹ Vö. például A. V. FATEJEV: *Obraz vruga v szovjetszkoj propagandye 1945–1954 gg.* Moszkva, 1999, Insztitút Rosz. isztorii RAN, 31.

³⁰ PECSATNOV: i. m. 14–15.

³¹ *Szovjetszkij faktor v Vosztocsnej Jevrope. 1944–1953 gg. v 2-h tomah. Dokumenti.* Red. koll.: T. V. VOLOKITYINA – G. P. MURASKO – O. V. NAUMOV – A. F. NOSZKOVA – T. B. CAREVSZKAJA. T. 1. 1944–1946. Moszkva, 1999, ROSZSZPEN, 86–87., 176.

³² T. V. VOLOKITYINA: *Sztalinyizm v Vosztocsnoj Jevrope v 40-e godi XX veka: k probleme izucsenija.* In: *Mezsregionalnaja konferencija szlavisztov. Roszszijszkoje szlavjanovegyenyije v nacsale XXI veka: zadaci i perszpektivy razvityija.* Redkoll.: V. K. VOLKOV – L. N. BUDAGOVA – L. A. SZOFRONOVA – B. N. FLORJA – V. A. HOREV. Moszkva, 2005, Insztitút Szlavjanovegyenija RAN, 32–44.; T. V. VOLOKITYINA – G. P. MURASKO – A. F. NOSZKOVA – T. A. POKIVAJLOVA: *Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa. Sztanovlenijje polityicseszkijh rezsimov szovjetszkovo tyipa. 1949–1953 gg. Ocserki isztorii.* Moszkva, 2002, ROSZSZPEN, 29–33. (2-e izd. Moszkva, 2008, ROSZSZPEN, 33–37.

³³ A baráti politikai térség (a népi demokráciák) rováására a Szovjetunió nyugati határai mentén az ország biztonsága érdekében feladatként létrehozandó geoideologizált zónákra mutat rá Geoffrey Roberts ír kutató is. Lásd Geoffrey ROBERTS: *Ioszif Sztálin. Ot vtoroj mirovoj do „holodnoj vojni”*

A szovjet fél egyébként számba vette a kelet-európai országok lakosságának valóságos helyzetét, hangulatát (a régió egyetlen országában sem 1945–46-ban, de még 1947 első felében sem volt olyan politikai erő, amelyik saját kezébe vehette volna a teljes politikai hatalmat, ami elkerülhetlenné tette a pártpolitikai kompromisszumokat). Kelet-Európa háború utáni történetének viszonylag rövid, de teljesen önálló, nemzeti-demokratikus korszakáról van szó, amit Dragomir Draganov bolgár történész találóan „demokratikus intermezzónak” nevezett.³⁴

A Szovjetunió „biztonsági zónája” egyes elemeinek megerősítéséhez tartoztak olyan nemzeti-geopolitikai intézkedések is, mint például a németek tömeges kitelepítése lengyel, csehszlovák területekről és a Szovjetunióból a háború utáni Németországba. Ma, a németek kitelepítését egyes nemzeti történetírások nem ritkán a régió szovjet befolyás alá kerülése, a „szovjetizáció” egyik negatív következményének tekintik. Pedig a kitelepítésnek nem volt osztálytartalma; az eljárás sokkal inkább a német nemzeti kisebbség elleni könyörtelen megtorlás volt e közösségek destruktív szerepe miatt a háborút megelőzően. A vonatkozó döntéseket az antifasiszta koalíció tagjai, akik számot vetettek a többségi lakosság érzelmeivel, például Lengyelországban és Csehszlovákiában is, közös megegyezés alapján fogadták el.³⁵ Ilyen körülmények között a nemzetközi közösség akkoriban a legteljesebb mértékben igazságos lépésnek tekintette a kitelepítést. Tárgyilagos megítélésre törekedve tisztességesen el kell ismernünk, hogy a történelem előtti felelősséget ezen akciók célszerűségét, kigondolását és a végrehajtás módszereit illetően nem lehet az akkori idők politikusaira, s még kevésbé egyetlen ideológiai-politikai erőre vagy államra hárítani.

Fulton után a nyugati szövetségesek felülvizsgálták a Szovjetunió biztonsági érdekeit illető elvi álláspontjukat: a „szovjet magatartás” korábbi értelmezésének helyébe a „szovjet fenyegetés” hangsúlyozása került, amelyet Moszkva úgymond mértéktelen expanzionizmusára vezettek vissza.

A kutatók jól ismerik a háború befejező szakaszának és a háború utáni néhány év szovjet dokumentumait, amelyeket csak a Kreml vezetésének szűk köre kapott meg „belső használatra”, s melyek éppen ezért mentesek az ideológiai tiszteletkörről. Ilyenek a Litvinov-bizottság anyagai, Majszk-

1939–1953. Moszkva, 2014, OGIZ – ASZT, 342. (Eredetileg: *Stalin's Wars From World War to Cold War, 1939–1953*, 2008.)

³⁴ Dragomir DRAGANOV: *V szjankata na sztalinizma*. Szófia. 1990, Hriszto Botev, 18–19.

³⁵ *Szovjetszkij Sojuz na mezsduarodnih konferencijah perioda Velikoj Otyecsjeszvennoj vojni 1941–1945 gg.* T. 2. Moszkva, 1978, Politizdat, 164–167.; T. 4. Moszkva, 1980, Politizdat, 148.; T. 6. Moszkva, 1984, Politizdat, 467. és 497.

kij feljegyzése (1944. január), Zsdanov munkaanyagai (1944 nyara) stb.³⁶ Valamennyit tiszta pragmatizmus hatja át Moszkva szándékait és lépéseit illetően, s a szovjet vezetők meglehetősen tisztánlátásáról tanúskodik politikai mozgásterük határainak tekintetében. Igen szemléletes példája ennek Moszkva magatartása Ausztriát és Finnországot illetően.

A szovjet vezetés még 1944 nyarán lehetségesnek, mi több nagyon is valószínűnek tartotta, hogy ezek az országok demokratikus blokkok létrehozásával békés úton haladnak a szocializmus irányába.³⁷ Ugyanakkor a szovjet vezetők pragmatizmusa arra kényszerítette őket, hogy válasszanak az ideológia és a geopolitika között: Finnországot illetően Moszkva azt tekintette legfontosabbnak, hogy megakadályozza az ország sodródását a Nyugat irányába. Az alternatív, „békés út a szocializmus felé” modellt, a kis országok együttélését a totalitárius nagyhatalom szomszédságában, a szovjet vezetés ekkoriban egyenesen „finlandizációnak” nevezte.³⁸ Ez feltételezett bizonyos fokú szabadságot belpolitikai kérdésekben, megőrizve a szovjet befolyást az ország külpolitikai magatartására. Lengyelország tekintetében, az ország politikai vezetésében ez az önállóságot megerősítő „finlandizáció” még ideiglenes megoldásként is igen élénk vitákat váltott ki, s e törekvést Moszkva végül nem támogatta. Egyébként Nyugaton elismerték a szovjet magatartás racionalitását, és amint a háború alatt, úgy az azt követő első években is úgy látták, hogy a Kreml „mindig is az adott, konkrét feltételekhez igazította előzetes terveit”.³⁹

Természetesen leegyszerűsítés volna úgy gondolni, hogy a szovjet vezetés teljes mértékben lemondott volna lépéseinek osztályperspektívába illesztéséről. Zsdanov 1945 márciusában és májusában, finn kommunistákkal tárgyalva arra ösztönözte őket, hogy működjenek együtt a demokratikus blokk valamennyi frakciójával. Figyelmeztette őket, hogy ellenkező esetben a „ragyogó elszigeteltség” helyzetébe kerülhetnek, s azt tanácsolta, hogy erősítsék pozícióikat, szerezzék meg a „meghatározó vezető posztokat”, vonják befolyásuk alá az állami apparátust, és sajátítsák el az államvezetés képességét.⁴⁰

³⁶ Orosz Állami Társadalom- és Politikatörténeti Levéltár (a továbbiakban: RGASZPI) F. 77. Op. 3. Gy. 174. L. 3. M. M. Litvinov a Külügyi Népbiztosság békeszerződésekkal és a háború utáni berendezkedéssel foglalkozó bizottságot vezette, I. M. Majszkij pedig a hitleri Németország és szövetségesei által a Szovjetunióknak okozott károk jóvátételével foglalkozó bizottságot.

³⁷ *Szovjetszkij faktor...* i. m. T. 1. 1944–1948. Moszkva, 1999. ROSZSZPEN, 23.

³⁸ Włodzimierz BORODZIEJ: *Od Poczdamu do Szklarskiej Poręby. Polska w stosunkach międzynarodowych. 1945–1947*. Londyn, 1990, Aneks, 131–132.

³⁹ PECSATNOV: i. m. 13.

⁴⁰ RGASZPI, F. 77. Op. 3. Gy. 63. L. 3–4., 44.

Sztálin, a szovjet befolyási övezet országaiban létrehozott demokratikus blokkok működésén elmélkedve, nem kerülhette meg e szerveződések leendő vezető személyiségeinek kérdését, akik távolról sem a kommunisták köréből kerülhetnek ki. A blokk vezetőjének összekötő kapocsnak kellett lennie a keleti és a nyugati orientáció hívei között, ami az adott helyzetben nyitottságot feltételezett az együttműködésre úgy a Kelet, mint a Nyugat irányába. Elemezték a szóban forgó vezető készségét a Szovjetunióval való együttműködésre, képes-e megérteni egyes alapvető döntések fontosságát, stratégiai jelentőségét a szovjet fél számára, így elsősorban a nemzetközi stabilitás és biztonság kérdésében. Ilyen vezetőt talált Sztálin a csehszlovák elnök, Edvard Beneš, a liberális demokrácia kiemelkedő képviselője személyében. Beneš, nem azonosulva a szovjet rendszer egészével, úgy kalkulált, hogy annak néhány elemével kiegészíthető a nyugati demokratikus szisztéma, létrehozva így a társadalmi igazságosság magasabb szintjét jelentő „szocializálódó demokráciát”.

Ugyanakkor a szocializmus szovjet modellje, megtisztítva „hírhedt” alapelveitől, s átalakítva „demokratikus szocializmussá”, használható lett volna a háború utáni világ felépítésének folyamatában.⁴¹ „[A] szocialista eljárásokat – húzta alá az elnök – békés úton kell alkalmazni, a proletariátus diktatúrája nélkül, s a marxista–leninista elmélet direkt alkalmazása nélkül. Úgy gondolom, hogy az emberiség fejlődésében már elérkeztünk arra a szintre, amikor ez lehetővé vált.”⁴²

A szovjet pártdokumentumokban a csehszlovák politikus fejtegetéseit a szocializmusra való átmenet sajátosságairól a különböző országokban „beneši formula” néven emlegetik.

Volt még egy fontos körülmény, mely Beneš személyét különösen rokonszenvessé tette Moszkva szemében. Beneš 1939-től kezdve sokszor hangsúlyozta a Csehszlovákia és a Szovjetunió közötti közös határ létrehozásának fontosságát – és egyúttal nyíltan készségét fejezte ki arra, hogy ennek érdekében Kárpátját átadják a Szovjetuniónak. 1941 októberében a szövetséges nagykövetek londoni találkozásán Bogomolov szovjet diplomatának kijelentette: „Kárpátját sem a lengyeleknek, sem a magyaroknak nem adom – Önöknek igen.”⁴³ Beneš álláspontja a későbbiekben sem változott.⁴⁴ A szovjet fél „megfelelő hosszúságú” közös szovjet–csehszlovák

⁴¹ Valentyna MARINA: *Vtoroj prezigyent Csehoszlovakii, Eduard Benes: polityik i cselovek, 1884–1948*. Moszkva, 2013, Indrik, 304.

⁴² *Právo Lidu*, 1945. december 23.

⁴³ *Vosztocsnaja Jevropa...* T. 1. i. m. 186–187.

⁴⁴ *O vozmozsnom priszojegyinyenyii etoj oblasztyi k SZSZSZR Benes govoril v julje 1944 g.* AVP RF. F.07. Op.5. P. 50. Gy.198. L. 1–3.

határ megteremtésével számolt a háború utáni Európában,⁴⁵ így a csehszlovák elnök nézetei érthető módon pozitív fogadtatásra találtak Moszkvában.

A dokumentumokból ítélve Sztálin ekkoriban sokat foglalkozott a Benešhez hasonló, nagyjából azonos súlyú politikai vezetők kiválasztásával. A figyelmét Lengyelországban Oskar Lange, Romániában Gheorghe Tătărescu, Magyarországon Tildy Zoltán, Finnországban pedig Juho Kusti Paasikivi keltették fel. Különösen fontos szempont volt az illetők külpolitikai felfogása. Így a romániai Nemzeti Liberális Párt egyik vezetője, Tătărescu, a Szövetségi Ellenőrző Bizottság bukaresti képviselőjével, Sz. A. Dangulovval folytatott (1945. január 12.) tárgyalásán elmondta, hogy több mint 20 évnyi nyugati orientáció után felülvizsgálta álláspontját. A Vörös Hadsereg győzelme nyomán megváltozott nemzetközi erőviszonyok ismeretében –fejtegette – „a nyugati orientáció folytatása azt jelentené, hogy az országot rossz irányba vesszük”. A Szovjetunióra támaszkodás a „politikám alapja” – mondta.⁴⁶ A román politikus kész volt katonai szövetség megkötésére a Szovjetunió és Románia között, sőt szavai szerint, „törekedett beavatni elképzeléseibe Lucrețiu Pătrășcanu román kommunista vezetőt is”.⁴⁷ Tătărescu álláspontja egybeesett Moszkva szándékaival szovjet katonai tengeri és légi bázisok létesítésére Románia területén. A Kreml ezt össze kívánta kapcsolni egy kétoldalú kölcsönös segítségnyújtási szerződéssel is.⁴⁸ A szerződés nem csupán a háború utáni nemzetközi politikai rendszer stabilitásának egyik legfontosabb komponense volt, de nagy jelentőséggel bírt a szovjet blokk kiépülésének folyamatában is.

Azokat a külpolitikai feladatokat, célokat elemezve, amelyeket a szovjet vezetés maga elé állított a második világháború, illetve annak befejeződését követő években, a kutatók elkerülhetetlenül szembesülnek a reálpolitika és az ideológia kölcsönös összefüggésrendszerének kérdésével. Az orosz történetírásban ezzel kapcsolatban kialakult az a nézőpont, mely szerint a szovjet vezetés és személyesen Sztálin gondolkodásában és lépéseiben két komponens „alkotott egységes egészet”: a kommunista hatalom kiterjesztése a Szovjetunió határain túl, valamint a szovjet határok biztonságának garantálása.⁴⁹ Kelet-Európa „szovjetizációjának” folyamatát egyebek mellett

⁴⁵ *Szovjetszkij faktor...* T. 1. i. m. 30.

⁴⁶ *Vosztocsnaja Jevropa...* T. 1. i. m. 135.

⁴⁷ Uo. 138.

⁴⁸ *Szovjetszkij faktor...* T. 1. i. m. 24., 32., 33., 40.

⁴⁹ Leonid Janovics GIBANSZKIJ: *Szovjetszkije celi v Vosztocsnoj Jevrope v konce Vtoroj mirovoj vojni i v pervije poszlevojennije godi: szpori v isztoriografii i problemi izucsnyija isztocsnyikov*. Russian history. The soviet global impact: 1945–1991. Vol. 29. 2002. No. 2–4. 210–211; Uő: *Forszirovaniye szovjetszkoj blokovojo polityika*. In: *Holodnaja vojna 1945–1963 gg*. Isztoricseszakaja

a szigorú kronológiai keretek hiánya jellemzi. Ott, ahol a kommunisták már a háború végén a hatalom valódi monopóliumával rendelkeztek (Jugoszlávia, Albánia), helye volt az „erőltetett szovjetizációnak”, míg a régió más országaiban egy „elhúzódó, nem-szovjet formájú szovjetizáció” volt megfigyelhető, ami a politikai mimikri ismert kommunista taktikáját példázta.⁵⁰ A kézenfekvő kutatási perspektíva birtokában az adott álláspont újabb kérdéseket is felvet. Mikor és milyen körülmények között történt meg az említett komponensek „összeolvadása”, egyáltalán, minden esetben megtörtént-e ez? Mit is jelent a „nem-szovjet formájú” szovjetizáció? Csak a „politikai mimikri” állt-e Moszkva és a nemzeti kommunisták lépései mögött? Vajon a szovjet határok egy részének biztonságát szolgáló döntéseket minden esetben követte-e szovjetizáció?

Úgy tűnik, hogy 1947–48 fordulójáig nem beszélhetünk az ideológiai és geopolitikai célok egységes egészet képező határozott összeolvadásáról. Számos példa mutatja, hogy Moszkva lépéseit ebben a szakaszban a „biztonsági övezet” megteremtését célzó geopolitikai megfontolások határozták meg, amelyeknek alárendelődtek az ideológiai szempontok. Nem vitás, hogy egy adott országban „idegenek” bármiféle katonai-politikai jelenléte korlátozza a nemzet alapvető kérdésekben való döntési szabadságát. Így volt ez a háború után Nyugaton, s így volt a szovjet befolyási szféra országaiban is. Ám a koalíciós hatalom fenntartása mellett Kelet-Európában a nemzeti-politikai választás szabadságának Moszkva általi korlátozását aligha lehet szovjetizációnak tekinteni, amennyiben a kifejezés alatt – amint azt a cikk elején jeleztük – a szovjet társadalmi modell bevezetését értjük. A szocializmus szovjet változatának megerősödése a régió háború utáni fejlődésének egy másik fázisához köthető. Az európai társadalmak átmeneti állapota fokozatosan megszűnt, ám a kontinens keleti és nyugati régiójának fejlődése eltérő irányt vett.

Nyugaton a Marshall-terv segítségével megtörtént az átmenet egy gyorsuló modernizáció irányába. A gazdasági ugrás a polgári demokrácia liberális normáinak érvényesülésével együtt számottevően javította milliók életszínvonalát és életminőségét. Ez az oka a baloldali radikalizmus visszaesésének és a kommunista pártok befolyása csökkenésének. Kelet-Európában viszont a pozitív gazdasági dinamika hiánya radikalizálta a társadalmat, arra indítva a baloldali vezetőket, hogy gyorsítsák fel az átmenetet a szocializmus irányába; a tömegekben ugyanez nyomatékos elvárást indukált

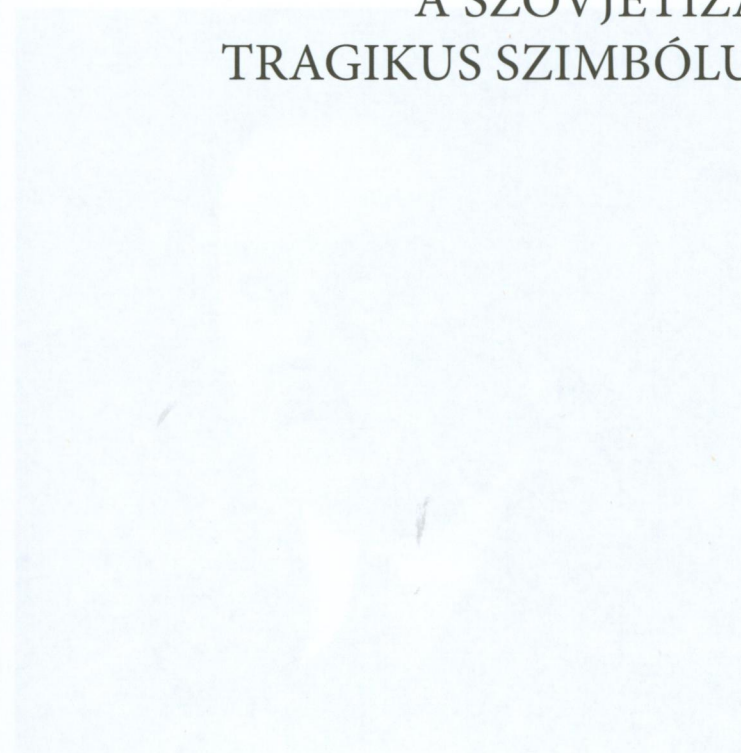
helyzetük, életviszonyaik azonnali megjavítása érdekében. Kialakultak a belpolitikai előfeltételek a régió országai és a Szovjetunió fejlődési pályájának összehangolására. A népi demokráciák a szovjet típusú társadalmi modell felé vezető átmeneti szakasszá változtak. Ez azt jelentette, hogy a szovjet tapasztalatokból ismert osztályszempontok, valamint a társadalmi-politikai konfrontáció vált a politikai folyamatokat meghatározó tényezővé. Moszkva stratégiai döntéseit a továbbiakban ideológiai megfontolások határozták meg. A „szovjetizáció” a „szocialista tábor” biztonságát garantáló, döntő faktor lett. Mindazonáltal a szovjet vezetés csak 1948/49-ben jutott el az új helyzet alapelveinek egyértelmű meghatározásához.

Fordította: Tóth Szergej

retroszpektivya. Szbornyik sztatyej. Red.: Natalija Ivanovna JEGOROVA – Alekszandr Oganovics CSUBARJAN. Moszkva, 2003, 142.

⁵⁰ L. Ja. GIBANSZKIJ: *Szovjetszkije celi...* i. m. 214.

A SZOVJETIZÁLÁS TRAGIKUS SZIMBÓLUMAI



Palasik Mária

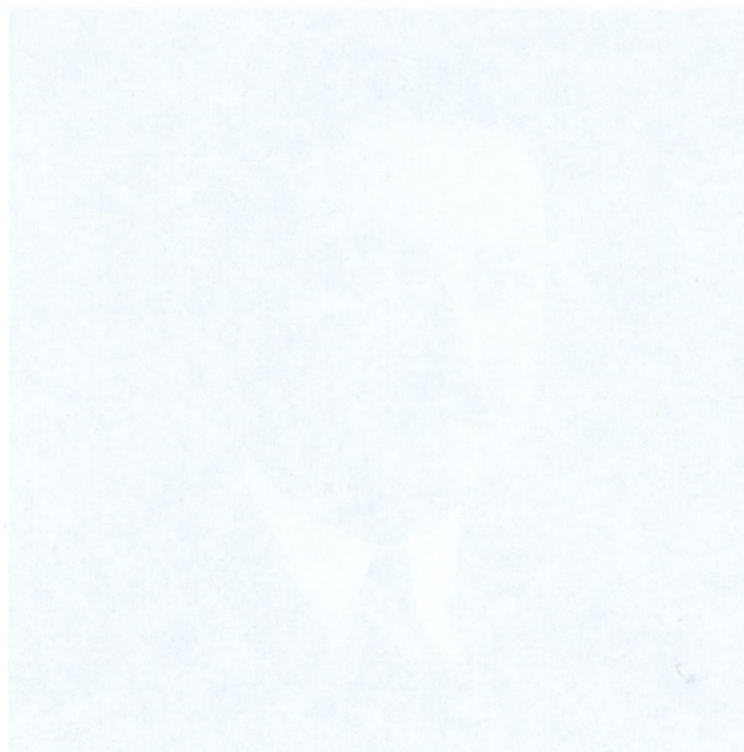
KOVÁCS BÉLA POLITIKAI PÁLYÁJA ÉS LETARTÓZTATÁSA



Nagy Imre kormányaiban. Az emiatt ebből a körből értesültek közvetve arról is, hogy Kovács Béla el és Magyarországon tartózkodik. De hogy mi történt vele a két hír között eltelt naptól az évtben, azt évtizedekig nem árulták fel.

Ki is volt Kovács Béla? Miért volt nagyobb hírértéke az ő ellopásuk, mint bárki másé? Mit jelent a szovjet hatóságok barátságát és kitűztetését?

Kovács Béla 1932-től a Független Kisgazdapártban volt tag a pártvezetés tanácsában, gazdasági, politikai feladatokat látott el, majd az 1941-ben alakult Magyar Földművelésügyi Minisztérium választott főosztályvezetője. A háború után röviden volt belügy- és 1944 végén parlamenti képviselő lett először az Ideiglenes Nemzetgyűlésben, majd a Nemzeti Gyűlésben, az volt belügyi államtitkár, földművelésügyi miniszterhelyettes és végül az



Kovács Béla portréja (magántulajdon)

A Magyarország és az antifasiszta szövetséges hatalmak között 1945. január 20-án megkötött fegyverszüneti szerződés alapján a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEK) felügyelte a politikai és a gazdasági életet Magyarországon. Jogszíntvényai a háborút lezáró béke megkötéséig és ratifikálásáig szóltak. Ez annak a következménye volt, hogy Magyarország a vesztes oldalon fejezte be a háborút. Az antifasiszta szövetségesek megállapodtak abban, hogy minden vesztes országban szövetséges ellenőrző bizottságot alakítanak, s annak elnökségét az az ország adja, amely kiverte onnan a németeket és szövetségeseit – így került Magyarországon a SZEK szovjet irányítás alá. Bár a SZEK hatásköre ismert volt, mégis meglepetést keltett a szovjet főparancsnokságnak az 1947. február 26-i lapokban megjelent alábbi közleménye: a szovjet megszálló hatóságok 1947. február 25-én Budapesten letartóztatták Kovács Bélát, a Független Kisgazdapárt volt főtitkárát azzal az indoklással, hogy tevékenyen részt vett olyan földalatti szovjetellenes, fegyveres csoportok megalakításában, amelyeknek tagjai terrorcselekményeket és gyilkosságokat követtek el Magyarországon területén a szovjet hadsereg tagjai ellen.

A sajtóközleményben hangoztatott súlyos vádak soha többé nem szerepeltek sehol; a későbbi nyomozati iratokban és jegyzőkönyvekben szó sem esett gyilkosságokról és terrorcselekményekről Kovács Bélával összefüggésben. A nyilvánosság az 1956-os forradalom napjaiban találkozhatott ismét Kovács Béla a nevével: előbb földművelésügyi, majd államminiszter lett Nagy Imre kormányában. Az emberek ebből a hírből értesültek közvetve arról is, hogy Kovács Béla él és Magyarországon tartózkodik. De hogy mi történt vele a két hír között eltelt majd tíz évben, azt évtizedekig homály fedte.

Ki is volt Kovács Béla? Miért volt nagyobb hírértéke az ő elfogásának, mint bárki másénak, akit szintén a szovjet hatóságok hurcoltak el ez idő tájt?

Kovács Béla 1932-től a Független Kisgazdapártban sokat tett a parasztság társadalmi, gazdasági, politikai felemelkedéséért, majd az 1941-ben alakult Magyar Parasztszövetség főtitkárává választották. Politikai pályája a háború után szépen ívelt felfelé: 1944 végétől parlamenti képviselő lett előbb az Ideiglenes Nemzetgyűlésben, majd a nemzetgyűlésben, de volt belügyi államtitkár, földművelésügyi miniszter is. Pártjában az egyik

legrangosabb funkciót töltötte be: 1945 augusztusától a párt főtitkára, majd 1946 márciusától a párt lapjának, a *Kis Újságnak* a főszerkesztője lett. A legnépszerűbb parasztpolitikusnak, karizmatikus személyiségnek tartották, aki képes összefogni a parasztságot. Tudomásul vette a háború utáni sajátos, ún. koalíciós kormányzás szükségességét, aminek velejárója volt, hogy az 1945. november 4-i választásokat megnyert kisgazdapárt együtt alakított kormányt a kommunista, a szociáldemokrata és a Nemzeti Parasztpárttal.

Ő maga gazdaember volt, 1908-ban Magyarország déli részén született a ma már Pécs városához tartozó Patacson. Szülei kisparasztok voltak, akiknek birtokát, hat katasztrális holdat, feleségével harminchárom holdra gyarapította. A falujában megtanulta a közügyekben való felelős részvételt: 1929-től éveken keresztül volt a helyi képviselőtestület tagja, 1932-től pedig fontos tisztségeket töltött be: volt helyettes községi bíró, legeltetési társulati elnök és iskolaszéki elnök. Bár iskoláit korán befejezte, a tanulást nem hagyta abba. Szenvedélyévé vált az olvasás, akkor sem tette le a könyvet éjfélig, ha hajnali három órakor kelt kaszálni. Autodidakta módon képezte magát. A népi írók¹ összes művének értő ismerőjeként tartották számon, a legkedvesebb írója Németh László volt. Kézirataiban tallózva iskolázott, választékos szóhasználattal rendelkező ember mutatkozik meg.²

Kovács Béla 1931 kora tavaszán hallotta Nagy Ferencet szónokolni egy pécsi nagygyűlésen, ahol a kisgazdapárt megyei szervezési kampányát elindították. A nála öt évvel idősebb Nagy Ferenc szintén baranyai volt, bissei gazda, és ekkor már az 1930. október 12-én Békésen zászlót bontott Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt (FKGP) országos főtitkára. Kovács Béla úgy találta, hogy az őt foglalkoztató gondolatok nagyon közel állnak Nagy Ferenc nézeteihez, ezért előadás után felkereste őt, bemutatkozott, és felajánlotta segítségét a pártszervezésben. „Csodálatos lelkesedés és tetterő áradt ebből a fiatal parasztból” – írta a találkozásra visszaemlékezve Nagy Ferenc, a későbbi miniszterelnök. Az elkövetkező vasárnap már együtt tartottak népgyűlést három Dráva menti faluban. Ettől kezdve jó barátok voltak, ismerték egymás gondjait, osztoztak örömben-bánatban egyaránt.

A kisgazdapárttal egy olyan mozgalmat sikerült elindítani a parasztság politikai helyzetének megváltoztatására, amelynek célja az volt, hogy a parasztságot felkészítse a hatalomban való részvételre. Ma már szinte elkép-

¹ A népi írók mozgalma az 1920-as, 1930-as évek meghatározó eszmei-politikai mozgalma volt, amely a magyar parasztságot tekintette a nemzeti megújulás tömegbázisának.

² Kovács Béla életrajzi adatainak forrása: PALASIK Mária: *Kovács Béla (1908–1959)*. Budapest, 2002, Occidental Press.

zelhetetlen az, ahogy ezek a húszas éveik végén, harmincas éveik elején járó fiatal emberek saját költségükön kettesével, hármasával járták a vidéket, és kocsmákban, kocsmaudvarokon vagy sokszor onnan is kiszorulva egy-egy parasztháznál tartották meg előadásait. Többször vonattal közlekedtek, de mivel a falvak távol estek az állomásoktól, ezért sokszor gyalogoltak, illetve időnként felvette őket egy-egy arra járó szekér is.

Kovács Béla nem szeretett szónokolni, inkább szívesebben ült le az emberek közé, és – ahogy Nagy Ferenc visszaemlékezett rá – „kegyetlenül ostromozta őket”. Nem segítséget és támogatást kért tőlük a pártszervezéshez, hanem azt tanácsolta a parasztembereknek, hogy önmagukon segítsenek. „A közöny ellen harcolt a legkegyetlenebbül. Megértette, hogy a paraszt szegény volt, gyengén ruházkodott és táplálkozott, de nem szerette, ha a paraszt tudatlan volt” – írta róla Nagy Ferenc az *Irodalmi Újság* 1959. július 15-i számában közzétett nekrológban. Kovács Béla erős, határozott, parancsoló egyéniség volt, de a demokrácia feltétlen híve.

Kovács Bélát 1936-ban a kisgazdapárt Baranya vármegyei főtitkárának választották, 1937-ben pedig a Baranya vármegyei Törvényhatósági Bizottság tagja lett. Ekkorra már szűkebb pátriáján kívül is ismert volt a gazdátársadalomban, aminek köszönhetően 1939-ben megválasztották a párt országos főtitkárhelyettesévé. (Az 1931. évi országgyűlési választásokon a párt 10 mandátumot, az 1935. évi országgyűlési választásokon 23, 1939-ben pedig 14 mandátumot szerzett. Az utóbbi alkalommal került be a parlamentbe Nagy Ferenc a Baranya vármegyei listáról, és Kovács Bélát ekkor választották pótképviselővé.)

Kovács Béla a Magyar Parasztszövetség főtitkáráként a paraszti gazdálkodás színvonalának emelését, az értékesítés megszervezését, a földmunkásság és a szegényparasztság földhöz juttatását, az iskoláztatás gondjainak megkönnyítését, az egészségügyi ellátás színvonalának javítását és olcsóbbá tételét, a falusi munkanélküliség megszüntetését szorgalmazta. A parasztszövetség a háborúellenes függetlenségi mozgalom egyik fedőszerve lett, amely igyekezett megóvni a parasztságot a szélsőjobboldali befolyástól.

Egy esztendővel a parasztszövetség zászlóbontása után több mint ezer faluban működött a szövetségnek helyi szakosztálya. Mivel a kisgazdapárt és a parasztszövetség következetes háború- és németellenes politikát képviselt, 1943 második felétől folyamatos támadások érték mind a parlamentben, mind a parlamenten kívül: támadták a nyilasok, a németbarát politikusok, sőt a kormány egyes tagjai is, a vezetőik ellen állandósultak a „kirohanások”. Dobi István – későbbi miniszterelnök és államelnök – a következőket írta erről az időszakról: „A kormánypártiak és a nyilasok nagyon tüzelnek Nagy Ferenc ellen, talán nem is annyira miatta, mint inkább a főtitkár [vagyis

Kovács Béla] miatt, akinek legfeljebb annyira bizonytalan a politikai vonala, hogy nem lehet eldönteni, az urakat gyűlöli-e jobban, mint a fasisztákat.”³

A második világháború ideje alatt a kisgazdapárt szerepe jelentős volt az antifasiszta összefogásban. A párt a német megszállás után bekövetkező illegalitásban a Magyar Front egyik alapító tagja volt. Majd az új hatalom formálódásának aktív részese: 1944. december 21-től részt vett mind az Ideiglenes Nemzetgyűlésben, mind az Ideiglenes Nemzeti Kormányban. 1945 nyarára jelentős befolyásra tett szert, körülbelül 900 000 fős tagsággal rendelkezett. Ez a szám önmagában is sokatmondó, de ha hozzávesszük, hogy a párt társadalmi bázisát jelentő Magyar Parasztszövetségnek gyakorlatilag minden községben volt szervezete, jóval nagyobb befolyást sejtethetünk a párt mögött.

S bár a kisgazdapárt tagja volt a kormánynak és az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek, igazi tekintélye akkor lett, amikor az 1945. október 7-én tartott nagy-budapesti törvényhatósági választásokat 50,54 százalékkal a kisgazdapárt nyerte meg a két munkáspárt közösen állított listájával szemben. Ez meglepetést okozott a politikai közéletben. Még a pártvezér Tildy Zoltán is azt gondolta, hogy pártja maximum 25–30 százaléket szerez, és ezt Rákosi Mátyással, a Magyar Kommunista Párt főtitkárával is elhitette, aki ezt Moszkvának jelentette. Így minden oldalon nagy meglepetésnek számított, hogy a proletár többségű főváros a kisgazdapárt mellett szavazott, amit a kommunista vezetők nem tudtak megemésztetni.

A kisgazdák a jó választási eredményt tovább tetézték az 1945. november 4-én tartott nemzetgyűlési választásokon: az FKGP a szavazatok 57,08 százalékat, a parlamenti mandátumoknak pedig 58,19 százalékat szerezte meg, ami 245 parlamenti helyet jelentett, melyből 80-at a parasztképviselők nyertek el. A nemzetközi megfigyelők a magyar nemzetgyűlési választásokat tartották a legtisztábbnak a térségben.

A *The New York Times* 1945. november 7-i vezércikkében elismerően nyilatkozott a magyar választásokról:

„A magyarok legyőzöttek, háborús pusztítások után s orosz megszállás alatt, mégis az első szabad választást rendezték meg a háború óta Délkelet-Európában [...]. Ha a kisgazdákat hagyják, hogy politikájukat a gyakorlatban is megvalósítsák, Európának e legzaklatottabb vidékén a demokrácia fellegvárát fogják felépíteni, amely lelkesítheti mindazokat, akik a környező országokban a demokráciáért harcolnak.”

³ DOBI István: *Vallomás és történelem*. II. kötet. Budapest, 1962, Kossuth Könyvkiadó, 178.

Ám nem hagyták. A koalíciós pártok választások előtt kötött megegyezése és a szovjet vezetők nyomása következtében a kisgazdapárt nem egyedül alapított kormányt; a választások után Tildy Zoltán kisgazda pártvezér miniszterelnökségével megalakuló kormányban a miniszteri posztok 50 százalékát kapta meg, vagyis kilenc tárcát. Kovács Béla földművelésügyi miniszter lett. 1946. február 1-jén az FKGP adta az első köztársasági elnököt Tildy Zoltán személyében. Őt a kormány élén Nagy Ferenc váltotta. A nemzetgyűlés elnöke, Varga Béla szintén kisgazdapárti volt.

A nép úgy érezte, hogy győzött. A kommunista párt vezetői pedig soha nem tudták megbocsátani a kisgazdáknak, hogy megnyerték a választásokat. A Rákosi vezette kommunisták a nemzetgyűlési választások előtti hetekben-hónapokban túlbecsülték pártjuk lakosságra gyakorolt befolyását, így az MKP 16,63 százalékos választási eredményét kudarcként élték meg. A legfontosabb politikai feladatnak a választásokon kialakult erőviszonyok kiigazítását tartották, aminek érdekében a koalíción belül a Szociáldemokrata Párttal és a Nemzeti Parasztpárttal megalapították a Baloldali Blokkot.

1947 nyaráig, gyakorlatilag Nagy Ferenc miniszterelnök eltávolításáig a koalíción belül kíméletlen politikai harc zajlott a hatalomért. A hatalom megosztása az FKGP-nek kedvezett: a fő közjogi méltóságokat, a köztársasági elnököt, a nemzetgyűlés elnökét és a miniszterelnököt a Független Kisgazdapárt adta, és a parlament is kisgazda többségű volt. A szovjet beavatkozás eredményeként azonban nagyon ingatag egyensúly jött létre a kormányban a kisgazdapárt és a baloldali pártok között. Miközben koalícióban kormányoztak, mondhatni nemzetmentő feladatokat oldottak meg együtt, a kisgazdapárt állta, illetve időnként visszaverte a kommunista párt, illetve a Baloldali Blokk permanens támadásait. 1946 végére politikai patthelyzet alakult ki.⁴

A támadások visszaverésében Kovács Bélának kulcsszerepe volt: következetesen védte a klasszikus demokrácia értékeit, kevésbé volt engedékeny, mint pártjának más reprezentánsai, ellenállt a baloldali pártok hatalomkiszajátítási kísérleteinek. Kovács volt az, aki 1946 nyaratól következetesen visszautasította a pártja reakciósságára vonatkozó vádakokat. A *Kis Újság* hasábjain a *Nélkülünk nincs demokrácia* című írásában így foglalta össze tömören a kisgazdapárt hitvallását a koalíciós együttműködésről:

„Amíg mi politikai tényezők vagyunk Magyarországon, addig nem lehet róla szó, hogy az ország a Baloldali Blokk, vagy közelebbről megjelölve, a kom-

⁴ Mária PALASIK: *Chess Game for Democracy. Hungary between East and West: 1944–1947*. Montreal–Kingston, 2011, McGill–Queen’s University Press, 47–101.

munista párt hitbizománya legyen. [...] Ha a Baloldali Blokk türelmetlen vezetői – szerencsére vannak türelmes és megfontolt vezető is – úgy látnák, hogy velünk nem lehet együtt dolgozni a koalícióban, és valami módon kísérletet tennének, hogy kiiktassanak bennünket, mint pártot az ország vezetéséből, maguk maradnának a hatalomban, de azzal – gondolom – [...] tisztában vannak, hogy nélkülünk nincs demokrácia.”⁵

Az MKP 1946 során több sikertelen akcióval kísérelte meg szétrobbantani a kisgazdapártot. 1946. december közepén kapóra jött az MKP-nak, hogy a biztonsági szervek egy illegális szervezkedés nyomaira bukkantak. Ebből kreálták a később Magyar Közösség pere néven ismertté vált ún. „köztársaság-ellenes összeesküvés” koncepcióját.

Koncepció (vagy konstrukció) pereket az ókor óta ismer a történelem; ezek lényege, hogy formailag az állam büntetőhatalmát érvényesítik valamely közösség ellenségeinek, valójában – a hatalmi elit politikai céljainak érdekében – a politikai ellenfelek lejáratására vagy felszámolására. E perek célja sohasem az igazság kiderítése volt, hanem egy előre elgondolt forgatókönyv (koncepció) színrevitele azzal a propagandisztikus céllal, hogy az ellenfeleket törvényesnek tűnő eszközökkel ellehetetlenítsék, végső esetben megsemmisítsék. Az ilyen forgatókönyv lényege, hogy a valóban megtörtént tényeket – amelyek többségében nem képezték büntetendő cselekmény tárgyát – a koncepciót alátámasztó érvrendszerbe csoportosítja, a hiányzó elemeket pedig önkényesen megkonstruálja. Ehhez a koncepcióhoz igazodnak az eljárás során a kihallgatók, az ügyészek és a bírák, a tanúk és a kiszemelt áldozatokból, fizikai és lelki erőszak alkalmazásával kikényszerített „beismerő vallomások”. Hasonlóképpen történt ez ebben az esetben is. Többszörös, erőltetett és erőszakos transzformációval érték el azt, hogy a nyomozást a kisgazdapárt felé ki lehessen terjeszteni. A vád fegyveres összeesküvés volt annak ellenére, hogy azt maga Rákosi Mátyás is elismerte a nyomozás és a koncepció leggyengébb pontjának: „az összeesküvőknek, mint kiderült, nem voltak fegyverraktáraik”.⁶

A letartóztatottak egy része szoros kapcsolatot tartott fenn a legfelső kisgazda vezetéssel, megvádolásuk, a köztársaság-ellenes tevékenységgel való összekapcsolásuk azzal a lehetőséggel kecsegtetett, hogy rajtuk keresztül a közjogi méltóságot betöltő legfelső vezetőket is kompromittálhatják, azt állítva, hogy Nagy Ferenc miniszterelnök, Varga Béla, a nemzetgyűlés

⁵ *Kis Újság*, 1946. szeptember 28.

⁶ V. M. Molotov és Rákosi Mátyás 1947. április 29-i megbeszélésének lejegyzett szövege. In: *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok, 1944–1948*. Szerkesztette és az utószót írta: Izszák Lajos – Kun Miklós. Budapest, 1994, Századvég, 20.

elnöke és Kovács Béla is tudott az összeesküvésről. A szigorú 1946. VII. – a köztársaság védelméről rendelkező – törvény ezt is súlyosan büntette.⁷ Ezt az ügyet használta fel eszközül a kommunista párt a Kovács Béla elleni támadások megindítására.

Kovács Béla 1946 nyaratól szálla volt Rákosi Mátyás szemében. Az egész országban népszerű parasztpolitikusban megérezte a karizmatikus vetélytársat, aki képes összefogni a parasztságot. Amint fentebb már említettem, Kovács a koalíciós tárgyalásokon a végsőkéig védte a klasszikus demokrácia értékeit, kevésbé volt engedékeny, mint pártjának többi reprezentánsai. Ezért lett ő Rákosi első számú célpontja.

1947. január 20-án Rákosi Mátyás Szakasits Árpád kíséretében felkereste Nagy Ferenc miniszterelnököt. Azt követelték tőle, hogy Kovács Béla mondjon le pártfőtitkári pozíciójáról vagy menjen szabadságra, mert politikailag felelős azért, ami a pártban történt. Rákosi kifejtette, nem bánja, hogy „akármilyen dekoratív formában távozik is el Kovács Béla a kisgazdapárt éléről, csak távozzon el legalább egy időre, hogy az ország népe lássa a politikai konzekvenciák érvényesítését is”. Nagy Ferenc memoárjából ismerjük a hármójuk közötti párbeszédet, amely során a miniszterelnök metagadta a kérés teljesítését.⁸ Ezzel megindult az FKGP főtitkára elleni teljes körű támadás. Az MKP PB január 23-i ülésének jegyzőkönyvében már szerepel egy olyan mondat, amelyből arra következtethetünk, hogy a kommunista vezetők biztosak voltak benne, sikerül Kovács Bélát a politikai közéletből kivonni: „a kisgazdákkal közölni kell, hogy Kovács Béla eltávolítása után sem maradhat pártjuk a régi vonalon”.⁹ Nagy Ferenc a szovjetekhez fordult segítségért, megkísérelte meggyőzni őket, hogy az összeesküvés ügyet a kommunista párt hamisan felnagyítja. 1947. január 24-én a miniszterelnökségen egy ebéd keretei között tárgyalt G. M. Puskin szovjet követtel és V. P. Szviridov altábornaggyal, a SZEK helyettes elnökével a letartóztatásokról és a kommunisták által alkalmazott eszközökről. Felrótta, hogy a kommunista párt felhasználja a kommunistáknak a vizsgálati szerveknél elfoglalt kiváltságos pozícióját annak érdekében, hogy megrágalmazza a kisgazdapárt vezetését, és szakadást idézzon elő a pártban. Nagy Ferenc kész volt engedményt tenni, hogy pártja saját maga kezd hozzá a reakciónak minősített személyek eltávolításához. Indoklása szerint főként azért, hogy a kommunistáktól elvegye az ilyen jellegű kezdeményezést. Puskitól és

⁷ PALASIK Mária: *A jogállam megteremtésének kísérlete és kudarca, 1944–1949*. Budapest, 2000, Napvilág Kiadó, 110–122.

⁸ NAGY Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*. II. kötet. Budapest, 1990, Európa Könyvkiadó, 58–59.

⁹ Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban: PIL) 274. f. 3/68.

Szviridovtól azonban a miniszterelnök nem kapott semmilyen biztatást. A szovjet vezetők sajnálatukat kifejezve csak annyit jegyeztek meg, hogy ők nemegyszer adtak Nagy Ferencnek tanácsot arra vonatkozóan, hogy tisztítsa meg pártját a „reakciós elemektől”, de ezeket a tanácsokat nem mindig vette figyelembe.¹⁰

Kovács Béla a kommunista párt egyik befolyásos politikusát, Vas Zoltánt kereste fel, hogy közvetítsen közte és Rákosiék között. Vas így számolt be erről a találkozásról, illetve Kovács Béla szavairól:

„Eljöttem – mondotta [Kovács Béla] –, hogy neked megmagyarázzam, és általad Rákosinak és Rajknak az én nagyon tisztességes [...] politikámat. Együtt akarok veletek haladni az ország javáért, de csakis parlamentáris úton. Ahogy ezt a Függetlenségi Frontban megfogadtuk. Erről még Pécssett veled kötöttem egyezséget. Emlékszel ugye? Egyezségünket azóta is tiszteletben tartottam. Ami az összeesküvés vádját illeti, kérlek, tolmácsolj Rákosinak, Rajknak azt a kérésemet, engedjék meg, hogy az országgyűlés mentelmi bizottsága előtt bebizonyíthassam ártatlanságomat. Ám, ha azt kívánjátok tőlem, Zoltán, hogy félre álljak, mondjátok meg. Ha akarjátok, lemondok a képviselőségről és visszamegyek a falumba, Mecsek-aljára parasztnak. Becstelenségre azonban, hogy eláruljam elveimet, nem vagyok hajlandó.”¹¹

Vas Zoltán még aznap beszélt Rákosival, akinek az volt a válasza, hogy Kovács csak a rendőrség előtt tisztázhatja magát. Kovács Bélát egyszerre örölte az igazságtalanság és a tehetetlenség, ezért – hogy személye „ne feszítse tovább a húrt” – január 29-én a pártja Politikai Bizottságához címzett levelében bejelentette, hogy megromlott egészségének helyreállítása céljából négyhetes szabadságra kíván utazni szülőfalujába. Nagy Ferenc és Varga Béla végül támogatták a kérést, reménykedtek, hogy „nagyobb bajt” kerülnek el ezáltal, de ugyanakkor tartottak attól, hogy Rákosiék követelésének teljesítésével precedenst fognak teremteni, ami politikai lavinát indít majd el a pártban.

Az MKP vezetői naponta sokkolták a sajtón keresztül a közvéleményt azzal, hogy a kisgazdapárt az „illegális horthysta összeesküvés” leleplezéséből nem vonta le a politikai tanulságokat. Az MKP PB január 30-án kiadott nyilatkozata, amelyet a másnapi *Szabad Nép* közölt, már a nyilvánosság előtt is felvetette Kovács Béla politikai felelősségét. A január elején letar-

¹⁰ Puskin feljegyzése. Közl.: *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszizszkih arhivov, 1944–1953* gg. Tom I. 1944–1948 gg. Red. koll.: T. V. VOLOKITJINA – T. M. ISZLAMOV – G. P. MURASKO – A. F. NOSZKOVA – L. A. ROGOVAJA. Moszkva–Novoszibirszk, 1997, Szibirszkij hronograf, 561.

¹¹ PIL 867. fond, V–62. *Vas Zoltán visszaemlékezése*. II. kötet, 552.

tóztatott kisgazda képviselők kihallgatási jegyzőkönyveiből egyértelművé válik, hogy a kihallgatások során elsősorban Kovács Béláról igyekeztek kompromittáló adatokat begyűjteni.

A kommunista párt politikai bizottsága január 30-i nyilatkozata nyomására a kisgazdapárt politikai bizottsága február 1-jén jóváhagyta Kovács Béla szabadságolását, remélve, hogy a „vihar” elűlte után majd visszatérhet a közéletbe. Helyettesítését egy négytagú bizottságra bízták. A közvéleményt a *Kis Ujság* február 2-i számában tájékoztatták Kovács Béla szabadságra utazásáról. A lap február 4-i száma impresszumáról már le is került Kovács Béla neve.

Február 6-án a nemzetgyűlésben a kommunista párti Révai József vetette fel a Kovács Béla-ügyet. Felszólalásában a főtitkár politikai felelősségének hangoztatása mellett új elem jelentkezett: a politikus büntetőjogi felelősségre vonásának, vagyis bíróság elé állításának szükségessége.

Ez azonban még csak a kezdet volt, szinte minden elkövetkező napra esett valami újabb fordulat a Kovács Béla-ügyben. Az alapkonfliktust az okozta, hogy mivel Kovács Béla képviselő volt, védte a mentelmi jog. Tehát Rákosi Mátyás ennek felfüggesztését kívánta elérni, bizakodva abban, hogy formailag az alkotmányos utat betartva sikerül bíróság elé állítani a főtitkárt. Ennek első lépéseként még ugyanezen a napon, 1947. február 6-án meg is érkezett a Budapesti Népbiztonság vezetőjéhez a „Kovács Béla nemzetgyűlési képviselő mentelmi jogának felfüggesztése iránti megkeresés” a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályától, vagyis a politikai rendőrségtől.¹² Ezután a Budapesti Népbíróság ötös tanácsa hivatalosan kérte a nemzetgyűlés elnökét, hogy intézkedjék Kovács Béla mentelmi jogának az előzetes letartóztatást is magába foglaló felfüggesztéséről.¹³

Közben a kisgazdapárti képviselőcsoport kísérletet tett a vizsgálatban részt vevők körének kiszélesítésére. 1947. február 7-én Kovács István, az FKGP Politikai Bizottságának tagja négy parasztképviselővel együtt önálló indítványt terjesztett be a nemzetgyűlésben. Javaslatuk lényege az volt, hogy a nemzetgyűlés „küldjön ki” egy 25 fős bizottságot a Magyar Közösséggel kapcsolatos ügyek kivizsgálására. A bizottság feladatköre kiterjedt volna a letartóztatottakkal való beszélgetésre és a vizsgálati anyagokba történő betekintésre. Működése nyilvános lett volna, jelentését a nemzetgyűlés elé kellett volna terjesztenie.¹⁴ Az indítvány nagy vitát váltott ki a parlament-

¹² PIL 283. f. 10/252.

¹³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) XVIII-1-b 6. d. E jelzet alatt található minden külön meg nem hivatkozott, Kovács Béla mentelmi jogának felfüggesztését érintő levelezés.

¹⁴ MNL OL XVIII-1. 5. d.

ben, de a képviselők szótöbbséggel mégis elfogadták.¹⁵ Az MKP vezetésében ez nagy riadalmat keltett, amelyről Rákosi nagyon szemléletesen számol be visszaemlékezéseiben:

„A kisgazdapárt valóban keresztülvitte azt a szándékát, hogy megszavaztatott egy olyan határozatot, amely követeli, hogy az összeesküvés ügyét országgyűlési bizottságnak adják ki. A szavazás viharos légkörben folyt le. Ott ült mellettem Révai József, s amikor az elnök szavazásra tette fel a kérdést, a kisgazdapárt és a Szabadság Párt tagjai egy emberként állottak fel. Még az a néhány baloldali kisgazda is, aki egyébként hozzánk húzott, megszavazta a javaslatot. Majdnem kétharmad többség volt. »Nemcsak többség: valóságos erdő!« – mondta nekem Révai. »Majd megritkítjuk!« – feleltem. Az ülés után, miközben a kisgazda jobboldal azt hitte, hogy komoly győzelmet aratott, mindjárt kezdődtek a tárgyalások a kisgazda vezetőkkel. Én megmondtam, hogy pártunk ezt a szavazást el nem fogadja, változatlanul kitart amellett, hogy az ügyet az arra illetékes igazságügyi és egyéb hatóságok vizsgálják ki és folytassák le. Szerintünk a kisgazdák parlamenti szavazásai lényegében arra irányulnak, hogy az összeesküvésre ne derüljön fény, hogy a bűnösök ne csak megmeneküljenek, de tovább folytathassák bűnös üzemeiket. Fellépésünk olyan határozott és szilárd volt, hogy az országgyűlés határozata nem került végrehajtásra, s az összeesküvők leleplezése tovább tartott.”¹⁶

Vagyis a kommunista párt vezetői a kisgazdák parlament által jóváhagyott javaslatának megvalósítását parlamenten kívüli eszközökkel akadályozták meg, bár ekkor még ügyeltek arra, hogy a visszavonás jogszerűnek tűnjék. A kulisszák mögött rávették Tildy Zoltán köztársasági elnököt, győzze meg a kisgazda parlamenti frakciót indítványuk visszavonásáról azzal az indokkal, hogy a Baloldali Blokk bojkottálná a parlamenti vizsgálóbizottságban való részvételt, s akkor az működésképtelen lenne. Viszont taktikailag az MKP belement, hogy a mentelmi bizottság szerveként pártközi vizsgálóbizottság avatkozhasson be az ügybe. Február 8-án a kéttagú bizottság megalakult, tagja Ries István szocialdemokrata igazságügy-miniszter és a kisgazdapárti igazságügyi államtitkár, Hompola Mihály lett. Elsősorban a rendőrségen felvett, Kovács Bélára vonatkozó terhelő jegyzőkönyveket tanulmányozhatták, de tanúkihallgatásokat nem folytathattak. A jegyzőköny-

¹⁵ Nemzetgyűlési Napló, 1945–1947. V. kötet, 89–101. ülés. 253–254.

¹⁶ RÁKOSI MÁTYÁS: *Visszaemlékezések 1940–1956*. I. kötet. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette: BARÁTH Magdolna – FEITL István – GYARMATI György – PALASIK Mária – SIPOS Levente – SZŰCS László – T. VARGA György. Szerk.: FEITL István – GELLÉRINÉ LÁZÁR Márta – SIPOS Levente. Budapest, 1997, Napvilág Kiadó, 354.

vek összegzéseként egy jelentés készült, amelynek tartalma szerint Kovács Béla az összeesküvésben játszott szerepe nem bírálható el egyértelműen, és hogy ezt meg lehessen tenni, szükség van arra, hogy Kovácsot adja ki a parlament. Az ajánlás, amellyel Hompola nem értett egyet, a mentelmi bizottságnak készült volna. Az MKP PB február 13-i ülésén döntött a jelentésben foglaltak nyilvánosságra hozataláról: „A PB megbízza Rákosi elvtársat, hasson oda, hogy Ries szombat de. [délelőtt] adjon ki nyilatkozatot: az iratok átvizsgálása alapján szükségesnek tartja Kovács Béla kiadatását.”¹⁷ S mivel Hompola Mihály nem volt hajlandó aláírni a nyilatkozatot, az MKP PB döntésére kompromittálták Hompolát: a *Szabad Nép* 1947. február 23-i száma nyilvánosságra hozott egy fényképet, amelyen Hompola egy magas rangú SS-tiszt társaságában volt látható. Hompola ugyan bizonyította ártatlanságát, de a támadások elkedvetlenítették, és lemondott.¹⁸

A közvélemény a *Szabad Népen* keresztül 1947. február 8-án értesülhetett a Kovács Béla elleni hivatalos eljárás megkezdődéséről. Majd február 14-én Rajk László belügyminiszter ismertette Nagy Ferencel és Balogh Istvánnal, a kisgazdapárt egyik vezető politikusával, miniszterelnökségi államtitkárral a Kovács Béla elleni hivatalos vádatokat. Ezen a tájékoztatón Kovács Béla is megjelenve elismerte politikai felelősségét, de tagadta, hogy tudott az összeesküvésről és hogy részt vett volna benne.¹⁹

Az MKP PB február 18-i ülésén a következőkről határoztak: „A harcot tovább kell vinni Kovács Béla kiadatásáért. A baloldalt mozgósítani abba az irányba, hogy szögezzék le: bűnösnek tartják Kovács Bélát, és ezt hozzák az elnök és a miniszterelnök tudomására.”²⁰ A Baloldali Blokk ezután nyilvánosan követelte Kovács Béla leváltását. Nagy Ferenc és a kisgazda vezetés pedig engedett. Azt gondolták, hogy kompromisszumot kötnek azzal, ha Kovács Bélát nem leváltják, hanem barátilag megkérlik, hogy mondjon le a főtitkárságról. Minderről február 19-i ülésén döntött az FKGP PB, és egy nyilatkozatot adott ki, amelyben hangsúlyozta, nem elegendők a bizonyítékok annak megállapítására, hogy Kovács Béla összeesküvésben vett volna részt, vagy arról tudomása lett volna; a büntetőjogi felelősségre vonáshoz nem járul hozzá. Amennyiben a főtitkár elleni vizsgálat nem megfelelő módon fog lezajlani, akkor ismét felveti a parlamenti vizsgálóbizottság felállításának szükségességét.

¹⁷ PIL 274. f. 3/73. 1947. február 13-i ülés jegyzőkönyve.

¹⁸ Uo. „A PB megbízza Rákosi elvtársat, mutassa meg Nagy Ferencnek és Riesnek a Hompolára vonatkozó adatokat.” Vö. NAGY: i. m. 77.

¹⁹ VIDA István: *A Független Kisgazdapárt politikája, 1944–1947*. Budapest, 1976, Akadémiai Kiadó, 262.

²⁰ PIL 274. f. 3/73.

Kovács Béla elkeseredetten vette tudomásul, hogy pártja nem tudja megvédeni, és a megállapodásnak megfelelően Nagy Ferenchez intézett levélben – amelyet a *Kis Újság* 1947. február 22-i száma közölt – jelentette be lemondását a főtitkárságról, a politikai bizottsági tagságról és a *Kis Újság* főszerkesztéséről. Ugyanakkor hangsúlyozta:

„Elhatározással részen a politikai megbékélést és a kibontakozást kívánom szolgálni, de közrejátszik benne az a felismerés is, hogy különböző kisgazdapárti személyiségek összeesküvési kompromittáltsága következtében politikai felelősség jelentkezik, és az a párttal szemben nagymértékben engem terhel. [...] Munkámmal minden időben és minden nekem juttatott szerepkörben a magyar nemzet és elsősorban parasztfajtam politikai, gazdasági és szociális felemelkedését, köztársaságunk megerősödését és boldogulását, demokráciánk kiteljesedését kívántam szolgálni. [...] Az összeesküvésben nem vettem részt, abban bűnösnek nem érzem magam. Egész életem munkájával kerültem volna szembe, ha a köztársaság, népünk szabadsága, a földreform, vagy a demokrácia bármely vívmánya ellen irányuló szervezkedésben részt vettem volna. Sajnálatosnak érzem, és mélyen elítélem, hogy pártunk több tagja az összeesküvés felé orientálódott, ahelyett, hogy mindannyian azt tették volna, ami a mai helyzetben minden tisztességes szándékú, jó magyar kötelessége: képességeiket és politikai lehetőségeiket a demokrácia fenntartás nélküli szolgálatába kellett volna állítaniuk.”

Február 21–22-én feszült légkörben ülésezett a nemzetgyűlés mentelmi bizottsága, hogy a népbíróság megkeresésére állást foglaljon Kovács Béla mentelmi jogáról. A munkáspártok kérték Kovács kiadatását. Az ülésen az érintettet is meghallgatták. A vita elhúzódott, ezért a folytatást a következő délutánra halasztották. A másnapi több mint ötórás heves vita után a bizottság úgy döntött, hogy nem adja ki a rendőri szerveknek Kovács Bélát. A kisgazdapárti és a szabadságpárti²¹ képviselők – akik együttesen többséget alkottak a mentelmi bizottságban – leszavazták a munkáspárti indítványt, és újra a parlamenti vizsgálóbizottság kiküldésének gondolata merült fel.²²

A mentelmi bizottsági döntés ellenére az MKP azonban ragaszkodott hozzá, hogy Kovács Béla vallomást tegyen a rendőrségen. Erre ő hajlandónak is mutatkozott, de csak mentelmi joga birtokában. Február 23-án

²¹ A Magyar Szabadság Pártot Sulyok Dezső alapította 1946 nyarán, miután a Baloldali Blokk zsarolására 1946 márciusában 20 képviselőt eltávolítottak a kisgazdapártból, egyet pedig megkértek, hogy lépjen ki.

²² *Szabad Nép*, 1947. február 23.; *A Reggel*, 1947. február 24.

és 24-én feszült légkörben folytak tovább a tárgyalások Kovács Béla soráról Rákosi Mátyás, Szakasits Árpád és Nagy Ferenc között. A tárgyalás következménye volt az az alku,²³ amelyet az akkori három legnagyobb koalíciós párt (FKGP, MKP, SZDP) vezetői kötöttek arról, hogy Kovács mentelmi joga birtokában a politikai rendőrség rendelkezésére áll kihallgatás céljából. Kovács Béla – bármennyire is ellenezte a pártvezetők róla kötött megállapodását – alávetette magát a döntésnek, 1947. február 25-én megjelent az Andrássy út 60.-ban, a politikai rendőrség székházában. Itt azonnal hozzákezdtek vallatásához.²⁴ A délelőtti folyamán szembesítették a „köztársaság-ellenes összeesküvés” vádjával több hónapja letartóztatásban lévőekkel. Kovács kitartott amellett, hogy az összeesküvésről nem tudott, abban részt nem vett. A jegyzőkönyv szerint a kihallgatás közben 12.10-kor megjelent Pfeiffer Zoltán, Kovács Béla ügyvédje, s Péter Gáborral, a politikai rendőrség vezetőjével történt szóváltás után Kovácsot elvitte az Andrássy út 60.-ból. Pfeiffer a következőképpen számolt be a délelőtti történetekről:

„A kocsiban Kovács Béla nyögve, akadozva visszapergette a történetek filmjét: Bement a rendőrségre, Péter Gábor fogadta udvariasan és átadta egy tisztjének, aki őt egy homályos terembe kísérte. A helyiség egyszerre megtelt emberekkel, akik öblös hangon, egyre fokozódó erősséggel gyalázták. Hazaáruló! Bitang reakciós gazember! Büdös paraszt! Titkos társasági összeesküvő! Úgy szedte elő emlékezetéből az egyes részleteket, mint egy rémálom mozaikjait. Mikor kérdeztem tőle, hogy miért nem ment neki, az volt a válasza: Megrendülten szólni sem tudtam. Ezután az »idegkezelés« után elvezették Timár István referenshez. [...] Ott nála leültették, kávéval kínálták. Nem tudott inni, de válaszolni se a hozzá feltett kérdésekre. Látott egy nőt füzettel és ceruzával a kezében. Igyekezett magához térni, de nem tudott, mert egymás után hozták be a fiúkat (a kisgazdapárti képviselőket, parasztszövetségi tisztviselőket), akik könnyesen mondták a szemébe, hogy igenis ő volt a titkos társaság irányítója, az összeesküvés politikai támogatója. Ettől a szembesítéstől összeroppant, és akkor kezdett eszmélni, amikor velem találkozott Péter Gábor szobájában. A miniszterelnökségen még mindig siralmas képet nyújtott, úgyhogy mikor Nagy Ferenchez bementünk, és nem barátságosan hívtam fel figyelmét a pártközi manőverekre, Nagy Ferenc összecsuklott. Tényleg meghitt barátokként ragaszkodtak egymáshoz.”²⁵

²³ PIL 285. f. 2/9.

²⁴ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3.1.9. V-2000/28.

²⁵ CSICSERY-RÓNAY István – CSERENYEY Géza: *Koncepciók per a Független Kisgazdapárt szétválására 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok*. Szerkesztette: PALASIK Mária. Budapest,

Pfeiffer Zoltán és Kovács Béla azzal váltak el egymástól, hogy Kovács hazamegy, senkit sem fogad, kialussza magát, és Pfeiffer kilenc órákor újra felkeresi. Pfeiffernek az volt a javaslata, hogy Kovács Béla szólaljon fel a nemzetgyűlésben, és tisztázza magát a vádak alól, vagy alternatív megoldásként menjen külföldre. Ezzel szemben Kovács ahhoz a változathoz tartotta magát, amit a párt vezetősége javasolt: bemegy a rendőrségre, ott vallomást tesz, utána félreáll. Lemond mandátumáról és minden politikai tisztségéről. Ezért 14.40-kor újra megjelent a politikai rendőrségen, ahol folytatták a szembesítést, de Kovács kitartott előző álláspontja mellett, hogy az összeesküvésről nem tudott, abban részt nem vett. Annyit elismert, hogy „a vallomásban vannak egyes pontok, amelyek szerint a valóságnak megfelelnek, s ezeket abban foglalja össze, hogy Szent-Iványival és baráti körével tényleg folytatott politikai természetű beszélgetéseket”.²⁶

Kovács Bélát a szovjet hatóságok még aznap este letartóztatták a fegyverszüneti szerződés biztosította jogukra hivatkozva. Este 6 óra körül a szovjet államvédelem magas rangú tisztjei jelentek meg a politikai rendőrségen, kihallgatását megszakították, hazavitték Váci utca 54. szám alatti lakására, de ott már nem engedték, hogy bárkivel is érintkezzen. A lakásban előzőleg megjelent két szovjet állambiztonsági tiszt: házkutatást tartottak, iratokat foglaltak le, amiről jegyzőkönyvet készítettek, és azt az éppen vendégségben ott tartózkodó tanúkkal (pécsi barát, dr. Kertész Endre felesége és Samu László kiskisgazda képviselő, a párt Baranya vármegyei főtitkára) aláíratták. A szovjet tábornok azzal nyugtatta a halálra rémült feleséget, hogy férjét néhány nap múlva visszahozzák, de addig is kért egy kispárnát Kovács Béla számára. Ezután a katonák Kovács Bélát elhurcolták.

1947. február 25-én este Tildy Zoltán köztársasági elnöknel kisebb vendégség volt. Ortutay Gyulát, a rádió elnökét 11 órákor kihívták a vacsoráról. „Sápadtan egy felbontott levéllel a kezében tért vissza, csak annyit mondott: Szviridov. Fojtott hangon olvasta a hozzá intézett levelet: »Felhívom, hogy a ma éjjeli 12 órás adásban a rádió közölje, hogy a szovjet katonai hatóságok Kovács Béla nemzetgyűlési képviselőt összeesküvés vádja alatt letartóztatták.«”²⁷

A nyugati nagyhatalmak diplomáciai úton próbálkoztak Kovács Béla megmentésével. Március 5-én az Egyesült Államok kormánya jegyzéket

1998, 1956-os Intézet, 303. A beszámoló egybevág a Nagy Ferenc emlékirataiban leírtakkal.

²⁶ ÁBTL 3.1.9. V-2000/28. Lásd még SZENT-IVÁNYI Domokos: *Visszatekintés 1941–1972*. Szerk.: SZEKÉR Nóra – KODOLÁNYI Gyula. Budapest, 2016, Magyar Szemle Könyvek.

²⁷ Pfeiffer Zoltán beszámolója. In: CSICSERY-RÓRAY-CSERENYÉY: i. m. 304. Ugyanígy írja le az eseményeket RÁCZ Erzsébet: *Feljegyzések a vihar kapujában. Emlékezés Tildy Zoltánra*. (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai, 6.) Budapest, 1995, Ráday Gyűjtemény, 161.

intézett a szovjet kormányhoz a magyar belügyekbe való egyoldalú beavatkozás miatt. A jegyzék szerint a szovjet hatóságok ezt annak érdekében tették, hogy a magyarországi „kisebbségi elemek” rákényszerítsék akaratukat a nép által választott többségre. A jegyzék bírálta a kommunista kisebbség erőszakos hatalmi törekvéseit, az egyoldalú kommunista rendőri eljárást, és javaslatot tett egy bizottság alakítására, amely a három nagyhatalom megbízottain kívül a magyar miniszterelnökből, a nemzetgyűlés elnökéből, az igazságügy-miniszterből, a belügyminiszterből és a honvédelmi miniszterből állna. Javaslatuk szerint ennek a bizottságnak kell fölülvizsgálni a Kovács Béla és az egész összeesküvés ügyét.²⁸

Az amerikai jegyzéket követte a brit kormány jegyzéke. A sajtó SZEB-től való függését mutatja, hogy Szviridov megtiltotta a jegyzékek közlését, míg el nem készült a szovjet válaszijegyzék, s csak ezután közölhették a március 9-i napilapok a jegyzékváltást. A szovjetek azzal utasították vissza az amerikai álláspontot, hogy nem a baloldali pártok szerveztek összeesküvést az alkotmány és a köztársaság ellen. Az összeesküvés tényét maga a kiskisgazdapárt is elismerte, sőt vezetői a sajtóban több ízben nyilatkoztak arról, hogy az FKGP politikusai közül többen részt vettek az összeesküvésben, és beleegyeztek abba is, hogy a soraikból kikerült „összeesküvőket” megfoszszák mentelmi joguktól, és bíróság elé kerüljenek. A szovjet válaszijegyzék szerint az összeesküvők ügyét a Magyar Köztársaság független demokratikus bírósága tárgyalja, és ha létrehoznák az amerikai jegyzék által javasolt kivizsgáló bizottságot, azt a magyar belügyekbe történő beavatkozásnak kellene tekinteni, míg Kovács Bélának a szovjet megszálló hatóságok ellen irányuló büntett miatti letartóztatása nem tekinthető a szovjet megszálló hatóságok beavatkozásának Magyarország belügyeibe.

Március 17-én az Egyesült Államok kormánya újabb jegyzéket adott át, amelyben tiltakozott az ellen, hogy az államellenes összeesküvés kivizsgálását kizárólag a kommunista irányítás alatt álló rendőri szervek végzik, valamint hogy a baloldali pártok elutasították a kiskisgazdapártnak a parlamenti vizsgálóbizottság felállítását kezdeményező javaslatát. S bár az amerikaiak indokoltnak tartották a megszálló csapatok biztonsága érdekében a rendes eljárás keretében kivitelezett letartóztatásokat, kifejtették, hogy Kovács Bélának a szovjet hatóságok által történt letartóztatását nem lehet ilyen természetes eljárásnak tekinteni. Megjegyezték, hogy a letartóztatás mindaddig nem következett be, míg a Magyar Kommunista Párt kudarcot nem vallott számos taktikai fogással, hogy Kovács Béla parlamenti mentelmi jogának megvonását és a politikai rendőrség által történt letartóztatását

²⁸ *Magyar Nemzet*, 1947. március 9.

elérje. Javaslatot tettek arra, hogy a jaltai tárgyaló felek együttesen vizsgálják ki a magyar eseményeket.²⁹ A szovjet válaszjegyzék ezúttal is elutasító volt, kifejtette, hogy nincs mód „a jelenlegi magyarországi helyzet és az összeesküvés” együttes kivizsgálására.

A justizmord után két héttel Harry Truman amerikai elnök 1947. március 12-én a kongresszusban mondta el nevezetes beszédét, amelyet Truman elnök doktrínája néven ismert meg a világ:

„A világ néhány országának népeire legutóbb akaratuk ellenére totalitárius rendszereket kényszerítettek rá. Az Egyesült Államok kormánya gyakran tiltakozott a kényszer és megfélemlítés alkalmazása ellen Lengyelországban, Romániában és Bulgáriában, ami megsérti a jaltai egyezményt. Meg kell állapítanom, hogy több más országban is hasonló fejleményekre került sor. [...] Meggyőződéseim, támogatnunk kell a szabad népeket abban, hogy saját módjukon alakítsák ki saját sorsukat.”³⁰

Ahhoz képest, hogy a világsajtóban a Kovács Béla-ügy ekkor éppen „forró téma” volt, Truman elnök a döbbenetes politikai és alkotmányos skandalumhoz képest nem említette Magyarország nevét. Ebben valószínűleg diplomáciai okok játszottak közre, hogy míg a név szerint említett országokban már egyértelműen eldőlt a hatalomért folyó küzdelem a kommunista pártok javára, Magyarországon még folytak a politikai utóvédharcok, és talán arra is látott reményt, hogy ebben az esetben – Jalta alapján – tárgyalóasztalhoz lehet ülnie a három nagyhatalomnak.

Kovács elhurcolását titokzatos homály fedte. Még a legfőbb közjogi méltóságok sem kaptak választ arra, hova vitték. Felesége és gyermekei 1954 őszéig azt sem tudták, hogy él-e, és hozzá sem jutott el semmilyen információ a családról. A szovjet hatóságok valószínűsíthetően 1947. június közepén vitték el Budapestről. Rövid ideig Sopronban tartották fogva, majd elszállították Magyarországról. Ekkorra egyértelművé vált, hogy a népszerű kisgazda politikust továbbra sem adja ki a nemzetgyűlés, így nem lehet bíróság elé állítani, illetve ha valamilyen manőver folytán jogilag ez mégis megtörténhetne, akkor a pert bizonyára Kovács Béla melletti rokonszenvtüntetés kísérné.

A közhiedelemmel ellentétben Kovács Béla soha nem volt a Gulag-táborok foglya. A szovjet fogság első négy évét Ausztria szovjet megszá-

²⁹ *Magyar Nemzet*, 1947. március 20.

³⁰ HALMOSY DÉNES: *Nemzetközi szerződések 1945–1982*. Budapest, 1985, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, 119–126.

lasi zónájában különböző börtönökben töltötte. Először a neunkircheneri börtönbe került, amely a szovjetek ausztriai gyűjtőtáboraként működött, innen indultak a nagy fogolyszállítmányok a Ivovi elosztótáborba Magyarországon keresztül. Nem tudjuk pontosan, hogy mikor szállították át Kovács Bélát Baden bei Wienbe, ahol a kelet-európai szovjet elhárító főparancsnokság központja volt. Az bizonyos, hogy az ausztriai fogság idején itt hosszabb időt töltött, mint Neunkirchenben. 1951. szeptember 25-étől a Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériuma moszkvai központi börtönének foglya volt. Innen 1952 májusában a Magnyitogorszk melletti Verhnyeural'szk (az Urál hegység déli részén) börtönébe szállították, majd 1954 áprilisában átvitték Vlagyimirba (Moszkvához viszonylag közel), ahol 1955 májusáig szintén börtönben tartották fogva. Az Állambiztonsági Minisztérium 1952. március 5-i határozata alapján – bírósági tárgyalás nélkül – 25 évi szabadságvesztésre ítélték. A Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnöksége 1955. szeptember 7-i határozata alapján november 8-án átadták a magyar hatóságoknak, de azok nem engedték szabadon. Mintegy két hétig Nyíregyházán, majd november 22-étől egy jászberényi börtönben raboskodott. 1956. január 18-án átvitték a Belügyminisztérium Budapesti Körzeti Börtönébe, innen szabadult 1956. április 2-án.³¹

Az 1956-os forradalom utáni számonkérés során a vele kapcsolatban állók közül sokakat letartóztattak, de őt nem merték. Kádár Jánosnak valószínűsíthetően személyes döntése volt ez: nem akarta, hogy Kovács Bélából még egyszer kriminális ügy legyen. Sőt, a közvélemény számára hiteles embert Kádár szerette volna bevonni a kormányba is. Kompromisszumként parlamenti képviselőiséget vállalt, de az 1958. novemberben megválasztott országgyűlésnek már csak a nyitóülésén tudott részt venni, a fogságban szerzett súlyos betegsége gátolta a további munkában. Ötvenegy éves korában, 1959. június 21-én hunyt el Pécsen.

Az Elnöki Tanács 1956. május 5-én kegyelemből megszüntette Kovács Béla ellen az eljárást.³² Majd jóval később, 1989. május 25-én rehabilitálta őt a Szovjetunió Legfőbb Katonai Ügyészsége is.³³ Az erről tanúskodó okirat szerint a felmentés a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének 1989. január 16-i rendelete alapján történt, amely kimondta, hogy az 1930-as és 40-es évekhez, valamint az 50-es évek elejéhez kapcsolódó megtorló intéz-

³¹ PALASIK: *Kovács Béla...* i. m. 84–86.

³² A Legfőbb Ügyészség 004222/1956. számú 1956. május 4-én tett előterjesztését a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa másnap el is fogadta. 003/20/956. számú 1956. május 5-én kelt, Dobi István, az Elnöki Tanács elnöke által jegyzett irat. A család tulajdonában.

³³ A rehabilitációval kapcsolatos iratokat Kovács Béla családja átadta a Magyar Nemzeti Múzeumnak.

kedések áldozataival szemben helyreállítja a törvényességet. A személyes rehabilitációt számára azonban az jelentette, hogy az 1956-os forradalom kormányának minisztere lehetett.

*

Az 1947-ben kreált koncepciónak áldozatul esett a kisgazdapárt centrum-csoportja, majd Kovács Béla. A népszerű kisgazda politikus eltávolításához nem voltak elegendőek a törvényes lehetőségek. A mentelmi jog védte Kovács Bélát, a parlament pedig nem adta ki. Eltávolításához a kommunista vezetésnek más mód nem állt rendelkezésére, mint a szovjet hatóságok segítségével. Kovács Bélának a politikai életből történő kiiktatásához kevés volt a kommunista kézben lévő belügyi és államvédelmi szervek hatásköre, ilyen mértékig a hatályos jogszabályok sem voltak „kiforgathatóak”. A SZEB szovjet főparancsnoksága kifejezetten Rákosi Mátyás kérésére avatkozott be azon a jogcímen, amit a fegyverszüneti szerződés biztosított számára. A szovjet beavatkozás egyértelműen sértette azt a korlátozott szuverenitást, amellyel Magyarország a második világháború után rendelkezett, s utat nyitott egyben annak az illegitim politikai procedúrának, amely a kommunista hatalomátvételbe torkollott.

Kovács Béla elhurcolásának napját 2000-ben a Magyar Országgyűlés történelmi emléknappá nyilvánította.

Maciej Korkuc

STANISŁAW MIKOŁAJCZYK LEHETETLEN KÜLDETÉSE



azt tekintette, hogy a háború után is megtartsa Lengyelország esetében a függetlenség visszaszerzésére. Ahogy közeledett Lengyelország felé a Vörös Hadsereg, a szovjet imperializmus egyre fenyegetőbbé vált, ami határozottan korábbi utasítások megvalósítására irányuló törekvéseit alapok.

Maszej Kozm STANISŁAW MIKOŁAJCZYK LEHETETLEN KÜLDETÉSE

Az 1947-ben kirobbant kommunista forradalom után a lengyel nép a szovjet csapatok uralma alatt maradt. A szovjet csapatok a lengyel területet a háború után is megszállták, és a lengyel területet a háború után is megszállták. A szovjet csapatok a lengyel területet a háború után is megszállták, és a lengyel területet a háború után is megszállták.



Stanisław Mikołajczyk portréja
(Narodowe Archiwum Cyfrowe)

A lengyel nép a szovjet csapatok uralma alatt maradt. A szovjet csapatok a lengyel területet a háború után is megszállták, és a lengyel területet a háború után is megszállták. A szovjet csapatok a lengyel területet a háború után is megszállták, és a lengyel területet a háború után is megszállták.

„Lengyelország küzdelme az 1945–1947 közötti években világosan megmutatja, hogy egy nemzet annak ellenére könnyen bekebelezhetővé válhat, hogy hatalmas erőfeszítéseket tesz szabadságának kivívására, amelyet egyébiránt nyugati szövetségesei is garantáltak. Lengyelországban minden törvényes ellenzék elnyomnak. Lengyelország esete bizonyítja, hogy a rendőrállam egy olyan országban is képes alárendelni a többséget, amely a szabadsághoz és függetlenséghez való ragaszkodásáról ismert” – így összegezte a már emigrációban élő Stanisław Mikołajczyk saját küzdelmét is, amelyet azért vívott, hogy Lengyelország megtarthassa politikai alanyiságát a nemzetközi szinten.¹ Küzdelme elvesztését számos tényező összefonódása eredményezte: a Szovjetunió számottevő ereje a háború utolsó szakaszában, Sztálin elszántsága, hogy Lengyelországot teljesen leigázza, vagy a nyugati szövetségesek katasztrofális behódolása Moszkva politikájának.

Stanisław Mikołajczyk 1939-ben töltötte be 37. életévét.² Fiatal, ám tapasztalt politikus volt. A háború előtt Lengyelország legnagyobb és legjelentősebb paraszti csoportosulása, a Néppárt (Stronnictwo Ludowe – SL) vezetői közé tartozott. A párt az 1930-as évek elején a lengyel népi csoportosulások egyesítése következtében jött létre. Mikołajczyk 1939-ben katonaként harcolt a fronton Lengyelország védelmében. Majd Władysław Sikorski tábornok emigrációs kormányának belügyminisztere és miniszterelnök-helyettese, Sikorski halála után pedig a Lengyel Köztársaság miniszterelnöke lett. Miniszterelnöksége alatt legfontosabb feladatának azt tekintette, hogy a háború után is megtartsa Lengyelország esélyeit a függetlenség visszaszerzésére. Ahogy közeledett Lengyelország felé a Vörös Hadsereg, a szovjet imperializmus egyre fenyegetőbbé vált, ami Sztálin korábbi terveinek megvalósítására irányuló törekvésein alapult.

¹ Stanisław MIKOŁAJCZYK: *Polska zgnana*, [Hely és év nélkül], 285.

² Életrajzáról bővebben: Andrzej PACZKOWSKI: *Stanisław Mikołajczyk, czyli klęska realisty* (zarys biografii politycznej), Warszawa, 1991, Agencja Omnipress.

Lengyelország különleges helyet foglalt el a szovjetek tervében, amely a független nemzetek és országok meghódítására irányult. 1920-ban Lengyelország állította meg a Vörös Hadsereg menetelését Nyugat-Európa irányába. Vlagyimir Iljics Lenin bolsevik vezér akkori terveit a lengyel hadsereg hiúsította meg, amely 1920-ban a varsói és a Niemen folyói csatában két komoly csapást mért a Vörös Hadseregére. 1920. október 2-án Lenin megállapította, hogy „a lengyel hadsereg szétverésével a jelenlegi nemzetközi kapcsolatok alapját képező versailles-i békét verték volna szét”. Nyíltan kimondta, hogy ha Lengyelország szovjetté vált volna, „a versailles-i békét és a németek legyőzésével elért teljes nemzetközi rendszert verték volna szét, amely ezáltal összeomlott volna”. Egyúttal hozzátette: „ha a Vörös Hadsereg még néhány napig sikeres offenzívát folytat, akkor nem csak Varsót vették volna be (ez nem volt annyira lényeges), de megdöntötték volna a versailles-i békét. Ez volt a nemzetközi jelentősége ennek a lengyel háborúnak”. Így foglalta össze: „Ebben rejlik újabb nehézségeink forrása. Amikor – ahogy tudják – csökkentek erőink, hogy elérjük Varsót [...], amikor a hadsereg a hihetetlen és példa nélküli hősie cselekedetei után ereje határaihoz ért – bekövetkezett a háborús vereség”.

A forradalom exportjának tervéről soha nem mondtak le: sem Lenin, sem Sztálin. Utóbbi nem véletlenül nevezte Lengyelországot „válaszfalnak”, hiszen a szovjet kommunizmust Európa többi részétől elválasztó, sajátos gátat alkotott. Sztálin megértette, hogy Lengyelország függetlenségéhez kötődik a biztonság és függetlenség megtartása az egész közép-kelet-európai régió országaiban. Nem egészen húsz évvel a lengyelekkel vívott háború elvesztése után a birodalmi politika egy új szakaszát nyitja meg, egy szükségszerű együttműködést kötve a nemzetiszocialista Németországgal, ami az 1939. augusztus 23-án megkötött Molotov–Ribbentrop-paktummal kezdődik meg.

Lengyelország volt az első ország, amely fegyveresen ellenállt Hitlernek. Az ország ellenállása véget vetett Németország békés hódításainak, és az agressziót nemzetközi fegyveres konfliktussá változtatta. 1939. szeptember 1-jén a nemzetiszocialista Német Birodalom (Szlovákia támogatásával) megtámadta Lengyelországot, majd 1939. szeptember 17-én ugyanezt tette a kommunista Szovjetunió. Ezzel kezdődött meg a második világháború. A németekkel szembeni konfliktusban a lengyelek szövetségesek voltak Franciaországgal (1940-ig) és Nagy-Britanniával. Sajnos 1939-ben a valós háborús műveletekben Lengyelország magára maradt. Nyugati szövetségesei, a britek és a franciák, annak ellenére, hogy határozott kötelezettséget vállaltak az

azonnali hadviselésre, katonailag passzívak maradtak.³ Valójában kizárólag a hadüzenetre korlátozódtak.

1939-ben Lengyelország volt a világ egyetlen, két különböző totalitárius birodalom által megtámadott országa, amelyek a háborút közösen kezdték, de azt egymással szemben álló szövetségekben fejezték be. A háború első éveiben Lengyelország, egyetlen szövetséges országgal, Németországgal, ugyanakkor hadban állt a Szovjetunióval is. Keleti területének nagyobb részét a Szovjetunió szállta meg. Valamivel kisebb, bár területileg hasonló részét Németország foglalta el nyugati irányból.

A szövetségesek rendkívüli megbízhatatlansága ellenére az 1939-es védelmi háború alatt Lengyelország soha nem hagyta el a szövetséges táborát. A vereség ellenére sem kapitulált, és nem süllyedt a Hitlerrel kollaboráló állam szintjére. A Lengyel Köztársaság alkotmányának rendelkezései szerint a Romániába internált Ignacy Mościcki kinevezte utódját. 1939. szeptember 30-tól Władysław Raczkiewicz, az új köztársasági elnök lett a lengyel állam és polgárai legmagasabb szintű törvényes képviselője. Államfői tisztségét először Franciaországban, majd Nagy-Britanniában töltötte be. Annak köszönhetően, hogy a lengyel államvezetést a nyugati szövetségesek területére helyezték át, a lengyel állam továbbra is megmaradt államnak, lakosságának és területeinek egyedüli képviselőjeként. Annak ellenére, hogy területeit elfoglalta az ellenség, Lengyelország a háború első napjától az utolsóig harcoló félként és a németellenes koalíció tagjaként szerepelt. A Lengyel Köztársaság 1939 előtti intézményei és az emigrációban újból létrehozott intézmények között fenntartott jogi folytonosság meghatározta az országban a földalatti hatóságok által, az emigrációs kormány megbízásából létrehozott állami szervek törvényességét is.

A Németországgal szembeni konfliktusban Lengyelország a Szövetséges hatalmakhoz tartozott. Ezzel szemben a Szovjetunióval szembeni konfliktus

³ Az 1939. május 19-én aláírt francia–lengyel katonai egyezmény szerint „egy Lengyelország elleni német agresszió esetén Franciaország haladéktalanul megkezdheti a légi műveleteket, a mozgósítás megkezdésétől számított három napon belül csatlakozik a korlátozott célú offenzív műveletekhez, 15 nap után pedig Franciaország legfőbb erőivel megkezdheti offenzív műveleteit Németország ellen”. Ez az egyezmény hasonlított az 1939. augusztus 25-i brit–lengyel egyezmény határozataira. Ennek 1. bekezdése egyértelműen kimondta: „[...] amennyiben az egyezmény egyik fele és az egyik európai nagyhatalom között háborús cselekmények alakulnak ki, ez utóbbi, az egyezmény említett fele elleni agressziója következtében, az egyezmény másik fele erejéhez mérten haladéktalanul megad minden segítséget és támogatást a háborús cselekmények áldozatátul esett fél számára.” Lásd *Protokół końcowy francusko-polskich rozmów sztabowych, przeprowadzonych w dniach 15–17 maja, Paryż, 19 maja 1939 r.* In: *Polska w polityce międzynarodowej (1939–1945). Zbiór dokumentów.* 1939. Red. Włodzimierz T. KOWALSKI. Warszawa, 1989, Państwowy Instytut Wydawniczy, 264–265., 470.

tusban teljesen magára maradt. Ez határozta meg különösen tragikus helyzetét. A háború első éveiben Európa egyes országait vagy Németország (a tengelyhatalmak támogatásával) vagy a Szovjetunió hódította meg. Ennek eredményeként a kontinens nyugati és déli országai (Dánia, Norvégia, Belgium, Hollandia, Luxemburg, Franciaország, balkáni országok) Németország és gyengébb szövetségesei megszállása alá kerültek, a keleti országokat pedig (Litvánia, Lettország, Észtország, Finnország egy része) a szovjetek szállták meg. Csak Lengyelország vált mindkét totalitárius rendszer agressziójának áldozatává.

Érdeemes megjegyezni, hogy Sztálin mind az 1939–1941, mind az 1944–1945 közötti években folytatott birodalmi politikáját utólag arrogánsan azzal magyarázta, hogy szükség volt „garantálni a Szovjetunió biztonságát”, idővel pedig olyan jelszavakkal leplezte, hogy „Európát a Vörös Hadsereg szabadította fel” – annak ellenére, hogy a tények közvetlenül azt bizonyították, hogy meg akarta hódítani és a totalitarizmus igája alá akarta hajtani a szomszédos országokat. Előbbi jelszavakat a háború utáni időszakban a sztálini propaganda következetesen alkalmazta a Szovjetunió politikájának igazolására. Jelenleg ezek újra aktiválódnak Oroszországban mint Sztálin politikájának lényegét magyarázó tézisek. Ami még érdekesebb, hogy ezeket a *stricte* propaganda szövegeket időnként a jelenkori történészek meggondolatlanul ismétlik az 1939–1941-es évek vonatkozásában is⁴.

A szovjet birodalmi politika prioritásainak megvalósítását Németország zavarta meg 1941-ben, azzal, hogy megtámadta a Szovjetuniót. Ezzel Lengyelország helyzete is megváltozott. Néhány héten belül az egész ország területe német megszállás alá került.

1941 júliusában végleg megváltoztak a szövetséges viszonyok. A totalitárius Szovjetunió, amely korábban gazdaságilag és politikailag is támogatta a szövetségesek elleni német katonai akciókat, a háború újabb fejezetében

⁴ Például J. Robert Wegs és Robert Ladrech így írnak a Molotov–Ribbentrop-paktumról és az 1939–1940 években bekövetkezett agressziókról: „[...] a paktum megkötésével a Szovjetunió csak két évet nyert, hogy előkészítse hadseregét a Hitlerrel történő összeütközésre, Sztálin a hitleri támadással szemben minden bizonnyal tartósabb biztosítékot látott ebben az egyezményben.” A szerzők nem igyekeztek kifejtetni, hogyan viszonyulnak a „biztonság garantálásáról” szóló propagandaszövegekhez az ebben az időszakban végrehajtott tömeges gyilkosságok: a megszállt területek több százezer lakosának, köztük egész családok, nők és gyermekek deportálása vagy a lengyel hadsereg és a lengyel állami rendőrség 20 ezer hadifogoly tisztjének példa nélküli meggyilkolása, akiket korábban már így is hadifogolytáborokban tartottak (katyni vérengzés). A Molotov–Ribbentrop-paktum ilyen értelmezése hasonló abszurd értelmezéseként a propagandaszövegeket ismételtető szerzők Hitlert is úgy mutathatnák be, mint aki egyedül a „hatalom biztosításának politikáját” folytatta. Lásd J. Robert WEGS – Robert LADRECH: *Europa po 1945 roku. Zarys historii*, Warszawa 2008, 17. Książka i Wiedza. (Eredetileg: *Europe Since 1945: A Concise History*. 2006.)

Nagy-Britannia szövetségese lett. Ebben az új helyzetben Lengyelország megpróbálta rendezni kapcsolatait az ország területéről kiszorított szovjetekkel. Lengyelország egyezményt írt alá a Szovjetunióval az államközi kapcsolatok helyreállításáról (1941. július 30.), ezenkívül a két ország katonai szerződést kötött. Ennek részét képezte, hogy Moszkva semmissé teszi a Molotov–Ribbentrop-paktumot, szabadon bocsátja a Szovjetunióban fogva tartott több százezer lengyelt, és jóváhagyja lengyel katonai egységek létrehozását a Szovjetunióban. Ezek az egységek politikai és szervezeti értelemben a Lengyel Köztársaság hatóságai alá tartoznának, a frontra történő kiküldésük után kizárólag hadműveleti értelemben kerülnének szovjet parancsnokság alá, amelynek lengyel tagja is lenne. Ez kísérlet volt arra, hogy a szuverenitás kölcsönös tiszteletben tartásával normalizálják a kapcsolatokat a szovjetekkel. Elméletileg Lengyelország helyzete a háborús diplomácia színterén hasonlóbb lett a szövetséges tábor többi országáéhoz, amelyeknek csak a tengelyhatalmak táborában voltak ellenségei. Másfél évig úgy tűnt, hogy hasonlóan, mint a belgák, a csehek vagy a hollandok, Lengyelország is számíthat arra, hogy Németország bukása elhozza a szabadságot.

Természetesen a lengyel politikusok tudatában voltak annak, hogy a Szovjetunió továbbra is totalitárius diktatúra marad – egy olyan állam, amely átmenetileg birodalmi terveinek feladására kényszerül. A Vörös Hadsereg addig nem jelentett veszélyt, amíg távol maradt Lengyelországtól. Ezért fűzött nagy reményeket Sikorski tábornok azokhoz a (Nagy-Britannia által szorgalmazott) tervekhez, amelyek az európai kontinens invázióját „Európa leggyengébb láncszeme” felől, vagyis a Balkán-félszigetről akarták megkezdeni. Ez lehetőséget adott volna Lengyelország valódi felszabadítására a német megszállás alól, még a keleti front és a totalitárius Szovjetunió hadseregének közeledése előtt. Ebben az értelemben Lengyelország legmélyebb érdeke az volt, hogy mindkét totalitárius állam hadserege egyfajta állóháborúba szoruljon valahol messze keleten – egymást kölcsönösen kivéreztetve, Hitler vagy Sztálin rendszerének egyértelmű győzelme nélkül. „Kezdetben abban a reményben éltünk, hogy a Szövetségesek csapást mérnek a Balkánra, és a Kárpátok felől megérkezik a felszabadítás” – írta a Honi Hadsereg későbbi parancsnoka, Bór Komorowski.⁵

A lengyel reményeket táplálta az USA 1941. decemberi hadba lépése. Lengyelországnak kedvezett az USA alapvető viszonyulása a Roosevelttől és Churchilltől 1941. augusztus 14-én megfogalmazott elvekhez, amelyek Atlanti Charta néven vonultak be a történelembe. A Charta harmadik

⁵ Tadeusz BÓR-KOMOROWSKI: *Armia Podziemna*. Warszawa, 1994, Wydawnictwo Bellona, 212.

pontja az aláírók egyszerű és világos kötelezettségeit tartalmazta: „[...] tiszteletben tartják minden népnek azt a jogát, hogy megválaszthassa, milyen kormányzati formában kíván élni; továbbá azt kívánják, hogy helyreállítsanak mindazon népek szuverén jogai és önkormányzata, amelyeket erőszakkal fosztottak meg ezektől.”⁶ Lengyelország érdekében állt minden olyan tevékenység fenntartása, amelyet a nemzetközi politika ilyen értelmezésében valósítottak meg. „Természetesen reményeink erősödtek, amikor Oroszország hamar elfogadta ezt a fennkölt megfogalmazott dokumentumot” – ismerte el később Mikołajczyk.⁷

A koalíciós propagandában az Atlanti Charta volt az alapja az „egyesült nemzetek” (értsd: szövetséges hatalmak) a tengelyhatalmak feletti erkölcsi fölényéről szóló tézisnek. Lengyelország továbbra is megtartotta eddigi pozícióját a németellenes koalícióban. A jól szervezett amerikai lengyel közösséget Rooseveltt a lobbi fontos eszközeként kezelte a közelgő elnöki választásokban. Ezeknek a határozatoknak praktikus dimenziói is voltak (és lehettek továbbra is).

1942 tavaszán Rooseveltt ezeknek az elveknek az értelmében megtorpedózta az angoloknak azt a szándékát, hogy engedményeket tegyenek Moszkva területi követeléseinek, amelyek Kelet-Lengyelország 1939-ben elcsatolt területeinek elismerésére irányult. Rooseveltt az alábbi egyszerű érvet használta: a határmódosítások bármilyen elfogadása ellentétes lenne az Atlanti Charta elveivel. Az Egyesült Államoknak ez az alapvető elve akkor még azt jelentette, hogy Rooseveltnak többször kellett visszatartania Churchillt Sztálin követeléseinek elhamarkodott elfogadásától. 1942 januárjában egy washingtoni találkozón arra kellett kényszerítenie a brit miniszterelnököt, hogy tartsa be ezeket a szabályokat. Churchill engedett – de kizárólag Rooseveltt határozott kiállása miatt. Elfogadva, de teljesen mellőzve az önkritikát, úgy kommentálta, hogy a szovjetek illetlen követeléseinek teljesítése „ellentétben állna azokkal az elvekkel, amikért harcolunk”.⁸ Ilyen körülmények között Washington nem engedte az angoloknak, hogy a brit–szovjet egyezménybe a Szovjetunió 1941-es határait jegyezzék be. A britek ehhez alkalmazkodtak Moszkva nemtetszése ellenére.

⁶ *The Atlantic Charter*, 1941. In: Richard C. HEFFNER: *A documentary History of the United States*. New York, 1976, New American Library, 297–298. (Magyarul: Winston L. CHURCHILL: *A második világháború*. I. kötet. Budapest, 1989, Európa Könyvkiadó, 559–560.)

⁷ Idézi MIKOŁAJCZYK: i. m. 27–28.

⁸ *Szanowny Panie Stalin. Korespondencja pomiędzy Franklinem D. Rooseveltem a Iosifem W. Stalinem*. Oprac. wraz z komentarzami Susan BUTLER; Wstęp Arthur M. SCHLESINGER, Warszawa, 2007, Twój Styl, 83.

Az Egyesült Államok álláspontja annál is fontosabb volt, mivel hamar beigazolódtak az aggodalmak, hogy Lengyelország és a Szovjetunió – formálisan a kölcsönös tiszteleten alapuló – kapcsolatának normalizálása csak Moszkva politikájának időszakos korrekciója volt. Egy külső körülmények által kikényszerített változás, amit nem a szovjet politikai vektorok valódi átalakulása hozott. A Szovjetunió mindaddig tolerálta Lengyelország politikai alanyiságát a nemzetközi szinten, amíg vereségeket szenvedett a fronton.

1942 vége és 1943 eleje előre jelezte, hogy a német–szovjet fronton a győzelem mérlege Moszkva irányába fog átbillenni. Már 1943 januárjában eldőlt, hogy a németek vereséget szenvednek a sztálingrádi csatában. A keleti fronton bekövetkezett áttörés megváltoztatta a taktikai viszonyulási pontokat. „Most már senki sem kételkedett abban, hogy a bolsevikok bevonulnak Lengyelországba, amikor pedig 1943 őszén a német front összeomlott a Dnyeper alsó folyása mentén, akkor már csak azon gondolkodhattunk, hogy ez mikor fog bekövetkezni” – írta Bór-Komorowski.⁹ Ettől kezdve Sztálin látta a Vörös Hadsereg nyugati irányú győzedelmes vonulásának perspektíváját. Azaz a hódítás perspektíváját, amelyre éveken át készült.

A Szovjetuniót Németországtól elválasztó első és legnagyobb ország Lengyelország volt. Leigázása volt a kulcs ahhoz, hogy a Szovjetunió a Balti-tenger, a Fekete-tenger és az Adriai-tenger között elterülő régió többi országát is magától függővé tegye. Ezért Sztálin, megértve, hogy ő fogja diktálni az új európai rend feltételeit, nem akarta engedni, hogy Lengyelország független államként épüljön újjá. Eltökélt volt ennek megakadályozásában, annak ellenére, hogy tudatában volt, hogy a szövetséges táborban kitartóan harcoló ország leigázásáért magas politikai árat fizethet. Ezért Lengyelország leigázásának politikáját szakaszokra kellett osztania, hogy a valóságos agressziót – annak minden szakaszában – színlelt jóindulattal leplezze a szövetséges hatalmak előtt, hogy egyedül korlátozott követeléseket mutasson a végleges szándék kifejezése nélkül. Ennek a játszmának egyik fontos eleme volt, hogy olyan helyzeteket alakítsanak ki, amelyeket a szomszédok közötti nézeteltérésként és „belső lengyel konfliktusként” lehet bemutatni, amelyeket nem feltétlenül Moszkva idézett elő.

Sztálin kényszerből fehér kesztyűs diplomáciai játékot űzött. Lengyelország továbbra is a németellenes ellenállást szimbolizálta. 1943 elején a szovjetek egy sor provokációs intézkedést hajtottak végre, amelyek az államok normális körülmények közötti együttélésében legfeljebb válságához vezethettek volna a kétoldalú kapcsolatokban. De ezek nem voltak normális

⁹ BÓR-KOMOROWSKI: i. m. 212.

körülmények: a teljes lengyel terület megszállás alatt állt, a többmillió Vörös Hadsereg közeledett feléjük, a Lengyel Köztársaság hatóságainak pedig csak korlátozott lehetőségei voltak a valódi védelemre.

Így Moszkva folyamatos csapásokkal sújtotta Lengyelországot, közben a propagandában és diplomáciai nyilatkozatokban következetesen eltussolta agresszív cselekedeteit. Csapásokat mért a Lengyel Köztársaság hatóságaira és a korábban a Szovjetunió távoli részeire deportált lengyelek állampolgári jogaira, ugyanakkor álszent módon hirdette nemcsak a lengyelek függetlenséghez való jogainak tiszteletben tartását, de azt a szándékot is, hogy Lengyelország számára erős pozíciót biztosítson Európában a háború után kialakuló rendben. E tekintetben Sztálin hűen folytatta Lenin politikáját, amelynek alapja, hogy a szavakat, a politikai nyilatkozatokat és az államközi szerződéseket nem kötelező érvényű kötelezettségként, hanem saját céljainak eléréséhez szolgáló rugalmas eszközként kezelte.

A szovjetek egyik ilyen provokatív lépése volt, amikor a Kreml visszavonta a lengyel állampolgárság elismerését az 1939–1941 között a Szovjetunió által megszállt Kelet-Lengyelországban a szovjet megtorlásokat átélő vagy deportált lakosság vonatkozásában. Ezt kísérte a lengyel ellátó intézmények felszámolása a Szovjetunióban. A Sikorski–Majszkij-egyezmény¹⁰ után a Szovjetunió kötelességet vállalt az említett állampolgárság elismerésére, és ez meg is történt (eltekintve a szovjetek licitálásától, hogy vajon ez a nemzeti kisebbségekre is vonatkozik-e). Sztálin ezt provokatív módon eltörölte. Ez lehetetlenné tette, hogy Lengyelország hatékonyan segítse állampolgárait, gyakorolhassa felettük az állami ellátást és biztosítsa állampolgárai jogainak diplomáciai védelmét.¹¹ Ugyanakkor Sztálin Moszkvába hívatta Wanda Wasilewska szovjet aktivistát, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának tagját. Úgy kezelte őt, mint a lengyel politikai feladatokra alkalmas, legmegbízhatóbb személyt. Utasítást adott neki, hogy hirdesse ki egy szervezet létrejöttét, amely függetlenséget színlelve Lengyel Hazafiak Szövetsége (Związek Patriotów Polskich) néven ideológiai diverziót fog végrehajtani a lengyel hatóságokkal szemben. Röviddel ezután a Kreml megkezdte a Szovjetunió területén fogva tartott lengyelekből álló, a Vörös Hadsereg mellett működő katonai egységek létrehozását. Ennek bejelentését azonban Sztálin eltitkolta egészen az államközi kapcsolatok eltervezett megszakításáig.

¹⁰ Az egyezmény szövegét magyarul lásd *Szerződés a lengyel emigráns kormány és a Szovjetunió között*, London, 1941. július 30. Documenta Historica 21. 1995, 19–20.

¹¹ Részletesebben erről: Wojciech MATERSKI: *Na widecie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa, 2005, Instytut Studiów Politycznych PAN – Oficyna Wydawnicza RYT, 685–699.

Sajnos a keleti áttörés egybeesett a Washingtonban végbement sajátos mentalitásváltással. Rooseveltnem hallgatott megbízható tanácsadójára és barátjára, William C. Bullittra, aki 1943 januárjában figyelmeztette a szovjetek azon törekvésére, hogy ne csupán Kelet-Közép-Európa, hanem az egész kontinens felett uralkodjanak. Rámutatott, hogy mindaddig, amíg a Szovjetunióknak szüksége van az USA segítségére, esély van arra, hogy befolyásolja politikájukat. Arra készítette, hogy határozzon meg kemény együttműködési feltételeket, amíg végleg le nem győzik Németországot, és amíg a szovjeteknek továbbra is szükségük van az amerikai segítségre. Véleménye szerint a Lend Lease¹² szállítmányok teljes leállításával lehetett volna fenyegetni. Rooseveltn azonban mindent egy teljesen más lapra tett fel. Fejében egy új világrend irracionális gondolata született meg, amely szerint az alábbi négy ország felelne az egyes régiók biztonságáért: az USA, Nagy-Britannia, Kína és a Szovjetunió. Ezzel kezdődött meg az amerikaiak messzeható engedményeinek politikája Moszkva hódító törekvéseivel szemben. A politikai és földrajzi körülmények szempontjából az engedelkenység első áldozata a szövetséges Lengyelország volt és vele együtt Közép- és Kelet-Európa.

Ez Lengyelország esetében az Atlanti Charta nem formális, de tényleges megszegéséhez vezetett. Rooseveltn a brit külügyminiszterrel 1943 tavaszán folytatott beszélgetésében ezt egyenesen meg is fogalmazta. Az elnök, aki egy évvel korábban a lengyel határok ügyében nagyon szigorú álláspontot képviselt, hirtelen mintha 180 fokos fordulatot vett volna, elfogadta a szovjet követeléseket. „Csodálkoztam, hogy Rooseveltn nem vélt felfedezni jelentősebb nehézségeket Lengyelország ügyében – emlékezett vissza Eden. Nagy-Britanniának, az Egyesült Államoknak és Oroszországnak a megfelelő időben el kell döntenie, hogy milyen megoldás lesz igazságos, Lengyelországnak pedig azt el kell fogadnia”. Régióknk szempontjából más létfontosságú ügyekben „az elnök hajlandó volt elfogadni Oroszország Finnországgal szembeni követeléseit is, nem emelt kifogást a balti államokkal szembeni orosz követelések ellen, bár remélte, hogy ott majd sikerül népszavazást kiírni”.¹³

¹² Francis P. SEMPA – William C. BULLITT: *Diplomat and Prophet*. American Diplomacy. Foreign Service Despatches and Periodic Reports on US Foreign Policy, January 2003. http://www.unc.edu/depts/diplomat/archives_roll/2003_01-03/sempa_bullitt/sempa_bullitt.html (Utolsó letöltés: 2018. 07. 01.); Lloyd C. GARDNER: *Strefy wpływów. Wielkie mocarstwa i podział Europy. Od Monachium do Jalt*, Warszawa, 1999, Książka i Wiedza, 179–180. (Eredetileg: *Spheres of Influence: The Great Powers Partition in Europe, From Munich to Yalta*, 1994.)

¹³ Anthony EDEN: *Pamiętniki 1938–1945. Tom II. Obrachunki*, Warszawa 1972. PAX, 296. (Eredetileg: *The Eden Memoire. The recogning*. London, 1965, 372–373.)

Az információt – miszerint az Egyesült Államok elfogadja a Curzon-vonalat Lengyelország keleti határaként – az angolok sajnos a washingtoni, majd hazatértük után a londoni szovjet nagykövetnek is átadták. Ezzel megkezdődött Lengyelország gyorsított ütemű tárgyasítása a nemzetközi politika színterén. Eden a brit háborús kabinet április 13-i ülésén megismételte, amit Rooseveltől hallott: „Ha Lengyelország bekebelezi Kelet-Poroszországot, és Sziléziában kártérítést kap, akkor meg kell elégednie a határait kijelölő Curzon-vonallal, annál is inkább, mivel Kelet-Lengyelországot, amelyet elveszít, többnyire ukránok lakják.”¹⁴

Így Sztálin már 1943 tavaszán megtudta, hogy az Egyesült Államok elnöke a lengyel keleti határ ügyében nem fog ragaszkodni elvi álláspontjához. Ekképpen az angolszász államok meghunyászkodását kihasználva az agresszió politikájának egy új szakaszát kezdhette meg Lengyelországgal szemben, amely nemcsak a határok megsértésére, hanem az ország teljes leigázására irányult. Erre viszont sem az Egyesült Államok, sem Nagy-Britannia nem volt felkészülve, akik a szovjet területi követeléseket naiv módon határvitaként kezelték, nem pedig Kelet-Közép-Európa meghódításának kezdeteként.

Moszkva már csak a megfelelő pillanatot kereste a feszültség eszkalálására. Amint korábban megállapítottuk, a Kremlben már eldőlt, hogy megfognak szakítani a Szovjetunió és Lengyelország közötti államközi kapcsolatokat. Ehhez megfelelő indokot kellett teremteni. Már 1943 áprilisának elején a „Kościuszko” elnevezésű, a megszállt Lengyelország területéről sugárzó, független állomást színlelő diverzáns szovjet rádióállomás szorgalmazni kezdte, hogy a „lengyel nemzet” új hatóságokat hívjon életre.¹⁵

Moszkva szemszögéből a legkényelmesebb forgatókönyv az lett volna, ha az államközi kapcsolatokat maga Lengyelország szakítaná meg – például a Szovjetunió egy nyíltan ellenséges megmozdulásával szemben. Egy így végződő konfliktus után a bűn teljes terhe a lengyelekre szakadna. Moszkva így könnyebb helyzetbe kerülne a diplomácia világában: könnyebben elérhetné, hogy a tettes szerepébe állított Lengyelországgal szemben szigorú feltételeket szabjon. Sztálin ebben a szakaszban nemcsak a Lengyelország és a Szovjetunió közötti közvetlen diplomáciai kommunikációs csatorna

¹⁴ Eugeniusz DURACZYŃSKI: *Polska 1939–1945. Dzieje polityczne*. Warszawa, 1999, Bellona-Wiedza Powszechna, 230.

¹⁵ Lásd Maciej KORKUC: *Od udawanej przyjaźni do kamuflowanej agresji. Sowietcka radiostacja dywersyjna „im. Tadeusza Kościuszki” jako barometr polityki Kremla wobec Polski (w latach 1941–1943)* In: *Sowieci a polskie podziemie 1943–1946. Wybrane aspekty stalinowskiej polityki represji*. Red.: Łukasz ADAMSKI – Grzegorz HRYCIUK – Grzegorz MOTYKA. Warszawa, 2017, Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, 91.

felszámolását akarta elérni, hanem arra törekedett, hogy Lengyelországot lesöpörje a nemzetközi színtérről. Nyilvánvaló volt, hogy a hatalmi politika tárgyaként Lengyelországnak korlátozott mozgástere lenne a nagyhatalmak politikájában, hogy a koalíciós diplomácia színterén megvédje érdekeit.

Lengyelország, az emigrációs kormány nehéz helyzetét látva, a súlyos csapások ellenére sem hagyta magát provokálni, és nem tett túlzottan erőszakos lépéseket. A nemzetközi politikai színtéren továbbra is diplomáciai jegyzékek és intervenciók formájában válaszolt.

Ilyen helyzetben jelentették be a németek, hogy Katyńban lengyel tisztet – a szovjet NKVD által elkövetett tömeges gyilkosságok áldozatainak – sírjait találták meg. A lengyel hatóságok reakciója visszafogott volt, bár elegendő utalás volt arra, hogy a német információk valósak. A visszafogottság annál is inkább indokolt volt, mivel egy totalitárius állam büntetteiről egy másik – Lengyelországgal szembenálló – bűnös totalitárius állam tájékoztattott. Lengyelország reakciója egyelőre a Nemzetközi Vöröskereszt független vizsgálatára irányuló kérelmére korlátozódott. Hasonlóan cselekedett a többi szövetséges állam saját állampolgárainak sorsával kapcsolatban, akik a tengelyhatalmakhoz tartozó országokban kerültek hadifogságba.

A szovjetek megértették, hogy a katyńi mészárlás nyilvánosságra hozatala felfedi a Szovjetunió valódi arcát, és ellentmond a szabadságért harcoló szövetséges állam évek óta épített arculatának. Így a Katyńról kiderült igazság, felfedve a szovjet állam és vezetésének népiertő jellegét, bizonyította, hogy a szovjet totalitárius szövetséges nem rendelkezik semmiféle erkölcsi fölényvel Hitler bűnös rezsimje felett. A tények napvilágra kerülését követő néhány napos megdöbbenés után Moszkva úgy döntött, hogy offenzív módon közelíti meg a kérdést. A lengyel tisztet kivégzésének utasításait tartalmazó dokumentumok a szovjet állam legtitkosabb iratai közé kerültek (egészen az 1990-es évekig), melyeket csak a kommunista birodalom újabb vezetői kaptak meg. Moszkva felháborodást színlelt a „hamis vádakkal” kapcsolatban és – a „németek bűnösségét” hirdetve – saját büntetést előre megfontolt szándékkal az áldozatok országával fordította szembe.

A Kreml tehát katyńi büntetést indokként használta fel arra, hogy megszakítsa Lengyelországgal az államközi kapcsolatokat. 1943. április 25-én a Szovjetunió be is jelentette a diplomáciai kapcsolat megszakítását. Ezzel azt is elismerte, hogy szabad keze van minden olyan lengyel felett, aki Sztálin hatalma alá került területen tartózkodik.

Valamivel több mint két hónap múlva, 1943 júliusában Władysław Sikorski miniszterelnök repülőgép-szerencsétlenségben meghalt, eddig megmagyarázatlan körülmények között. Ilyen hangulatban lett Stanisław Mikołajczyk a lengyel kormány miniszterelnöke, átvéve a felelősséget az

állami politika főbb irányaiért. Mikołajczyk igyekezett Sikorski politikáját folytatni, de nehéz lenne az állam vezetésének kényelméről beszélni. Annak ellenére, hogy Lengyelország az egyre nagyobb fölényt szerző szövetséges hatalmak tagja volt, helyzete a szovjet politika miatt hónapról hónapra egyre nehezebbé, egyre katasztrofálisabbá vált.

Ez a Lengyelországon kívül sokszor nem értett szovjet agressziós politika eredménye: minél nagyobbak a Vörös Hadsereg keleti fronton aratott győzelmei, annál kedvezőtlenebbek a perspektívák Lengyelország függetlenségének visszaszerzésére. A szövetséges hatalmak táborának egyetlen totalitárius állama, azaz a Szovjetunió állt a lengyel függetlenség visszaállításának útjába. Egyre erősebben öltött testet az a vízió, hogy csak a megszálló fog változni: a barna totalitarizmus ígája helyett a vörös totalitarizmus ígáját kényszerítik rá. Stanisław Mikołajczyk 1943 tele óta teljességében átlátta ezt a problémát. Pontosán értette, hogy minél inkább közeledik a háború vége az adott körülmények között, Lengyelország helyzete annál nehezebb lesz.¹⁶ Azonban neki és az ország sorsáért felelős személyeknek is abból a feltételezésből kellett kiindulniuk, hogy a játszma még nem zárult le. A tét most volt a legmagasabb: nemcsak Lengyelország helye a háború utáni európai rendet eldöntő országok között, hanem a létezéshez és a függetlenséghez való joga is.

A szovjetek tevékenysége egyértelműen ellentétben állt a németellenes koalíció által hirdetett elvekkel. A Szovjetunió annál inkább nem szándékozta felfedni birodalmi politikája valódi céljait: túl nagy károkat okozott volna Moszkva imázsának. A szovjetek számára a politikai célok elérésének egyik alapvető eszköze a propaganda-tevékenység volt. E téren össze sem lehet hasonlítani a nyugati demokratikus országokkal. A nyugati országokban a propaganda a politika és a háború kiegészítéseként működött. Moszkva számára a katonai műveletek – még azok is, amelyek a Vörös Hadseregnek óriási veszteségeket okoztak – gyakran csak a propagandát egészítették ki. Az agresszív és birodalmi politikát, valamint az expanzív területi követeléseket „Európa felszabadításának” jelszavával leplezték, ezekre az alapokra építették a kommunizmus terjesztésének új hullámát, valamint a Szovjetunió határainak és befolyási övezeteinek kiterjesztését.

Ilyen körülmények között jelent meg újra Lengyelország egyedi helyzetének sorsa. 1943 tavaszán Lengyelország, egyetlen szövetséges államként az egyik nagy szövetséges agressziójának célpontjává vált még a németek elleni háború során. Ettől kezdve a Szovjetunió a nagyhatalmak politikájában szisztematikusan (és hatékonyan) egy eszköz szerepébe kényszerítette Lengyelországot.

¹⁶ PACZKOWSKI: i. m. 84.

rítette Lengyelországot. A szovjet propagandában kampányt indítottak Lengyelország ellen – többek között Wasilewska tevékenységének hatékony felhasználásával, akinek lehetőséget biztosítottak diverzáns lengyel nyelvű sajtótermékek nyomtatására.

Természetesen 1943-ban még nyitott volt a kérdés, hogy valóban sikerül-e Sztálinnak teljes mértékben leigáznia Lengyelországot. Az év első felében a Vörös Hadsereg még messze volt Lengyelország határaitól. Lengyelország (és maga Mikołajczyk is) továbbra is számított London és Washington határozott támogatására az ország jogainak védelmében – ebben a helyzetben nem volt más választása. Az 1943. augusztus 11-i kormányülésen Mikołajczyk az alábbiakat mondta: „[...] a lengyel-szovjet kapcsolatokról fog szólni a Churchill-Roosevelt tárgyalás, és jelenleg is ez Nagy-Britannia és az Egyesült Államok nagykövetei és a szovjet kormány közötti tárgyalások témája.”¹⁷ Két héttel később minisztereinek megerősítette: „Ami a lengyel-orosz kapcsolatokat illeti, jelenleg ennek az ügynek teljes terhe Anglia és az Egyesült Államok vállán fekszik, és ezekben az ügyekben nem kellene különösebben az első helyre helyeznünk magunkat.”¹⁸ Ekkor még több ezer lengyel, köztük politikusok és diplomaták éltették azt az illúziót, hogy változik a sors, a világ nem fogja hagyni egy szövetséges leigázását, aki elsőként vállalta a nyílt harcot a németekkel, amiért ráadásul óriási árat fizetett.

A lengyelek jól ismerték a szovjet imperializmust, de az, hogy a győztes angolszász nagyhatalmak képesek lennének egyszerűen kiszolgáltatni a lengyel szövetségest a szovjeteknek, meghaladta képzeletük határait. Még akkor is, amikor egyre határozottabban beszéltek a szövetségesek által tervezett szándékról, hogy „Kelet-Európa országaiban a megszálló hatóságot a szovjetek kezébe adják” – ahogy Kukiel miniszter beszámolt Stanley Kirby tábornokkal, a brit War Office megszállt területekkel foglalkozó közigazgatási osztály vezetőjével folytatott beszélgetésről – „ez Németország és Hitler csatlós országainak területére vonatkozott, nem a lengyel területekre”.¹⁹

A számos és megnyugtató biztosíték ellenére az amerikaiak és a britek sajnos a további engedmények politikáját folytatták a Kreml agresszív akcióival kapcsolatban. Sztálin számára ez lehetővé tette, hogy lengyelelles követeléseit szisztematikusan növelje.

¹⁷ Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1943. augusztus 11. In: *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej*. Red. naukowa: Marian ZGÓRNIK, T. 6: VII 1943 – IV 1944, Kraków, 2003, PAU, 50.

¹⁸ Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1943. augusztus 24. In: *Protokoły posiedzeń...* i. m. 70.

¹⁹ Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1943. szeptember 2. In: *Protokoły posiedzeń...* i. m. 85–86.

Mivel a Nyugat elfogadta a területi kérdéseket, gyorsan megjelentek a lengyel hatóságok összetételére vonatkozó politikai követelések is. Ahogy a Nyugat fokozatosan hozzászólt ezekhez, az angolszászok pedig újabb engedményeket tettek, a követelések egyre nagyobbak lettek. Ezzel Sztálin megmutatta, hogy ő egy újfajta hibrid háború, egy hivatalosan elhazudott sajátos háború előfutára, a konfliktus hiányát pedig csak színlelik, még a későbbi, nagyszabású rendőri és katonai műveletek során is.

1943 tavaszától 1945 tavaszáig a szovjetek hosszú utat tettek meg a politikai, propaganda-, majd idővel a katonai és rendőri tevékenységek összekötésében, amivel Lengyelország ügyét úgy akarták kijátszani, hogy a németek elleni háborús tevékenységek fő sodrában elérjék Közép-Európa legnagyobb országának teljes birtokbavételét. Nagy erőfeszítéseket tettek, hogy elérjék e célt, a fő szövetséges partnerek kikényszerített jóváhagyásával. Ebben a szakaszban birodalmi céljaikat úgy akarták elérni, hogy Nyugat-Európában ne sérüljön a kép a „fasizmus legyőzőjéről” és „Európa felszabadítójáról”. Egyértelmű akadályt jelentett ebben a folyamatban a Lengyel Köztársaság törekvése, hogy visszanyerje függetlenségét. Stanisław Mikołajczyknek döntő szerep jutott ebben az időszakban.

Ugyanakkor ne feledjük, hogy miniszterelnökként, majd a legnagyobb lengyel politikai párt egyik vezetőjeként nem volt a játszma egyenrangú résztvevője. Sztálin mögött állt a Nyugatról ellátott többmillió Vörös Hadsereg ereje és az eltökéltség Lengyelország megszállására, ami a háború egyik elsődleges célja volt. Az angolszász szövetségesek oldalán is ott volt az erő, de – sajnos – a lengyelek függetlenségi törekvéseinek támogatása nem tartozott elsődleges céljaik közé. Lengyelországnak és a lengyeleknek alapvetően csupa jót kívántak, de előbb-utóbb engedtek, ha Sztálin agresszív politikájával ütköztek. Tették mindezt anélkül, hogy észrevennék, hogy ezáltal, a földrészt fenyegető egyik totalitárius veszéllyel harcolva, megteremtik egy új, hatalmasabb totalitárius veszély körülményeit. A Lengyelországgal szembeni illojalitás még számos alkalommal megkérdőjelezte a szövetségesek őszinteségét elveikhez való hozzáállásuk tekintetében a tengelyhatalmak országai ellen vívott háborúban.

Lengyelország eltökélt volt, hogy megvédje jogát, hogy szabadságban és szuverenitásban állíthassa vissza az életet saját területén, saját határain belül. Sajnos az 1939-es katasztrófa és a többéves megszállás miatt nem volt elegendő ereje ahhoz, hogy önállóan és hatékonyan szálljon szembe a szovjet hatalommal. Ez meghatározta azokat a tragikus körülményeket, amelyekbe Mikołajczyk a Lengyel Köztársaság miniszterelnökeként került. A következő időszakban pedig, amikor megpróbálta Lengyelországot függetlenné tenni, a szovjet agresszió, valamint az erő és a kész tények elé

állítás politikáján túl a valódi, egész kontinensre kiterjedő és nemcsak a lengyeleket fenyegető szovjet veszéllyel, illetve Rooseveltt és Churchill tényleges megbízhatatlanságával és rövidlátásával is meg kellett küzdenie. Ezek között a körülmények között a játszmát sajnos Joszif Sztálin irányította.

MIKOŁAJCZYK KÜLDETÉSE: A LENGYEL FÜGGETLENSÉG VISSZASZERZÉSE

Sztálin a Lengyelországgal való kapcsolatok megszakításától egészen 1943 végéig a Lengyelország irányába tett nyilvános területi követelésektől, a lengyel kormány egyes minisztereinek, a vezérkari főnök és a Lengyel Köztársaság alkotmányos köztársasági elnök lecserélésének követelésén át, egészen a kvázi-szovjet Lengyelország alternatív hatáságainak kiépítéséig ment el.

Roosevelt és Churchill abban az időben a Kreml korábbi követelései kielégítésének kategóriáiban gondolkodtak. Úgy vélték, ez lehetővé teszi a Szovjetunió és Lengyelország közötti kapcsolatok normalizálását. Sztálin pedig az engedékenység láttán újabb követeléseket támasztott. Amikor 1943. október második felére megszervezték a külügyminiszterek konferenciáját, hogy előkészítsék napirendjét a három nagyhatalom vezetőjének első találkozájára, Sztálin felgyorsította a kész tények politikáját. Gyorsan a frontra küldte a Vörös Hadsereg mellett létrehozott lengyel állampolgárok-ból álló hadosztályt. Ez alapul szolgálhatott, hogy felépítsék a szovjeteknek alárendelt alternatív „lengyel” kormány alapjait. Ezeknek az alakulatoknak a részvétele a Németországgal folytatott harcokban indokként szolgált a szovjet–lengyel kapcsolatokkal összefüggő diplomáciai vitákban. Az üzenetnek világosnak kellett lennie: vannak lengyelek, akik nem ismerik el a lengyel hatóságokat, viszont ők azok, akik a fronton harcolnak.²⁰ Ezt kellett hangoztatni, ugyanakkor Sztálin felgyorsította egy „Nemzeti Bizottság” valamilyen formában történő bizalmas előkészítését, amely bevezetné egy „teljes jogú kormány” létrehozását. Ajánlására Wanda Wasilewska már 1943. november 9-én bemutatta Sztálinnak a *Szabad Lengyelország Nemzeti Bizottsága* javasolt összetételét.²¹ A teheráni konferencián Sztálin

²⁰ Az ily módon kreált leninói csatában félezer katona esett el: lengyelek, akiket 1943. október 12–13-án küldtek a frontra.

²¹ List W. Wasilewskiej do J. Stalina z propozycją składu personalnego Narodowego Komitetu Wolnej Polski (9 listopada 1943) In: Z Archiwów Sowietkich. Tom III.: Konflikty polsko-sowieckie 1942–1944, Red.: Wojciech ROSZKOWSKI – Wojciech MATERSKI. Warszawa, 1993, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 64–65.

nem hozta nyilvánosságra ezeket az előkészületeket. Ugyanakkor Rooseveltől és Churchilltől közvetlenül és személyesen megkapta a Nyugat beleegyezését Kelet-Lengyelország elcsatolására (bár ezt még nem hozták nyilvánosságra). Majd egy lépéssel tovább ment, és 1943 végén utasította Wanda Wasilewskát, hogy kezdje meg a Lengyelország új hatóságainak létrehozására irányuló munkálatokat – Lengyel Nemzeti Bizottság (Polski Komitet Narodowy) néven. Ennek még nem adott nyilvános jelleget.

Az 1944 elejétől 1944 nyaráig tartó időszakban Sztálin még számított az USA és Nagy-Britannia által ígért, Lengyelországgal szembeni nyomásgyakorlás lehetőségére, aminek további engedményekre kellett volna ösztönöznie a lengyeleket a kibővült szovjet követelésekkel szemben. Ezt kompromisszumos megoldásnak nevezték, bár csak Lengyelország részéről járt volna lemondásokkal. Sztálinnak propagandaokok miatt szüksége volt arra, hogy a lengyel hatóságok formálisan beleegyezzenek Kelet-Lengyelország Szovjetunióhoz csatolásába. Sztálin számára ez a kész tények szovjet politikájának egyfajta média-propaganda sikerrel megkoronázott kiegészítése lett volna: a lengyel beleegyezés alátámasztaná követeléseinek helyes voltát és igazságos, nem pedig birodalmi jellegét. Arra az időszakra, valamint 1939-re vonatkozóan is. Mi több: ha a lengyel hatóságok beleegyeznének saját területük megcsonkításába, az semlegesítené azt a jelentős problémát, mely szerint a Szovjetunió nem az *Atlanti Charta*nak megfelelően járt el. Abban tudniillik az szerepelt, hogy a háború alatt erőszakkal elért területi változásokat semmiképp sem fogják elismerni. Lengyelország beleegyezése mentesítené e kellemetlen felhangtól a kelet-lengyelországi szovjet megszállást.

A szovjet vezető ideiglenesen leállította a már előrehaladott előkészületeket a Moszkvától függő alternatív lengyel hatóságok kiépítésére, mivel arra számított, hogy a Nyugat eredményes nyomásgyakorlást fog alkalmazni a lengyelekkel szemben, ami megkönnyítette volna Sztálin diplomáciai és propagandajátszmáját.

Ebben az időben egy új elem jelent meg a szovjet–lengyel kapcsolatokban: 1944. január 5-én a Vörös Hadsereg átlépte Lengyelország háború előtti keleti határait. A lengyel kormány ezzel kapcsolatban nyilatkozatot adott ki, amelyben emlékeztetett a lengyelek háborús érdemeire és a németek elleni küzdelemben mutatott rendíthetetlenségére. Emlékeztetett, hogy „Lengyelország kormánya, mint az ország és a száműzetésben élő lengyelek, valamint a szövetséges és szabad kormányok által elismert és a lengyel nemzet nevében eljáró egyetlen és legitim kormányzata [...] megállapítja Lengyelország eltörölhetetlen jogát a függetlenséghez, amit a szövetséges hatalmak mindegyike megfogalmazott az Atlanti Charta közös elveiben

és egyéb érvényes nemzetközi szerződésekben”. Emellett egyértelműen megfogalmazták: „Lengyelország kormánya elvárja, hogy a Szovjetunió [...] tiszteletben fogja tartani a Lengyel Köztársaság és állampolgárainak jogát és érdekeit.”²²

Rádióbeszédében – 1944. január 6-án a lengyel nemzethez intézett hivatalos beszédében – Mikołajczyk miniszterelnök arra emlékeztetett, hogy jogunk van „mélyen hinni abban, hogy ebben a harcban, ahol velünk szemben a gyűlölet, erőszak, gyilkolás és rablás, mellettünk pedig az erkölcs, az igazságosság és a jog örökérvényű elvei, valamint az Atlanti Charta és a négy szabadság elve áll, egy erős, szabad és független Lengyelország fog létrejönni”. Ugyanakkor közölte, hogy az országban „a politikai, a katonai, a társadalmi és a gazdasági élet minden szintjén és szegmensében létezik a Lengyel Állam. Ezen állam nevében nyilvánosan működő legmagasabb állami hatóságok Londonban tartózkodnak. A lengyel állam soha nem szűnt meg létezni, a háború által leigázott szervezete pedig illegalitásba vonult”²³

Lengyelország és az angolszász szövetségesek közötti kapcsolat minőségét jól illusztrálja Mikołajczyk és W. Churchill 1944. január 20-i beszélgetése. Ez teljes egészében megmutatta, mennyire hiányzik annak megértése, hogy a szovjet imperializmus veszélye nemcsak Lengyelországot, hanem az egész kontinenst is fenyegeti. A Nyugat, ahelyett, hogy nyomást gyakorolt volna a szovjetekre, úgy döntött, hogy a lengyeleket kell meggyőzni engedmények tételére. Churchill nyíltan követelte a lengyel kormánytól, hogy a szovjetekkel folytatott tárgyalások alapjául fogadják el a Curzon-vonalat Lwów (Lvov) nélkül a Kelet-Poroszország, Gdańsk, Opolei Szilézia és az „Odera vonaláig kiegyenlített határ” formájában megkapott területi kártérítésért cserébe. Arról is beszélt, hogy Lengyelországot nyugat irányába kell eltolni, mintha ez bevett gyakorlat lett volna az államok és a nemzetek életében.²⁴ „Meg kell értenie, Mikołajczyk úr, hogy sem Nagy-Britannia, sem az Egyesült Államok nem fog háborúba bonyolódni, hogy megvédje a keleti lengyel határokat. Ha elérjük a megegyezést ezen határok ügyében, azokért garanciát fog vállalni mind Nagy-Britannia, mind a Szovjetunió. Roosevelt elnök úr nem lesz képes ilyen garanciákat nyújtani, mivel az amerikai alkotmány nem teszi lehetővé semmilyen külföldi határok

²² Elvárjuk a Lengyel Köztársaság és állampolgárai jogainak elismerését. A Lengyel Köztársaság kormányának nyilatkozata. Dziennik Polski és Dziennik Żołnierza, 4. sz., 1944. január 6.

²³ A teljes dokumentumot lásd Prawdziwa historia Polaków. Ilustrowane wypisy źródłowe 1939–1945. Oprac. Dariusz BALISZEWSKI – Andrzej Krzysztof KUNERT. Tom 2.: 1943–1944, Warszawa, 1999, Rytm, 1441–1442.

²⁴ Idézi DURACZYŃSKI: i. m. 375.

garantálását.”²⁵ Mikołajczyk csak a józan észre apellálhatott: „Nem látja, miniszterelnök úr, hogy a Szovjetunió célja nemcsak a mi keleti területeink elfoglalása, hanem egész Lengyelország, egész Európa leigázása?”²⁶

Hiányzott annak mérlegelése, hogy az ilyen jellegű javaslatok megismételhetik azt az utat, amelyre Csehszlovákia lépett a müncheni egyezmény után. A sehová nem vezető utat, amely Lengyelországot – saját kérésre – már akkor Sztálin diktátumának alárendelt bábjává degradálná, támogatva a szovjet propaganda moszkvai imperializmust elfedő alapjait. 1938 őszén Csehszlovákia legitim hatóságai hasonló módon váltak bábbá Hitler kezében. Azonban Lengyelország nem ezért harcolt 1939 óta.

Paradox módon Mikołajczyk ebben az időben miniszterelnökként kezdett megtörni, bár alapvető álláspontján nem változtatott. Nyomasztották a stratégiai jellegű dilemmák, kezdte figyelembe venni az engedmények szükségességét, meggyőzve saját magát, hogy azokkal lezárulhatnak a szovjet követelések. A feltételeket Sztálin diktálta, de a szövetségesekkel fenntartott diplomáciai stratégia részeként következetesen hangsúlyozta Lengyelország jogát a függetlenséghez. Látványosan támogatta az „erős Lengyelországot”. Viszont akkor, amikor változásokat követelt a kormányban, nem engedte, hogy ezt a Lengyelország belügyeibe való beavatkozásnak vagy a szuverenitás megsértésének nevezzék. Ezt azzal leplezte, hogy a lengyeleket ellenségeskedéssel vádolta, ami miatt „baráti kormányra” számított.

Eközben mindenki számára intő jelnek kellett volna lennie, hogy Molotov 1944. januári hivatalos nyilatkozatában arra emlékeztetett, hogy a lengyel–szovjet kapcsolatok újraélesztésének feltétele nem csupán a szovjet területi követelések elfogadása, hanem a lengyel kormány összetételének megváltoztatása, valamint hogy a németeket (!) tüntessék fel hivatalosan a katyńi mészárlás elkövetőiként.²⁷ Ez utóbbi is mutatja, milyen fontos volt Moszkva számára Katyń ügyének megjelenítése a propagandában.

A Honi Hadsereg (Armia Krajowa – AK) az egyre nehezebbé váló körülmények között csatlakozott a Vihar (Burza) hadművelethez. Az akció célja az volt, hogy a Németország ellen folytatott egyre intenzívebb felkelő harcok révén emlékeztesse a szövetséges tábornokokat, hogy a lengyeleknek joguk van a független államhoz, az állampolgároknak és az egész ország területének pedig a szabadsághoz. Az illegalitásból előjövő földalatti struktúrák a németekkel folytatott harcokon és a lengyel területekre bevonuló Vörös Hadsereggel folytatott tényleges harci együttműködésen keresztül akarták

kikényszeríteni a Lengyel Köztársaság törvényes hatóságainak elismerését és a Honi Hadsereg szövetséges alakulatként történő kezelését. Az AK alakulatai városokat és kisvárosokat szereztek vissza. Az AK részvételével folytatták többek között a Vilniusért és Lwówért vívott harcokat. Lengyelország keleti felét azonban Sztálin a „Szovjetunió területének” tekintette – az Atlanti Charta alapelveinek megsértésével. A lengyel kormány továbbra is ellenállt a brit nyomásnak – rendíthetetlen maradt a függetlenségért és a Lengyel Köztársaságért vívott harcban. Ezen a téren Sztálin nem büszkélkedhetett sikerekkel. Nem is rejtegette haragját, hogy az angolszászok nem teljesítették ígéreteiket.

A Szovjetunió a keleti lengyel területeken „standard” elnyomó intézkedéseket hajtott végre. Az AK németekkel szembeni intenzív harcai után a szovjetek megkezdtek a Honi Hadsereg katonáinak letartóztatását és deportálását a Szovjetunió távoli tájaira. Aki ellenállt, azt meggyilkolták. Az erdőkben maradt partizánegységek és az őket támogató települések ellen pacifikációs műveleteket hajtottak végre. A felkelés jellegű Vihar hadművelet keleten a Honi Hadsereggel és a lengyel lakossággal szembeni szovjet terrorral végződött.

Kérdéses volt, hogy Sztálin a Moszkva által hivatalosan lengyelnek elismert területeken is ugyanolyan brutális politikát fog-e folytatni. Miután Sztálin nem tagadta, hogy ezek a régiók Lengyelországhoz tartoznak, arra lehetett számítani, hogy ott más lesz a helyzet. Hasonlóan, mint a Lengyel Köztársaság keleti területein, a Honi Hadsereg a lublini régióban, Rzeszów környékén, Kelet-Mazóviában és kisebb mértékben a białystoki régióban is folytatta a Vihar hadműveletet. Harcolt a visszavonuló németekkel. Számos várost önállóan, több tucat egyéb várost pedig a szovjet egységekkel közösen szerzett vissza.²⁸ Ez azonban nem változtatta meg a szovjetek Honi Hadsereggel szembeni eljárását. Moszkva ebben a kérdésben is saját politikai prioritásait valósította meg.

Sztálin kihasználta a szövetségesek passzivitását, s következetesen folytatta a kész tények politikáját: 1944 júliusában bejelentette az új „lengyel” hatóságok megalakulását (állítólag Lengyelországban, de valójában Moszkvában) Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság (Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego – PKWN) néven. A bizottság teljes mértékben a Kremltől függött. Lengyelországi működését a szovjet fegyveres erők és az NKVD biztosította. A PKWN bábszervezetre alapozva Moszkva megkezdte a teljesen tőle függő közigazgatási rendszer létrehozását. Ezt a „bábkor-

²⁵ MIKOŁAJCZYK: i. m. 69.

²⁶ Uo. 68.

²⁷ DURACZYŃSKI: i. m. 376.

²⁸ Lásd Tadeusz ŻENCZYKOWSKI: *Polska Lubelska 1944*. Paryż, 1987, Wyd. Editions Spotkania, 30–32.

mányt” Sztálin szembeötlő módon független állami struktúraként mutatta be. A valóságban saját tulajdonaként kezelte, megszervezte a bizottságot vezető kommunisták eligazítását, közvetlenül kijelölve az alárendelt egységek működésének irányzatát. Szüksége volt azonban a szerv nemzetközi elismerésére. A legelőnyösebb az lett volna, ha a szövetséges koalíció színterén Lengyelország tényleges képviselőjeként tudta volna elismertetni – a Lengyel Köztársaság valódi hatásai helyett. Az elkövetkező hónapokban ez lesz a célja.

1944 júliusa és 1945 januárja között Sztálinnak többször is módosítania kellett politikai és katonai terveit. Alapvető törekvése az volt, hogy megerősítse a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság presztízsét. Ha a Vörös Hadsereg elfoglalná a lengyel fővárost, és a bábszervezetként működő Bizottságot helyeznék oda, lehetővé válna a Sztálin által folytatott propaganda- és diplomáciai tevékenység beteljesítése. Közvetlenül a PKWN életre hívása után Sztálin azt a tételt hangoztatta, hogy Lengyelországban ez az egyetlen hatalmi szerv, amely elismerést és társadalmi támogatottságot élvez. A propaganda igyekezett azt a benyomást kelteni, hogy kizárólag a Vörös Hadsereg oltalma alatt szervezett kommunista közigazgatási szervek képviselik a társadalmat, és csak ők elég felkészültek arra, hogy átvegyék a hatalmat. Sztálin ezekből a véleményekből akart gyakorlati eszközt faragni a nemzetközi politikában. Ezt összekötötte a londoni emigráns kormány alá tartozó földalatti lengyel állam kiterjedt szerveinek létezéséről szóló hírek tagadásával. „Nem találtunk Lengyelországban egyéb erőket, amelyek képesek lennének a lengyel közigazgatás megteremtésére. Azok a londoni lengyel kormány által irányított úgynevezett földalatti szervezetek, befolyás nélküli, kérészetű képződményeknek bizonyultak” – írta Winston Churchillnek.²⁹

A valóságban épp ellenkezőleg volt: Sztálin ekkorra tökéletesen megértette, hogy Lengyelországban a kommunisták nem rendelkeznek valódi politikai háttérrel ahhoz, hogy önállóan – szovjet beavatkozás nélkül – működhessenek. Sztálin már 1944 utolsó hónapjaiban, a lengyel kommunisták belső eligazításai során bosszúsán beszélt arról, hogy a Vörös Hadsereg nélkül egy hétig sem maradnának hatalmon. 1944 októberében a lengyelországi kommunistákat Moszkvában azért szidalmazta, mert „önmagukat és őt is megtévesztették az ellenfél erejének megítélésében”.³⁰ Nem volt kétsége afelől, hogy a Vörös Hadsereg és az NKVD nélkül a hatalmak

²⁹ Lásd ŻENCZYKOWSKI: i. m. 24.

³⁰ *Lengyel Munkáspárt Központi Bizottságának 1944. október 22-i ülésének jegyzőkönyve* In: *Protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC PPR 1944–1945*. Red.: Aleksander KOCHAŃSKI. Warszawa, 1992, Instytut Studiów Politycznych PAN36.

pillanatok alatt összeomlana. Tudta, hogy ezt a hatalmat majd erővel kell fenntartani. De eltökélt volt. A kommunistáknak nyíltan megmondta: „Most akkora erővel rendelkeztek, hogy ha azt mondjátok, hogy kétszer kettő tizenhat, akkor ezt ellenfeleitek is elismerik.”

Tudta, hogy e tekintetben rosszabb a helyzet, mint azt a földalatti mozgalmak peremén sodródó, de növekvő támogatás benyomását keltő kommunisták jelentései alapján vélhette volna, még mielőtt a Vörös Hadsereg elfoglalta Lengyelországot. A kommunisták ereje akkor csupán a Vörös Hadsereg és az NKVD erejének folyománya volt. Hatalmi struktúráik vérszegények voltak, ezenkívül hatalmas személyzeti problémákkal szembesültek. Biztonsági szolgálataikat a csöcselékre építették, gyakran bűnözőket is alkalmazva. A kommunista biztonsági szolgálat megszervezésére kijelölt egyik funkcionárius tizenegynéhány év múlva elmondta: „Tény, hogy a londoni tényező kész közigazgatási apparátussal rendelkezett a legalsótól a legfelsőbb szintig, és amikor volt egy pillanatnyi lehetőségük, akkor börtönörökkel, pénzügyi referensekkel együtt jelentek meg, készen a hatalom átvételére. Úgyhogy számukra ezek a dolgok nem voltak nehezek. Csak mi nem rendelkezünk akkor semmivel.”³¹

Az 1944 nyarára tervezett politikai és diplomáciai játszmát, amelynek célja a PKWN arculatának erősítése lett volna, megghiúsította az augusztus 1-jén a Honi Hadsereg varsói hadteste által a fővárosban kirobantott felkelés. A felkelés valójában a Lengyel Köztársaság függetlenségéért vívott harc elszántságának kifejezése volt.³² Eredményeként Varsó utcáin, a felszabadított körzetekben újjáépült a szabad Lengyel Köztársaság. A hatalmat a földalatti közigazgatás civil szervei vették át, miközben az AK egységei harcokat vívtak a fronton, várva a szovjet offenzíva folytatását és az oroszok közelgő bevonulását a városba. Sztálin támogathatta volna a felkelést, azonban leállította a végrehajtását azoknak a korábban elkészített terveknek, amelyek szerint a Vörös Hadsereg már 1944. augusztus elején csapást mért volna a városra.³³ Nem elég, hogy nem szándékozott segíteni, de számított a felkelés gyors leverésére is. Ugyanakkor a küzdelmek intenzitása és a felkelők sikerei cáfolták azon elképzeléseit, miszerint a földalatti állam csak

³¹ Józef Jurkowski 1961. június 7-i beszámolója. A szöveg másolata az egykori Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának Archívumából származik, a szerző tulajdona, sygn. R-79, k. 13.

³² A varsói felkelésről magyar nyelven lásd Norman DAVIES: *A varsói felkelés. „A ’44-es varsói csata”*. Budapest, 2008, Európa Könyvkiadó. A felkelés magyar vonatkozásairól lásd Maria ZIMA: *A magyar katonák és a varsói felkelés*. Budapest, 2018, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum.

³³ Nikola J IWANOW: *Powstanie Warszawskie widziane z Moskwy*. Kraków, 2010. Znak, 84–91.

fikció. Eltökélt volt, hogy megakadályozza a Lengyel Köztársaság független struktúráinak újjáépítésére irányuló bármínemű kísérletet.

Sztálin tehát megsemmisülésre ítélte a felkelést, épp a lényege, a legfontosabb kitűzött célja miatt, amely a független Lengyelország struktúráinak újjáépítése volt. Hitler vesztesre állt a háborúban, de hirtelen a front legfőbb, közvetlenül Berlinbe vezető szakaszán teljesen szabad kezét kapott a lengyel felkelés leverésére. A hatalmas szovjet fölény ellenére új alakulatokat tudott bevetni, két hónapon keresztül képes volt szisztematikus pusztító műveleteket végrehajtani, kihasználva földi és légi uralmának teljes szabadságát. Mindezt néhány tucat kilométerre a többmillió szovjet hadseregtől. A szovjetek aktívan is beavatkoztak a lengyelek ellen: a Vörös Hadseregnek és az NKVD-nek megparancsolták, hogy verjék le a felkelők segítségére siető AK-alakulatokat (ugyanazt tette a Wehrmacht a front másik oldalán). Ugyanakkor Sztálin megakadályozta az angolszászokat a hatékony légi segítségben, nyíltan kijelentve, hogy nem érdekelt a felkelők győzelmében.

Mivel Sztálinnak nem volt más lehetősége a PKWN arculatának erősítésére, erre a célra Mikołajczyk két moszkvai látogatását használta ki. A Lengyel Köztársaság miniszterelnöke a nyugati politikusokkal folytatott megbeszélések hatására – a rossz tapasztalatok ellenére – továbbra is bízott a helyzet kétoldali megbeszélésének lehetőségében, és a Lengyelország elleni szovjet agresszió megfékezésében. Az első látogatás során (1944. július–augusztus) Mikołajczyk számított arra, hogy megváltozik a szovjetek varsói felkeléshez való negatív hozzáállása. A második látogatásra már a felkelés bukása után került sor – Churchill 1944 októberében tett moszkvai látogatása során. Mindkét találkozáson egyedi javaslatok jelentek meg azzal kapcsolatban, hogy Mikołajczyk lépjen be a bábszervezetként működő PKWN-be. Ez lehetővé tette volna a szervezet jelentőségének növelését és hivatalosan működő „kompromisszumos” kormánnyá történő átalakítását, a nyugati hatalmak pedig valószínűleg engedélyeztek volna, hogy a szövetséges koalícióban a Lengyel Köztársaság valódi hatóságainak helyére lépjen. Ezt bizonyítja Churchill álláspontja, aki nyomást gyakorolt a lengyel hatóságokra, hogy fogadják el a szovjet követeléseket.³⁴ Moszkvai tartózkodása során ragaszkodott hozzá, hogy Mikołajczyk akár a kormánnyal való konzultáció nélkül is fogadja el Sztálin követeléseit, amelyek a lengyel hatóságok és a szovjet báb-PKWN egyesülésére irányultak.³⁵

³⁴ Jacek TEBINKA: *Sprawa polska w polityce Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych (Od Teheranu do Jalty)*. Mazowieckie Studia Humanistyczne. 2004/ 1–2., 150–151.

³⁵ Lásd uo. 151.

A Lengyel Köztársaság miniszterelnöke mindkét látogatás során számított az együttműködés szellemében történő egyeztetésekre a Lengyelország számára létfontosságú kérdésekben – ez vonatkozott a Vörös Hadsereg és a lengyel Honi Hadsereg közötti katonai kérdésekre is. Sztálin, lengyel földön tudva a Vörös Hadsereg néhány millió katonáját, természetesen nem szándékozott semmi olyat elfogadni, ami fenntarthatná a lengyel függetlenség bármilyen perspektíváját. Épp ellenkezőleg. Kikényszerítette Mikołajczyk engedélyét a PKWN Moszkvába hívott képviselőivel történő találkozóra, hogy saját bábait „egyenlő felekként” ültethesse le tárgyalni a lengyel miniszterelnökkel. A Sztálin által megrendezett ülések során a kommunisták előadták Mikołajczyknak ellentmondást nem tűrő javaslatukat, hogy a Lengyel Köztársaság valódi kormányának néhány tagját a PKWN tizennégy „miniszteréhez” kooptálják. Ugyanezt a formulát adták elő októberben is. Ebben a konfigurációban Mikołajczyknak még a „miniszterelnöki” posztot is felajánlották. A Kremlben persze tökéletesen értették, hogy egy ilyen helyzetben Mikołajczyk csak egy statisza szerepet töltené be. Mikołajczyk felvételének javaslata a szovjet kvázi-kormányba egy átgondolt kísérlet volt arra, hogy nagy arányban megnöveljék az átalakított PKWN presztízsét a Lengyel Köztársaság törvényes hatóságainak rovására.

Mikołajczyk még miniszterelnökként is cselekvőképtelen eszközzé vált volna Moszkva kezében. A Kremlben azt feltételezték, hogy ez egy banális egyszerű eljárás lesz. Évekkel később Wanda Wasilewska pontosan kifejtette az „ajánlat” lényegét: egyszerű próba volt a lengyel hatóságok szétverésére, aminek ára egy (Mikołajczyk) vagy néhány poszt lett volna a Kremlben létrehozott bábkormányban vagy bizottságban. „A cél az emigráns kormány néhány elemének megnyerése és a két képviselő egyesítése volt – mesélte Wasilewska –, hogy ne létezzen két egymással ellentétes kormány. Hogy az emigráns kormányt bizonyos mértékben belülről verjék szét azáltal, hogy bizonyos személyek egyezzenek bele az együttműködésbe, és hogy egy miniszteri kabinetben vagy kormányban üljenek azokkal, akiket részben az ország, részben pedig a Szovjetunióban lévő emigráció választott ki.”³⁶ Azonban világos volt, hogy „ha Mikołajczyk belép a kormányba, akkor neki ez akár a miniszterelnökség árán is megéri azon körülmények és lehetőségek között, amelyek adottak lesznek számára a [Sztálinnak alárendelt] kormányban meghatározott többséggel és a világosan meghatározott vezetőséggel. Ezt a kérdést a szovjet elvtársakkal vitatták meg”.³⁷

³⁶ Újkori Iratok Levéltára (Archiwum Akt Nowych, a továbbiakban: AAN), sygn. 9599, t. 2, k. 160, *Wspomnienia Wandy Wasilewskiej*.

³⁷ Uo. k. 169.

Ha Mikołajczyk betöltene ezt a posztot, akkor a szövetségesek Lengyelország hivatalos képviselőjeként ismerhetnék el ezt a képződményt. Ezzel Sztálin diplomáciai alapokat szerezne, amellyel bizonyíthatná az angolszazoknak, hogy ez az „egyesült” lengyelek valódi képviselője, és ezáltal követelhetné annak azonnali, teljes elismerését. Már akkor hatékonyan kiiktathatná a Lengyel Köztársaság törvényes állami hatóságait a koalíciós szinterről.

Bár Sztálin eltökélt volt a korábban kijelölt célok elérésében, mind az augusztusi, mind az októberi tárgyalások kudarcra zártak. Mikołajczyk hivatalban lévő miniszterelnökként nem volt feljogosítva ilyen döntések meghozatalára. Nem is akart kilépni jogosultságainak keretei közül. Azonban érezte a helyzet reménytelenségét, és katasztrofális módon, személyesen hajlott arra, hogy valamilyen formában egyesüljön a PKWN szovjet ügynökeivel.

Ma már tudjuk, hogy az egyoldalú engedményekre hajló magatartás csak látszólag tűnhetett reálpolitikának a szovjet gépezettel szemben. Épp ezért reálisnak és lehetségesnek egyedül a lengyel kormány határozott álláspontja tekinthető, amely ismételten elutasította a szovjet követeléseket és a brit nyomásgyakorlást a keleti vajdaságok elcsatolásának elfogadására. Sztálin mögött hatalmas erő állt. Lengyelország magára maradt.

1944 őszén Mikołajczyk, annak ellenére, hogy saját kormányában többséggel rendelkezett, elkezdte keresni a lehetőségeket, hogyan biztosíthatná Lengyelország számára a maradék függetlenség megmentését. Nem látta át, hogy az eddigi tapasztalatok alapján ez egy ördögi kör, amely csak növeli Sztálin diadalának mértékét. Kormányban lévő partnerei alapvető kérdésekben semmilyen engedmény lehetőséget sem támogattak. A Lengyel Köztársaság kormánya elutasított minden javaslatot, amely ennek az álláspontnak az enyhítésére irányult, azokat a kompromisszum határainak átlépéseként ismerte el. Ebben a helyzetben Mikołajczyk 1944. november 24-én lemondott. Az új miniszterelnök a függetlenségi szocialista, Tomasz Arciszewski lett.

Ilyen körülmények között Lengyelország egyre inkább a koalíció nemzetközi politikájának margójára szorult. A szovjetek a megszállt területeken tömeges megtorlások által próbálták erősíteni az országra kényszerített PKWN hatalmát. Sztálin, akinek propaganda szempontból nem volt kedvezőbb lehetősége, 1944 decemberében és 1945 januárjában elrendelte a PKWN „ideiglenes kormánnya” történő átalakítását. Ezzel előkészítette az 1945 januárjára tervezett offenzívát, amelynek célja a németek kiszorítása és Lengyelország szovjet erők általi elfoglalása volt.

A következő időszakban, 1945 elejétől 1945 júniusáig, a Vörös Hadsereg teljes egészében elfoglalta Lengyelországot. Ezzel együtt Sztálinnak sikerült a lengyel hatóságokat véglegesen kiszorítani a koalíciós szinterről. A jaltai konferencián (1945. február 4–11.) a Szovjetunió, az USA és Nagy-Britan-

nia által meghozott döntéseket, a Lengyel Köztársaság alkotmányos – és az angolszászok által továbbra is elismert – hatóságainak beleegyezése nélkül fogadták el.

A lengyel társadalmat sokként érte a nyugati szövetségesek beleegyezése, hogy Lengyelország keleti részét a Szovjetunióhoz csatolják. Másrészt a jaltai döntések kijelölték az utat egy új szerv létrehozására, amelynek feladata a szabad választások előkészítése volt. „Ismét kifejezzük közös vágyunkat, hogy Lengyelországot erős, szabad, független és demokratikus államként lássuk. Tárgyalásaink eredményeként meghatároztuk a feltételeket, amelyek alapján létrejöhet Lengyelországban a Nemzeti Egység Ideiglenes Kormánya, úgy hogy azt a három nagyhatalom is elismerje” – írták nyilatkozataikban a jaltai konferencia Lengyelországra vonatkozó eredményeiről a Szovjetunió, Nagy-Britannia és USA kormányainak képviselői.³⁸

A megegyezés értelmében a „Lengyelországban jelenleg működő [tehát teljes egészében Sztálin embereiből álló] Ideiglenes Kormányt szélesebb demokratikus alapokon kell átalakítani, a lengyelországi és a külföldi lengyel demokratikus vezetők bevonásával. Az új kormányt Nemzeti Egység Ideiglenes Kormányként kell elnevezni”.³⁹ A három nagyhatalom kijelölt képviselőinek meg kell egyeznie „a jelenlegi [azaz kommunista] ideiglenes kormány tagjaival és egyéb lengyelországi és külföldi demokratikus vezetőkkel, hogy a kormányt a fenti szellemben alakítsák át. Ez a Nemzeti Egység Ideiglenes Kormánya köteles lesz a lehető leghamarabb szabad és akadálytalan, általános és titkos szavazáson alapuló választásokat tartani. Ezeken a választásokon minden demokratikus és fajgyűlölet-ellenes pártnak joga lesz részt venni és jelölteket állítani”.⁴⁰

Jalta Sztálin újabb sikere volt. A hivatalosan demokratikus hatalmak Lengyelország rovására szentesítették a birodalmi zsákmányokat. Ugyanakkor a csak és kizárólag Sztálin akaratából létező kommunista hatalom szolgáltatott alapot, hogy létrehozzák az új Nemzeti Egység Ideiglenes Kormányát. Ezzel a kormánnyal létesítettek volna diplomáciai kapcsolatokat – a lengyel és a nemzetközi jog megsértésével. Ez automatikusan azt jelentené, hogy Nagy-Britannia és az Egyesült Államok többé nem ismeri el a továbbra is Londonban tartózkodó lengyel kormányt. Ezzel Moszkva befejezettnek tekintette a folyamatot, hogy kitaszítsa a Lengyel Köztársaság hatóságait a nemzetközi politika színteréről. Lezárt egy hosszú és göröngyös utat, amelyet 1943 áprilisában kezdett meg, amikor megszakította az

³⁸ Idézi Wiesław KOZUB-CIEMBRONIEWICZ – Jacek M. MAJCHROWSKI: *Najnowsza historia polityczna Polski. Wybór źródeł*, cz. III., 1939–1945. Kraków, 1989, Księgarnia Akademicka, 223–224.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

államközi kapcsolatokat Lengyelországgal. A németellenes koalíció ölen született agresszió Sztálin számára teljes sikerrel zárult.

Ezek után el kellett érni, hogy Lengyelországot teljes mértékben eluralják a sztálinista erők. Ennek egyetlen akadályát a meghirdetett szabad választások képezték. Sztálin ezért sem szándékozta kivonni a Vörös Hadsereget és az NKVD-t Lengyelországból. A németek kiszorítása a lengyel területekről – Csehszlovákiával ellentétben – a helyi kommunista hatóságok védelmében a beavatkozásra bármikor készen álló szovjet csapatok állandó lengyelországi jelenlétének kezdetét jelentette. Miközben Csehszlovákiában Sztálin támaszkodhatott a kommunisták erejére, akik választási csalás nélkül domináns pozíciót szereztek a parlamentben – Lengyelországban a helyzet homlokegyenest eltérő volt. Lengyelországban – Csehszlovákiával ellentétben – a kommunista rezsim kezdettől fogva szovjet szuronyokra támaszkodott. Ez a következő évtizedekben sem változott. A szovjet katonai jelenlét lehetővé tette a jövőbeni választások „megfelelő elrendezését”.

Ha a Nyugat kényszerítette volna Sztálint, hogy vonja ki Lengyelországból a Vörös Hadsereget közvetlenül a háború befejezése után, az események minden bizonnyal másképp alakultak volna a Lengyelország számára katasztrofális határmódosítások ellenére is. A Honi Hadsereg utolsó parancsnoka, Leopold Okulicki tábornok is erre számított, ezért a németekkel vívott háború vége után közelgő időkről 1945 márciusában ezt írta a parancsnoksága alá tartozó katonáinak: „Ezeknek az erőknek [azaz a szovjet NKVD katonáinak Lengyelországból történő] kiűzése után nyugodt lennék sorsunkat illetően. Meggyőződésem, hogy az illetékes hatóság hamar megbirkózik az NKVD által jelenleg szervezett képviselőkkel, és megtalálja megfelelő fejlődési útját. [...] Feltételezem, hogy a következő időszakban teljes cselekvési szabadságunk lesz (elképzelhető, hogy eleinte nagyon korlátozott) államiságunk megszervezésére.” Ebből a helyzetértékelésből Okulicki két fő következtetést vont le, melyek a további intézkedés irányait határozták meg: „1) Ezt az időszakot a lehető legkisebb veszteséggel kell túlélni. Embereinket azáltal igyekezzünk megvédeni, hogy egyik helyről a másikra helyezzük át őket. Ne menjünk bele nyílt küzdelmekbe a Lengyel Munkáspárttal (Polska Partia Robotnicza – PPR). Várjunk, míg megváltozik az angolok viszonya a Szovjetunióhoz. A társadalomban el kell terjeszteni azt a véleményt, hogy mindez csak átmeneti helyzet. 2) Össze kell szedni erőnket a cselekvésre, ha véget ér az NKVD uralma.”⁴¹

⁴¹ NKWD i polskie podziemie 1944–1945. Z. „teczek specjalnych” Józefa W. Stalina. Oprac. Albin NOSKOWA – Alina FITOWA. Kraków, 1998, TAIWPN Universitas, 158–161.), valamint: *Proces*

Jaltában azonban még annak ígéretét sem kényszerítették ki Sztálinból, hogy a háború után kivonja a szovjet csapatokat Lengyelországból. A nyugati politikusok még mindig nem értették a szovjet politika lényegét. „Úgy tűnt nekik, hogy a londoni lengyel kormány, azaz Mikołajczyk és bizonyos kollégái megmenthetik önmagukat és Lengyelországot, figyelembe véve a Szovjetunió lengyelországi érdekeit” – értékelte később George F. Kennan.⁴² Mikołajczykban is azt a meggyőződést éltették, hogy a Nyugat erős támogatása a háború után a lengyelek jogainak hatékony védelmét fogja szolgálni – a Moszkva iránti engedmények politikájának tényleges folytatása ellenére is. Ezért az eddigi nehéz tapasztalatok ellenére Mikołajczyk úgy döntött, részt vesz az új kormány létrehozásáról szóló moszkvai tárgyalásokban. Ezt 1945. április 15-én jelentette be. Amikor azt mondta, hogy elfogadja a krími döntéseket, kiemelte, hogy azokra az ígéretekre gondol, „amelyek Lengyelország jövőjére, szuverén és független helyzetére, valamint a nemzeti egység ideiglenes reprezentatív kormányának létrehozására vonatkoznak”.⁴³

Mikołajczyk egy ellentmondásos küldetés végrehajtását vállalta. Függetlenségi politikusként és volt miniszterelnökként érezte a társadalmi támogatás és a lengyelek lelkesedésének erejét. Meg volt győződve, hogy – túlzottan kompromisszumos – politikáját Churchill és az Egyesült Államok elnöke is erősen támogatni fogja. Bízva a nyugati koalíció támogatásának erejében Mikołajczyk a messzemenő engedmények útjára lépett. Mindennek ellenére számított az utolsó esélyre, hogy visszaszerezzék Lengyelország szuverenitását – akár szűkebb határokon belül is. Helyesen értékelte, hogy a kommunistáknak nincs esélyük önállóan hatalmon maradni a lengyel társadalomban. Úgy gondolta, hogy Lengyelországban ilyen hatalmat csak erőszakkal, szovjet fegyverekkel lehetne fenntartani.

Nem csak ő gondolta így. Még a földalatti állam helyettes hatóságai is elismerték, hogy az országba való visszatérése után a helyzet megítélésében az alapvető hivatkozási pontok is megváltoznak. Ezért végül feloszlatták

szesnastu. Dokumenty NKWD. Red.: Waldemar STRZAŁKOWSKI – Andrzej CHMIELARZ – Andrzej Krzysztof KUNERT. Warszawa, 1995, Oficyna Wydawnicza Rytm, 474–479.

⁴² J. K. Zawodny interjúja George Kennannel 1972. május 30-án, In: *Międzynarodowe aspekty Powstania Warszawskiego 1944 roku: dokumenty, referaty i komunikaty sesji naukowej Instytutu Historii PAN i Towarzystwa Miłośników Historii zorganizowanej 15 czerwca na Zamku Królewskim i 16 czerwca 2004 r. w Instytucie Historii PAN.* Red.: Marian Marek DROZDOWSKI – Hanna SZWANKOWSKA – Bogusława B. BULSKA. Warszawa, 2004, Oficyna Wydawnicza „Rytm”, 399.

⁴³ Lásd Krystyna KERSTEN: *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948.* Lublin, 1989, Kantor Wydawniczy SAWW, 119.

az emigráns Kormány Honi Képviselőtét (Delegatura Rządu na Kraj), a Honi Hadsereg helyét pedig hamarosan a Fegyveres Erők Képviselőtete (Delegatura Sił Zbrojnych) vette át. A földalatti vezetők az új helyzetben azzal a lehetőséggel számoltak, hogy az alájuk tartozó személyzet átmegy a nyilvános politikai életbe. Sokan csatlakoztak Mikołajczyk oldalán a Lengyel Néppárt (Polskie Stronnictwo Ludowe – röviden PSL) tevékenységéhez. Közéjük tartozott a lengyel földalatti állam polgári közigazgatásának utolsó vezetője, a Kormány Honi Képviselőtétének ügyvivője, Stefan Korboński.

A szovjet kommunisták által az országra kényszerített hatalom eltávolításában kulcsszerepet játszottak a Jaltában bejelentett szabad választások. Lengyelországban mindenki tudta, hogy ha a választások szabadok lesznek, a kommunisták nagy arányban veszítenek. Más volt a helyzet, mint például Csehszlovákiában, ahol a kommunista párt valódi társadalmi támogatottsággal rendelkezett, és képes volt megnyerni a választásokat azok meghamisítása nélkül is.

Mikołajczyk politikus volt. Annyit akart elérni, amennyit a jelenlegi geopolitikai helyzetben el lehetett érni. Úgy gondolta, hogy Sztálin számára vonzó ajánlat lehet, ha a választások eredményeként a hatalmat a kompromisszumos Mikołajczyk veszi át. Arra számított, hogy Sztálin reális partnere lesz, aki egy nagy politikai csoportot képvisel és egy még nagyobb társadalmi támogatást élvez. A Szovjetunió számára garancia lesz Lengyelország baráti és szovjet viszonylatban kompromisszumos politikájára a nemzetközi szinten is. Lényegében az együttműködés és partnerség lehetőségét kínálta fel a lengyel szuverenitás bizonyos szintű önkorlátozásával a nemzetközi porondon – egyfajta finlandizáció formájában, bár ez a kifejezés akkor még nem létezett a politikai szótárban. Úgy vélte, hogy ha Lengyelország talpra áll és újjáépül, akkor eljön az ideje, hogy ledobja magáról ezt az ígát. Hiszen a nemzetközi helyzet dinamikus alakult. Mikołajczyk egész projektje valós, nem pedig a változó politikai körülményekbe ágyazott, kitalált üzenetekre épült, nem zárta ki egy új, a szabad világ és a szovjetek között kirobbanó háború forgatókönyvét. 1945 tavaszán még a kommunista párt vezetői is tekintetbe vették a szovjetek és az angolszászok közötti új háború kitörésének lehetőségét. A PSL politikai programjában még nyitva is hagyott egy kiskaput a Jaltában megszabott keleti határok korrekciójának perspektívájára (Lwów és drohobicsi olajvidék visszaszerzésére).

Ugyanakkor Sztálin nem keresett valódi társadalmi háttérrel rendelkező partnert, ahogy arra Mikołajczyk számított. Olyan emberekre volt szüksége, akik engedelmesen teljesítik a parancsokat. Ezért amikor Lengyelországba

vezényelte a szovjet hadsereget, azt onnan már nem vonta ki (Csehszlovákiában ezt megengedhette magának).⁴⁴

Mikołajczyk sajnos már Moszkvába érkezése után hamar megérezte Sztálin és emberei elszántságát, hogy megtartsák a szovjetek által már megszállt országot. 1945. június 16-án a kommunisták azonnal a hatalom pozíciójából ültek neki a megkezdett tárgyalásoknak: „Mi csak olyan helyeket kínálunk Nektek a kormányban, amilyeneket mi magunk is lehetségesnek tartunk. Mert ugye, mi vagyunk a házigazdák” – mondta pökhendien a tárgyalások során a PPR vezetője, Władysław Gomułka. Ugyanakkor kérés nélkül hozzátette: „Soha nem adjuk vissza az egyszer megszerzett hatalmat [...]. Bármilyen lelkifurdalás nélkül kicsinálunk minden reakciós banditát. Kiabálhattok, hogy a lengyel nemzet vére folyik, hogy az NKVD uralkodik Lengyelország felett, de ez minket nem fordít vissza az útról.”⁴⁵

Néhány nap múlva, 1945. június 28-án, ilyen kellemetlen körülmények között jelentették be hivatalosan a Nemzeti Egység Ideiglenes Kormányának létrejöttét, ami egyedül a varsói kommunista kormány kibővítését jelentette. Továbbra is egy bábkormány, a kommunisták és embereik által uralt, Moszkva parancsait teljesítő szerv volt, annak ellenére, hogy Mikołajczyk is helyet kapott benne. Az így működő kvázi-állam vezetője a sztálinista Bolesław Bierut volt. A miniszterelnök egy engedelmes statisza, Edward Osóbka lett, akinek Sztálin személyesen egészítette ki nevét a „Morawski” becenévvel. A PPR élén álló Władysław Gomułka lett a miniszterelnök-helyettes és a visszaszerzett területekért felelős miniszter.⁴⁶ A kommunisták és szövetségeseik a kormányban túlnyomó többséget szereztek, és megkaparintottak minden kulcsfontosságú minisztériumot, teljes ellenőrzés alatt tartva a hadsereget (Honvédelmi Minisztérium – Michał Rola-Żymierski), a biztonsági hivatalokat és rendőrséget (Közbiztonsági Minisztérium – Stanisław Radkiewicz), valamint gyakorlatilag osztatlan befolyással rendelkeztek a külpolitika (ami Sztálin utasításainak teljes körű végrehajtását jelentette), valamint a tömegtájékoztatás és propaganda felett.

Bár Mikołajczyk miniszterelnök-helyettes és mezőgazdasági miniszter lett, rögtön a kíméletlenül leküzdendő ellenzék szerepébe kényszerült.

⁴⁴ Berlin elfoglalása után pedig Lengyelországon keresztül vezettek a Vörös Hadsereg utánpótlásának útvonalai, emiatt Lengyelország stratégiai is rendkívül fontos területté vált Moszkva számára. (A szerkesztő megjegyzése.)

⁴⁵ Idézi ŻENCZYKOWSKI: i. m. 96.

⁴⁶ „Visszaszerzett területeknek” nevezték azokat a régiókat, amelyeket Lengyelország a Harmadik Birodalom összeomlása után annak területéből kapott, mintegy „kárpótlásul” a keleten elvesztett földekért. Ezek a mai Varmia, Nyugat-Lengyelország és Szilézia területei voltak. (A szerkesztő megjegyzése.)

Egyéb függetlenségi politikusokra csak a közigazgatási minisztériumot (Władysław Kiernik) vagy a munkaügyi és szociális minisztériumot (Jan Stańczyk) bízták. Bár az ideiglenes kormány összetételét nehéz volt reprezentatívnak tekinteni – még olyan keretek között is, ahogyan azt a jaltai tárgyalások során meghatározták – a nyugati szövetségesek diplomáciai kapcsolatokat létesítettek vele, visszavonva az Arciszewski miniszterelnök által vezetett Lengyel Köztársaság törvényes kormányának elismerését. Az USA és Nagy-Britannia ezt 1945. július 5-én tette meg. Őket követte a világ több tucat országa. Ez azt jelentette, hogy a Lengyel Köztársaság legitim hatóságait letaszították a nemzetközi politika színteréről. Ők továbbra is londoni száműzetésbe kényszerültek. Edward Ochab, a Sztálin által felállított kommunista kormány egykori politikusa ezt így foglalta össze: „[...] a Nemzeti Egység Kormányának létrehozása megpecsételte a lengyel reakcióra mért csapást.”⁴⁷

Sztálin szemszögéből bonyolította a helyzetet, hogy Mikołajczyk az országban tartózkodott, és nagy társadalmi támogatásnak örvendett. Ezt a helyzetet azonban annak játszmának a részeként fogadta el, melyet Jalta után az angolszászokkal folytatott. Sztálin annak köszönhetően nyerte el a nyugati szövetségek támogatását az új kormány számára, hogy Mikołajczyk szerepet vállalt benne. Elvileg egy kompromisszumos kormány volt, de a valóságban a kommunisták uralták, és ebben a játszmában a partnerek nem voltak egyenrangúak. A hatalom Moszkva kezében volt. A Kreml eltökélt volt Lengyelország teljes behódoltatásában – enélkül nem lett volna képes megtartani hatalmát a közép-európai régióban.

Mikołajczyk újból meggyőződhetett a szovjet politika módszereiről. Mielőtt hazatérhetett volna hazájába, a szovjetek bírósági tárgyalásnak álcázott színjáték keretében ítéleztek a lengyel földalatti állam felett. A vádlottak padjára ültették a lengyel függetlenségi szervezetek és a lengyel földalatti állam fondorlatosan elrabolt vezetőit. A jaltai konferencia után a szovjetek először a Nemzeti Egység Ideiglenes Kormányának létrehozásával kapcsolatos tárgyalásra hívták őket. Biztonsági garanciákat adtak nekik, de a tárgyalások második napján brutális módon letartóztatták, majd Moszkvába szállították őket. Mikołajczyk, korábban Lengyelország miniszterelnökeként felettese volt a lengyel földalatti állam vezetőjének, aki a kormány országos küldöttének miniszterelnök-helyettesi posztját töltötte be. Éppen akkor, amikor Mikołajczyk Moszkvába érkezett, hogy részt vegyen az ideiglenes kormány létrehozásában, ugyanabban a városban, né-

⁴⁷ Idézi Dariusz BALISZEWSKI – Andrzej Krzysztof KUNERT: *Ilustrowany przewodnik po Polsce stalinowskiej 1944–1956*. Tom I., 1944–1945. Warszawa, 1999, Wydaw. Nauk. PWN, 341.

hány utcával arrébb, szándékosan megkezdték egy kirakatpért. A vádlottak padjára korábbi beosztottjait ültették: lengyel politikai vezetőket és a Honi Hadsereg parancsnokát. Pontosan ugyanazon a napon, amikor a szélesebb nyilvánosságot az ideiglenes kormányról szóló moszkvai megállapodásokról tájékoztatták, ítéletet hirdettek a „tizenhatok ügyében”. Többéves börtönbüntetésre ítélték többek között Leopold Okulicki tábornokot, a Honi Hadsereg parancsnokát, Jan Stanisław Jankowski miniszterelnök-helyettest, aki kormányküldött volt (Mikołajczyk kormányában is), valamint Kazimierz Pużakot, a földalatti állam parlamentjeként működő Nemzeti Egység Tanácsának vezetőjét. A szovjet börtönt élete végéig nem hagyhatta el sem Okulicki tábornok, sem Jankowski miniszterelnök-helyettes, sem pedig helyettese, Stanisław Jasiukowicz.

Az országban rövid ideig működtek még a „helyettes fejek” – ahogy önmagukat hívta Jan Rzepecki, a fegyveres erők küldötte és Stefan Korboński ügyvivő kormányküldött. Júliusban végleg feloszlatták a Nemzeti Egység Tanácsát, azaz a földalatti parlamentet pótló szervezetet. Szimbolikusan ezzel zárult le a nagy erőkkel felépített lengyel földalatti állam felszámolási folyamata. Ekkor minden függetlenségi szervezet figyelme Mikołajczykra összpontosult.

A jaltai döntések és a moszkvai megállapodások következményeként létrejött ideiglenes kormány egy alkotmányon kívüli, ideiglenes testület volt. Azzal a céllal hívták életre, hogy irányítsa az országot a szabad választások előkészítési időszakában, amelyről Jaltában döntöttek a nagyhatalmak. Amíg a moszkvai megállapodásokat és az ideiglenes kormány összetételét a kommunisták sikerként könyvelhették el, addig a Mikołajczyk befolyásának és népszerűségének korlátozására irányuló intézkedések teljes kudarccal végződtek. Mikołajczyk hazatérése lelkesedési hullámot idézett elő, és erősítette a reményeket a Lengyel Köztársaság újjászületésére.

A kommunisták természetesen nem szerették volna engedni, hogy kifejlődhessen a szabad politikai élet. Kezdetől fogva szabotálták a választási kötelezettségek végrehajtását. Megakadályozták, hogy a független, németellenes demokrata csoportok előjöhessenek a földalatti mozgalmakból. Feltételeken engedélyezték a függetlenségi Munkapárt (Stronnictwo Pracy – SP) nyilvános működését, de azonnal megbénították működési szabadságukat a pártba beléptetett kriptokommunista aktivisták által.

A szovjet csapatok kivonásának reménye nem tükröződött vissza a valóságban. Annak ellenére, hogy vége lett a háborúnak, nem történt meg a szovjet csapatok fokozatos visszavonulása Lengyelországból. Inkább az látszódtott, hogy folyamatos ott-tartózkodásra rendezkedtek be. Sztálin már 1945. május 29-én úgy döntött, hogy a 2. Belorusz Front felszámolt egy-

ségeiből létrehozta az ún. Vörös Hadsereg Csapatának Északi Csoportját (1946-tól Szovjet Hadsereg). Németország területéről ismét Lengyelországba rendelték az egységeket. Élükre Konsztantyin Rokosszovszkij⁴⁸, a 2. Belorusz Front korábbi parancsnoka került. Főhadiszállásukat Legnicában építették ki. Becslések szerint létrehozása pillanatában az Északi Csoportban körülbelül félmillió katona szolgált. Ehhez jöttek a Lengyelországban működő NKVD-egységek, amelyek folyamatosan részt vettek a fegyveres földalatti mozgalmak leverésében.

Kétségtelen, hogy Harry Truman amerikai elnök és Ernest Benin brit külügyminiszter a potsdami konferencia alatt sürgették a szovjet csapatok Lengyelországból történő kivonását. Sztálin, taktikájának megfelelően, nem ellenkezett és beleegyezett a Vörös Hadsereg Visztula menti országból történő kivonásába. Azzal a kitéttel, hogy kizárólag a Lengyelországon áthaladó, a Szovjetuniót és Németország szovjet megszállási övezetét összekötő két közlekedési útvonal biztosítása érdekében hagy az országban csapatokat. Hamarosan kiderült, hogy egyáltalán nem szándékozott ilyen irányú lépéseket tenni. Az amerikai és brit nagykövetségek rendszeresen arról tájékoztattak, hogy a szovjet csapatok száma Lengyelországban egyáltalán nem csökken.

Mikołajczyk természetesen nem tudta, hogy a játszmát milyen forgatókönyv szerint folytatják. Közben a kommunisták elkezdtek halogatni a Jaltában bejelentett szabad választásokat. Sztálin időt akart nyerni az ellenállás (beleértve a fegyveres ellenállás) megsemmisítésére és a társadalom megfélemlítésére. Talán arra számított, hogy megpuhítja Mikołajczykot. Ezt azzal akarta elérni, hogy bebizonyítja Mikołajczyknak, hogy ő maga és pártja csak úgy tud megmaradni, ha alkalmazkodik és csatlakozik a Kreml parancsait végrehajtó megalkuvó társasághoz. Ezzel Moszkva könnyebben befejezhette volna az új hatalmi rendszer kiépítését.

Maga a tény, hogy a Lengyel Köztársaság valódi kormányának volt miniszterelnöke az országba érkezett, lelkesedést és reményt váltott ki. „Hol vannak a többiek?” – skandálta több ezer ember, akik nagy tömegekben fogadták Mikołajczykot, ahol megjelent.⁴⁹ Ez kifejezte, mekkora volt a várakozás, hogy az igazi hatóságok visszatérjenek Londonból az igazi Lengyelországba. Pártja, miután visszatérhetett a nyilvános életbe, gyorsan az

⁴⁸ A lengyel származú szovjet tábornok 1949-től 1956-ig Konstanty Rokossowski néven lengyel honvédelmi miniszter.

⁴⁹ *Sprawozdanie z pobytu Stanisława Mikołajczyka w Poznaniu, 5 lipca 1945 r.* In: Stanisław Mikołajczyk w dokumentach aparatu bezpieczeństwa. Tom I.: *Działalność w latach 1945–1947*. Wybór dokumentów: Witold BAGIEŃSKI – Franciszek DĄBROWSKI – Franciszek GRZYCUK. Warszawa, 2010, IPN, 59–60.

ország legnagyobb politikai csoportosulásává vált – nagyobb létszámmal rendelkezett, mint a kommunisták által létrehozott vagy nekik alárendelt összes párt. Miután a kommunisták elorozták a háború előtti Néppárt (Stronnictwo Ludowe) nevét, és azt az ellenőrzésük alatt lévő pártnak adták, Mikołajczyk pártja Lengyel Néppárt (Polskie Stronnictwo Ludowe – PSL) néven kezdte meg működését.

A kommunista biztonsági szolgálatot (UB) folyamatosan építették és bővítették. Az NKVD szigorú felügyelete mellett erősödtek, de továbbra sem maradtak büntetlenek. A földalatti mozgalmak erős alakulatai az egész országban ellenállást tanúsítottak. Ítéleteket hajtottak végre, szétverték az UB börtöneit. Az ország egyes régióiban, például Kis-Lengyelországban, a hatalom és a kommunista párt még 1946-ban is csak a városokban érezte magát nagyobb biztonságban. A vidéki területeken gyakran a föld alatt működött.

Lengyelországban az 1945–1947 közötti éveket nem az új totalitárius kataklizma bekövetkezésétől való kollektív félelem uralta. Épp ellenkezőleg: ezt az időszakot annak a reménye hatotta át, hogy mindennek ellenére a megélt szovjet és kommunista uralom csak egy átmeneti periódus. A német megszállás borzalmai után a társadalom különböző módon próbált visszatérni az életbe.

Ezért ebben az időszakban élt a remény, hogy a társadalmi támogatottság nélküli kommunistáknak úgysem sikerül hatalmon maradniuk. Bizakodtak abban, hogy a szabad világ – az Egyesült Nemzetek nemes jelszavait, a békés együttélés új elveit hirdetve – nem engedi, hogy Lengyelország, amely elsőként állt harcba a német totalitarizmus ellen és az egész háború alatt folytatta ellenük a harcot, végül a szovjet totalitarizmusnak legyen kiszolgáltatva. Hiú remény volt azt hinni, hogy a nyugati szövetségesek kötelezve érzik magukat, hogy ne hagyják Lengyelországot teljesen leigázni.

Bizonyos kommunista körök számításai ellenére Mikołajczyk nehéz ellenfélnek bizonyult. Biztosra vette a közvélemény támogatását, és határozottan kijelölte azokat a határokat, ameddig hajlandó volt elmenni az engedményekben, melyeket a valóban szabad választások követelése határozott meg. Sztálin tisztában volt azzal, hogy Lengyelország a propaganda és a politika szempontjából mekkora jelentőséggel bír, és hogy a nyugati országok figyelemmel kísérik az ország helyzetét – még az általuk Moszkvának tett katasztrofális engedmények idején is. Megértette, hogy Lengyelország komoly viták tárgya volt a szövetségesek politikájában, és hogy próbákőnek bizonyult a Szovjetunió hosszú távú politikai céljainak megítélésében.

Ezért igyekezett más forgatókönyv szerint „végrehajtani a jaltai határozatokat”. Feltételezte, hogy az ideiglenes kormány működésének néhány

hónapja után Mikołajczykknak látnia kellett Moszkva elszántságát, hogy megtartsa Lengyelországban a kommunista hatalmat. Mérlegelhetett tehát egy olyan megegyezésre irányuló javaslatot, amely fokozatosan építené be a PSL-t az általuk létrehozandó hatalmi rendszerbe.

1946 elején a kommunisták azt a javaslatot tették Mikołajczykknak, hogy a választásokat „nem konfrontatív” módon szervezzék meg. Lényege egy közös választási blokk és a választásokra jogosult összes párt közös listájának létrehozása volt. A politikai megállapodás a mandátumok felülről történő elosztásán alapult volna. A kommunisták javaslata szerint a PSL a mandátumok 20 százalékát kapná meg, ugyanannyit, mint a kommunista PPR. De a kommunista javaslatok lényege az volt, hogy a nekik teljesen alárendelt és a PPR politikáját végrehajtó pártoknak is hasonló számú mandátum kiosztását javasolták: 20-20% a kommunistákat támogató PPS-nek, valamint 10% a kommunistabarát Demokrata Pártnak (Stronnictwo Demokratyczne – SD). Ezenkívül a kommunisták a Munkapártnak (Stronnictwo Pracy – SP) is 10%-ot ajánlottak fel, ahová szintén erőszakkal ültettek be egy erős, *de facto* diverzáns, a kommunisták parancsait végrehajtó képviselőcsoportot (véltetően e mandátumok közel fele is a PPR utasításait végrehajtó személyekhez kerülne). Így a kommunisták a parlamenti mandátumok 70-75 százalékos többségével rendelkezhetnének, a PSL pedig csak 20-25 százalékot kapna (beleszámítva az SP függetlenségi részét).

A lengyel körülményekhez képest ez komfortos helyzet lett volna számukra. Nem kellett volna meghamisítani a választásokat. Sztálin emberei legfeljebb megjegyzéseket kaptak volna a jaltai megállapodások késedelme és korrigálása miatt. A kommunisták ugyanis teljes dominanciát szereznének. Az engedelmes PSL-t pedig beillesztenék az új rendszerbe – ennek ára talán az lett volna, hogy engedélyezik további létüket.

Azonban Mikołajczyk nem azért küzdött, hogy beilleszkedjen a kommunista hatalmi rendszerbe, ő a társadalom valódi szabadságáért harcolt. „Védjük magunkat amennyire csak tudjuk, mert az egylistás választások a kapitulációt és a véget jelentenék” – írta Stefan Korboński.⁵⁰ Mikołajczyk egyértelműen elutasította a kommunisták javaslatait. Válaszul egy olyan egyezséget javasolt, amely a támogatottság tényleges arányára épült: 75%-ot kapna a PSL, a maradék a kommunistáké. Nyilvánvaló volt, hogy Sztálin emberei számára ez a javaslat elfogadhatatlan. Ám az indítvány maga kiváltotta Mikołajczyk munkatársainak kritikáját – azzal vádolták, hogy megsértette a demokratikus alapelveket.

⁵⁰ Stefan KORBOŃSKI: *W imieniu Kremla*, Warszawa, 2017, IPN.

A kommunisták az időhúzás új szakaszát kezdték meg. Az utolsó figyelemztetés az 1946 közepére szervezett és teljes mértékben meghamisított, ún. „háromigenes” népszavazás volt. A lengyelek tömegesen a PSL és a földalatti mozgalmak tanácsai szerint szavaztak. Ennek ellenére a kommunista blokk elsőprő győzelmét hirdették ki.

Az igazi parlamenti választások előtti népszavazás a választások meghamisításának főpróbája volt. A feltett három kérdés tartalmának nem volt különösebb jelentősége: úgy válogatták meg őket, hogy pozitív választ kényszerítsenek ki, ezzel bizonyítva a kommunisták állítólagos támogatottságát. Az 1946-os népszavazás eredményeinek meghamisítása felett egy speciális csoport őrködött, akiket Sztálin 1946. június 20-án küldött Varsóba, Aron Palkin ezredes parancsnoksága alatt, aki a szovjet Állambiztonsági Minisztérium okirathamisításával foglalkozó „D” osztályát vezette. Palkin és Szemjon Davidov ezredes, az Állambiztonsági Minisztérium (MGB) tanácsadója 1946. június 22-én tárgyalta meg Gomulkával és Bieruttal a népszavazás meghamisításának technikai részleteit. A művelet során az MGB tisztjei 5994 hamis jegyzőkönyvet készítettek, amelyek tartalmazták a választási körzetek összeszámolt szavazatait. Emellett 40 ezer választási biztos aláírását hamisították meg. A valós jegyzőkönyveket tartalmazó csomagokat Palkin és Davidov csoportjaihoz juttatták el a lengyel Közbiztonsági Minisztérium (MBP) funkcionáriusai Stanisław Radkiewicz miniszter személyes felügyelete alatt. Az ő feladata volt az eredeti jegyzőkönyvek helyett az új, meghamisítottak eljuttatása az Országos Választási Bizottságba.⁵¹

A társadalom hatalmas politikai érettséget mutatott: a szavazást a kommunizmus ellen vagy mellett történő népszavazásként kezelte. A PPR, a PPS és az SL a háromszoros „igen” szavazatra buzdított. A PSL főleg, hogy megkülönböztesse magát a kommunistáktól, arra kérte támogatóit, hogy az első kérdésre „nemmel” szavazzanak, a Szabadság és Függetlenség Egyletéhez (Zrzeszenie Wolność i Niezawisłość – WiN) kapcsolódó konspirációs függetlenségi közösségek arra, hogy az első két kérdésre szavazzanak „nemmel”, míg a fegyveres földalatti szervezetek többségében három „nem” szavazatra buzdítottak. A népszavazás évekkel később becsült eredményei azt mutatták, hogy a hatalmas rendőri és katonai erők mozgósítása, a polgárookra nehezedő nyomás és a megfélemlítési akciók ellenére a népesség legalább háromnegyede ellenezte a kommunisták és

⁵¹ A teljes terjedelmében közzétett riport elérhető többek között: In: Nikita PIETROW: *Wybory Palkina. Specgrupa czekistów z Moskwy sfalszowała w Polsce wyniki referendum z 1946 r. Wprost*, 2006. április 2., 13. sz.

szövetségeik blokkját. Ez is a PSL erejét támasztotta alá, bár az eredményeket meghamisították, majd bejelentették, hogy a résztvevők 68 százaléka három „igennel” szavazott.

A népszavazás valódi eredményei megmutatták a PPR vezetőinek a valós társadalmi hangulatot, és megerősítették, hogy a szabad választások nemcsak gyenge eredményt, hanem a kommunista blokk teljes vereségét jelentenék. Ez felgyorsította a döntést, hogy radikális módon leszámoljanak a társadalmi ellenállással és a Mikołajczyk-párti ellenzékkel.

1946 őszén kihirdették a választások időpontját 1947 januárjára. Ugyanakkor fokozódott a PSL aktivistáinak letartóztatása és üldöztetése. Az UB és PPR titkos egységei, akik alkalmanként partizánoknak adták ki magukat, aljas gyilkosságokat követtek el. Több tízezer embert tartóztattak le, tulajdonaikat lefoglalták. Felszámolták a PSL járási szervezeteit, ami lehetetlenné tette számukra a választásokon való részvételt. Politikai kirakatpereket rendeztek, PSL-tagokat vádoltak meg a fegyveres földalatti mozgalmak támogatásával. Az UB, valamint a Belbiztonsági Hadtest (Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego – KBW) és a hadsereg által létrehozott védelmi-propaganda csoportok széles körű propaganda- és indoktrinációs gépezetet indítottak be, amivel a népességet közvetlen elnyomás alá vetették. A kommunisták saját embereiket és ügynökeiket ültették a választási bizottságokba, a PSL tagjait eltávolították a bizottságokból, és a választási listákról is kihúzták őket, a PSL listáinak jelentős részét pedig érvénytelenítették.⁵² Megosztottságot generáltak magában a pártban is. Politikai kirakatpereket kezdtek szervezni, amelyekben PSL-aktivistákat is elítéltek. Tették mindezt a Vörös Hadsereg és az NKVD lengyelországi jelenléte, valamint a kommunistáknak alárendelt fegyveres alakulatok intenzív tevékenysége mellett.

1946. december 4-én Bierut az MGB tanácsadójának lengyelországi vezetőjével folytatott tárgyalása során újabb szovjet segítséget kért a parlamenti választások meghamisításához. Ezért 1947. január 10-én Sztálin újból Varsóba küldte Palkin csoportját. A lengyel „választásokról” közölt részletes jelentésben beszámoltak arról, hogy ez alkalommal a hamisítások fő terhé a lengyel kommunisták által kijelölt emberek vették magukra, Palkin csoportjának technikai felügyelete és támogatása mellett. „A teljes konspiráció megőrzése érdekében Bierut a PPR vezetőségével együtt elrendelte a további intézkedéseket, melyek alapján egyes körzetekben kicserélték a választói

⁵² Magyarul lásd még Marcin BUKALA: *Meghamisított győzelem. Az 1947. január 19-i lengyel szejm választások a rzeszówi vajdaságban*. Betekintő, 2017/2. sz. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2017_2_bukala.pdf (Utolsó letöltés: 2018. 06. 26.)

urnákat, választási cédulákat dobáltak bele, és azokban a bizottságokban, ahol Mikołajczyk pártja nem delegált bizottsági tagokat, két példányban készítették el a jegyzőkönyveket úgy, hogy az egyikben nem szerepelhettek számadatok. A számok nélküli jegyzőkönyveket ezután a PPR három tagja kapta meg, hogy a megfelelő adatokat beírassák” – számoltak be az eseményekről.⁵³

Több ezer új, hamis választási jegyzőkönyvet készítettek. Az eredeti jegyzőkönyveket megsemmisítették. A lengyel és a szovjet levéltárak anyagai alapján megfelelő ismeretekkel rendelkezünk az 1947-es választási csalások előkészületeiről és a hamisítási folyamatokról. A PSL vezetősége már 1946. december 18-án egy terjedelmes memorandumot juttatott el a jaltai egyezmény aláíróihoz Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és a Szovjetunió varsói nagykövetségére. A dokumentum bemutatta, hogy a kommunistáknak alárendelt elnyomó erők milyen hatalmas mértékű előkészületeket végeztek, hogy megakadályozzák a társadalmat valós választói joguk érvényesítésében. A PSL 1947. január 18-án nyújtotta be a következő, hasonló jellegű dokumentumot.⁵⁴

1947 elején a kommunisták eddigi brutális erőpolitikája elérte sikerei csúcát. Az 1947. január 19-én, az elnyomás és terror légkörében megtartott parlamenti választásokat a választási bizottságok minden szintjén meghamisították. A kihirdetett eredményeknek semmi közük nem volt a valósághoz. Bejelentették a demokratikus blokk (PPR, PPS, SL és SD) nagyarányú győzelmét: állítólag a szavazatok több mint 80%-át nyerték el. A hivatalos adatok szerint a szavazóknak csak 10,3%-a szavazott a PSL-re.

A PSL tájékoztató kampánya a választások meghamisításáról még a nemzetközi politikában sem hozott eredményeket. Legfeljebb alátámasztotta az érlelődő változást az Egyesült Államok Szovjetunióval kapcsolatos politikájában. 1947 tavaszán Truman elnök meghirdette az ún. feltartóztatás doktrínáját. Ennek megalkotója George Kennan volt, aki kiemelte, hogy a szovjet politika kulisszáit a lengyel tapasztalatok megfigyelésével értette meg, látva, hogyan viszonyul a Szovjetunió Lengyelországhoz – főleg a varsói felkeléssel kapcsolatban.⁵⁵

A kommunisták által végrehajtott szavazathamisításokról az Egyesült Államok és Nagy-Britannia lengyelországi diplomáciai képviselői is ki-

⁵³ Idézi Nikita PIETROW: *Sztuka wygrywania wyborów*. Karta, 1996/18, 126.

⁵⁴ Mindkét dokumentum teljes terjedelmében megjelent az alábbi kötetekben: *Dokumenty fałszerstw wyborczych w Polsce w roku 1947*. Szerk.: Mieczysław ADAMCZYK – Janusz GMITRUK. T. I. Warszawa, 2000. T. II. Warszawa, 2002, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego.

⁵⁵ Lásd Janusz Zawodny interjút George Kennannal 1972. május 30-án. *Międzynarodowe aspekty...* i. m. 396., 401., 403.

fejtették véleményüket, mindkét állam nagykövete tájékoztatta kormányát a választások meghamisításáról, és közbenjárásukat kérte a választások érvénytelenítése érdekében. Az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában megjelentek olyan vélekedések, amelyek követelték a diplomáciai kapcsolatok megszakítását Lengyelországgal vagy a lengyelországi meghamisított választások ügyének megtárgyalását az ENSZ Biztonsági Tanácsa előtt. Ennek ellenére 1947. január 28-án az USA külügyminisztériuma, majd 1947. február 3-án Nagy-Britannia Képviselőháza csak egy nyilatkozatot adott ki, amely megállapította, hogy a választások nem voltak demokratikusak, és a korábbi nemzetközi egyezmények megszegését jelentették. Azonban sem az USA, sem a brit kormány *nem tett lépéseket a nemzetközi szintén a lengyelországi választások érvénytelenítésének ügyében.*⁵⁶

A meghamisított választásokat követő hónapok a hatalmi struktúrákat betöltő kommunisták diadalittas időszakát jelentették. A biztonsági szolgálatok újabb koncepciós perek előkészítésén dolgoztak. A terror és a megfélemlítés politikája a szovjet hatalom által támogatott hatóságok erődemonstrációival vegyült. Mikołajczykot és munkatársait egyre gyakrabban figyelmeztették a tervezett letartóztatásokról és koncepciós perekről. Moszkvában azt tervezték, hogy „hazaárulással” vádolják meg Mikołajczykot és azokat a közeli munkatársait, akik nem akarták magukat alárendelni a kommunistáknak. A kommunisták egyre nyíltabban mondták és demonstrálták, hogy a független ellenzéknek nem lesz helye az általuk irányított államban. A megfélemlítés meghozta az eredményt. „Megállapíthatjuk, hogy a jelenlegi helyzetben a PSL legfőbb vezetői mély válságon mennek keresztül” – számolt be a biztonsági szolgálat egyik ügynöke, aki a PSL vezetőinek megfigyelését végezte. Majd hozzáfűzte: „A PSL megjelenése óta a párt főtítkársága még soha nem keltett olyan benyomást, mint most, minden megnyilvánulásukban tisztán látható a párt folyamatos erkölcsi romlása – eluralkodott rajtuk a következményektől és a jövő bizonytalanságától való félelem, és az örült hit egy új háborúban, amely szerintük mindent megváltoztat.”⁵⁷

Ilyen közhangulatban vette igénybe Mikołajczyk az amerikai követség munkatársainak segítségét, majd 1947. október 21-én titokban – örökre – elhagyta az országot. A lengyelek kommunistaellenes ellenzékének vezére az Egyesült Államokban telepedett le, többé semmilyen politikai szerepet

⁵⁶ Czesław Osękowski: *Wybory do sejmu z 19 stycznia 1947 roku w Polsce*. Poznań, 2000, Wydawnictwo Poznańskie, 158.

⁵⁷ „Kmicic” informátor 1947. augusztus 15-i beszámolóját lásd In: *Stanisław Mikołajczyk w dokumentach...* i. m. 59–60.

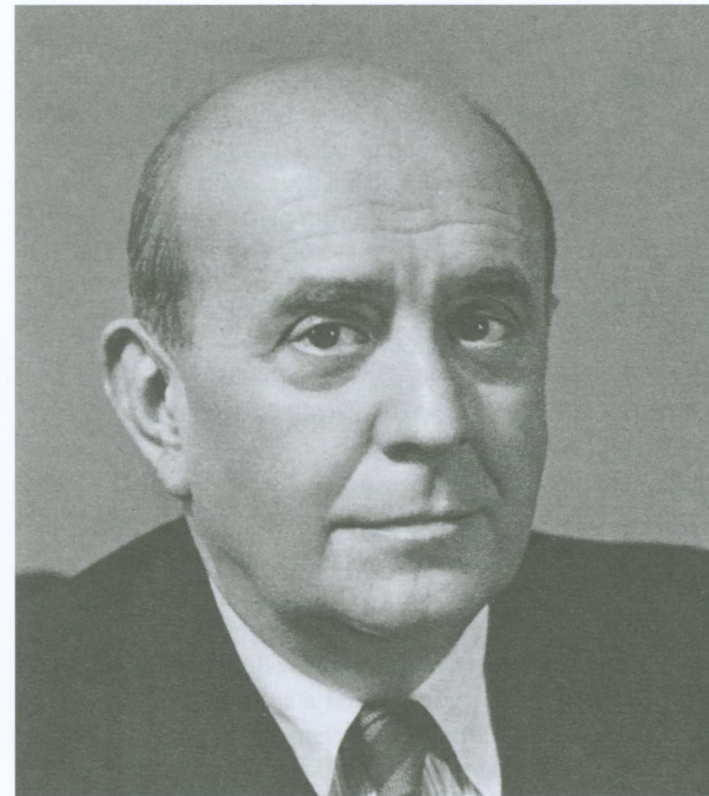
nem játszott. 1966-ban hunyt el Washingtonban, hamvait a rendszerváltás után, 2000-ben szállították haza, és Poznańban temették el.

Ilyen szomorúan végződött a miniszterelnök lengyelországi missziója. Az a misszió, amely határozottan bizonyította, hogy minden Sztálin követeléseinek engedményeket tevő politika kudarcra ítélt. Moszkva nemzetek leigázására törekvő birodalmi politikájának eltökéltsége miatt Mikołajczyk abbéli kísérlete, hogy kiutat találjon Lengyelország számára a Szovjetunió teljes uralma alól, szükségszerűen és kezdettől fogva valódi „lehetetlen küldetésnek” bizonyult.

Fordította: Borzon Daniel

Jiří Kocian

JAN MASARYK HALÁLA



A haláláról sokan azt írták, hogy az öngyilkosság volt, de az utóbbi években „alkertelen” volt, viszont az önkéntes állami megalkodás után diplomáciai pályára lépett, amelyből már maradt elég sok napja. Nem volt semmi tekintélytől féltés a csehszlovák korszakban és az 1938. évi októberi német megszállás után mindenütt kompromisszummentes alapállással állt ki. Vagyis azonos az

¹ Jan Masaryk haláláról Lukáš Nešpor könyve címszóval szól. Jan Masaryk a csehszlovákia első miniszterelnöke volt, aki lepergetést az oroszok és németek közötti erőviszonyok miatt vállalt. Masaryk a csehszlovákia első miniszterelnöke volt, aki lepergetést az oroszok és németek közötti erőviszonyok miatt vállalt. Masaryk a csehszlovákia első miniszterelnöke volt, aki lepergetést az oroszok és németek közötti erőviszonyok miatt vállalt.

...a csehszlovákia első miniszterelnöke volt, aki lepergetést az oroszok és németek közötti erőviszonyok miatt vállalt. Masaryk a csehszlovákia első miniszterelnöke volt, aki lepergetést az oroszok és németek közötti erőviszonyok miatt vállalt. Masaryk a csehszlovákia első miniszterelnöke volt, aki lepergetést az oroszok és németek közötti erőviszonyok miatt vállalt.

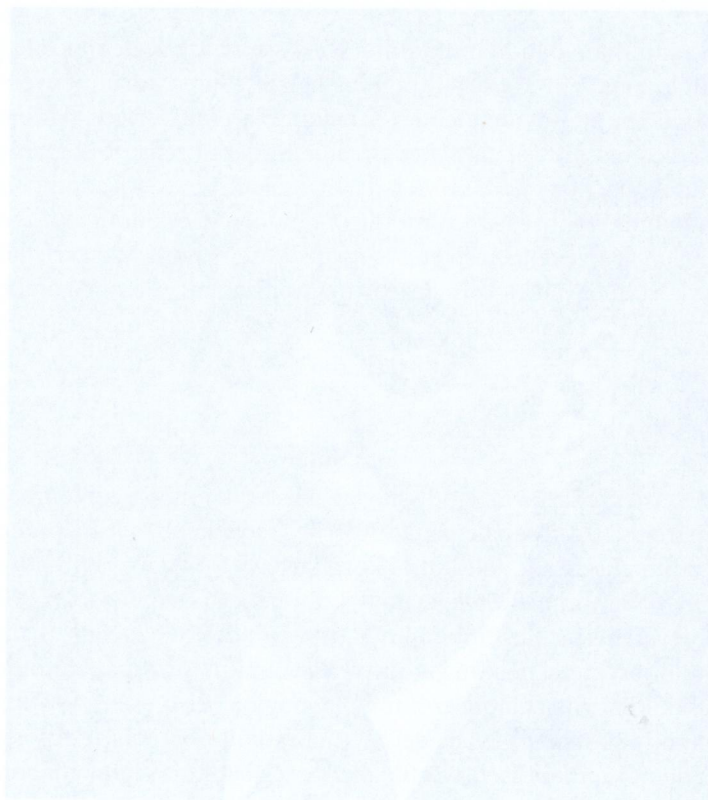
A megkezdett választások követő hónapok a hatalmi struktúrát betöltő kommunisták diadalmas korszakát jelentették. A biztonsági szolgálatok újabb koncepciók perkeit előkészítésben dolgoztak. A terror és a megfélemlítés politikája a szovjet hatáskör alatt támogatott hatóságok erődemonsztrációival végződött. Mikolajczykot és munkatársait egyre gyakrabban figyelmeztették a tervezett letartóztatásokra és koncepciók perkeire. Masarykban azt tervezték, hogy „hamarosan” rádőlnek meg Mikolajczykot és azokat a közeli munkatársait, akik nem tartották magukat alárendelt a kommunizmusnak. A kommunisták egyre nyitottabbá mondták és demobilizálták, hogy a független ellenzéknek nem lesz helye az általuk irányított országban. A megfélemlítés magában az eredményt. „Megállapítottuk, hogy a jelenlegi helyzetben a PSL legfőbb vezetői már válságban vannak keresztül” – számolt be a biztonsági szolgálat egyik főnöke, aki a PSL vezetőinek megfigyelését végezte. Majd hozzáfűzte: „A PSL megkezdte a párt föltámasztása még soha nem látott olyan benyomással, mint most, minden megfigyelésükben látni lehet a párt folyamatos erőfeszítéseit a hatalom elmozdítására, és az ország egy új népszerűségi szintre emelésére.”

Hosszú távú megfigyelés után igyekeztek kideríteni az amerikai követség vezetőjének, hogy a párt vezetői 1947. október 21-én titokban – önként – elhagyták az országot. A lengyel kommunistaellenes ellenzéknek vezetője az Egyesült Államokba települt le, ahol az amerikai politikai szerepet

² Jan Masaryk haláláról Lukáš Nešpor könyve címszóval szól. Jan Masaryk a csehszlovákia első miniszterelnöke volt, aki lepergetést az oroszok és németek közötti erőviszonyok miatt vállalt.

³ Jan Masaryk haláláról Lukáš Nešpor könyve címszóval szól. Jan Masaryk a csehszlovákia első miniszterelnöke volt, aki lepergetést az oroszok és németek közötti erőviszonyok miatt vállalt.

JAN MASARYK HALÁLA



Jan Masaryk portréja
(Ministerstvo zahraničních vecí České republiky, Csehország)
(https://www.mzv.cz/jnp/cz/zahranicni_vztahy/verejna_diplomacie/kultura_a_skolstvi/pripad_umrti_jana_masaryka_v_rakouskem.html)

E tanulmányban bemutatom a jeles csehszlovák demokrata politikus és diplomata, Jan Masaryk tragikus halálesetének körülményeit és politikai kontextusát. Röviden felidézek néhány, Jan Masaryk eddig tisztázatlan halálesetének vizsgálatával kapcsolatos kérdést. Ezt a körülhatárolást az a tény indokolja, hogy a Masaryk halálának okaihoz vezető eddigi magyarázatok túlnyomó többsége még mindig a rendőrségi és bűnügyi vizsgálatok prizmáján át érzékeli az esetet. Meggyőződésem, hogy Masaryk halála okainak és körülményeinek komplexebb magyarázatára, valamint annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy kinek kedvezett az ő halála, még várni kell.

JAN MASARYK – ÉLETRAJZI PORTRÉ

Az első csehszlovák elnök fia, Jan Masaryk (1886. szeptember 14. – 1948. március 10.) korának valószínűleg legkedveltebb és legnépszerűbb 20. századi csehszlovák politikusi közé tartozott. Hazai és külföldi népszerűségét, valamint azt a tényt, hogy kora ismert személyiségei közé tartozott, közvetlensége, az emberekhez fűződő pozitív, szociális, vallási vagy faji különbségtétel nélküli viszonya, illetve humanizmusa váltotta ki.¹ Ugyancsak közrejátszhatott az a tény is, hogy az első csehszlovák köztársasági elnök – közismert és elismert demokratikus politikus, jelentős gondolkodó, a demokratikus csehszlovák állam megalapítója – családjából származott.

A tekintélyes politikus fia jelentős művészi hajlammal rendelkezett, kezdetben „sikertelen” volt, viszont az önálló állam megalakulása után diplomáciai pályára lépett, melyhez hű maradt élete utolsó napjáig. Nemzetközi tekintélyét főleg a csehszlovák krízis és az 1938. évi őszi müncheni történetek után tanúsított kompromisszummentes alapállásával, majd a második világháború időszakában kifejtett aktivitásával vívta ki. Vagyis azokban az

¹ Karel Kaplan történész Lubomír Boháč könyvéhez írt előszavában említi, hogy Jan Masarykot a nyilvánosság népi politikai személyiségnek tekintette, aki képes nézeteit az egyszerű emberek számára érthetően kifejezni, sőt gyakran humorral fűszerezni is. A polgárookra úgyszintén hatott természetes egyszerűsége és egyénisége. Ráadásul a Masaryk politikai karakterére jellemző tulajdonságok között első helyen szerepelt a demokrácia, a szabadság tisztelete és a hazaszeretet. Lubomír BOHÁČ: *Jak to nebylo*. Praha, 2006, Academia, 17.

években, amikor a Csehszlovák Köztársaságot szétverték, majd hamarosan felszámolták, és nemzetei hat éven keresztül éltek kiszolgáltatva a német megszállásnak és agressziónak. Ennek a magatartásának köszönhetően Jan Masaryk tulajdonképpen legendává vált, aki a cseheknek és szlovákoknak az erőszakkal szembeni ellenállást jelképezte, a szabadság és demokrácia utáni vágyaikat szimbolizálta.²

Jan Masaryk a nácik által leigázott hazáját a londoni BBC stúdiójából gyakran sugárzott, a hallgatóság körében nagy visszhangot kiváltó rádióbeszédeiben bátorította. Ezekben gyakran hangsúlyozta, hogy a csehszlovákok is fegyverrel a kezükben csatlakoztak a szabadságért és demokráciáért folytatott küzdelembe. 1939 végén egyik beszédében a következőket mondta: „Köztünk és a náciizmus között áthidalhatatlan szakadék tátong. A nácik bemocskolták és megsértették az emberiség nemes fogalmát, önmagukat vadállatokká silányították, szomszédaikból rabszolgákat csináltak vagy készülnek csinálni. Mi továbbra is emberek maradunk, és ezért harcolunk.”³

Megállapítható, hogy Jan Masaryk szakmai és magánéleti pályájának sorsdöntő fejezete 1940 júliusában indult. Ekkor nevezték ki Londonban a csehszlovák ideiglenes (emigrációs) kormány külügyminiszterének. Egy évvel később, az 1941-es rendes kormányban is ezt a pozíciót tartotta meg. Ebben bizonyára szerepet játszottak Masaryk brit politikai kapcsolatai és Beneš elnök politikájának támogatása is.⁴ Az emigrációban bekapcsolódott a lengyel emigrációs kormánnyal folytatott, egy lehetséges közös konföderációról szóló tárgyalásokba. 1943 decemberében üdvözölte a Szovjetunióval kötött szövetségi szerződést.⁵ 1945 márciusában részt vett Moszkvában azokon az egyeztetéseken, melyek a Csehek és Szlovákok Nemzeti Frontja Első Kormányának összetételéről és programjáról folytak. Ő itt újból a külügyminiszteri posztot foglalta el. 1945. április elején San Franciscóba repült, ahol 1945 áprilisa és júniusa között zajlott az ENSZ alakuló közgyűlése, melyen 1945. június 26-án a Csehszlovák Köztársaság kormányának nevében ő írta alá az ENSZ Chartáját.

A második világháború idején Jan Masaryk – egyes politikustársai szerint – azonban inkább Beneš elnök külpolitikai koncepciójának lojális végrehajtója volt, mintsem a csehszlovák külpolitika tényleges alakítója.

² Pavel KOTASÍK – Michal KOLAŘ: *Jan Masaryk. Pravdivý příběh*. Praha, 2000, Mladá fronta, 126–140., 156–162.

³ Jan MASARYK: *Proč bojujeme!* In: *Jan Masaryk a československá zahraniční politika*. Red.: Alexandr ORT – Antonín SEIFERT – Karel KRÁTKÝ. Praha, 1991, Tippa, 78.

⁴ KOTASÍK–KOLAŘ: i. m. 156–162.

⁵ Ivan BROŽ: *Diplomat veselí myslí a smutné duše*. Praha, 2000, Futura, 168–194.

Dr. Eduard Táborský véleménye szerint, aki 1938–1945 között volt Beneš elnök személyi titkára, állítólag Beneš elnök nem sokra becsülte Jan Masaryk külügyminiszteri képességeit. Táborský hangsúlyozta, hogy a háború alatt a fő külpolitikai irányvonalat Beneš határozta meg.⁶

Hasonló volt a helyzet 1945 után is, amikor a Nemzeti Front háború utáni első kormányaiban a hazai kommunisták domináltak. Akkor is szemrehányást tettek Jan Masaryknak, hogy Csehszlovákia háború utáni irányultságában a Szovjetunióval történő szövetségi együttműködés tekintetében tartózkodóan lépett fel a nemzetközi porondon.

Köztudott, hogy az 1945. március végén Moszkvában zajló, a háború utáni első csehszlovák kormány összetételéről folytatott egyeztetéseken a kommunisták Jan Masaryk mint javasolt külügyminiszter ellen fenntartásokat fogalmaztak meg. E kételyek mélyen a két háború közötti köztársaság idejében gyökereztek, és színes mítoszokkal voltak kapcsolatban, melyekkel a kommunisták igyekeztek elhomályosítani Masaryk édesapja személyiségét. A kommunisták például T. G. Masaryknak tulajdonították azt az abszurd állítást, hogy „Masaryk a munkások közé lövetett”.⁷ A kommunisták Jan Masarykról alkotott véleménye – melyet a személyes tapasztalatok helyett inkább az ideológiai nézőpont határozott meg – még a háború végén is gyakran felszínes volt.

Ezért várta Jan Masarykot 1945 márciusában megsemmisítő kritika a csehszlovák kommunisták részéről. A kommunisták kritikai panaszainak és a bizalmatlanság elemeinek többségét csak a Masaryk és Klement Gottwald kommunista vezető közötti, 1945. március 21-én Moszkvában lezajlott személyes megbeszélés alkalmával sikerült felszámolni. A megbeszélés során Gottwald először Jan Masaryk háborús politikájának a Szovjetunió irányába mutató elégtelen kötődését róta fel, amiért szerintük Masaryk mint a csehszlovák külpolitika nyugati orientációjú képviselője volt a felelős. A találkozó alapvető és minden bizonnyal meghatározó momentuma a háború utáni Csehszlovákia külpolitikájának a szovjet politikához történő feltétlen igazodás szükségszerűségét taglaló pontja volt. Masaryk biztosította Gottwaldot, hogy rég meg van győződve arról, hogy „a szovjetekkel való legszorosabb külpolitikai együttműködésnek kell képeznie a jövő megváltoztathatatlan alapkövét”.⁸

⁶ Eduard TÁBORSKÝ: *Prezident Beneš mezi Západem a Východem*. Praha, 1993, Mladá fronta, 47., 229.

⁷ KOTASÍK–KOLAŘ: i. m. 218.

⁸ Vö. Masaryk miniszter Gottwald képviselővel folytatott beszélgetésének feljegyzése. In: Karel KAPLAN: *První poválečná vláda. Komentované dokumenty. Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, Sv. 5.*, Praha, 1993, 2. sz. melléklet, 109–113.; vö. még KOTASÍK–KOLAŘ: i. m. 216–226.

Jan Masaryk továbbra is külügyminiszter maradt az új kormányban. Egyrészt azért, mert Beneš elnök ezt javasolta, másrészt a szovjetekkel történő konzultáció után ezt a kommunisták is egyhangúlag elfogadták.

1946-ban, az új külpolitikai vonalvezetés szellemében, Jan Masaryk miniszterként vezette a csehszlovák delegációt a júliustól októberig tartó párizsi békekonferencián. Ugyanakkor fennmaradtak tanúvallomások, melyek szerint Jan Masaryk megőrizte józan ítélőképességét és demokratikus politikusi alapállását. A Marshall-tervben való csehszlovák részvétel visszautasításáról folyó, 1947-es júliusi moszkvai tárgyalásokon Masaryk ellentmondott Sztálinnak, majd elmagyarázta neki, hogy a csehszlovák részvétel a Marshall-tervről szóló párizsi tárgyalásokon nem irányul a Szovjetunió ellen, és csak az ország gazdasági szükségletei motiválják. Az 1947-es júliusi moszkvai találkozó egyik résztvevője, a kormányban a Csehszlovák Nemzeti Szocialista Pártot képviselő Prokop Drtina igazságügyi miniszter, emlékirataiban tisztességesnek és nyitottnak értékelte Masaryk fellépését a Sztálinnal folyó vitában. Elmondta, hogy Jan Masaryk „nagyon jól beszélt”.⁹ Prágába visszatérve Jan Masaryk nem leplezte közvetlen munkatársai körében a szovjet hatalmi ambíciók felett érzett felháborodását – Sztálin hírhedt diktátumáról volt szó, miszerint a csehszlovák kormány haladéktalanul lépjen vissza a Marshall-tervről szóló tárgyalásoktól. Masaryk ugyancsak tudatában volt személyes kudarcának is, mikor végül engedett Sztálinnak. A Prágába visszatérő csehszlovák kormánydelegáció nyilatkozataiban támogatta a kormány hivatalos álláspontját, mely szerint a csehszlovák részvétel elutasítása a Marshall-tervben helyes döntés volt, és a Szovjetunióval való szövetség szellemében történt.

Masaryknak a szovjet külpolitikát támogató lépése negatív szerepet játszott 1945 után a Csehszlovákia és USA közötti kapcsolatok alakulásában is. A kiterjedt gazdasági segítség, amelyet az Egyesült Államok 1945 után Csehszlovákiának nyújtott, 1946 nyaráig eredményes volt annak ellenére is, hogy az USA ezt a segítséget az államosítással sújtott amerikai polgárok kártalanítására is fordíthatta volna. Az addig folyósított kölcsönök, valamint az újabb pénzügyi segélyekről szóló tárgyalások 1946 szeptemberében megszakadtak. Közvetlen kiváltó oka a csehszlovák delegációnak a már említett párizsi békekonferencián való fellépése volt. A csehszlovák delegáció egy része, Jan Masaryk vezetésével, világosan megtapsolta az Európával szembeni amerikai gazdaságpolitikának címzett szovjet kritikát.

⁹ Vö. Prokop DRTINA: Československo můj osud. Kniha života českého demokrata 20. století. Sv. II. Kn. 2: Rok 1947–únor 1948., Praha, 1992, Melantrich, 334.; vö. még KOTASÍK–KOLAŘ: i. m. 269–279.

Ennek persze hamarosan meglettek a következményei az amerikai hitelek befagyasztása és az újabb gazdasági tárgyalások leállítása formájában.¹⁰ Jan Masaryknak mint ismert és nyugatorientált diplomatának egyre jobban csökkent a presztízse, amit Masaryk a maga módján nehezen viselt el. Hazájában persze továbbra is a népszerű „Masaryk Jancsi” maradt. Végtelenül kedvelték derűs kedélyéért, velős humoráért és elfogulatlanságáért.

1947 végén, a növekvő társadalmi elégedetlenségek idején kezdte mérlegelni a szociáldemokraták támogatásával megvalósuló esetleges jelöltségét az elnöki hivatalba. Egyidejűleg azt is fontolóra vette, hogy a szociáldemokraták jelöltjeként induljon a közelgő háború utáni második parlamenti választásokon. Masaryknak e tervére más politikai pártok is reflektáltak. Annak indítványozása, hogy Jan Masaryk az 1948-ban Csehszlovákiában közelgő háború utáni második parlamenti választásokon a szociáldemokraták választási listáján induljon, Beneš elnök világos politikai szándéka volt.

Beneš elképzelése szerint Masaryknak a szociáldemokraták listáján történő jelölése csillapíthatta volna a viharos belpolitikai helyzetet. Egyúttal a szociáldemokraták támogatása Masaryk elnökké választásában gyengíthette a kommunisták esélyeit saját emberük beültetésére az elnöki hivatalba. Ezzel a politikai szándékkal nem értett egyet a Csehszlovák Nemzeti Szocialista Párt (Beneš pártja) vezetése. Attól tartottak, hogy Masaryk jelölése a bal oldalon tovább erősítené a kommunisták befolyását. Ráadásul Petr Zenkel, a háború utáni Csehszlovák Nemzeti Szocialista Párt elnöke is fontolgatta az államfői poszt megszerzését.¹¹

Jan Masaryk a nyilvánosság előtt annyira népszerű volt, hogy elnökjelöltségének gondolata nem zárta ki, hogy a „nép” új államfőnek fogadná el őt. A kérdés természetesen az maradt, hogy Masaryk miként birkózott volna meg az elnöki feladattal, vajon azok elvárásai szerint cselekedett volna-e, akik őt ehhez a szerephez hozzásegítették. Némely kortársa szerint Jan Masaryk kedélyessége és jókedve látszólagos volt, mert a lelke mélyén boldogtalanság rejtett. Egy melankolikus személyiség volt, aki mindinkább

¹⁰ A Csehszlovákiának nyújtott amerikai kölcsönök és hitelek befagyasztásának okaival és körülményeivel részletesen foglalkozik Vít Smetana történész. Vö. Vít SMETANA: Ani vojna, ani mír. Velmoci, Československo a střední Evropa v sedmi dramatech na prahu druhé světové a studené války. Praha, 2016, Nakladatelství Lidové noviny, 429–435.

¹¹ Vö. DRTINA: i. m. 463–470. Az utódlás kérdése Beneš elnök látható meggyengülése idején, 1947–1948 fordulóján, a hazai politikai körökben aktuális témaként rezonált. Ezért nem volt meglepő, hogy dr. Beneš után az utódlás kérdésében a leggyakrabban elhangzó név Jan Masaryké volt, aki hosszú ideje állt közel Benešhez, és bizonyára közeli személyes kapcsolat állt fenn a két férfi között még T. G. Masaryk elnöksége idejéből. Vö. KOTASÍK–KOLAŘ: i. m. 288–297.

önmagába zárkozott. Eduard Táborský szerint, Benešről és saját apjától eltérően, Masaryk nem volt szisztematikusan gondolkodó és dolgozó személy.¹²

A Masaryk lehetséges elnökjelöltségével összefüggésben álló felvetések persze nem 1948-ban jelentek meg először. Már a 30-as évek első felében – amikor még az apja, T. G. Masaryk volt az elnök, és súlyosan lebetegedett – már beszéltek az ő lehetséges jelöltségéről. Majd a második világháború éveiben Beneš elnök az USA-ba indulása előtt, 1943 májusában foglalta végrendeletébe, hogy Jan Masarykot ajánlja utódjául. Beneš elnök hasonló kiegészítést csatolt végrendeletéhez 1945 márciusában is, a Szovjetunióba tartó második útja előtt.¹³

Így Jan Masaryk – 1948 elején – minden bizonnyal nehéz dilemma előtt állt. Kudarcot vallott külpolitikai víziója a Nyugattal megőrizendő együttműködésről, és egyúttal a pártok feletti apolitikus miniszterből a közélet angazsált szereplőjévé változott.

Jan Masaryk ekkor kezdett szignifikánsan megjelenni a hazai színtéren. Beszédeiben leendő államférfiként és nem csak külügyminiszterként szólt meg. Ismert az 1948 januárjában, a Masaryk Egyetem díszdoktorává avatásakor megtartott beszéde, amelyben utoljára nyíltan és kritikusan mondott véleményt a fennálló politikai viszonyokról.¹⁴

1948. február 20-án Jan Masaryk nem csatlakozott a tizenkét demokratikus miniszter lemondásához. Néhány kortársa szerint a lemondást nem tartotta átgondolt lépésnek.¹⁵ Másrészt Masaryk nyilvánvalóan készen állt, hogy benyújtsa lemondását Beneš elnök esetleges távozását követően. Beneš még 1948. február 25-én is fontolgatta távozását, hogy ezzel nyilvánítsa ki elvi egyet nem értését a kommunisták kényszerével, hogy elfogadja a miniszterek lemondását, s ezzel Gottwaldnak lehetővé tegye a kormány átalakítását, a lemondott nem kommunista miniszterek helyeinek kommunistákkal való feltöltését.¹⁶

Végül – egyes történészek szerint – Jan Masaryk pragmatikus okokból és saját politikai jövőjének mérlegelése alapján maradt a Gottwald-kormány tagja. Egyes visszaemlékezők szerint Jan Masaryk e magatartását Beneš elnök iránti lojalitásának megőrzésével indokolta, bár vannak tanúvallomások, melyek szerint a beteg elnök Masaryk esetleges lemondásának kérdésében 1948 februárjában közvetlenül nem foglalt állást. Jan Masaryk minden bizonnyal abból a feltevésből indult ki, hogy az új kormány

minisztereként útját állhatja az újabb politikai erőszak eszkalációjának. A kommunisták Masaryknak ezt a magatartását alaposan kihasználták saját hasznukra. Masaryknak ez a lépése vezetett a külföldi és hazai nyilvánosság összehívásához is. Ugyanakkor Jan Masaryk a kialakult új viszonyok között nem tudott cselekedni, és nem is keltett illúziókat.¹⁷

Mint arról már szó esett, az 1948-as februári csehszlovák krízis idején Jan Masaryk miniszter nem mondott le a Gottwald-kormány többi nem kommunista minisztereivel együtt. Tartott attól, mint megállapította, hogy a kommunisták szerzik meg a külügyi tárcát. Kifelé konstruktívan lépett fel az új helyzettel szemben. Ismert például az a fénykép, amelyen Masaryk a kommunista Népi Milícia szemlén látható Prágában 1948. február 28-án. Tett néhány kormánypárti nyilatkozatot is. Ám magánéletében gondterhelt volt, és újabb emigrációba vonuláson töprengett. E nehéz pillanatokban Jan Masaryk újra felidézte az Edvard Beneš elnöknek tett hűségesküjét, amelyet még apjának tett 1937-ben. A Beneš elnökkel 1948. március 6-án Sezimovo Ústíban folytatott utolsó magánbeszélgetésen, a fennmaradt vallomások szerint, a két politikus már nem értett egyet.

Dr. Lumír Soukup, Masaryk miniszter három személyi titkára közül az egyik, azt feltételezte, hogy a kommunisták különös nyilatkozatai, melyekben 1948 februárjában visszaéltek Masaryk nevével, fokozták depresszióját, és már 1948. február végén szűk munkatársi körben lehetséges öngyilkossági szándékáról beszélt. Utolsó cselekedetei egyikeként részt vett 1948. március 7-én a Tomáš Garrigue Masaryk születésének évfordulója alkalmából az Óváros téren rendezett Sokol egyesületek nagy szemlén. Ugyanazon nap esti órákban utoljára látogatott apja sírjához Lányba.

1948. március 8-án Jan Masaryk a Nemzeti Színházban a Tomáš Garrigue Masaryk tiszteletére rendezett emlékestén vett részt. Március 9-én jelen volt az új lengyel nagykövet audienciáján Beneš elnök villájában, Sezimovo Ústíban. Itt állítólag megtárgyalt néhány dolgot az elnökkel „a magányról” – valószínűleg beszéltek Masaryk szóba jöhető emigrációjáról, amit jegyesével, Marcia Davenporttal együtt fontolgattak. Beneš villáját a kommunisták lehallgatták, ahogyan a Černín-palotát is, aminek mindketten tudatában voltak. Kettejük megbeszélése után, a szemtanúk szerint, Jan Masaryk jókedvű volt, míg az elnök kevésbé. Ebből arra lehet következtetni, hogy az elnök állítólag engedélyezte az emigrációt Masaryknak, azzal a félelemmel, hogy a titkosrendőrség „megsejti” és cselekedni fog. Ezután Jan Masaryk visszatért Prágába, hogy előkészítse beszédét. Ekkor a Külügyminisztérium épületében, a Černín-palotában lévő lakásában tartózkodott.

¹² TÁBORSKÝ: i. m. 226–227.

¹³ Vö. KOTASÍK–KOLAŘ: i. m. 294.; TÁBORSKÝ: i. m. 225–226.

¹⁴ Vö. KOTASÍK–KOLAŘ: i. m. 295–296.

¹⁵ Vö. Karel KAPLAN: *Pět kapitol o únoru*. Brno, 1997, Doplněk, 316.

¹⁶ Uo. 506.

¹⁷ Vö. KOTASÍK–KOLAŘ: i. m. 306–307.

1948. március 9-én, délután öt órakor dr. Jiří Špaček, Masaryk első titkára, a londoni követség látogatóját, dr. Kavant kísérte, aki valamivel több mint húsz percig maradt. Masaryk minisztert megörvendeztette a követ közlése, miszerint a nyugati újságírók a bolsevik kormányban való részvételét a megmaradt demokrácia bizonyos jelzésének látják Csehszlovákiában. Bohumil Příhoda komornik este nyolc óra előtt vitte a vacsoráját, melyet elfogyasztott. Majd, a tanúvallomások szerint, ezt követően az új kormányt bemutató parlamenti beszédén dolgozott, és a lakásban egyedül maradt. Antonín Sum vallomása szerint Jan Masaryk az utolsó napokban rossz alvásra panaszkodott. Ezért dr. Oskar Klinger orvos javaslatára úgy döntött, hogy 1948. március 10-én, az új kormány parlamenti bemutatása után Prágából tizennégy napos gyógykúrára távozik.

1948. március 10-én kora reggel Jan Masaryk külügyminisztert holtan találták a lakása fürdőszobájának udvar felé nyíló ablaka alatt. A szemtanúk szerint a helyiségben rendetlenség volt, a hálószobából származó párnák szétszórta hevertek, melyek közül egy a kiengedett kádban volt, a radiátor felett nyitva volt az ablak. A hálóban úgy maradt nyitva a nagyablak, ahogy Masaryk komornikja, Příhoda azt március 9-én este kilenc óra körül kinyitotta.¹⁸

1948. március 13-án volt Jan Masaryk temetése, mely csendes összműzeti manifesztációvá változott. Azt mondják, hogy a Lorettói utcán végighaladó hosszú gyászmenetben több mint negyedmillió gyászoló polgár váltotta egymást. Jan Masaryk halálának körülményeit homály fedte. Az okokat kutató nyomozás a mai napig nem adott egyértelmű választ a kérdésre, hogy gyilkosság vagy öngyilkosság történt-e.

GYILKOSSÁG VAGY ÖNGYILKOSSÁG – A NYOMOZÓK SZEMSZÖGÉBŐL

A Jan Masaryk halálának okait vizsgáló nyomozás fő célja ugyanaz maradt – mint erről már szó esett –, azaz annak kiderítése, hogy miként vesztette életét a politikus. Ez a kérdés lett minden megfontolás, kivizsgálás, halmozódó tanúvallomás és bizonyíték mérlegelésének a motivációja az elmúlt hetven esztendőben. A miniszter halálának okait folyamatosan mérlegelő három verzióból tulajdonképpen kettő rögzült. Az első, melyhez a szerzők és nyomozók nagyobbik hányada hajlik, gyilkosságról szól. A második, melyet leginkább a Masaryk környezetéből származó munkatársak és emlékezők, illetve a szerzők egy kisebb része oszt, öngyilkosságnak tartja.

¹⁸ Uo. 307–312.

A szerencsétlen véletlen lehetőségét, melyet főleg az 1968–1969 között folyó nyomozáskor vizsgáltak, jelenleg alig veszik fontolóra. Az eddigi nyomozásokat négy szakaszra oszthatjuk.¹⁹

A Masaryk halálának okait vizsgáló nyomozás első szakaszának zárójelentése 1948. szeptember 17-én készült el. Viszont a belügyminisztérium egyes vizsgálati egységei ezzel a zárójelentéssel még nem fejezték be tevékenységüket. Az államvédelem illetékesei 1950-ben vizsgálati eljárást folytattak, amely már kétségbe vonta az 1948-as szeptemberi jelentésben nyilvánosságra hozott, öngyilkosságról szóló egyértelmű következtetést. Az 1950-ből származó nyomozás összefüggésben állt a külügyminisztérium volt dolgozójának, dr. Jan Bydžovskýnak az ügyével. Dr. Bydžovskýt a Milada Hořáková ellen készülő koncepciók perrel összefüggésben, a *Střed*-akció keretében vizsgálták, és a nyugati kémiszolgálatokkal való kapcsolattartással vádolták meg. 1950. január 20-án „beismerte”, hogy a brit titkosszolgálat ösztönzéséből gyilkolta meg Jan Masarykot, és leírta elkövetett tetteinek módját, illetve körülményeit. (Munkatársával, Fryč ezredessel, miután elkábították a kávéjába adagolt altatószerrel, kidobták az ablakon.) Azonban Bydžovskýt a Jan Masaryk halálával összefüggésben álló emberölés bűncselekményével sohasem vádolták meg vagy ítélték el. 1951. október 10-én teljes terjedelmében visszavonta beismerő vallomását. Tehát, úgy tűnik, Bydžovský ellenállt – ahogy egyébként az államvédelem mindennapi gyakorlata volt az adott korban – a nyomozás menetét kísérő kemény módszereknek, és vallomásának aláírása (teljesen értelmetlenül) a brutalitás előli menekvést jelentette számára, melynek a börtönben áldozatul esett.²⁰

¹⁹ A nyomozás négy szakaszáról, illetve a büntetőeljárás megindításához szükséges dokumentumok felkutatásáról ír könyvében a volt kriminalista, Jan Havel, és ugyancsak ezt boncolgatják az akkori prágai Kommunizmus Bűncselekményeit Dokumentáló és Kivizsgáló Hivatal szerzői. (Úřad pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu, ÚDV – A Cseh Köztársaság Rendőrségének honlapján magyar információ is elérhető a hivatallal kapcsolatosan. Lásd <http://www.policie.cz/clanek/udv-hungary.aspx> – a ford.) Vö. Jan HAVEL: *Smrt Jana Masaryka očima kriminalisty: ve stínu úvah a ve světle dokumentů*. Vizovice, 1998, Lipa. Részben a harmadik és negyedik vizsgálati szakasz időkorlátainak megállapításában különbözik. Mert amíg Jan Havel az utolsó két fázist 1990–1994 és 1995–1996 közé helyezte, ami logikus választ ad kutatásainak befejezésére és könyvének megjelenésére, addig az ÚDV munkatársai a harmadik szakaszt 1993–1996, a negyediket pedig 2001–2004 közé jelölték. Az első két szakasz meghatározásában a szerzők egyetértének: az első 1948-ra, a másodikat 1968–1969-ra teszik. Vö. HAVEL: i. m. 14.; Ilja PRAVDA – Jan KALOUS: *Shrnutí výsledeků vyšetřování smrti ministra Jana Masaryka 1948–2003*. In: *Jan Masaryk (úvahy o jeho smrti)*. Red.: Ladislava KREMLÍKOVÁ. Praha, 2005, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 357–366.

²⁰ Állambiztonsági Szolgálatok Levéltára (Archiv bezpečnostních složek, a továbbiakban: ABS), 304-254-10, „Střed” akció. Ehhez vö. Antonín SUM: *Otec a syn. II. díl: Syn Jan. Jan Masaryk ve vzpomínkách přátel a pamětníků*. Praga, 2003, Pragma, 237.; HAVEL: i. m. 114–115.

A nyomozás második szakaszára 1968–1969 között került sor. Ekkor vizsgálták felül Jan Masaryk halálesetének mindhárom verzióját: a gyilkosságot, az öngyilkosságot és a szerencsétlen véletlent. Konstatálták, hogy az 1948-ban lefolytatott vizsgálat az öngyilkosság teóriájához ragaszkodott, a szerencsétlen véletlen lehetőségét figyelmen kívül hagyta, és a gyilkosság eshetőségét már az elején kizárta. Az 1948-ból származó eredeti belügyminisztériumi ügyirat felülvizsgálatakor megállapították, hogy a korabeli kivizsgálás alkalmával komoly kriminalisztika-technikai és kriminalisztika-taktikai jellegű hibákat követtek el, amelyeknek folyamánként az 1968–1969-ben végzett esetfelderítés következményeiben és megállapításaiban hiányosságok merültek fel. A befejezett felülvizsgálat alapján 1969 novemberében nyugtázták, hogy a hitelesített bizonyítékok, nyomok és tanúvallomások vagy az öngyilkosság verziója, vagy az idegenkezűséget kizáró szerencsétlen véletlen mellett tanúskodnak, ugyanakkor az esettisztázással kizárták a gyilkosságot, és nem merült fel bűncselekmény gyanúja sem.²¹

A Jan Masaryk halálának ügyében folyó nyomozás harmadik szakasza 1993–1996 között zajlott. Az akkori Állambiztonsági Szervezet Tevékenységét Kivizsgáló és Dokumentáló Hivatal ismét elemezte és kritikailag értékelt az 1948-ban és 1968–1969-ben folytatott kivizsgálások eredményeit. Új ismereteket próbáltak szerezni az ügyben, például tanúvallomásokat vagy szakértői véleményeket. Az eset nyomozói teljesítették a munka oroszlánrészét, hiszen egy sor lényegbevágó adatot választottak külön a felesleges információktól. Ezért is vizsgálták meg Masaryk 1948. március 9-én – tehát közvetlenül a halála előtt –, Sztálinnak írt levelét. Sok szakértő azonban szkeptikus e dokumentum eredetiségével kapcsolatban, és azt célzatos hamisítványnak tartja.²²

Tekintettel arra, hogy a nyomozás harmadik szakaszában szerzett ismeretek nem zárták ki a kommunista állambiztonság közvetlen részvételét, esetleg a külföldi titkosszolgálatokét sem, a Cseh Köztársaság Főügyészsége kérvényezte az Orosz Föderáció főügyésznél a levéltáraikban történő vizsgáldást. A cseh Főügyészség egyidejűleg azt is kérvényezte, hogy

²¹ Vö. HAVEL: i. m. 164.; PRAVDA-KALOUS: i. m. uo.

²² A hetvenes évek második felében érdekes következtetésekre jutott Karel Kaplan történész, s olyan körülményekre mutatott rá, melyek a Sztálinnak írt ún. Masaryk-levél valódiságáról tanúskodhatnak. Lásd Cseh Köztársaság Nemzeti Levéltára (Národní archiv ČR, a továbbiakban: NA), Jan Masaryk hagyatéka, Soukup Lumír fondja, LSP I, Karel Kaplan 1977. július 17-én kelt levele dr. Lumír Soukuphoz.

amennyiben az Orosz Föderáció illetékes hivatalai tudomással bírnak az idézett, Jan Masaryk Sztálinnak írott levelének létezéséről vagy egyéb tényekről, amelyek új megvilágításba helyezhetik az esetet, azt közöljék velük. A Főügyészség kérvényére az orosz fél egyáltalán nem reagált.²³

Az immáron harmadik felülvizsgálatot, amelyet Jan Masaryk volt csehszlovák külügyminiszter haláleseti ügyében folytattak, a Cseh Köztársaság Rendőrsége Kommunizmus Bűncselekményeit Dokumentáló és Kivizsgáló Hivatalának nyomozója az 1996. november 27-én kiadott határozatában elnapolta. Indoklása szerint nem került sor olyan tények megállapítására, amelyek büntetőeljárás megindításához elegendők lettek volna konkrét elkövető vagy elkövetők ellen. Pontosan ezért látott napvilágot egy új hipotézis, miszerint Jan Masarykot lakásán a CSKP kezdeményezésére az Augustin Schramm őrnagy vezette volt partizáncsoport ölte meg. E felvetést Jan Havel, az ÚDV akkori nyomozója, a *Jan Masaryk halála a kriminalista szemével* című, 1998-ban megjelent könyvében tette közzé.²⁴

Az eddigi utolsó – negyedik – nyomozásra 2001–2004 között került sor. A Masaryk Demokratikus Mozgalom 2001. február 9-én keltezett írásos indítványa alapján 2001. május 31-én a Kommunizmus Bűncselekményeit Dokumentáló és Kivizsgáló Hivatal új bűnvádi eljárást indított a volt külügyminiszter, Jan Masaryk halálesetének ügyében. Feljegyzéseket készítettek a releváns, az esettel kapcsolatban nyilatkozó személyektől származó magyarázatokról. Állásfoglalásaik nem adtak új impulzusokat az esetnek. Az ÚDV indítványa alapján a Prágai Város Állami Képviselő Moszkva város Ügyészi Hivatalának írott kérvényében jogsegélyt kért az NKVD-KGB nyugalmazott ezredesének, a Moszkvában élő Jelizavet Alekszandra Parsinovánek mint tanúnak a kihallgatására. A nevezett személy 1945–1953 között Csehszlovákiában tevékenykedett.

Parsinova néhány nyilvánosságot kapott beszélgetésben azt állította, hogy ismeri Masaryk gyilkosainak az személyazonosságát. Elmondása szerint Masaryk elutasította a szovjet hírszerzéssel való együttműködést, és ezért kidobták az ablakon. Az akcióban, állítása szerint, közvetlenül részt vett Mihail Iljics Belkin és Bondarenko tábornokok, később Alekszander Mihajlovics Korotkov tábornokra mutatott. J. A. Parsinova kihallgatására azonban már nem került sor, mivel időközben elhalálozott. Mindemellett a szovjet hírszerzés egykori magasrangú képviselője, Pavel Sudoplatov

²³ HAVEL: i. m. 100.

²⁴ Uo. 164–165.

is – 1995-ben – kétségbe vonta a Szovjetunió érintettségét Jan Masaryk halálában.²⁵

Az ÚDV a Parsinova kihallgatására irányuló szándékával egyidejűleg ismételtén kérvényezte az orosz féltől, hogy folytathassanak kutatásokat azokban a levéltárakban, amelyekben Jan Masaryk halálesetével összefüggésbe hozható dokumentumok lehetnek. Szó esett például az egykori belügyi, illetve a külügyi népbiztosság levéltári anyagairól, a Szovjetunió Minisztertanácsának vagy az OK(b)P KB 1947–1948 közötti időszakából származó dokumentumairól. Az Orosz Föderáció Főügyész Hivatalának 2003. január 30-áról származó válaszában közölték, hogy azok a levéltári anyagok, amelyekbe kérvényük alapján betekintést kívántak nyerni, az Orosz Föderáció vonatkozó előírásai értelmében titkosítva vannak, ebből adódóan nem lehetséges a cseh fél kérvényében megfogalmazott kérésnek eleget tenni. A nyomozás ügyében segélykérést intéztek az Interpol prágai Nemzeti Irodájához is, bár minden eredmény nélkül.²⁶

A Jan Masaryk halálának körülményeit vizsgáló nyomozás negyedik szakaszában fontos szerepet játszottak a további szakértői vélemények új következtetései. Véleményezésre kérték fel a törvényszéki biomechanika szakértőjét, prof. Jiří Straust a Cseh Köztársaság Rendőrákadémiájáról. A 2002-ben elkészült szakvéleményében pontos számítások és egyéb módszerek segítségével igyekezett megválaszolni az ablakból történő spontán kiesésre, az öngyilkossági szándékú ugrásra, illetve az esésben közrejátszó más személyek részvételének lehetőségére vonatkozó kérdéseket.

Straus professzor az esési magasságnak és a Jan Masaryk testének az épület falától való esési távolságának geometriai értékelésével foglalkozott; továbbá figyelembe vette a biomechanikai esés kinematikai jegyeinek, illetve a biomechanikai esés dinamikai jegyeinek értékelését is. Az így szerzett ismeretek kiértékelésével a szakértő kizárta Jan Masaryknak mind az ablakból történő spontán kiesés, mind pedig a öngyilkossági szándékú ugrás lehetőségét. Biomechanikai vizsgálattal megállapította, hogy Jan Masaryknak a fürdőszoba ablakából a Černín-palota udvarára esésére külső erők hatása révén került sor, amiben legalább egy személy vett részt, de akár több elkövetőről is szó lehet. Jan Masaryk élettelen testének a fürdőszoba ablakából való kidobását Straus professzor is elvetette.²⁷

A kiemelkedően fontos bizonyítékok közé tartoznak, amelyeket a nyomozók is figyelembe kellett, hogy vegyenek, a törvényszéki orvosszakértői

²⁵ Karel PACNER: *Československo ve zvláštních službách. Díl III. 1945–1961. Pohledy do historie československých výzvědných služeb 1914–1989*. Praha, 2002, Themis, 99–101.

²⁶ Vö. PRAVDA–KALOUS: i. m. 357–376.

²⁷ Uo.

szakvélemények. Ilyen volt például a boncolási jegyzőkönyv, melyet 1948. március 10-én, a prágai Károly Egyetem Törvényszéki Orvostani Intézetének vezetője, prof. Dr. František Hájek és mások jelenlétében készített. Egy háromoldalas jegyzőkönyvről van szó, amelyet az utolsó oldalán aláírtak. A boncolási jegyzőkönyv a következő szakvéleménnyel zárul: „1. Dr. h.c. Jan Masaryk boncolásánál megállapítást nyertek: Szívrepedés, szakadt aorta, máj- és lépszakadás. Törött bordák, törött hátgerinc és szétzúzott medence. Bevérzett mellkasi és hasi üreg. 2. A halál azonnal beállt.”²⁸

Az eredeti, 1948. márciusi boncolási jegyzőkönyvben feltüntetett adatok jelentőségéről úgyszintén véleményt mondott az 1968–1969 között folytatott nyomozás. A korabeli Főügyészség 1969. november 10-i határozatban a talált vérrögök alapján bizonyítottan tartja, hogy Masaryk minisztert megölték. Az áldozat testén nem volt nyoma semmiféle erőszakra vagy gyilkossági kísérletre (lövés, szúrás vagy fojtogatás) utaló jelnek. Amennyiben székletnyomokról volt szó (ami egyeseknek bizonyíték, hogy a minisztert megölték), a határozat Tesařra hivatkozva állapította meg, hogy ilyen jelenségre mind erős lelki hatásoknál (mint például az öngyilkosságnál érzett félelem megnyilvánulására), mind a test normális fiziológiai tevékenységénél sor kerülhet.²⁹

Tekintettel a tényekre és a szakvéleményekre, az ÚDV nyomozója arra a meggyőződésre jutott, hogy a volt külügyminisztert, Jan Masarykot, 1948. március 10-én, közelebbről meg nem határozott időpontban – éjjél és reggel között – a Černín-palotai szolgálati lakásában ismeretlen tettesek megölték. Mivel nem sikerült a büntetőeljárás megindításához szükséges tényeket felderíteni, az ügy elnapolása mellett döntöttek. Ilyen következtetésekkel zárult a 2001–2004 között zajló nyomozás utolsó – negyedik – szakasza.³⁰

²⁸ Prof. Hájek 1948. március 10-i boncolási jegyzőkönyvének másolata képezi a Jan Masaryk halálának kivizsgálása nevű akta egyik mellékletét, a jegyzőkönyv szövege megjelent *Sum Otec a syn* már idézett kötetében is, a jegyzőkönyv kivonatát könyvében feltünteti Havel kriminalista is. Lásd még ABS, 304-254-9, Jan Masaryk halálának kivizsgálása, Dr. h.c. Jan Masaryk boncolási jegyzőkönyve, Prof. Dr. František Hájek, 1948. III. 10.; SUM: i. m., mellékletek, dokumentumok és képek fejezete; HAVEL: i. m. 102–103.

²⁹ Vö. ABS, 304-254-9, Jan Masaryk halála okainak kivizsgálása.

³⁰ Vö. PRAVDA–KALOUS: i. m. 357–376.

Jan Masaryk miniszter váratlan halála, közvetlenül az 1948-as februári kommunista hatalomátvétel után, külföldön és belföldön is erős visszhangot váltott ki. Jan Masaryk nemcsak híres apja révén, hanem saját sokéves diplomáciai tevékenységének és külügyminiszteri funkciójának is köszönhetően, az emigrációs és háború utáni kormányban Edvard Benešsel együtt a demokratikus világ ismert politikai személyiségei közé tartozott.

Masaryk tisztázatlan halálesetének témájában számos könyvet és cikket publikáltak már, melyek közül több a tragédia okait és körülményeit elemző komoly kísérletnek tekinthető, áthatva az esetről objektíven hírt adni kívánó törekvéstől. A televízióban és rádióban úgyszintén elhangzott néhány komoly, történetileg és dokumentumokkal jól alátámasztott beszélgetés. Jan Masaryk halálának témája természetesen vonzotta és továbbra is vonzza az olyan célzatosan és alkalomszerűen felélesztett médiaérdeklődést, ahol az egyes „szenzációs” leleplezések előbb történnek meg, minthogy a fontos kérdéseket megválaszolnák. A valami újjal és több szemponttal szolgálni kívánó kiadványok és műsorok nem mindig objektív és valós forrásokra támaszkodnak. Ez a jelenség az általunk tárgyalt témában szintén érvényes.

A Jan Masaryk halálesete iránti érdeklődést a szélesebb nyilvánosság előtt a 20. század kilencvenes éveiben megjelenő néhány érdekes kiadvány élesztette fel. Elsők között jelent meg 1990-ben Petr Kettner és I. M. Jedlička riportkönyve *Miért halt meg Jan Masaryk?* címmel. A munka kiadását 1968 tavaszára időzítették, azonban az augusztusi szovjet intervenció és az 1969 áprilisában létrejött ún. „normalizációs” politikai vezetés nem tette lehetővé a megjelenését. Mindkét szerző a tanúvallomások, valamint az írott dokumentumok összevetésével igyekezett megválaszolni a halál – gyilkosság vagy öngyilkosság – okait. Könyvük zárszavában megállapították, hogy a jelenlegi ismereteik alapján azon álláspontra helyezkednek, hogy „öngyilkosság történt”.³¹

Hamarosan ezután, 1991-ben, két amerikai szerzőtől angol nyelven már korábban megjelent kiadvány látott napvilágot. Jan Masaryk barátnője, Marcia Davenport, aki 1948 márciusában szinte az utolsó napig Masaryk közelében tartózkodott Prágában, emlékkönyvet írt kettőjük barátságáról *Jan Masaryk – Az utolsó portré* címmel. Claire Sterling újságíró Jan Masaryk esetével első csehszlovákiai tartózkodása idején, 1968-ban, majd 1969-ben foglalkozott részletesebben, aminek eredményeit *A Masaryk-eset*

című kiadványban jelentetett meg.³² Marcia Davenport a gyilkosság verziója felé hajlott. Claire Sterling gyakran a fikciót segítségül hívva jutott egyértelmű következtetésre, hogy Jan Masarykot a szovjet biztonsági szervek ösztönzésére gyilkolták meg.

Néhány évvel később, 1998-ban – halálának ötvenedik évfordulóján – jelent meg Jan Masaryk halálesetéről Jan Havel már idézett publikációja *Jan Masaryk halála a kriminalista szemével* címmel.³³ A szerző, egykori rendőr, egymás mellé sorakoztatta az elérhető tanúvallomásokat, beleértve az 1948. március 10-e reggelén a helyszínre elsőként kiérkező nyomozó vizsgálatait is. Havel számos fennmaradt tanúvallomás és dokumentum gondos elemzését végezte el, hitelesítette azokat, és kizárta a nyilvánvaló valótlanságokat. Kriminalisztikai eljárással arra a következtetésre jutott, hogy Jan Masarykot a CSKP vezető funkcionáriusainak ösztönzésére az Augustin Schramm őrnagy vezette volt partizánokból álló csoport gyilkolta meg a lakásán, tartva Masaryk Nyugatra való szökésétől.

2003-ban jelent meg Masaryk személyi titkára, Dr. Antonín Sum *Apa és fiú* című munkájának második kötete, melyet a szerző Jan Masaryk végzetes sorsa leírásának szentelt. Sum következetes híve maradt Masaryk öngyilkossági verziójának, melyet részletesen indokolt az elmúlt évtizedekben megjelent számos tanúvallomásában, beszélgetésében, cikkében és publikációjában. Sum állítása szerint Masaryk önként vállalt halálával állunk szemben, melyet az 1948 februárjában Csehszlovákiában zajlott eseményekkel szemben tiltakozásul választott.³⁴

Az idézett könyvében Sum egyebek mellett hozzászolt Masaryk halálának egyéb magyarázataihoz is. Emlékeztetett a cseh sajtóban újraelemzett és már itt is bemutatott, a külügyminisztérium két dolgozójának, dr. Bydžovskýnak és Fryč ezredesnek az esetére, akiket 1950–1951-ben bebörtönöztek és az állambiztonság szervei vizsgáltak „Jan Masaryk meggyilkolásának” ügyében.³⁵

Sum racionálisan cáfolja Jelizaveta Alekszandra Parsinova, egykori NKVD-KGB-s ezredes hiteltelen tanúvallomását, mely a titkosszolgálatokról bemutatott televíziós dokumentumfilm-sorozatban hangzott el 2002-ben. Eszerint Jan Masaryk gyilkosságát szovjet ügynökök hajtották végre, kidobva őt az ablakon, mert elutasította a szovjet hírszerző szolgálatokkal

³² Marcia DAVENPORT: *Jan Masaryk. Poslední portrét*. Praha, 1991, Panorama; Claire STERLINGOVÁ: *Případ Masaryk*. Praha, 1991, Leprez.

³³ HAVEL: i. m.

³⁴ SUM: i. m.

³⁵ Ehhez vö. Český deník, 1994. április 10.; ABS, 304-254-10, „Střed” akció; SUM: i. m. 237. HAVEL: i. m. 114–115.

³¹ Petr KETTNER – Ivan Milan JEDLIČKA: *Proč zemřel Jan Masaryk?* Praha, 1990, Horizont, 187.

való együttműködést.³⁶ Sum megkérdőjelezi a Rendőrákadémia professzorának, Jiří Strausnak a következtetését is, aki biomechanikai vizsgálati módszerek alapján jutott arra, hogy mint 2002 márciusában a sajtónak nyilatkozta, Jan Masarykot az ablakból valaki kilökte.³⁷

Jan Masarykról számos további kiadvány, alapos történelmi publikáció, emlékkönyv, tudományos konferenciák tanulmánykötei jelentek meg, de az ismert tények és a fikció kombinálásával amatőr kísérletek is napvilágot láttak. Újra publikálták Masaryk londoni és háború utáni beszédeit. A számos kiadványból érdemes felidézni Pavel Kosatík és Michal Kolář *Jan Masaryk – Igaz történet* című könyvét, melyben a szerzők megpróbálták portrét rajzolni Masaryk személyiségéről, tehát nem csak felderítetlen halálának prizmáján át értékelték egyéniségét. Továbbá megemlíthető Václav Kotyk *Jan Masaryk* című tanulmánya vagy Masaryk három titkára közül dr. Lumír Soukupnak *Pillanatképek Jan Masarykkal* című emlékkönyve is.³⁸

A Jan Masaryk haláláról szóló legújabb munka, amely nemrégiben a nyilvánosság jogos érdeklődését váltotta ki, és vitát gerjesztett a történészek és újságírók körében, Václava Janděčková kutató és író *A Jan Masaryk-ügy. Új nézőpont. A gyilkosság beismerése és az állambiztonság titkos vizsgálati eljárása 1950–1951-ben* című, 2015-ben megjelent könyve volt.³⁹ A szerző dr. Jan Bydžovskýnak, a Jan Masaryk meggyilkolásának előkészítésével és végrehajtásával vádolt egykori külügyminisztériumi hivatalnok ellen folytatott nyomozásáról szóló, már említett állambiztonsági irat részletes megvilágítására koncentrált. Václava Janděčková szintén visszakanya-

rodott az állambiztonság által 1950–1951-ben lefolytatott, a Jan Masaryk halálának körülményeit vizsgáló eredmények és dokumentumok részletes elemzéséhez és egybevetéséhez. Emlékeztetett, hogy a Masaryk-ügy az állambiztonság részéről történő felülvizsgálatának eredménye olyan konstrukció lett, amely szerint Masarykot a nyugati hírszerző szolgálatok kezdeményezésére gyilkolták meg. Eddig publikálatlan levéltári anyagok konfrontációja és kritikai elemzése alapján megpróbálta új szemszögből megvilágítani az esetet. Janděčková eddig nem mérlegelt hipotézissel állt elő, miszerint a csehszlovák külügyminisztériumban zajló események iránt érdeklődő brit titkosszolgálati hírszerző egységekbe kommunista ügynökök szivárogtak be. Ők adhattak hamis utasítást a népszerű miniszter eltávolítására.

* * *

Bizonyos, hogy 1948. március 10-én Prágában a Černín-palota udvarán – a csehszlovák Külügyminisztérium székhelyén és az odatartható helyeken zűrzavar uralkodott. Ez nyilvánvalóan következik az áttanulmányozott feljegyzésekből. És ezen nem lehet csodálkozni. Masaryk tragikus halálának a ténye sok személyt lepottorgott meg és érintett személyesen aznap reggel. Masaryk közkedvelt és népszerű volt, beosztottjaihoz és munkatársaihoz mindig közvetlenül és emberien viszonyult. Ezért érthető, hogy az akkori felfokozott hangulat és feszült légkör számos tanúnak nem tette lehetővé, hogy a reggeli vizsgálatot kísérő körülményekre és részletekre, a Masaryk halálára utaló további fontos jelekre teljesen odafigyeljenek. Az első felderítéskor a nyomozást számos hiba és hanyagság kísérte, összehangolatlan és katasztrofális volt. Az első pillanatokban senki sem tudatosította, hogy Masaryk halála milyen kérdőjeleket halmoz majd fel.

Csak némi idő elteltével kezdtek mutatkozni az említett hiányok és hibák, melyek az első vizsgálatokkor keletkeztek. És valószínűleg a nyomozás első óráiban nem tűnt fel annyira markánsan az esethez való hozzáállás kettőssége sem – a rendőrség által folytatott halálokokat vizsgáló nyomozás és a Masaryk öngyilkossága vagy gyilkossága politikai motívumainak a magyarázatáé.

Kimutatható, hogy a körülmények első, 1948-ban végzett felderítése több hiányosságot tartalmazott. Erre utaltak a nyomozás következtetései, melyekkel az 1968–1969 közötti második vizsgálati szakaszt lezárták. Nyilvánvaló volt, hogy 1948-ban figyelmen kívül hagyták azt az elvet, hogy a halál okának minden lehetséges verzióját megvizsgálják. Ezt kívánta a tragikus esetnek nemcsak a bűnügyi, hanem a politikai komolysága is. Politikai szempontból bizonyára nem volt megfelelő az sem, hogy a felderítést

³⁶ SUM: i. m. 237.

³⁷ Uo. 238.

³⁸ KOSATÍK–KOLÁŘ: i. m.; VÁCLAV KOTYK: *Jan Masaryk (Diplomat krizových let)*. Praha, 1993, H+H (H&H); IVAN BROŽ: *Diplomat veselí myslí a smutné duše*. Praha, 2000, Futura; ZDENĚK F. ŠEDIVÝ: *Jan Masaryk. ...při jméně, které nosil...musel zemřít...* Vimperk, 1998, Papyrus; LUMÍR SOUKUP: *Chvilé s Janem Masarykem. Z paměti Lumíra Soukupa*. Praha, 1994, Karolinum; *Osudové kroky Jana Masaryka. Výběr dokumentů ke 110. výročí narození Jana Masaryka*. Red.: Oldřich SLÁDEK. Praha, 1996, Sekce archivní správy MV; *Jan Masaryk: Projevy, články a rozhovory 1945–1948*. Red.: MOJMÍR KONEČNÝ – ZUZANA LEHMANNOVÁ. [h. n.] 1998, Vysoká škola ekonomická; VIKTOR FISCHL: *Hovory s Janem Masarykem*. Praha, 1991, Garamond; JAN MASARYK: *Volá Londýn*. Praha, 1990, Panorama; JINDŘICH GRULICH: *Smrt Jana Masaryka. Nebyla to sebevražda*. Karviná, 1998; UO: *Smrt Jana Masaryka. Nebyla to sebevražda. Dodatek první: K deseti verzím o smrti Jana Masaryka*. Karviná, 1999; UO: *Smrt Jana Masaryka. Nebyla to sebevražda. Dodatek druhý: Poznáním k pravdě*. Karviná, 2000; UO: *Smrt Jana Masaryka. Nebyla to nešťastná náhoda*. Karviná, 2001.

³⁹ VÁCLAVA JANDĚČKOVÁ: *Kauza Jan Masaryk (nový pohled). Doznání k vraždě a tajný přešetřovací proces StB z let 1950–1951*. Praha, 2015, Nakladatelství Českého lesa.

a bűnügyi és állambiztonsági egységek minden különösebb koordinációja nélkül végezték. A bűnügyiek ráadásul csak néhány halaszthatatlan feladatot hajtottak végre, és azokat sem hibátlanul. Minden hiányosságuk ellenére az 1948-ból származó jegyzőkönyveket tekinthetjük napjainkban is a legmegbízhatóbb bizonyítékoknak, valódiságukat és hitelességüket nem lehet kétségbe vonni.

Az ügy későbbi vizsgálataikor mindenekelőtt a lakás helyiségeinek szemléje során ejtett hiányosságokra panaszkodtak. Kevés figyelmet szenteltek a fürdőszoba nyitott ablakának vizsgálatára, beleértve a külső falat és az ablakpárkányt, holott az esés mechanizmusának meghatározásában ez lett volna a legfontosabb. A test becsapódási pontját egyáltalán nem tekintették meg, ugyanígy hiányzott Masaryk öltözetének részletes leírása is. A holttest fényképezését a rendőrségi orvos szemléje után végezték el, vagyis nem került rögzítésre a test eredeti helyzete. Ezenkívül nem derült ki pontosan, hogy a biztonsági szervek megérkezése előtt a holttesttel manipulált-e valaki, vagyis mozgatták, húzták vagy egyéb módon áthelyezték-e. A későbbi vizsgálatokból kiderült, hogy eredetileg a test az oldalán és nem a hátán feküdt. Masaryk lakásába a szemlevétel előtt számos személy lépett be, vagyis a padlón vagy máshol maradt esetleges nyomok megsemmisültek. Nem derítették fel és hallgatták ki az összes személyt, aki a kritikus éjszakán a Černín-palotában tartózkodott. Problematikus volt, hogy 1948-ban a nyomozás kezdetétől fogva az öngyilkosságot választották fő haláloknak, „amit csak felszínesen konfrontáltak a gyilkosság lehetőségével”.

Az öngyilkosság verzióját két fontos tényezővel támasztották alá: egyfelől a politikai nézeteit, másfelől a pszichés állapotát hozták fel politikai nézeteit és pszichés állapotát élete utolsó napjaiban. Így leggyakrabban azt mutatták be, hogy öngyilkosságának motivációja az lehetett, hogy nem volt képes túltenni magát a támadásokon és vádaskodásokon, amiket szemrehányóan tettek neki a kormányban a kommunistákkal a fordulat után folytatandó további együttműködését igenlő állaspontja miatt. Öngyilkosságának másik motivációja lehetett, hogy Masaryk nem érett egyet a politikai tisztogatások megindításával. Újabb magyarázattal Masaryk halálának napjaiban a hazai kommunisták álltak elő. A csehszlovák kommunisták Masaryk halálát lelki zavaraiival és a nyugati sajtónak, valamint politikának a bíráló (Masaryknak a februári eseményekhez való pozitív hozzáállását és hajlandóságát továbbra is a Gottwald-kormányban való kitartása) magatartásával magyarázták. Masaryk személyi titkárai - Lumír Soukup és Antonín Sum - az öngyilkosságon kívül minden más verziót

kategorikusan elutasítottak, amelyek a rendszer elleni politikai tiltakozásra utalhattak volna.

Nem kizárt, hogy a Jan Masaryk halálesetének körülményeiről folyó jövőbeni vizsgálatok vagy véglegesen felderítik elhalálzásának okait, vagy legalább újabb konkrét bizonyítékokkal szolgálnak majd. Azt hiszem, hogy az ügyben folyó vizsgálatok egyes szakaszainak eredményei inkább ahhoz közelítenek, hogy a halál oka gyilkosság volt. Az bizonyos, hogy a totalitárius kommunista rezsim létrejötte ellentétben állt Jan Masaryk demokratikus meggyőződésével, és hogy ő ezzel nem tudott tartósan azonosulni. Így tragikus sorsa lehetővé tette, hogy külföldön megértsék, mi történt valószínűleg Csehszlovákiában. Jan Masaryk miniszter halálának körülményeit viszont máig homály fedi.

Fordította: Baki Attila

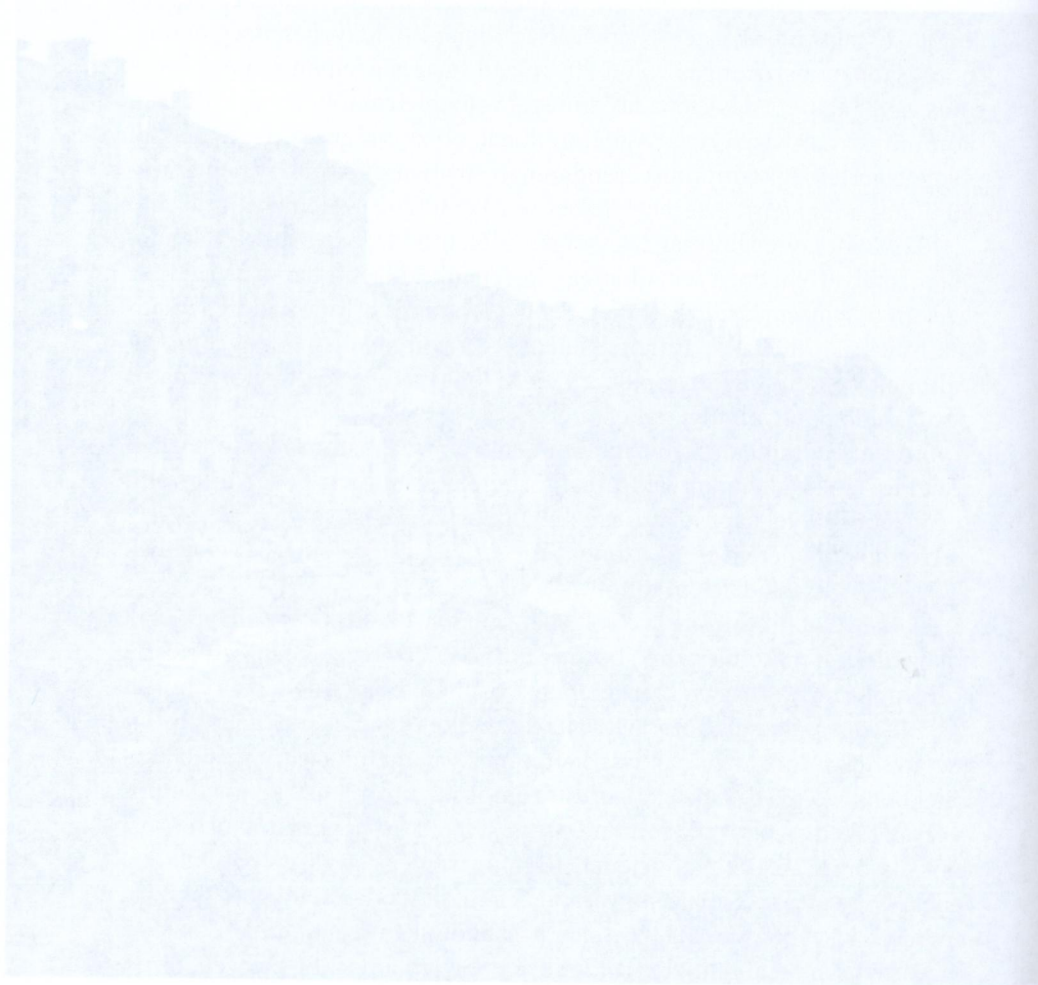
Marcin Zaremba

A HÁBORÚ UTÁNI FÉLELEM KORA:
LENGYELORSZÁG 1944–1947



varsói villamos, az újjászülött város nélkülözhetetlen eleme. A villamos

¹ Lásd bővebben Marcin Zaremba: *Wojna Tragedia. Polska 1944–1947. Ludność między wojen* Kraków, 2012; Zech – ISP PAU: *Wojna. Die „gescheiterten Revolutionen“ 1944–1947* Berlin, 2010; *Überleben von London 1940. Fortsetzung der Geschichte*



Varsó, Marszałkowska utca 1945-ben
(fotopolska.eu)

A 20. század a félelemre épült. Félelemben éltek a Ruhr-vidék, Liverpool vagy Chicago munkásai a Nagy Válság idején. A fenyegetettség érzete, pontosabban a szorongás volt a 20. század húszas éveiben születő fasizmus egyik alapja. Másfelől a fasizmustól való félelem lökött sok embert a kommunizmus karjai közé. Agitátoraik teljes biztonságot, rettegés nélküli világot ígértek. A kommunista rendszer azonban nemcsak hogy nem szüntette meg a régi fenyegetéseket, hanem eszköztárába új elemeket is felvett.

1939 után Lengyelország lakosságának állandó tapasztalatává vált a félelem, melyet a háború sem ölt meg. Épp ellenkezőleg. A háború végével a félelem új fejezete kezdődött meg Lengyelországban. Időről időre lecsaptak hullámai, melyek pánikot, esetenként zavargásokat és pogromokat váltottak ki. Nem túlzott az állítás, hogy a lengyelek 1945 után folyamatos párbeszédbe bonyolódtak ezzel az érzéssel.

Tanulmányomban a háború utáni Lengyelországban uralkodó félelem rövid és szükségképpen válogatott történetét mutatom be, az új rezsim megtelepedésével kapcsolatos érzelmekre összpontosítva.¹

Gondolatmenetem elején azonban megcáfolom állításomat. Az érzelmek világát nem csak a félelem töltötte be.

A háború utáni valóság tele volt ellentmondásokkal, s ez az állapot csak fokozódott. A második világháború vége az élet természetes „újjászületését”, az örömet hozta magával. Az emberek örültek, hogy túléltek a háborút, visszatértek családjaihoz, saját vállalkozásokba kezdtek, nekiláttak az újjáépítésnek. A normális élet visszatérésének valamennyi jele – az ablakkeretekben lévő üvegek, az eltakarított romok, az utcán közlekedő villamos – olyan jókedvet okoztak, mint még soha. Az akkori hangulatot jól tükrözi egy varsói utcán játszódó jelenet. 1945 nyarán egy gyászmenet haladt a Żabkowska utcán. „Szokásos gyászmenet, a halottas kocsi mögött gyászoló emberek kisebb csoportja. Hirtelen a Żabkowska utca mélyéről (biztos a Kawęczyńska utcai remízából) előbukkant egy villamos. Egy eleven, piros, varsói villamos, az újjászülető város nélkülözhetetlen eleme. A villamos

¹ Lásd bővebben Marcin ZAREMBA: *Wielka Trwoga. Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys*. Kraków, 2012, Znak – ISP PAN. (Németül: *Die Grosse Angst. Polen 1944–1947: Leben im Ausnahmezustand*. Paderborn, 2016, Übersetz von Sandra Ewers, Ferdinand Schöningh.)

látványa általános lelkesedést váltott ki. A járókelők megálltak a járdákon, mások hangosan éljenezve és hangosan tapsolva a kocsik felé futottak. Meglepő módon a gyászmenet megállt, a halottat kísérők a villamos felé fordultak, elragadta őket ez az örömteli hangulat és tapsolni kezdtek.”²

Lengyelország 1945-ben a nemzeti, állami és egyházi rendezvényeken ünneplő ország volt. Vidéken tömegesen rendeztek mulatságokat és lakodalmakat. A Pomerániai Vajdaság elnöke arról számolt be, hogy az embereket megszállta a „mulatságok szervezésének vágya”.³ A mulatságok hulláma a városokat is elérte. Azóta sem táncoltak annyit az utcákon, tereken és parkokban, mint akkor. Lazultak a társadalmi normák, a szexuális közlekedés nagyon könnyűvé vált. Ez az időszak a nagy politikai reményeké is volt, amelyek Stanisław Mikołajczyk küldetéséhez fűződtek és ahhoz, amikor a Nyugat beavatkozását várták, hogy kiűzzék a szovjeteket.

Volt azonban mindennek egy árnyoldala is – a félelem és rettegés ideje is volt ez.

Utolsó megjegyzés. Az erős negatív érzelmek forrása nem csak és nem elsősorban az új rezsim bevezetése volt. Léteztek más veszélyek is, amelyek nem kisebb félelmet és rettegést váltottak ki. Ezek rövid ismertetése következik.

Banditizmus. A háború után a lengyelek semmitől nem féltek annyira, mint a bandita támadásoktól. A gyakran gyilkossággal végződő brutális támadástól való félelem volt akkoriban a legerősebb érzelm. A háborús cenzúra által elkobozott magánlevelek bemutatják a félelem „éjjel-nappal” jelen lévő fizikai dimenzióját:

Turobin falu, Biłgorajai járás, Lublini Vajdaság, 1945. június 1.
„Férjem, tudd meg, mekkora félelmet élek át most. A dolgok rosszul alakulnak most nálunk, mert minden héten jön egy banda, és embereket vernek meg. Elveszik tőlük a disznóikat, lovaikat és a gabonát. Nálam még nem voltak. Attól tartok, eljönnek, és elviszik a teheneimet. Rossz most nálunk, mindenki félelemben él.”⁴

² Aleksander PACHO: *Życie silniejsze*. Warszawa, 1966, Czytelnik, 15.

³ *Sprawozdanie wojewody pomorskiego za miesiąc listopad 1945 roku*. In: *Rok 1945. Województwo Pomorskie. Sprawozdania pełnomocników rządu i wojewody*. Red.: Eugeniusz BORODIJ – Janusz KUTTA – Ryszard KOZŁOWSKI. Warszawa, 1997, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 140.

⁴ Nemzeti Emlékezet Intézetének Levéltára (Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, a továbbiakban: AIPN), Közbiztonsági Minisztérium (Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, a továbbiakban: MBP) Fondja 3378. Specjalne doniesienie dotyczące działalności dywersyjnych band, 75.

Częstochowa környékéről írt levél, 1945. augusztus 11.

„A tolvajok ellopták a fehérneműket, ruhákat és két kerékpárt. Amikor jöttek, még nem aludtunk, kint ültünk az udvaron, Michałek és Bronek Kołodziejów is itt voltak, a biciklit is elvitték. Hatan voltak, a lakásba küldtek minket, az ágyon kellett feküdnünk, hogy semmit se lássunk.”⁵

Éhség. „Manapság az ember éhezik – írta valaki 1945 szeptemberében. – Nincs lisztünk. Kisütöttük az utolsó kenyeret, nem tudom mi lesz ezután. A gyerekek betegek, orvosok nincsenek.”⁶ Az élelem hiánya és az ezzel összefüggő aggodalmak jobban emésztették az embereket, mint a megtorlások, legalábbis az ország egyes területein, és befolyásolták a valósághoz való hozzáállásukat. Az éhségtől való félelem nemcsak az akkori tünetek és éhségsztrájkok, valamint az állítólagos spekulánsok elleni vádak, de a kollektív gyűlölet minden megnyilvánulásának is alapját képezték. Lengyelország hatalmas anyagi veszteségei a társadalom rohamos elszegényedését is jelentették. Hiányoztak az alapvető dolgok: a ruházat, a cipő, de mindenekelőtt az élelmiszer. A Központi Tervezési Hivatal becslései szerint 1945-ben egy állampolgár napi átlagos élelmiszer-fogyasztása nem haladta meg a 2000 kalóriát.⁷ Mivel csak középcéteket ismerünk, a lengyel társadalom egy része nagy valószínűség szerint alultáplált állapotban vegetált.

Az élelmiszer-kínálat – más néven az éhség földrajza – számos tényezőtől függött, elsősorban a háború okozta károktól. A legrosszabb helyzet az ún. hídfő-területeken volt, a front közvetlen közelében fekvő falvakban és városokban, ahol a front 1944 augusztusától egészen 1945 januárjáig tartott. A táj, amelyet maga mögött hagyott, inkább sivatagra emlékeztetett, nemcsak a heves harcok, hanem az egymással szemben álló két hadsereg fosztogatásai miatt is. Tragikus élelmiszerhiányról beszélhetünk Pomerániában is, amely a pomerániai falat áttörő szovjet csapatok útjában állt, valamint Varmia-mazúriai vajdaságban, Felső-Sziléziában és az Opolei vajdaságban, ahol 1945 januárjában három hónapra megállt a front. Az aratás előtti időszakban gyakorlatilag Lengyelország teljes északi, nyugati és délnyugati övezetében is endémiás éhség uralkodott, többek között olyan városokban, mint Szczecin, Gdańsk, Elbląg, Katowice, Gliwice vagy Olsztyn. Természetesen nem mindenki éhezett ugyanolyan mértékben. Leggyakrabban a kevésbé mobilis és életrevaló embereket érte az éhség,

⁵ AIPN, 01265/752. Specjalne doniesienie dotyczące bezpieczeństwa w kraju według opisów w listach cywilnej ludności, 10 października 1945 r.

⁶ AIPN, MBP 3378. Specjalne doniesienie, 107, 107a.

⁷ Andrzej JEZIEŃSKI – Barbara PETZ: *Historia gospodarcza Polski Ludowej 1944–1985*. Warszawa, 1988, PWN, 75.

akik híján voltak a családi támogatásnak, mint például az idős személyek, az egyedülálló gyermekes anyák, tűzvészek áldozatai vagy az áttelepítettek. Külön kategóriát képeztek a koncentrációs táborok krónikus éhségben szenvedő foglyai. Az éhezéstől való félelem a lengyelek érzelmi terének jelentős részét betöltötte, magánlevelezések fontos témája volt.⁸

Nem tudjuk, összesen hányan haltak meg alultápláltság miatt. A születő közigazgatás más dolgokkal volt elfoglalva, mint hogy halálesetekről készítsen statisztikákat, amikor mindenhol holttestek feküdtek. 1945 tavaszán Lublinban a halálozások száma meghaladta a születések számát.⁹ 1945 második felében a nagyobb városokban a halálozási ráta még mindig másfélszer-kétszer magasabb volt, mint a háború előtt.¹⁰ Az egyetlen ismert becslés szerint a halálesetek száma az egész országban 30 százalékkal haladta meg a születések számát.¹¹

Magánlevelezésekben gyakran olvashatunk ehhez hasonló helyzetértékelést: „Itt sokan meghalnak, mert tudjátok, az emberek nagyon szegények.” Az akkori táj fontos elemét képezték a gyászmenetek. Exhumálták a megszállás alatt meggyilkolt embereket, a varsói felkelőket, gyűjtötték a holttesteket a harcmezőkről. A régi halottakhoz újak csatlakoztak.

Az éhségtől való félelem újabb hulláma a téllal együtt érkezett, és 1946-ban az aratás előtti időszakban.¹² A központi hatalom tartott az éhségtől. 1946 februárjától korlátozásokat vezettek be a húskereskedelemben. Keddenként, szerdánként és csütörtökönként tilos volt húst árulni, ugyanezen a napokon tilos volt az étkezéskben és éttermekben húst felszolgálni. A búzaliszt hiánya miatt elrendelték a „süteménymentes napok” bevezetését is. Azonban, ha az 1946-os évet az élelmiszer-szükséglet kielégítése szempontjából értékelnénk, láthatnánk, hogy az „élelmiszerellátás” frontján javult a helyzet. A falvakban nőtt a táplálékbevitel szintje (fejenként napi 2232 kalória), a városokban is enyhén emelkedett ez a mutató (fejenként

⁸ A Kielcei vajdaságban a cenzúra által tíz nap alatt átnézett 54 763 levélből 961 számolt be többek között éhezéstről, drágaságról és járványokról; a bydgoszczi 47 736 levél közül 270 számolt be éhezéstről; Gdańskból pedig 4183 levélből 200. A március első tíz napján Katowicéből küldött 14 899 levélből 1020 tartalmazott éhezéstről szóló üzeneteket (AIPN, MBP 3378. Doniesienie Specjalne dot. sytuacji gospodarczej kraju, k. 40; AIPN, MBP 3378. Doniesienie Specjalne dot. ciężkich warunków materialnych ludności..., k. 66).

⁹ *Ubytek naturalny ludności w Lublinie*. Gazeta Lubelska, 1945. április 20.

¹⁰ *Rocznik statystyczny 1947*. Warszawa, 1947, GUS, 32.

¹¹ Újkori Iratok Levéltára (Archiwum Akt Nowych, a továbbiakban: AAN), Minisztertanács Hivatalának (Urząd Rady Ministrów, a továbbiakban: URM) Egysége, 5/784. Az Országos Nemzeti Tanács Elnökségi Irodájának Igazgatója Miniszterelnök Polgártárshoz az ún. hídfő-területek helyzet ügyében. 21.

¹² *Sprawozdanie wojewody pomorskiego za styczeń 1946 r.* In: *Rok 1946. Województwo Pomorskie...* i. m. 17.

napi 2059 kalória).¹³ Rendszeresebben érkeztek meg az UNRRA¹⁴ szállítmányai. Szinte minden lengyel háztartás kamrájában amerikai ételek voltak: narancslé, sűrített tej konzervek, keménycsokoládé. A közlekedés javulásának és a ritkuló bandita támadásoknak köszönhetően az ország távolibb régióiban, például Szczecinben jobb lett a helyzet. Egyre több konyha és étkezde épült. A legfőbb tényező, amely hatással volt az élelmiszer-ellátásra, a mezőgazdasági termelés növekedése volt. Azonban még sok minden hiányzott a táplálkozási szükségletek teljes kielégítéséhez.

Fertőző betegségek. A második világháborút a lengyelek pszichés kimerültségben, gyakran demoralizált állapotban élték túl. Hajlamosak voltak különböző fertőző betegségekre is, főleg tuberkulózisra és tífuszra. Az 1946–1947-es években az Országos Higiéniai Intézet által végzett vizsgálatok során a Łódzi vajdaságban foglalkoztatott 8749 főnél nagyon alacsony hemoglobinszintet mutattak ki a vérből, ami körülbelül negyedével volt alacsonyabb, mint a teljesen egészséges embereknél. A hemoglobinszint elsősorban a táplálkozástól, a munkaterheléstől és az általános életkörülményektől függ.¹⁵ Az immunrendszer gyengülése főleg a fertőző betegségek előfordulását eredményezte. A legveszélyesebb minden bizonnyal a tuberkulózis volt.

A részleges vizsgálatok alapján az Egészségügyi Minisztérium becslése szerint 1 200 000 fő szenvedett ebben a betegségben, ami a teljes népesség öt százaléka volt.¹⁶ 1945 második felében a nagyobb városokban 2053 ember halt meg tuberkulózisban.¹⁷ Sajnos ez a szám nem tükrözi a jelenség mértékét. Csak Łódźban 1945 februárjában és márciusában 274 ember halt meg (158 férfi, 99 nő, 17 gyermek). Ebben a városban az összes haláleset 17%-ban a tuberkulózis okozta.¹⁸

A tífusz ott tud kifejlődni, ahol szegénység és rossz higiéniai körülmények uralkodnak. A harmincas évek végén Lengyelországban évente három-négyezer ember kapta el ezt a betegséget. A halálozási ráta hat százalék

¹³ Barbara GAŁĄZKA-PETZ – Andrzej JEZIEŃSKI: *Odbudowa gospodarki narodowej 1944–1946*. In: *Gospodarka Polski Ludowej 1944–1955*. Red.: Janusz KALIŃSKI – Zbigniew LANDAU. Warszawa, 1986, KiW, 210.

¹⁴ A United Nations Relief and Rehabilitation Administration egy nemzetközi gazdasági segítségnyújtó szervezet volt. 1943. november 9-én állították fel egy 44 ország által aláírt egyezmény keretén belül. Célja a háború sújtotta országok segélyezése és gazdasági talpra állításának segítése volt.

¹⁵ Vö. Jędrzej CHUMIŃSKI: *Ruch zawodowy w Polsce w warunkach kształtującego się systemu totalitarnego 1944–1956*. Wrocław, 1999, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego, 126.

¹⁶ *Bilans działalności i osiągnięć Ministerstwa Zdrowia 1945*. AAN, Ministerstwo Zdrowia 8, k. 5.

¹⁷ *Rocznik Statystyczny 1947*. Warszawa, 1948, GUS, 146.

¹⁸ *Dane o rozpowszechnieniu gruźlicy w Polsce*. Gazeta Lubelska, 1945. október 21.

körül ingadozott.¹⁹ A Járványellenes Különleges Parancsnokság adatai szerint csak 1945 januárja és decembere között mintegy 100 ezer különböző tí-fuszos megbetegedést jegyeztek fel (hastífusz és kiütéses tífusz). 6690 ember fertőződött meg vérhassal, 12 785 fő skarláttal, 21 705 fő diftériával (főleg gyermekek).²⁰ Ezek a számok azonban nem tükrözik a megfertőzések mértékét, már csak azért sem, mert a Szczecini, Mazuri és Alsó-sziléziai vajdaság adatai csak 1945 harmadik negyedévében kezdtek beérkezni. Az információkat általában kórházi statisztikákból, járványügyi jelentésekből és néhány orvostól szerezték be. Az elki járási kórház jegyzékéből kiderül, hogy 1945. szeptember 22. és december 31. között 118 személyt vettek fel a fertőző osztályra hastífusszal és kiütéses tífusszal, 10 százalékuk meghalt.²¹ A probléma az volt, hogy kórházi ágyra csak a biztosított személyek, az állami intézményekben vagy a hadseregben alkalmazottak számíthattak, illetve a tehetősebbek, akik képesek voltak fedezni a kezelés költségeit. Így a vidéki lakosság nagy része nem kapott kórházi ellátást. A németeket nem mindig fogadták, mivel 1945-ben nem rendelkeztek egészségbiztosítással. Ezért a tífuszos betegek tényleges száma ennek legalább kétszerese lehetett.

Néhány nagyobb pusztítást elszenvedett városban fennállt a kolerajárvány veszélye. 1945 tavaszán valaki ezt írta Varsóból: „Kezd egyre melegebb lenni, szörnyen érezni a hullaszagot, attól tartanak, hogy kirobban a kolerajárvány.”

A háború után születő új renddel kapcsolatos érzelmek is fontosak voltak.

A Népi Lengyelország²² létrehozóit egy alapvető félelem uralta: a Szovjet-uniótól és fegyveres szervétől, a Vörös Hadseregtől való félelem. Kezdetben, 1944–1945-ben a lengyel lakosság örömmel üdvözölte a szovjet felszabadítók bevonulását. Vaszilij Grosszman haditudósító többször hallotta azoktól a lengyelektől, akikkel találkozott, hogy a Vörös Hadsereget úgy várják, mintha „Istenre” várnának.²³ A Vörös Hadsereg katonáit mindenhol melegen fogadták. Erről számolnak be a Łódźból és a Lublini vajdaságban fekvő Parczewből küldött levelek:

¹⁹ *Dur plamisty w Europie w 1937 r.* Warszawskie Czasopismo Lekarskie, 1938/9. 1–6.

²⁰ *Sprawozdanie z działalności Nadzwyczajnego Komisariatu do Walki z Epidemiami w latach 1944–1945.* Przegląd Epidemiologiczny, 1947/1. 13.

²¹ Állami Levéltár, Elk (Archiwum Państwowe w Elku). Az elki járási kórház nyilvántartási könyve (Księga Inwentarza Szpitala Powiatowego w Elku).

²² Népi Lengyelország (Polska Ludowa) – így hívták a köznyelvben a háború utáni Lengyelországot. Hivatalosan azonban csak 1952-től lett Lengyel Népköztársaság. (A szerkesztő megjegyzése.)

²³ *Pisarz na wojnie. Wasilij Grossman na szlaku bojowym Armii Czerwonej 1941–1945.* Oprac. Antony BEEVOR – Luba WINOGRADOWA. Warszawa, 2006, Magnum, 287.

„Az itt átvonuló Vörös Hadsereget ovációkkal és virágokkal, valamint örömteli könnyekkel teli szemekkel üdvözöltük, ők ezért köszönetet mondtak és megkértek, hogy a virágokat hagyjuk meg a Lengyel Hadseregnek, akik utánuk érkeznek Łódźba. A Vörös Hadsereg elnyerte a łódzi polgárok szívét, mert igazán kedves emberek voltak, nem olyan vadállatok, mint a nácik, akik még az utolsó pillanatban is felgyújtottak egy börtönt Łódź elővárosában, Radogoszczban, ahol mintegy háromezer lengyel tartózkodott. Ki a németekkel, és halál rájuk!”

„Először is, legyünk hálásak Istennek és a Szűzanyának, hogy megmenekültünk, és a Vörös Hadseregnek is, hogy megmentettek minket a hitlerista ellenségtől. Ha három órával később érkeznek, a náci sátán már készen állt volna, hogy mindannyiunkat elégessen. A benzint előkészítették, a várost és a környező falvakat germánok vették körül, mindannyiunkat el akartak égetni azon az éjszakán. Istenem, hálásan köszönöm Neked és a Vörös Hadsereg felszabadítóinak, hogy ezt ilyen szerencsésen túléltük.”²⁴

Bár feltételezték, hogy Lengyelország a szovjet befolyási övezetbe kerülhet, a győztes hadsereg katonáinak kifejezett hála egyáltalán nem volt ritka. Eleinte a viselkedésük sem volt különösebben kifogásolható.

A szovjet katonákkal való első találkozások után a lelkesedés azonban hamar alábbhagyott, és helyét először az undor és megrökönyödés, majd a gyűlölet vette át. A korábban még alig tapintható félelem sűrűsödni kezdett. Ennek két oka volt: a politikai elnyomás, valamint az elkobzások, az erőszak és fosztogatások, melyek a háború utáni első évek igazi csapásává váltak. Ahol csak megjelentek a szovjet alakulatok, főként a második vonalból, fosztogatások, lopások, rablások, sőt gyilkosságok követték őket. A támadásoknak főként az összekötő útvonalak mentén fekvő települések voltak kitéve. Erre a leggyakoribb reakciók a javak elrejtése, a házak és gazdasági épületek elbarikádózása és menekülés volt, ami gyakran váltott ki helyi pánikot. A Vörös Hadsereg katonái gyakran rosszul voltak felszerelve és az élelemellátásuk sem volt megfelelően biztosítva, ezért gyakran szenvedtek az éhségtől és a hidegtől.²⁵ Ezért bevett szokás volt, hogy tiszték vezetésével speciális kontingens csapatokat küldjenek a terepre, akiknek az volt feladatuk, hogy a falvakból begyűjtsék az élelmet. Ez volt a Szovjet Hadsereg egyik harci taktikája, melyet a lengyel területeken a háború befejezése után is folytattak. Elkobozták az állami javakat is, ideértve lega-

²⁴ AIPN, MBP 3378. Doniesienie specjalne dotyczące wypowiedzi o marszałku Stalinie i o Armii Czerwonej, 3 IV 1945 r., k. 45, 46.

²⁵ Bővebben lásd Catherine MERRIDALE: *Wojna Iwana. Armia Czerwona 1939–1945.* Tłum. Katarzyna BAŻYŃSKA-CHOJNACKA – Piotr CHOJNACKI. Poznań, 2007, Rebis.

lább ezer nagyüzem és műhely berendezését.²⁶ Ezek az elkobzások inkább a tehetetlenség érzését váltották ki, mintsem, hogy félelmet keltettek volna. Az igazi félelmet az okozta, amikor a szovjetek tél előtt ürítették ki a gazdaságokat, vették el az emberek teljes élelmiszerkészleteit és rombolták le épületeiket. A korábbi „németek a faluban!” riasztás menekülésre hívta fel a lakókat. Most a lengyelek a „ruszkik!” vagy „szovjetek!” felkiáltástól retteghetnek. Ezek megjelenése ugyanis veszélyt jelentett számukra: legjobb esetben csak az órájukat, biciklijüket vagy a tyúkokat lopták el. Megesett, hogy a megrémült családok elmenekültek otthonukból, és az éjszakát a szabad ég alatt, egy biztos búvóhelyen töltötték.

Ezek az első kapcsolatok meghatározták a Vörös Hadsereg katonáinak és tisztjeinek negatív, félelmekkel teli sztereotípiáit, amelyek oly gyakran fellelhetők a lengyel társadalom tudatában. Ha akkoriban bárki készített volna egy egész Lengyelországot lefedő felmérést, és megkérdezte volna, miből fakad ez a félelem, valószínűleg a következő választ kapta volna: „isznak, lopnak, erőszakolnak”.

A félelem és a rettegés fokozható. Úgy tűnik, hogy az 1944 második felében tapasztalt fosztogatások és rablások által okozott félelem és rettegés akkor még nem hágott a csúcspontjára. Ekkor még a vörös csillaggal ellátott sisakos katonák viszonylag fegyelmezettek voltak, a fosztogatásért pedig szigorú büntetés járt, ami akár főbelövés is lehetett. Figyelembe véve, hogy eleinte Lengyelország kis részén összesen több mint kétmillió katona állomásozott, a fosztogatás mértéke nem is tűnik olyan óriásinak. Az igazi rémület később jött, 1945 késő tavaszán és nyarán, amikor egyre inkább megmutatkoztak az erkölcsi romlás jelei a Vörös Hadseregben. Ez főként azzal hozható összefüggésbe, hogy a Kreml engedélyezte, hogy kifosszák a német civil lakosságot, és erőszakot kövessenek el rajtuk. Pszichológiailag a németek feletti győzelem mámorának, az ezzel járó kiengedésnek és a fegyelem fellazulásnak is fontos szerepe volt. Szintén jelentős a harmadik tényező is: a szovjet katonák hirtelen szembetalálták magukat a kolhozok szegénységbe való visszatérés kényszerűségével. Azok, akik Németországban nem szedték meg magukat, a Lengyelországon való áthaladásukra úgy tekintettek, mint meggazdagodásuk utolsó esélyére. A helyzet a korábban

²⁶ Például a Białystoki vajdaságban, lásd *Białostoczczyzna 1944–1945 w dokumentach podziemia i oficjalnych władz*, Oprac.: Jerzy KUŁAK. Warszawa, 1998, ISP PAN, 161–164. A Nyugat-pomerániai vajdaságban: *Źródła do dziejów Pomorza Zachodniego. Administracja polska a Armia Czerwona na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1948*. Red.: Andrzej WOJASZEK. Szczecin, 2001, 53., 74., 87. Adam DZIUROK – Bogdan MUSIAŁ: „Bratni rabunek”. O demontażach i wywóźce sprzętu z terenu Górnego Śląska w 1945 r. In: *W objęciach Wielkiego Brata. Sowietci w Polsce 1944–1993*. Red.: Konrad ROKICKI – Sławomir STĘPIEŃ. Warszawa, 2009, IPN, 321–349.

a Harmadik Birodalomba beolvasztott területeken és a nyugatról keletre vezető útvonalak mentén volt a legrosszabb. Bizonyos fókig a szovjet megszállási övezetre emlékeztetett.²⁷ A lengyelek számára a rettegés meghosszabbítását jelentette ez a háborús káosz és a fosztogatástól, rablástól, erőszaktól, gyakran gyilkosságtól való félelem.

Egy gliwicei rendőr feljegyzései szerint Sziléziában a fosztogatások, rablások és nemi erőszakok „mindennaposak” voltak, és „nem telt el egy óra esemény nélkül”.²⁸ Egy lengyel katona az alábbiakat jegyezte fel 1945 augusztusában:

„Nálunk Gliwicében lopnak. Szörnyű dolgok történnek. Fosztogatások, rablások fényes nappal, betörnek a házakba, és az utcákon is ez megy. Ha egy férfi szépen fel van öltözve, és még bőrdíjja is van, akkor azonnal követni kezdik. Ha befordul egy sikátorba, akkor annyi neki. Naponta vagyok tanúja az ilyen jeleneteknek.”²⁹

Alsó-Sziléziában hasonló volt a helyzet. „A lengyel lakosság állandó félelemben és rettegésben él” – jelentette a trzebnicei Polgári Rendőrség Járási Parancsnoka. „Minden egyes nap és éjszaka megtámadtak, megvertek vagy zaklattak valakit a szovjet katonák.”³⁰ Ezeknek az eseteknek egy tipikus lefolyását írta le (1945. augusztus 13-án kelt) levelében egy alsó-sziléziai asszony:

„Összetűzésbe keveredtem a bolsevikokkal. Az ablakomból láttam, ahogy összegyűltek az emberek a házunk előtt. A gyerekek kiáltozva könyörögtek, hogy nem menjek le, mert lelőnek. Közben a lent lévő katona betörte az ajtót, és elkezdett fel-alá járni a lakásban. Félttem, hogy el fogja lopni a ruhákat, ezért lementem. Ekkor rám ordított, hogy én fogok felelni azért, hogy ő, a »ruszki szoldat« elvágta a kezét, amikor betörte az ablakot. Elállta az ajtót, és

²⁷ Norman M. NAIMARK: *The Russians in the Germany. A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. Cambridge, 1995, Harvard University Press; Giles MACDONOGH: *After the Reich. The Brutal History of the Allied Occupation*. New York, 2007, Basic Books. Lásd a *Life in the Russian Zone* című fejezetet.

²⁸ Jarosław NEJA: *Problemy z sojusznikami*. Biuletyn IPN, 2005/1–2, 61.

²⁹ AIPN, mf 01265/752. Specjalne doniesienie dot. bezpieczeństwa w kraju według opisów w listach cywilnej ludności, k. 2b.

³⁰ AIPN, Polgári Rendőrség Főparancsnokságának Csoportja (Zespół Komenda Główna Milicji Obywatelskiej, a továbbiakban: KG MO), 35/922. Raport sytuacyjny od dnia 27 VII 1945 r. do dnia 5 IX 1945 r., k. 39.

többször is arcul ütött, ököllel a szemem közé mérve. »Te lengyelke, megérzed majd a kemény ökölünket« – kiabálta folyamatosan. Kíváncsi vagyok meddig kínoz még minket ez a csürhe.»³¹

Az egész tengeremelléken, Szczecintől Elblągig hasonló helyzet uralkodott még 1946 első pár hónapjában is. Az állami hivatalnokok mantraként ismételték: „kritikán aluli a biztonsági helyzet”. A félelem említett fajtáival leginkább Szczecin városának – az akkoriban Vadnyugatnak nevezett Nyugat-Lengyelország legmesszebbi pontjának – lakóinak volt dolga. 1946-ban a Vörös Hadsereg 72 egysége állomásozott még a városban, s ezek nagy része nem harcra való volt, így kevésbé voltak fegyverezettek. Itt hozták létre a német munkatáborokból repatriált szovjet munkások táborát is, akik azt bármikor, korlátlanul elhagyhatták. Az innen származó tudósítások gyakran amerikai westernekre emlékeztetnek minket, csakhogy az itteni események valóban megtörténtek.

Mindenki félt, még az állami hivatalnokok is. Amikor 1946 márciusában az egyik településre érkeztek volna a Vörös Hadsereg alakulatai, a sztarosza ezt jelentette: „A járás lakosságát ellepte a pánik. A telepések itt akarják hagyni a székhelyüket, és javaikkal együtt vissza akarnak költözni Közép-Lengyelországba. Pisz városában is maga alá gyűrte a hivatalnokokat a pszichózis, és ez okból négy ügyintéző adta be lemondását.»³²

A háború utáni időszak egyik legmeghatározóbb élménye a *szovjet katonák általi megerőszakolástól való rettegés* volt. 1944 második felében még csak elvétve került sor a lengyel nők megerőszakolására. A jelenség a téli offenzíva megkezdésével, 1945 januárja után öltött nagyobb méreteket. Minél közelebb került a front Berlinhez, Gdańskhoz és Elbląghoz, annál elterjedtebbé és kegyetlenebbé vált a nemi erőszak. Krakó és a poznańi erőd elfoglalása sem volt kivétel ez alól. Ez utóbbi városban a szovjet katonák úgy cserkésztek be a fiatal lengyel lányokat, hogy azt hazudták nekik, hogy sebesültek ápolásához van szükségük segítségére. Azonban a nemi erőszakok hulláma a tavaszi és nyári időszakban volt igazán kegyetlen. A szovjet katonák a lengyel nőkre is átvitték a német nőkkel szembeni brutalitásukat. Ez a visszavert hullám a tenger irányából, valamint Kelet-Poroszország és Szilézia felől közelített. 1945. április 17-én kelt levelében egy lengyel nő, aki valószínűleg egy szovjet laktanya környékén keresett munkát, azt írja, hogy hétszer erőszakolták meg:

³¹ AIPN, MBP 3378. Specjalne doniesienie Wydziału Cenzury Wojennej MBP, 13 X 1945 r., k. 112.

³² Waldenar BRENDA: *O bandytyzmie na Warmii i Mazurach w pierwszych latach powojennych*. In: *Problemy bandytyzmu w okupowanej Polsce w latach 1939–1947*. Warszawa, 2003, ISP PAN, 95.

„Szívesen vettek fel minket, mert mi lengyelül beszéltünk. Amikor viszont meghallottam, hogy ezeket a nőket vagy tizenötször megerőszakolják, megijedtem, és visszafordultam. [...] Aznap este megerőszakoltak, ez a székén apám szeme láttára esett meg velem. [...] Hétszer erőszakoltak meg, borzalmas volt.”

A Gdańskban élő lengyel és német nők rémületéről más, a Háborús Cenzúra által lefoglalt levelek is tanúskodnak:

1945. április 21.:

„[...] mert amikor bevonultak az oroszok, akkor minden lány megkapta a magáét.”

1945. április 22.:

„Eddig vigyázott rám az Úr. Ott is ezt tették a nőkkel? [...] Félek, mert sok itt a ruszki, és szörnyű, ahogy mindenkit elkapnak, én alig megyek ki az utcára, folyton a pincében bujkálunk.”

Gdynia, 1945. április 24.:

„Mit meg nem éltek ebben a háborúban a nők a szovjetekkel. Megerőszakolták őket, sokukat megkínózták.»³³

Tíz évvel később a Vörös Hadsereg bevonulásától való rettegés, paradox módon a Népi Lengyelország egyik stabilizáló tényezője lett.

A *kollektivizálástól való félelem* már az 1944/1945-ös agrárreform alatt felmerült. De igazi testet csak a Lengyel Munkáspárt 1948. júliusi plénuma után öltött, ahol Hilary Minc bejelentette a „kapitalista elemek kiszorítását”. A falu valóságos pszichózisba merült, ami gyakorlatilag Sztálin 1953 márciusában bekövetkezett haláláig tartott. A legrosszabbra számítva a parasztok a „szegények fegyveréhez” nyúltak:³⁴ tömegesen vágták le az háziállatokat és árusították ki az alighogy begyűjtött termést, esetleg elhúzták az aratást. Az országot elárasztották a pletykák és találgatások. „Most aztán az 5 holdnál kisebb gazdaságok maradhatnak, az annál nagyobbakat kolhozokra parcellázzák, de hogy ez tényleg megvalósul-e, ne adja az Isten!” – mondták. „Azt mesélik, hogy a kolhozokban a parasztoknak egy ruhájuk lesz, és üstből osztják majd az ételt, és hogy jobb elmenni az

³³ Központi Katonai Levéltár (Centralne Archiwum Wojskowe, CAW), III.2.200. Specjalne doniesienie dotyczące nadużyć żołnierzy Armii Czerwonej, b.d., k. 86.

³⁴ Vö. James C. SCOTT: *Weapons of the weak. Everyday forms of peasant resistance*. New Haven – London, 1985, Yale University Press.

erdőbe és vérontást rendezni, mint elfogadni ezt a jobbágysort.” Ez nem csak üres rémületkeltés volt.

A falvakat megszálló rémület Nyugat-Európa modern kori parasztlázadásaira emlékeztetett. Egy Radom mellett kirabolt szövetkezetben a következő üzenetet hagyta valaki: „Tisztelt vörös urak, a mai nappal megkezdtem a kolhozotok pacifikálását.”³⁵ Megnőtt a szabotázsok száma, pusztították a begyűjtött terményeket, rongálták az eszközöket. Gyakoriak voltak a dúlakodások, volt, amelyik halálos áldozatot is követelt. Az emberek tényleg rettegetek, néha még jobban, mint a háborútól. 1948 őszén valaki ezt írta egy magánlevélben:

„Nálunk mindenféleképpen beszélnek a háborúról és a kolhozokról, arról, hogy rákényszerítik majd az emberekre, az emberek meg nagyon félnek, mert van mitől félni. Szörnyű a háború, de a kolhozok még szörnyűbbek, mert a háborúban az hal meg, akit megölnek, de így aztán mind meghalunk.”³⁶

A kollektivizálástól való félelem a 30-as években kezdődött. Ezt csak növelte a szovjet megszállás tapasztalata 1939–1941 között. A német „Berta” fedőnevű akció során terjesztett propagandának is az volt a célja, hogy ezt a félelmet terjessze.³⁷ Sztálin, a „kolhozrendszer megteremtője” tisztában volt azzal, hogy fél a nép. Amikor elrendelte, hogy a Lengyel Munkáspárt vigye végbe az agrárreformot, az volt a célja, hogy ezeket a félelmeket valahogy eloszlassa, és egy informális populista rendszert hozzon létre, ahol a hatalom támogatásáért cserébe lehetett földhöz jutni.³⁸ Ez a terv azonban csak részben volt eredményes. A reform nemhogy nem temette be a félelmeket, de még inkább felkorbácsolta az indulatokat. Ami a szélesebb érzelmi hátteret jelenti, az agrárreformmal az emberekre kényszerített felülről irányított forradalom³⁹ csak növelte a káoszt és fejetlenséget.

³⁵ AIPN, MBP 285. Referat sprawozdawczy od 1 do 31 VIII 1948 r. na podstawie sprawozdań z WUBP, k. 30.

³⁶ AIPN 1572/1183. Biuletyn Informacyjny 72/48, k. 4.

³⁷ Bővebben lásd Eugeniusz Cezary KRÓL: *Polska i Polacy w propagandzie narodowego socjalizmu w Niemczech 1919–1945*. Warszawa, 2006, ISP PAN – Collegium Civitas – Rytm.

³⁸ „A lengyel parasztok – mondta Sztálin marsall – ha földet kapnak, értékelni fogják az államot.” Lásd *Delegacja Warszawy u Marszałka Stalina*. Głos Ludu, 1944. november 21. (A szerző kiemelése.)

³⁹ „Nálunk az agrárforradalom különös körülmények között megy végbe, mezőgazdasági reform formájában. Felülről indul, de fentről lefelé haladva egyszerre elégti ki a paraszti tömegek többéves vágyait, eldöntve azokat az ügyeket, amelyekért Lengyelországban a paraszti tömegek nemegyszer forradalmi módszerekkel harcoltak. (Roman Zambrowski előadása az agrárreformról a Lengyel Munkáspárt Központi Bizottságának kibővített plénuma előtt, 1945. február 7.

Megszűnt ugyanis az időtlen idők óta létező vidéki rend, melyet ha nem is mindig dicsértek a parasztok, de mégis az állandóság és stabilitás érzését biztosította nekik.⁴⁰ Másfelől azonban tagadhatatlan, hogy a vidéki lakosság nagy átlagban lelkesen fogadta a mezőgazdasági reform hírért, bár közelebbről szemügyre véve a dolgot, meggyőződhetünk róla, hogy a lelkes tömeget főleg az olyan parasztok alkották, akik vagy egyáltalán nem, vagy csak kisebb méretű földdel rendelkeztek. A gazdagabb földbirtokosok már tartózkodóbbak voltak. A félelem azonban mindenkiben ott ült. Főként azért, mert meg voltak győződve arról, hogy az új hatalom nem fog sokáig tartani, így a földosztás is csak ideiglenes lesz. A parasztok attól féltek, hogy ha visszajönnek az „urak”, meg kell majd fizetniük azért, hogy igényt tartottak az ingyenföldre. A falvakban röplapokat terjesztettek, amiken ez állt: „Parasztok! Ne vegyétek el, ami másoké, mert elvesztitek, ami a tiétek”.

Általános volt a vélekedés, hogy a mezőgazdasági reform, amely során megméri és megszámlálja a földeket, a kolhozok építésének első lépése lesz. Ez a nézet 1944-ben szinte apokaliptikus állapotokat szült Białystok környékén. Az a hír terjedt, hogy akinek nem jut föld, azt elviszik Szibériába, és azt híresztelték, hogy a reform után mindjárt a kollektivizálás jön. Állítólag voltak olyan parasztok, akik emiatt visszautasították a földet, mert attól féltek, hogy deportálják őket.

A kollektivizálástól való félelem, csakúgy, mint más nyugtalanság, hullámokban érkezett. A legerősebb hullám valószínűleg a mezőgazdasági reform bevezetése alatt, 1944 őszén és 1945 tavaszán csapott le. „A lengyel parasztok nagyon félnek a kolhozoktól, nem akarják a kolhozokat” – jelentette Moszkvában Władysław Gomułka 1945 májusában a lengyel helyzetről. „Nincs is mit gondolkodni a lengyel kolhozokon, megmondjuk a parasztoknak, hogy a párt ellenzi a kolhozokat, hogy a párt nem fog szembeszállni a népakarattal.”⁴¹ 1945 júniusában jelentették, hogy a nagy-lengyelországi „parasztok elméje elborult” a kollektivizálástól való

Lásd *Reforma rolna PKWN. Materiały i dokumenty*. Red.: Władysław GÓRA – Ryszard HALABA – Norbert KOŁOMEJCZYK. Warszawa, 1959, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, 92.)

⁴⁰ Bővebben az agrárreformról például Henryk ŚLABEK: *Dzieje polskiej reformy rolnej 1944–1948*. Warszawa, 1972, Wiedza Powszechna; Stefan IWANIAK: *W województwie kieleckim w latach 1944–1945*. Warszawa, 1975, LSW.

⁴¹ A Lengyel Munkáspárt Központi Bizottságának titkára, a Lengyel Köztársaság Ideiglenes kormányának miniszterelnök-helyettese, Władysław Gomułka „Wiesław” által az OK(b)P KB Nemzetközi Információs Iroda munkatársai előtt Moszkvában 1945. május 10-én elmondott Lengyelország helyzetéről szóló előadásának gyorsírói feljegyzése. Lásd *Polska–ZSRR: struktury podległości. Dokumenty KC WKP(b) 1944–1949*. Red.: Giennadij A. BORDIUGOW – Aleksander KOCHAŃSKI – Adam KOSESKI – Giennadij F. MATWIEJEW – Andrzej PACZKOWSKI. Warszawa, 1995, ISP PAN, 115.

félelemben.⁴² Hasonló volt a hangulat az ország többi részében is. A félelem mindig is a hatalom eszköze volt. A félelem eszköze pedig az erőszak volt. És még hatásosabb volt az erőszak használatától való félelem. Hannah Arendt szerint a félelem a politikai hagyományunk része. A politikai félelem hosszú történelme ellenére inkább érezzük, mint tudjuk, hogy mi is az. A leginkább egyértelmű asszociáció a félelem és a politikai megtorlások között van. A terror és a félelem egymástól elválaszthatatlanok. A politikai ellenfelek kiiktatásának hosszú távú következményei vannak: a hangulat pacifikálása és mindenki megfélemlítése, akinek eszébe juthat az ellenállás. A múltban nagyon ritkák voltak a tömeges megtorlások, inkább csak a népesség kisebb hányadát érintették. Tömeges volt viszont a félelem, amit szültek. És ezt a félelmet kirakatperekkel, nyilvános kivégzésekkel és más erőfitogtatásokkal érték el.

A Népi Lengyelországban a félelem apparátusát folyamatosan bővítették. Ennek része volt a politikai rendőrség, a hadsereg, az ügyészségi és a bírósági szervek. Rögtön a háború után a félelemkeltést a falvakban és kisebb városokban végrehajtott pacifikációval, politikai gyilkosságokkal és nyilvános kivégzésekkel érték el. Később szívesebben alkalmazták a koncepciós pereket. Az emberek eleinte leginkább a *szovjet megtorlásoktól féltek*. A Vörös Hadsereg által felszabadított területeken végigsöprő 1944-es letartóztatási hullám után Zygmunt Klukowski, egy vidéki város orvosa az általánosan uralkodó dermesztő félelemről írt 1944 októberében. „Senki sem alszik otthon. Az utcákon – annak ellenére, hogy erősen világít a hold – a hivatalos kijárási tilalom előtt már egy lélek sincs. Pontosan úgy, mint a német razziák és letartóztatások idején.” A letartóztatások híre helyi pánikot okozott, és növelte a szovjetekkel szembeni ellenérzéseket.

A politikai félelmet azonban nem csak a szovjetek idézték elő. A kollektív tudatban a Biztonsági Hivatal (Urząd Bezpieczeństwa) is egyre inkább megjelent mint rettegett szörnyeteg. Az új hatalom megerősítése egy olyan folyamatot hívott életre, amelyet a félelem intézményesítéseként írhatunk le. A „Bezpieczeństwo” (Biztonság), „Bezpieka” (az Urząd Bezpieczeństwa köznyelvben használt elnevezése) szavak hamarosan a veszély szinonimáivá váltak. A sztálini időkben volt egy ilyen vicc:

⁴² AIPN, KGMO 35/888. Raport sytuacyjny MO w województwie poznańskim za czas od 6 VI do 20 VI 1945, k. 11, 12.

– Miért menekültél el Lengyelországból?

– A tejkihordó miatt. Minden reggel bekopogott az ajtón, és azt kiáltotta, hogy tejkihordó. Én meg folyton csak azt gondoltam: „És mi van, ha ma nem a tejkihordó az?”

A rendőrségi terror közvetlenül a háború után volt a legnagyobb. 1944 júliusától 1948 végéig kb. 3000 halálos ítéletet hirdettek ki. Később, a sztálinizmus hat éve alatt összesen 400 halálos ítéletet rendeltek el. Csak 1946-ban százezer embert tartóztattak le hosszabb-rövidebb időre. Az akkor folyó polgárháborúban pedig húszezren haltak meg. A politikai megtorlások eredményeképpen gyengültek az emberek közötti kapcsolatok, és nőtt a konformizmus. Ezért valahányszor az emberek úgy érezték, hogy gyengül az államrendszer által gyakorolt nyomás és veszély, az rögtön nonkonformista és lázadó magatartásban nyilvánult meg.

Félelem egy újabb háborútól. Korábban azt írtam, hogy a lengyelek a háború után gyakran bonyolódtak párbeszédbe a félelemmel. Ezeknek a beszélgetéseknek gyakori témája a háború volt. A lengyelek egy része a harmadik világháborút várta, legtöbbjük ugyanakkor félt is ettől az új konfliktustól.

Nehéz meghatározni, mikor terjedt el széles körben az a meggyőződés, hogy egy újabb háború áll küszöbön. Talán akkor, amikor a Harmadik Birodalom feletti győzelem egyértelművé vált, és a lengyel közbeszédet a háború utáni rendről szóló vita kezdte el uralni. Az indítatás kívülről is jöhetett. Nem kizárható, hogy a háborús pszichózist a nők tartalékos mobilizációjáról szóló 1945. március 30-i rendelet okozta. A megszállás alatt az emberek megtanultak olvasni a sorok között, megtanulták hogyan kell olvasni és értelmezni „az égi jeleket”. Például, ha a németek magukkal viszik a kabátokat és a bundákat, az azt jelentheti, hogy megsínylették a szigorú orosz telet. Hasonló „kollektív dedukciós” folyamat ment végbe 1945 tavaszán. Miért sorozná be a nőket, ha vége a háborúnak? Biztos egy újabb háborúra készülnek. Przemyszlben május és június között „nagy szenzációt kelt a nők öt különböző évfolyamának kötelező besorozása. Mindenki csodálkozik a hatalom meglepő rendeletén, hogy minek a női hadsereg, ha vége a háborúnak”.⁴³

⁴³ AIPN, Rz-0057/22 t. 2. Raport sytuacyjny Komendy Powiatowej MO w Przemyslu Nr 11 za czas od dnia 26 V do dnia 5 VI 1945 r., k. 42.

Valaki ezt írta Lublinból:

„Mert, ha véget ér a háború a németekkel, akkor mindjárt kezdődik az oroszokkal, mert azok a lengyelek nem tudnak velük megegyezni, és ha mindkét fél kiirtja egymást, akkor nyugalom lesz, de annak a nyugati oldálnak több és jobb fegyvere van.”

Gdyniából pedig ezt:

„Ki tudja, mi lesz még velünk, mert még messze van, a háborúnak nincs vége, még egy háborút meg fogunk élni.”

Valaki más ezt jósolta:

„Törökország, Egyiptom és Szíria hadat üzent, mindjárt csatlakozik hozzájuk Svédország és mások. Oroszország Angliával készül háborúzni, az meg magával rántja a legyőzött Németországot, amit előbb megpróbálnak áttéríteni a kommunizmusra. Vajon mi lesz ebből az egészből?”⁴⁴

Az újabb háborúról szóló hírek hullámokban érték el a lakosságot. A legnagyobb hullám 1945 augusztusában és szeptemberében érkezett.

1946-ban több háborús pánik is kirobbant, a legnagyobb Winston Churchill fultoni (USA) beszéde után. Varsóban március 8-án, pénteken kezdődött. Valaminek még történnie kellett, például egy szovjet katonai egységnek át kellett haladnia a városon – ami egyébként szokványos dolog volt –, mert a várost elöntötték a hírek: „Hatalmas szovjet alakulatok Otwockban! Wawert [Varsó egyik keleti kerülete] óriási erők foglalták el! Hatalmas tüzéség és tankok vonulnak Németország felé!”⁴⁵ A varsóiak tömegesen megrohmozták a piactereket, hogy felvásárolják a tárolható élelmiszereket: burgonyát, lisztet, cukrot, sót, szalonnát. A fővárosban az alapvető élelmiszerek ára 50-100 százalékkal is megnőtt.⁴⁶ A ruhákat, petróleumlámpákat, gyufákat, petróleumot is felvásárolták. A pánik olyan nagy volt, hogy az egyik legnagyobb varsói piacon „szombaton mindent felvásároltak”⁴⁷.

A pánik az ország más régióira is kiterjedt. Egyesek azt mondták, hogy a háború akár három napon belül is kitörhet, mások egy hónapot jósoltak. Krakóban azt gondolták, hogy egy újabb háború kitörése a világ végét fogja jelenteni, amit egy atombomba hoz el. Az egyik újságban ezt olvashatjuk: „A város lakói szentül meg voltak győződve a suttozó propaganda

⁴⁴ AIPN, MBP 3378. Doniesienie specjalne dot. prowokacyjnych pogłosek, k. 60.

⁴⁵ *Niedorzeczności i kłamstwa*. Rzeczpospolita, 1946. március 14.

⁴⁶ „Trzecia wojna” a słonina. Rzeczpospolita, 1946. március 13.

⁴⁷ *Niedorzeczności i kłamstwa*. i. m.

igazáról. A templomokban sorokban álltak a gyóntatószékekhez, mindenki rendet akart tenni a lelkiismeretében, és a világvége esetén tiszta szívvel állni Isten elé.”⁴⁸

Częstochowában az emberek a hamarosan bekövetkező általános mozgósításról tájékoztatták egymást. Az itt megjelenő *Głos Narodu* folyóirat megállapította, hogy a híreknek nincs semmi alapjuk, de beismerte, hogy a sorköteleseket valóban rendszeresen besorozzák.⁴⁹ „Természetes, hogy a mozgósításról szóló hírek nem hagyták hidegen a dolgozó embereket, hiszen lehet, hogy már holnap vagy holnapután ott kell hagyniuk a munkát, az otthonukat, feleségüket és gyerekeiket, hogy háborúba induljanak, ahonnan nem biztos, hogy visszatérnek...”⁵⁰

„A küszöbön lévő háborúról” beszéltek Kielcében is. Radomban az a hír járta, hogy a „szovjetek tüzéséget állítottak a határra, és a lengyel reptereket az Angliával való háborúra készítik fel”⁵¹.

Szczecin környékén voltak olyanok, akik azt állították, hogy az amerikaiak már elfoglalták a törökországi reptereket. Az angolszász országok és a Szovjetunió közötti diplomáciai kapcsolatokat megszakították. Az atombombákat pedig elküldték.⁵²

Pomerániában az volt az általános vélekedés, hogy ott állítják majd fel az első védelmi vonalat. Ezért is jósolták a Vörös Hadsereg további alakulatainak érkezését. Azt gondolták, hogy bármikor kitörhet a háború, ezért Pomeránia lakossága szintén raktározni kezdte az élelmiszert.⁵³

A háborús félelem erősen tartotta magát, és a következő háborús pánikokban is fel-felütötte a fejét.⁵⁴ A propaganda és a népnevelés megágyazott az atomháború kitörésétől és a sugárfertőzéstől való félelemnek. Lengyelországban az utolsó háborús pánik 1980-ban tört ki, amikor a Vörös Hadsereg bevonult Afganisztánba.

Lengyelország háború utáni félelmének rövid történetében nem soroltam fel az akkor megélt minden veszély és rettegés forrását. Nem említettem

⁴⁸ *Plotka...Plotka...Plotka*. Gazeta Kujawska, 1946. március 19.

⁴⁹ *Dementujemy plotki*. *Głos Narodu*, 1946. március 15.

⁵⁰ *Plotka...* i. m.

⁵¹ AIPN 1572/321. Raport dekadowy WUBP – Kielce za okres od dnia 20 III – 31 III 46 r., k. 9.

⁵² AIPN 1572/734. Raport dekadowy WUBP – Szczecin za okres od dnia 10 - 20 III 46 r., k. 21.

⁵³ *Sprawozdanie wojewody pomorskiego za marzec 1946 r.* In: *Rok 1946. Województwo Pomorskie...* i. m. 38.

⁵⁴ Dariusz JAROSZ: *Kriegsgerüchte in Polen, 1946–1956*. In: *Angst im Kalten Krieg*. Hrsg.: Bernd GREINER – Christian Th. MÜLLER – Dierk WALTRE. Hamburg, 2009, Hamburg Edition, 310–321; Dariusz JAROSZ – Maria PASZTOR: *W krzywym zwierciadle. Polityka władz komunistycznych w świetle plotek i pogłosek z lat 1949–1956*. Warszawa, 1995, Wydawnictwo Fakt; Marcin ZAREMBA: *Smalec strategiczny*. Polityka, 2002. november 2.

például a monetáris politikával kapcsolatos aggodalmakat, az államosítástól vagy határmódosításoktól való félelmet vagy az etnikai alapú főbiákat: a németektől, az ukránoktól és a zsidóktól való félelmet.

A félelem villámgyorsan terjed, mint egy fertőző betegség. Alvászavarokat, pánikot vált ki, növeli az agressziót. Lengyelország lakossága a második világháború alatt és közvetlenül utána megismerte természetét, és sokszor át is élte. A félelem képes bevésozni az elmékbe. Ha újból közeledik a veszély, kétszeres erővel tör elő. Habár tanulmányom „a félelem rövid története”, valójában „hosszú időtartamról” kellene beszélnünk, amely Lengyelországban egészen a kommunista rendszer végéig kitartott.

Fordította: Borzon Daniel

Jiří Pernes

A CSEHSZLOVÁK TÁRSADALOM ÉS AZ 1948. FEBRUÁRI FORDULAT



tott szervezetet látni, hanem egy ellenkezőleg, a társadalmi folyamatosan növekvő hányad követve hazafias prólamációkat és szláv lelkesedéseket. Mindebben kétségtelen Edvard Beneš rendkívüli személyes elkötelezettsége. München megingatta helyzetét, 1938. október 5-én lemondása pedig aláírta tekintélyét. A háború kimenetelét lehetőséget kínálta helyesírók megváltoztatására, és az emigrációból az állam elismert vezetőjeként tért haza. Céljai elérése érdekében Beneš tudomásul vette a kommunizmus és a Szovjetunió jelentőségét, és így kezelt támogatást az elnyert. Franciaország és Nagy-Britannia helyett Csehszlovákia új szövetségesei ép a Szovjetunióhoz találtak hozzá. A kezdeti nehézségek ellenére a szovjet csapatok az országban találtak hozzá. A kezdeti nehézségek ellenére a szovjet csapatok az országban találtak hozzá. A kezdeti nehézségek ellenére a szovjet csapatok az országban találtak hozzá.





A város fölé magasodó „A csehszlovák nép – a felszabadítóhához”
elnevezésű Sztálin emlékmű Prágában 1955 körül.
Az 1949 és 1955 között épült óriási szoborcsoporthat 1962-ben rombolták le.
(Miroslav Vopata)

Csehszlovákiába – szomszédjaival ellentétben, mint Lengyelország, Magyarország vagy a Német Demokratikus Köztársaság – a kommunista rezsimet nem a szovjet katonák szuronyai hozták. A háború után az akkori lakosság többsége önként döntött Csehszlovákia Kommunista Pártjának (CSKP) kormánya mellett. Helyénvaló megkérdezni, miért történt mindez így, mikor fennállása kezdete óta a CSKP mint rendszerellenes párt lépett fel, amelyik elutasította a demokratikus parlamenti rendszert. A bolsevik forradalom és proletárdiktatúra eszménye mellett állt ki. E radikális alapállása ellenére azon politikai szubjektumok közé tartozott, amelyek a két háború közötti Csehszlovákiában a legjobb eredményeket tudhatták magukénak a parlamenti választásokon. A harmincas években változás következett be a Komintern politikájában, ami visszatükröződött a CSKP politikájában is. 1938-ban azoknak az erőknek az oldalán lépett fel, amelyek elutasították a müncheni egyezményt, és a nyugati szövetségesek segítségével nélkül kívánták Hitlertől a demokratikus Csehszlovákiát megvédeni.

Népes taglétszáma való tekintettel a CSKP – különbözve a többi közép-európai ország kommunista pártjaitól – meghatározó szereplője lett a nemzetfelszabadító harcoknak. Ezért a második világháború után a társadalom többsége számára elfogadható politikai erőként jelent meg. A kommunistákban a csehek és a szlovákok nem akartak külföldről irányított szervezetet látni, hanem épp ellenkezőleg, a társadalom folyamatosan növekvő hányada követte hazafias proklamációjukat és szláv lelkesedésüket. Mindebben kétségtelen Edvard Beneš rendkívüli személyes elkötelezettsége. München megingatta helyzetét, 1938. október 5-i lemondása pedig aláasta tekintélyét. A háború kimenetele lehetőséget kínált helyzetének megváltoztatására, és az emigrációból az állam elismert vezetőjeként tért haza. Céljai elérése érdekében Beneš tudomásul vette a kommunisták és a Szovjetunió jelentőségét, és igyekezett támogatásukat elnyerni. Franciaország és Nagy-Britannia helyett Csehszlovákia új szövetségeseit épp a Szovjetunióban találta meg. A Kremlllel nehezen léphetett volna kapcsolatba, amennyiben mellőzi a csehszlovák kommunistákat. Ezért 1943-tól, a Moszkvában aláírt szövetségi szerződéstől, a CSKP képviselőivel mint megbízható partnerrel tárgyalt, és segített nekik széles társadalmi legitimációjuk megerősítésében a megszállt hazában. Beneš eljárásának köszönhe-

tően a kommunisták tagjai lettek a csehszlovák kormánynak, amely Londonból Moszkvát át tért haza.¹

1945-ben a CSKP pozíciója alapvetően megváltozott a társadalomban. Mint államalkotó párt lépett fel, aktívan bekapcsolódva az új Csehszlovák Köztársaság arculatának kialakításába. Tagja volt a csehek és szlovákok Nemzeti Frontjának, amelyet rajtuk kívül a Csehszlovák Szociáldemokrata Párt, a Csehszlovák Nemzeti Szocialista Párt és a Csehszlovák Néppárt, valamint Szlovákiában formálisan önállóan létező Szlovákia Kommunista Pártja (SZLKP) és a Demokrata Párt alkotott. Később Szlovákiában a Nemzeti Frontot két politikai szubjektum alakította véglegessé: a Munkapárt és a Szabadságpárt. A CSKP erős pozícióját bizonyította, hogy elnöke, Klement Gottwald 1945-ben az ideiglenes kormány miniszterelnök-helyettese lett, valamint vezető politikusait öt minisztérium vezető beosztásába nevezték ki, közülük nem egy az ország életében kulcsfontosságú volt: ellenőrizték a belügyminisztériumot, a tájékoztatást, az iskola- és népművelésügyet, a munkavédelem- és szociális ügyet, a földművelésügyet, valamint ezeken kívül a külügyminisztériumban volt államtitkáruk. A kormány másik alelnöke az SZLKP képviselője, Viliam Široký lett. Miniszterelnöke a baloldali orientáltságú szociáldemokrata Zdeněk Fierlinger, aki 1948 februárja után a CSKP legszűkebb vezetéséhez tartozott.² A kommunisták ezzel meghatározó befolyást szereztek Csehszlovákiában a közügyek alakításában.

Ráadásul a CSKP vezetése az államigazgatás új szerveinek ellenőrzési szándékával tért vissza az országba. Az első köztársaság hivatalait nemzeti tanácsok váltották fel, amelyek spontán, választások nélkül alakultak meg. A kommunisták éppen ezt a körülményt használták ki saját javukra, és saját tagjaikat ültették be a tanácsokba. A párt ereje és taglétszáma 1945 óta példátlanul növekedett. A Vörös Hadsereg által felszabadított ország-

¹ Jellemző, hogy a cseh társadalomnak mindmáig nem áll rendelkezésére Csehszlovákia Kommunista Pártjának egy olyan komplex története, amely mentes lenne az 1989 előtt keletkezett szerzők szövegeitől, annak ellenére, hogy a rendszer bukása óta immár eltelt egy negyedszázad. Az egyetlen munka, amely összefoglalóan tárgyalja ezt a problémakört, az Jacques Rupnik könyve (Jacques RUPNIK: *Dějiny Komunistické strany Československa. Od počátku do převzetí moci*. Praha, 2002, Academia), amely először 1981-ben jelent meg Párizsban, és szerzőjének még nem állt módjában a CSKP levéltári anyagaihoz hozzáférni. A Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiája Jelenkori Történeti Intézetének munkatársai Prágában jelenleg az utolsó simításokat végzik egy a CSKP történetét összegző tudományos munka kéziratán, aminek a közeljövőben az Academia kiadónál kell megjelennie.

² Csehszlovákia 1945–1948 közé eső időszakának fejlődését lásd Karel KAPLAN: *Pravda o Československu 1945–1948*. Praha, 1990, Panorama. (Magyarul: *Csehszlovákia igazi arca 1945–1948*. Pozsony, 1993, Kalligram.)

részben, még mielőtt a háború befejeződött volna, gyors ütemben létrejött a kommunista párt szervezeti hálózata.

A párt taglétszáma:

1945. december 31-én	965 616 fő
1946. március 15-én	1 007 834 fő
1946. május 30-án	1 158 193 fő
1948. február 25-én	1 409 661 fő ³

A taglétszám ilyen gyors ütemű növekedésének kétségtelenül több oka volt. A legfontosabbak egyike a CSKP legfelső vezetősége retorikájának a megváltozása. Állították, hogy céljuk nem a „szocialista forradalom”, amelyet a háború előtt hirdettek. Klement Gottwald 1945. július 9-én kifejezetten ezt mondta. Épp az ellenkezőjét hangsúlyozta, hogy „szükséges újra és újra tudatosítani: most a nemzeti és demokratikus forradalom időszakában haladunk, nem a szocialista forradalom időszakában”.⁴ A kommunisták a „népi demokrácia” programját vallották, melynek építésében minden haladó polgárnak részt kellett vállalnia; támogatták a „nemzeti és demokratikus forradalmat”, melynek a németek és magyarok nélküli csehek és szlovákok szláv nemzeti államának kiépítésén kellett nyugodnia, a nehézipar államosításával és a földreform bevezetésével.⁵ Eközben ismételten hangsúlyozták, hogy meg akarják őrizni a közélet demokratikus alapelveit, tiszteletben tartani a magántulajdont és támogatni a kisvállalkozókat és vállalkozókat. Megígérték, hogy Csehszlovákiában nem lesz szükség a proletárdiktatúra bevezetésére, ahogy nem kerül sor kolhozok alapítására sem. A CSKP új szóhasználata és politikája biztosította a nyilvánosság növekvő jóindulatát, amelynek eredménye a háború utáni első parlamenti választásokon szerzett győzelme lett 1946 májusában. Következésképp Gottwald a győztes párt elnökeként lett a kinevezett új kormány miniszterelnöke, és a kommunisták újabb minisztériumok igazgatását szereztek meg. Az állam arculatának kialakításában betöltött szerepük az addigiaknál is jobban megnőtt, mivel

³ Jiří MAŇÁK: *Komunisté na pochodu k moci: Vývoj početnosti a struktury KSČ v období 1945–1948*. Praha, 1995, Ústav pro Soudobé dějiny AV ČR.

⁴ Klement GOTTWALD: *O politice Komunistické strany Československa: Přednáška na školení pro okresní a krajské funkcionáře KSČ v Praze dne 9. července 1945*. In: *Deset let: Sborník satí a projevů 1936–1946*. Praha, 1949, Svoboda, 382.

⁵ Uő: *O některých opatřeních na osvobozeném území republiky*. In: Uo. 335.

minden általuk irányított tárca vezető pozícióba saját embereiket helyezték, illetve esetleg olyanokat, akiket sikerült behálózniuk.⁶

Úgy tűnik, hogy első rendkívüli győzelmük az 1946-os májusi választásokon a CSKP vezetését komoly megfontolásokra készítette a hatalommegszerzés módszerében. Két évvel később hasonló következtetésre jutottak a CSKP politikájának szovjet kritikussai is, mikor elemzésükben, amelyet az OK(b)P KB titkára, Mihail Szuszlov számára készítettek, a következőket írták: „A dolgozó [csehszlovákiai] tömegek észrevehető baloldali fordulata és közvetlen eredménye – az összes választó több mint 40%-ának a kommunista pártra adott szavazata az 1946-os parlamenti választásokban – a kommunista párt soraiban és vezetőiben illúziókat keltett Csehszlovákiában a szocializmus békés úton történő, áldozatok és osztályharc nélküli »könnyű« győzelméről.”⁷ A kommunista politika sokéves nemzeti szocialista ellenfele, Prokop Drtina miniszter kénytelen volt megállapítani: „A cseh választók nagyobb hatalmat és erőt adtak a kommunistáknak, mint amelyet 1945-ben Moszkvában reméltek. Mindezt természetesen maga a cseh nemzet a felelős, egyedül a cseh nép – senki más! Úgyhogy nem kell máshol keresni a vétkest, és ne próbáljon ezen felelősségétől megszabadulni.”⁸

Világos, hogy az 1945 óta a CSPK által elért politikai sikerek a vezetést arra a következtetésre juttatták, hogy a proletárforradalom és a vörös lobogó alatt barikádokon folytatott hőies harc a csehszlovákiai feltételek mellett szükségtelenek, és a nyilvánosság elé „a szocializmus felé vezető sajátos csehszlovák út” koncepciójával léptek. Erről a CSKP KB tagjai első alkalommal 1946 szeptemberében tárgyaltak. Gottwald akkor kijelentette, hogy e problémáról 1946 nyarán moszkvai látogatása során beszélt a szovjet vezetéssel: „Sztálin elvtárs elmondta, hogy ahogy a tapasztalatok mutatták, és ahogy a klasszikus marxizmus–leninizmus tanítja, nem csak egy út létezik, amely a szovjeteken és a proletárdiktatúrán át vezet, bizonyos konstellációban létezhet egyéb út is.” Gottwald szerint a szovjet vezér nem csupán Csehszlovákiáról beszélt, hanem állítólag konkrétan a tapasztalatokról Jugoszláviában, Bulgáriában és Lengyelországban, és „nyíltan felemlítette hazánkat, hogy itt lehetséges egyfajta sajátos út a szo-

cializmus irányába, amelynek nem kell szükségszerűen a szovjet modellen és a proletárdiktatúrán át vezetnie, vezethet egyéb utakon is...”⁹

A CSKP Központi Bizottsága 1947. január 22–23-i ülésén foglalkozott ismét a témával. Gottwald itt elismételte, hogy a CSKP „saját úton” halad a szocializmus felé, és emellett „alkalmazza a marxizmus–leninizmus tanítását, valamint a leninizmus és sztálinizmus stratégiai és taktikai szabályait a csehszlovákiai viszonyainkhoz alakítja”. E „sajátos út” lényege volt a Nemzeti Front, a nemzeti bizottságok létezése, a kétéves gazdasági terv, az egységes szakszervezetek, az egységes ifjúsági, nőegyleti, sport- és egyéb szervezetek és a belügyminisztérium irányítása, vagyis mindaz, aminek elérésére a CSKP 1943 óta törekedett. Biztosítékul kellett szolgálgjon, hogy a nem kommunista pártoknak, amelyeket leginkább a dehonesztáló „reakciós” jelzővel minősítettek, nem sikerül a CSKP kárára visszafordítani a fejlődést. Elismerte azonban, ezek a „reakciós” erők bizonyos körülmények mellett – mindenekelőtt a nyugati „imperialisták” támogatásával – nehézségeket okozhattak volna a kommunista pártnak, és bonyolíthatták volna előrejutásukat.¹⁰ Minderre természetesen a CSKP vezetése gondolt. Már a CSKP járási és kerületi funkcionáriusainak prágai munkaértekezletén, 1945. július 9-én nyomatékostotta Gottwald, hogy szükséges a „valódi népi, nemzeti biztonsági apparátus kiépítése, amelyet többé nem lehet a munkásosztály és nép ellen kiharcolni”,¹¹ tehát a rendőrség kommunisták általi felügyelete.

A szocializmus sajátos csehszlovák útjának tézisével összefüggésben Gottwald azzal a gondolattal állt elő, hogy a soron következő időszakban a CSKP feladata megszerezni politikájának a nemzet többségének a támogatását: „Belőlünk, kommunistákból több kell legyen, mint eddig, nekünk kell többségben lenni. Ha belőlünk nem 40% lesz – utalva a CSKP 1946. évi választási eredményére –, hanem abszolút, megsemmisítő többséget szerzünk, az objektív nehézségek természetesen nem szűnnek meg, azonban képessé válunk kezelni őket, és mindaz a méreg, mely munkánkat akadályozza, egyszerűen megszűnik.”¹² Beszéde további részével kifejtette, hogy a „nemzet többségének megnyerése a szocializmus útján való gyors

⁶ Jiří PERNES: *Komunistická strana Československa ve volbách roku 1946*. In: *Acta Historica Universitatis Silesianae Opaviensis* 10/2017, Opava, 2017, Slezská univerzita v Opavě, 265–289.

⁷ Orosz Állami Politika- és Társadalomtörténeti Levéltár (RGASZPI) F. 17. Op. 128, Gy. 1162. L. 44–73. O některých chybách v činnosti Komunistické strany Československa. (Magyarul: A Csehszlovák Kommunista Párt tevékenységének némely hibáiról, 1948. április 5.)

⁸ Prokop DRTINA: *Československo můj osud. Kniha života českého demokrata 20. století*. Sv. II/2., Praha, 1992, Melantrich, 170.

⁹ Cseh Köztársaság Nemzeti Levéltára (Národní archiv České republiky, a továbbiakban NAČR) KSČ-ÚV, f. 1261/01. sv. 2. a.j. 13.

¹⁰ NAČR, KSČ-ÚV, f. 1261/01. sv. 3. a.j. 14.

¹¹ Klement GOTTWALD: *O politice Komunistické strany Československa. Přednáška na školení pro okresní a krajské funkcionáře KSČ v Praze dne 9. července 1945*. In: *Deset let: Sborník statí a projevů 1936–1946*. Praha, 1949, Svoboda, 384.

¹² Klement GOTTWALD: *Komunisté budou nejpřísnějšími strážci nové ústavy*. In: *Klement Gottwald 1946–1948*. I. Praha, 1949, Svoboda, 126.

előrelépés előfeltétele.” Gottwaldot a kommunista pártvezetés többi tagja is segítette. Rudolf Slanský figyelmeztetett, hogy az új tagok toborzására irányuló meggyőzési kampánynak nem kell „általánosnak” lennie, hanem a lakosság bizonyos csoportjaira kell fókuszálnia, mindenekelőtt azokra, akik eddig a CSKP-ban gyenge képvisellel rendelkeztek. Július Ďuriš mondta, hogy a CSKP e stratégiáját az „új gazdasági és politikai pozíciók” megszerzésére kell kihasználnia a közélet minden területén.¹³ A nyilvánosság kitartó támogatását, amelynek a CSKP örvendett, a vezetés úgy ítélte meg, hogy az 1948-ra tervezett választásokon még átütőbb sikert érhet el. Pontosan ehhez lett volna segítségükre a „nemzet többségének megszerzése” jelszó tartalommal való megtöltése, amit Gottwald és munkatársai 1947 folyamán elég sűrűn ismételtettek. Gottwald ezzel az álláspontjával a CSKP KB 1947. január 22–23-án tartott ülésén lépett fel nyilvánosan, ahol kijelentette: „Nyugodtan, népi demokratikus úton léptünk a szocializmus útjára. Ez az út összetett, bizonyos értelemben nehezebb, de helyes. A mindennapi harcokban a nemzet többségének megnyerése a kulcsfontosságú nemzeti érdekekért fontos szakasz, mérföldkő ezen az úton a szocializmus felé.”¹⁴ Az elkövetkező hetekben, hónapokban Gottwald íásaiban és elhangzott beszédeiben párttársait minden egyes alkalommal kitartóan emlékeztette erre a tézisére.¹⁵

A „nemzet többségének megszerzéséhez” az eszköz – természetesen nem egyedülként – az új párttagok tömeges toborzása volt. Mindjárt 1947 első napjaiban döntött a pártvezetés az ún. toborzó kampány megindításáról,¹⁶ feladatul kapta „a CSKP több ezer taggal való megerősítését”, mindenekelőtt a földművesek, de ugyanúgy a kisiparosok, az értelmiség, az ifjúság és nők soraiból.¹⁷ A tárgyalt időszakban, amikor a munkásság zöme már támogatta a kommunista párt politikáját, a nemzet többségének a problémája leginkább a középrétegek, a kis- és középvállalkozók állásfoglalásától függött, létszámukat a cseh részeken ebben az időszakban több mint 877 000 főre becsülték. Nem zárkóztak el a parasztok nagyobb létszámú fevéletétől sem, és egyenesen kíváncsiak voltak a „tisztelt” városi rétegek

¹³ NAČR, KSČ-ÚV, f. 1261/01, sv. 2. a.j. 13.

¹⁴ Klement GOTTWALD: *Do budoucnosti můžeme hledět s optimismem*. In: Klement Gottwald 1946–1948. i. m. 125.

¹⁵ „A kommunisták feladata, hogy ma minden erejükkel azon legyenek, hogy a nemzet többségét megnyerjék a saját politikájuknak” – állapította meg beszédében a CSKP kerületi konferenciáján Zlínben 1947. április 13-án. Lásd *O některých otázkách...* i. m. 151.

¹⁶ NAČR, KSČ-ÚV, f. 1261/01/2/5. sv. 4. a.j. 23. Získávací akce, přijímání nových členů. Zápis z porady všech vedoucích oddělení a komisi ústředního sekretariátu, dat. 14. 1. 1947.

¹⁷ Uo. dátum nélküli levélfogalmazvány „A kerületi és járási CSKP bizottságoknak”.

tagjainak a felvétele, ami alatt a helyi hivatali eliteket értették.¹⁸ A CSKP tagjává válni ebben az időben nem volt nehéz. A „toborzó kampánynak” ebben a fázisában, amely 1947. január 1-je és május vége között tartott, a pártba 66 813 új tag lépett. Ugyanezen év júniusában a CSKP Központi Bizottsága határozott a tagszerzés folytatásáról, és taglétszámának céljául az 1 250 000 tagot jelölte meg. Gottwald 1947. augusztus 24-én új feladatot hirdetett: 1948 májusáig, amikor az új parlamenti választásokat tervezték, a párt taglétszámának el kellett érnie a 1,5 milliót. Ezúton kellett biztosítani, hogy a CSKP 1948 májusában minimálisan 3 millió szavazatot szerez.¹⁹

Azonban a Szovjetunió és a nyugati demokráciák között éleződő feszültséggel arányosan erősödtek a szovjet vezetés aggodalmai, hogy esetleg egyes államok – különösen Csehszlovákia – a szovjet befolyás alól kiszabadulhatnak. Valentina V. Marjinova orosz történész a tényeket feltárva mutatja be, hogy míg Csehszlovákiába 1945–1948 között sikeresen hatolt be az angol–amerikai propaganda, és befolyásolta a lakosság széles rétegeinek magatartását, addig a szovjet propaganda hatástalannak és „kontraproduktívnak” mutatkozott.²⁰ Bár a CSKP vezetése minden erejével igyekezett a szovjetek erőfeszítéseiben segíteni, olyan helyzetet teremtett az országban – kombinálva az egyre erőteljesebben elhangzó kijelentésekkel a „CSKP sajátos útjáról a szocializmus felé” – a Kremlben aggodalmakat keltett, és Marjinová szerint a szovjet vezetőkben „ellentétes benyomást” ébreszthetett a „reakciós” erők győzelmi lehetőségeiről. A szovjet döntéshozók ilyen benyomását vagy gyanúját igazolja Hubert Ripka akkori külkereskedelmi miniszter és a nemzeti szocialista párt ismert politikusa. Visszaemlékezéseiben beszámol arról, hogy 1947 őszén Varsóban találkozott Viktor Lebegyevvel, az ottani szovjet nagykövettel, akivel a második világháború óta barátságban volt. „Szokatlan bizalmatlanság töltött el, amit külön személyem ellen nyilvánított ki, amikor kettős játékkal gyanúsított. Azt mondta nekem: »Hűséget fogadtok a Szovjetuniónak, ugyanakkor örültök a reménynek, hogy Amerika egyszer győzedelmeskedik felettünk. [...] Úgy tűnik, hogy ki akarjátok vetni a kormányban ülő kommunistákat, és olyan helyzetet akartok teremteni, mint amilyen Franciaországban van.«”²¹ A szovjet elégedetlenség a CSKP-t sem kímélte. Sőt, Marjinová azt írja, hogy „Csehszlovákia Kommunista Pártja magatartása és vezetőségének

¹⁸ Michal REIMAN: *O významu hesla „Za většinu národa”*. In: *Příspěvky k dějinám KSČ* roč. 1964, č. 3, 406–407.

¹⁹ MAŇÁK: i. m. 24.

²⁰ Valentina MARJINOVÁ: *Od důvěry k podezíravosti. Sovětská a československá komunisté v letech 1945–48. Soudobé dějiny*, roč. IV. 1997, č. 3–4, 460–461.

²¹ Hubert RIPKA: *Únorová tragédie. Svědectví přímého účastníka*. Brno, 1995, Atlantis, 131.

tevékenysége továbbra is bizalmatlanságot és gyanút keltett az OK(b)P KB Külügyi Osztályában”.²²

A szovjet nyugtalanság a csehszlovák kormányra gyakorolt nyomásban is megnyilvánult. Ezt legkifejezőbbben a Csehszlovákiának nyújtandó, a háború utáni Európa megsegítését célzó Marshall-terv elfogadása körüli helyzet mutatta. Valószínű, hogy a Kreml nyugtalansága, összefüggésben a Csehszlovákiában kibontakozó belpolitikai fejleményekkel, vezette Sztálint arra, hogy nyomást gyakoroljon a csehszlovák kormánydelegációra 1947 júliusában annak érdekében, hogy Csehszlovákia álljon el a Marshall-tervben való részvételi szándékától.²³ 1947 folyamán a CSKP tevékenységét még egy körülmény érintette, amely befolyásolta a szocializmushoz vezető „saját” és „külön” út elméletét: a lengyel Szklarska Poręba városában megtartott találkozó a kilenc kommunista párt képviselőinek részvételével szeptember 22-e és 28-a között. E találkozó keretében alakították meg a kommunista pártok Tájékoztató Irodáját, rövidítve a Kominformot.²⁴ Fő szónokai a szovjet kommunista párt résztvevői mellett Jugoszlávia Kommunista Pártjának képviselői voltak, akik az egyes pártok irányába támadólag léptek fel. Kritikájuk céltáblájává mindenekelőtt Olaszország Kommunista Pártja és Franciaország Kommunista Pártja vált,²⁵ akiknek kifogásolták a hatalomhoz vezető parlamentáris út túlértékelését, amelyhez – a jugoszlávok véleménye szerint – Európában megszűntek a megfelelő körülményei. Ez a kritika közvetlenül a CSKP-ra is esett, amely ebben az időben elérendő politikai célját épp a parlamenti választások megnyerésében jelölte ki. Annak ellenére, hogy Rudolf Slanskýnak a CSKP tevékenységéről és politikájáról megtartott beszámolója aránylag jó fogadtatást kapott, és a szovjet kémek kedvező színben tüntették fel Sztálinnak szóló táviratukban, ugyanakkor a vitában a CSKP-t érintő kritika is elhangzott. A CSKP képviselői nem voltak elragadtatva a Kominform megalapításától, mégis fegyelmezetten alárendelték magukat Moszkvának.²⁶

Ilyen nyomás alatt döntött úgy a CSKP vezetése, hogy támadásba lendül: 1947. november 27-én és 28-án ülésezett a párt központi bizottsága. Bár a

²² MARJINOVÁ: i. m. 466–467.

²³ Uo. 466.

²⁴ A Kominformról lásd Grant M. AGYIBEKOV: *Kominform i poszlevojnennaja Jevropa 1947–1956*. Moszkva, 1994, Rosszija molodaja; Giuliano DE PROCACCI: *The Kominform. Minutes of three Conferences 1947/1948/1949*, Milano, 1994, Feltrinelli Editore.

²⁵ Anna GYI BJADZSO (Anna DI BIAGGIO): *Szozdanyije Kominforma*. In: *Szovjescsanyija Kominforma. 1947, 1948, 1949. Dokumenti i matyeriali*. Red.: Alekszandr CSUBARJAN – Grant AGYIBEKOV – Anna GYI BJADZSO – Leonid GIBIANKSZIJ – S. PONSZ. Moszkva, 1998, ROSZSZPEN, 42.

²⁶ Karel KAPLAN: *Československo v letech 1945–1948*. 1. část, Praha, 1991, Státní pedagogické nakladatelství, 75.

plénium hivatalos témája a lakosság élelmezésének biztosítása és az elosztás rendjének megvitatása volt,²⁷ a tényleges súlypont a hatalommegszerzés irányába mutató, soron következő lépés meghatározására került. A februári fordulat kommunista történésze írta 1948-ban, hogy „a CSKP VIII. és IX. kongresszusa közötti időszak legjelentősebb ülése volt”.²⁸ Rudolf Slanský is így nyilatkozott a tanácskozás idején, amikor kijelentette, hogy „a Központi Bizottságnak ez az ülése úgy vonul be pártunk történetébe, mint a párt politikájának legjelentősebb mérföldköve 1945 májusa óta. Azért lesz olyan jelentős mérföldkö, mivel a pártnak Gottwald elvtárs a tegnapi, valóban történelmi beszámolójában stratégiai tervet adott, tervet miként lehet megszerezni építő politikáinknak a nemzet többségét, népi demokratikus rendszerünk végleges biztosításához, a szocializmus felé haladó nyugodt utunkhoz. A stratégiai terv a párt következő időszakára részletesen és pontosan kidolgozott akcióprogramját tartalmazta. Gottwald elvtárs világosan fogalmazta meg fő akciófeladatainkat. Tíz pontba foglalta, amit beszámolója legvégén összegzett.”²⁹ A gazdasági jellegű feladatok mellett a szükségességét hangsúlyozta „annak a harcnak, hogy a Nemzeti Front minden egysége kiirtsa soraiból a reakció ügynökeit és felforgató elemeit”, és egyidejűleg kérte „minden jóakarató ember összpontosítását, parthovatartozástól függetlenül, a pozitív, építő munkához”. A külpolitikában elutasított „minden jelenséget, tendenciát és tettet”, amelyek meggyengíthették Csehszlovákia szövetségét a Szovjetunióval.³⁰ Valójában felhívás volt ez a demokratikus pártokban kialakított kommunistabarát csoportok aktivizálására, hogy a kommunista politika ellenzőit kiszorítsák.

Gottwald figyelmeztette az ülés résztvevőit, hogy a következő napokban és hónapokban a „külföldi reakció” fokozódó nyomását lehet majd várni, amely „mobilizálni fogja itteni ügynökeit, megpróbál sarokba szorítani, leverni minket; ezzel számolnunk kell, és fel kell rá készülnünk”.³¹ A CSKP vezetése az összeütközés legvalószínűbb pillanatának az 1948. májusi parlamenti választások idejét tartotta. Feltehetőleg nem tartottak attól, hogy a demokratikus pártok képesek lehetnek bármiféle kísérletet tenni a CSKP elszigetelésére vagy a közéletből való kizárására; jól tudták, hogy ahhoz hiányzik a szándékuk és az erejük. Azonban reálisan számolni kellett azzal, hogy minden addigi intézkedés és „toborzó akció” dacára a választások

²⁷ *Rudé právo*, 279. sz., 1947. november 30.

²⁸ Miroslav BOUČEK: *Prahav únoru 1948*. Praha, 1963. 15.

²⁹ NAČR, KSČ-ÚV, f. 1261/01, sv. 4. a.j. 16. A CSKP KB 1947. november 27–28-i ülése. Rudolf Slanský beszámolója.

³⁰ Uo. 4.

³¹ BOUČEK: i. m. 18.

meglepetéssel érnek véget, és a kommunisták kedvezőtlenebb eredményt érnek el, mint azt várták, tehát nem érik el a „nemzet kétharmados többségét”. Ilyen lehetőséget – írja Miroslav Bouček – „mérlegeltek a párt vezetői, és azt tervezték, hogy a kommunista párt közvetlenül a választások előtt széles körű választási programot hirdet, amely tartalmazni fogja a munkásság, parasztság és dolgozó értelmiségiek minden követelését. Ehhez a programhoz hozzákapcsolódnak a meghatározó tömegszervezetek (a Forradalmi Szakszervezeti Mozgalom, a paraszti bizottságok, a Szovjetunió Barátai Szövetség, az Ifjúsági Szövetség, az ellenállási szervezetek stb.) és más politikai pártok ellenzéki tényezői és a közélet közismert, független képviselői. Ezen az alapon jön létre a Nemzeti Front egységes jelölőlistája”, amelyet a CSKP a soron következő választásokon akart keresztülvinni, és segítségével minden kétséget kizáró győzelmet aratni. A hozzáférhető dokumentumokból világosan kitűnik, hogy Bouček nem tévedett, és hogy a CSKP az 1948-as májusi választásokon akarta megszerezni a hatalmat – vagy a választásokat megnyerve vagy az „egyesített balodal” tömeges fellépésével, amely erőszakkal lépett volna fel a „hazai reakció”, tehát a demokratikus pártok és képviselői ellen.

Ilyen helyzetben a politikai pártokon túl természetesen megnőtt az egyéb társadalmi szervezetek jelentősége is. Klement Gottwald az ülésen nyíltan beszélt arról, hogy a Nemzeti Frontnak (NF) új értelmezést kell adni. 1947 végére válsághelyzetben találta magát a Nemzeti Front, mivel elvesztette képességét az alapvető hatalmi feladatok teljesítésére, képességét a megegyezésre és az állami politika alakítására. Ebben a helyzetben a kommunistáknak akadályt jelentett a hatalom monopóliumának megszerzésében. Gottwald felhagyott azzal, hogy tárgyalásokat folytasson a Nemzeti Front átalakításáról, és a CSKP vezetősége az NF szerkezetének és formájának átalakítását úgy készítette elő, hogy az „saját politikai céljainak megfelelő legyen”.³² A Nemzeti Frontnak immáron nemcsak a politikai pártok csoportosulásává kellett lennie, hanem „pártok feletti szervezetnek”, melynek vezetésében a kommunistáknak volt többségük, amelyet pozícióik megerősítésére akartak felhasználni. Gottwald felhívása a „reakció ügynökeinek a Nemzeti Frontból való eltávolítására” jelentette az ötödik hadoszlop aktivizálódását, amelyet a kommunisták a Nemzeti Front más pártjaiban 1945 óta céltudatosan beépítettek. A „közéletnek az államellenes elemektől [...] nemcsak politikai, hanem adminisztratív módszerekkel történő megtisztítására” szóló felhívás jelzés volt a párttagok számára,

³² Karel KAPLAN: *Národní fronta 1948–1960*. Praha, 2012, Academia, 26–27.

hogy a vezetőség felkészült a hatalom bármi áron történő megszerzésére.³³ Gottwaldnak a CSKP KB 1947 novemberében megtartott ülésén elmondott beszédében érződött 1920 traumája, amikor a radikális szocialista és bolsevik csoportok radikális hatalomszerzésének kísérletét Csehszlovákiában megakadályozta a hivatalnokkormány. Az ülésen figyelmeztetés hangzott el a demokratikus pártok részére, hogy az 1947-es helyzetben ne próbálják az 1920-as taktikákat alkalmazni. Az ülés egyik közvetlen résztvevője emlékezése szerint Gottwald figyelmeztette a jobboldalt „a hatalomváltás szándékáról, még mielőtt bevárná a »megsemmisítő választ«. Elutasította, mint megengedhetetlen alternatívát, hogy a Nemzeti Front kormányát az 1920-as minta szerint hivatalnokkormányra alakítsák át.” Nem volt kétség, hogy a hatalmi harc eldőlt.³⁴

A *Rudé právo* 1947. december 7-én fenyegetően írta: „Az 1920-ból ismert repressziós kísérlet a reakció számára halálosan kockázatos lett volna! Legyen ismert minden párt előtt: A kommunisták ebben az országban a reakciónak semmi áron nem adnak teret.”³⁵ Pár nappal később, 1947. december 11-én, Antonín Zápotocký, aki nemcsak a CSKP képviselője volt, hanem a Szakszervezetek Központi Tanácsának elnöke is, és szavai kellő súllyal bírtak, a Nemzetgyűlés költségvetési vitájában tartott beszédet. Megismételte Gottwald kijelentését, hogy a kommunista párt „semmi esetre” sem engedélyezi hivatalnokkormány megalakítását, és önmaga kiszorítását a politikai élet szélére. „A köztársaságot fejlődés útján kell szocialista állammá átépíteni.” Noha az addig hangoztatott szocialista fejlődés békés koncepcióját hangsúlyozta, de szavaiból már rejtett fenyegetés hallatszott ki: célunk „elkerülni az újabb áldozatokkal teli harcokat, de nem kikerülni a szocializmust”. Ezt bármi áron elérjük! „Aki napjainkban szíven viseli a köztársaság nyugalma, annak minden igyekezetével azon kell lennie, hogy Csehszlovákia Kommunista Pártjával dolgozzon együtt – és nem tönkretenni vagy elszabotálni ezt az együttműködést.”³⁶

1947 őszén Csehszlovákiában a kommunisták támadásba lendültek. A párt vezetése folytatta felkészülését a közelgő parlamenti választásokra, és olyan intézkedéseket tett, hogy a nemzet többségének megnyerését proklamáló törekvése sikerrel járjon, ám ugyanakkor (egyidejűleg) olyan intézkedéseket is foganatosított, melyek az estleges választásokon kívüli, netán erőszakosságig fajuló összeütközések alkalmával is sikereseknek bizonyulhatnak. Erősítették a kommunista ügynököknek a demokratikus

³³ *Rudé právo*, 1947. november 30.

³⁴ Čestmír ČISAŘ: *Člověk a politik*. Kniha vzpomínek a úvah. Praha, 1998, ETC Publishing, 112.

³⁵ *Rudé právo*, 1947. december 7.

³⁶ *Rudé právo*, 1947. december 12.

politikai pártokba és apolitikus szervezetekbe történő beültetését, némely történészek egyenesen olyan következtetésre jutottak, hogy a Nemzeti Front nem kommunista pártjai „1947 őszétől ténylegesen a kommunista párt ellenőrzése alatt dolgoztak”,³⁷ továbbá ugyanebben az időben került sor a kommunistáknak kényelmetlen tisztek eltávolítására a hadseregből vagy legalább a fontosabb parancsnoki állásokból, és szintúgy tisztogattak a Nemzetbiztonsági Testületben, valamint sor került a kommunista elemek aktivizálására a rendőrségnél.³⁸

Éppen a rendőrségről kialakult vita szolgált ürügyül a kormányválság kirobbanásához, ami a kommunista rezsim hatalomra jutásához vezetett Csehszlovákiában. 1948. február 20-án három demokratikus párt miniszterei, válaszul a kommunistáknak a rendőrséggel való visszaélésére, lemondtak. Ezt követően 26 miniszterből 12 mondott le, vagyis nem egészen a miniszterek fele. A demokrata pártok lépése ugyan meglepte a CSKP vezetését, de meg nem tévesztette. Szemmel láthatóan ilyen rövidlátó gesztussal nem számoltak, de ha már egyszer sor került rá, akkor az államfordulat végrehajtása mellett határozták el magukat. Már február 20-án a kommunista belügyminiszter az ország minden rendőri egységénél készültséget hirdetett. [...] További rendőri egységeket vezényeltek Prága és Pozsony közelébe. Mindezen túl a lemondott minisztereket állandó rendőri megfigyelés alá helyezték, és megindult a nem kommunista pártok vezetőinek letartóztatási hulláma. Kezdetben, hogy nehogy nyugtalanságot váltson ki, a kevésbé jelentős személyeket vették őrizetbe, majd fokozatosan az állambiztonság kezére kerültek mindazok, akiket a CSKP vezetése veszélyesnek tartott. 1948. február 20-a és 25-e között a csehszlovák rendőrség biztosította a kommunisták hatalomátvételét.³⁹

A demokratikus pártok minisztereinek lemondását a CSKP vezetése hibának tekintette, amit politikai vetélytársaik elkövettek, ám készen álltak kihasználni azt. A pillanatnyi helyzetre, amely esetleg veszélyeztethette terveiket, régóta készültek. Gottwald már 1948. február 22-én a következőt mondta: „Ha [...] a nemzet többségéről beszélek, melyet meg kell szerezünk, hogy előrébb jussunk, akkor annak semmi köze az ausztromarxisták 7 százalékához. Az ausztromarxisták azzal érveltek, hogy 43 százalékuk van, és még 7 százalékot kell szerezzenek, hogy Ausztriában az édenben éljenek. Ezalatt semmit sem csináltak, és végül kudarcot vallottak. Mi ilyen százalékuk bizonyosan nem politizálhatunk, és nincs is szándékunkban,

³⁷ František HANZLÍK: Únor 1948 výsledek nerovného zápasu. Praha, 1997, PREWON, 201.

³⁸ Uo. 205–213.

³⁹ Lásd még Karel KAPLAN: *Pět kapitol o únoru*. Brno, 1997. Doplněk; Vö. Václav VEBER: *Osudové únorové dny 1948*. Praha, 2008, Nakladatelství Lidové noviny.

amikor a nemzet többségének megnyeréséről beszélünk. Politikánk a reakció elleni harc aktív politikája, az újabb és újabb pozíciók megszerzésének a politikája, a meghódított pozíciók megerősítése, illetve az ellenség védekezésbe szorítása. Tehát a nemzet többségének a megnyerését célzó feladatokat, mint újabb gyors előmenetel feltételét a szocializmus felé vezető úton, nem lehet légüres térben teljesíteni, csakis aktív politika és aktív harcok mentén.”⁴⁰ A kormányválság napjaiban, 1948 februárjában, pontosan ilyen forgatókönyv alapján politizáltak: a demokratikus pártok passzív kiváráásával szemben megindították az aktív harc politikáját, minden egyes nappal új pozíciókat szereztek, és ellenfeleiket teljes defenzívába szorították. „A fantasztikus offenzíva csodálata kerített minket a hatalmába, ami óráról órára újabb sikereket hozott”, emlékezett évekkel később Čestmír Císař, a volt kommunista funkcionárius, későbbi ellenzéki.⁴¹ „A beigazolást láttuk benne egy beindított forradalom permanens fokozódásának marxista tézisééről.” Politikájuk eredménye az államigazgatás legálisan megválasztott és kinevezett tisztségviselői és intézményei tevékenységének a megbénítása volt, ahogy a nem kommunista pártoké is, a hatalom átvétele az államban a Nemzeti Front törvénytelen akcióbizottságaival, majd végül a köztársaság elnökének kapitulációja, és az új, ún. fegyveres Nemzeti Front kormányának a kinevezése, amely totális rendszert hozott létre az országban.⁴² Természetesen ebben a helyzetben is készen állt a CSKP vezetése Gottwald téziséét alkalmazni a „nemzet többségének a megnyeréséről”: míg 1948. február 20–29-e között a párt tagjai és hívei előzönlöttek a főbb csehszlovákiai városok tereit és utcáit, addig a totalitárius praktikáikat elutasítók mindössze elszigetelten nyilváníthatták ki egyet nem értésüket, és alapján véve nem befolyásolták a helyzet alakulását.

Az államfordulat tulajdonképpeni végrehajtójává és a törvényesség megbontásának szimbólumává Csehszlovákiában a Nemzeti Front ún. akcióbizottságai váltak. Megalakításukra Klement Gottwald már február 21-én felhívást tett közzé.⁴³ Az első még aznap megalakultak, majd az NF akcióbizottságainak „lavinaszerű alapításai” február 23-tól kezdődtek. Ezek a törvénytelen erőszak szervei voltak, létük semmiféle törvényi előírásra nem támaszkodhatott, elemi erővel jöttek létre, és a legálisan létező szerveket, illetve képviselőiket akadályozták tevékenységükben. Fel-

⁴⁰ Klement GOTTWALD: Cesta, kterou jdeme, směřuje k socialismu. In: *Klement Gottwald 1946–1948...* i. m. 120.

⁴¹ Císař: i. m. 119.

⁴² A CSKP februári fordulatáról lásd KAPLAN: *Pět kapitol o únoru...* i. m.

⁴³ NAČR, KSČ-ÚV, f. 1261/02/1. sv. 2. a.j. 105. Feljegyzés a CSKP KB Elnökségének 1948. február 21-i üléséről.

adatul kapták a közélet „megtisztítását” az úgynevezett „reakciótól.” Az egész országban elűzték a legálisan és rendesen kinevezett funkcionáriusokat, kezdve a minisztériumoktól a nemzeti bizottságokig, és helyüket kommunistákkal, illetve a velük együtt dolgozni hajlandókkal töltötték be. A közélet minden területén megalakultak az akcióbizottságok, egy hónap leforgása alatt minden helyen, üzemben és vállalatban, iskolában, bankban és hivatalban, de egyesületben és érdekszervezetben, valamint a nem kommunista pártokban is uralták a mindennapokat. És mindezt a lakosság többségének egyetértésével és aktív támogatásával. Az NF akcióbizottságainak gyakorlatilag bárki áldozatául eshetett. Az emberek, a hatályos törvényeket egyértelműen megsértve, saját, önkényes eljárásuktól sújtva, nem hívhattak segítséget, mivel a rendőrséget, amely hivatott volt a rend fenntartására, a kommunisták irányították.⁴⁴

A kommunista politika hívei közvetlenül felügyelték az üzemi tanácsok-szakszervezetek kongresszusát, amelyre február 22-én került sor. Fő szónoka Antonín Zápotocký és Klement Gottwald volt. Zápotocký szociális téren állt elő radikális követelésekkel, Gottwald pedig megismételte a kormányválságra adott megoldási tervét. Felszólalásuk lelkes fogadtatásban részesült, majd az elhangzott két beszédet alapul véve a kongresszus néhány javaslat elfogadását indítványozta. Elfogadásukat a jelenlévők abszolút többsége támogatta, ellene mindössze a Szakszervezetek Központi Tanácsának három tagja és a több száz fős gyűlés hét tisztességes tagja szavazott. A kongresszus végén elfogadott legjelentősebb határozatok egyike a Gottwald kormányának támogatására, február 24-re meghirdetett általános sztrájk elfogadása volt. A sztrájk ténylegesen 12 és 13 óra között zajlott, és a nyilvánosság óriási támogatásával találkozott. A kommunisták legerősebb és legnépesebb politikai nyomásgyakorlása lett ez, és – meggyőződésből vagy félelemből – mintegy két és fél millió alkalmazott vett részt benne, akik így támogatták Gottwaldnak a kormányválság megoldására adott javaslatát, és egyetértésüket nyilvánították ki a kommunisták menetelésével az egyeduralom felé.⁴⁵

Legvégül Beneš elnök engedett a kommunista nyomásnak, és elfogadta Gottwaldnak a kormányválság megoldására adott tervét, ami ellentétes volt a demokratikus gyakorlattal. Ezzel egyidejűleg a CSKP és a kormány elnöke kihasználta a helyzetet, hogy a minisztereknek nem egészen a fele benyújtotta lemondását, és kérte a helyükre lépő új emberek kinevezését. Persze ezek nem a parlamentben helyet foglaló demokratikus pártok által

⁴⁴ Jaroslav MLÝNSKÝ: Únor 1948 a akční výbory Národní fronty. Praha, 1978, Academia.

⁴⁵ VEGER: i. m. 312.

delegált miniszterek kellett hogy legyenek, hanem olyanok, akiket Gottwald maga választott ki – a CSKP titkos tagjai voltak, akiket más pártokba építették be. Anyapártjaik vezető testületeinek véleményétől függetlenül kellett miniszterekké kinevezni őket. Végül így is történt. Az új kormányt, amelyet Beneš február 25-én nevezett ki, csak a kommunisták és a nekik elkötelezett és velük együttműködni hajlandó emberek alkották. A kormányválság idején – 1948 februárjában – a demokratikus erők teljesen kudarcot vallottak. A kommunistáknak az államhatalom megszerzésére irányuló akciójára mindössze a főiskolai hallgatók két felvonulással és egy, a közéletnek mintegy nyolcvan személyisége által aláírt, 1948. február 21-én megjelentetett *Felhívás a csehszlovák nyilvánosság*hoz című dokumentummal reagáltak; ebben aggályaikat fejezték ki a kommunisták politikai gyakorlatával szemben, és valódi szabad választások megtartását kérték.⁴⁶

Nem az 1948. február 25-én ún. „újraéledt” Nemzeti Front jelentette Csehszlovákiában a demokrácia végét. Az akkor már halott volt, és a kommunista fordulat már gyakorlatilag bevégeztetett. A csehszlovák parlament magatartása a Gottwald-kormányának 1948. március 10-én nyújtott bizalmi szavazáskor, illetve a májusi választások eredményei csupán a komédia szájízét adták a nemzeti tragédiához.

A kommunisták még jóformán a kormányt sem foglalták el, máris intézkedéseket tettek a csehszlovák polgárok szabad mozgásának korlátozására. 1948. február 22-éről 23-ára virradóan a belügyminiszter parancsot adott a határőrség járőreinek, hogy mindenkit, akinek az útlevele nem volt külön kiutazási engedéllyel kiegészítve, tartóztassanak fel. Az új hatalom azonnal bevezette a napisajtó és a rádió cenzúráját, valamint egyidejűleg megkezdték a kényelmetlen személyeknek a közfunkciókból való eltávolítását. Mindezt nemcsak a demokratikus pártok vezetőinek tehetetlensége, amelyet a CSKP elnöke, Klement Gottwald túlértékelt, továbbá Beneš elnök gyengekezűsége tette lehetővé, hanem mindenekelőtt a csehszlovák társadalom többségének a támogatása, amellyel egyértelműen a kommunisták pártjára állt. Természetesen nem lehet azt mondani, hogy minden csehszlovák polgár kívánta a kommunista fordulatot és támogatta a CSKP totális rendszerének hatalomra jutását. Ellenkezőleg, a nyilvánosság jelentős hányada nem értett egyet ezekkel a fejleményekkel, és elutasította őket. Habár ellenzői kevesebben voltak azoknál, mint akik óhajtották a CSKP kormányát, azok rosszabbul voltak szervezve, és olyan vezetőik voltak, akik ezen a történelmi vizsgán nem állták meg a helyüket.

⁴⁶ Jaroslava HOFFERMANNOVÁ: Provolání k československé veřejnosti z 21. února 1948. Praha, 2003, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.

⁴⁷ Rudolf SLÁNSKÝ: Jak zajistit budování socialismu v naší vlasti. In: *Protokol IX. řádného sjezdu Komunistické strany Československa. V Praze 25.–29. května 1949*. Praha, 1949, Ústřední výbor KSČ, 150.

PARASZTI ALKALMAZKODÓ ELLENÁLLÁS A KOMMUNISTA DIKTATÚRÁBAN



Nyírcsaholyi asszonylázadás 1960. február 26-án
(Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár)

Célszerű, hogy ne csupán az események, a lezárult történések perspektívájából közelítsünk a politikai diktatúrához, hanem elsősorban a kortársi életvilágok, az akkori életesélyek számbavétele alapján értsük meg a különböző struktúrákat és folyamatokat, egyéni és kollektív döntéseket, cselekvéseket vagy éppen sodródásokat. Ezt a nézőpontot azért is tartom fontosnak, mert a marxista-leninista programot felvállalók gondolkodási horizontjában igen erős a szükségszerűség kategóriájához való ragaszkodás. Ez képezte az egész „szocialista projekt” központi elemét, ami átszötte a viselkedési mintákat is. Marxtól Sztálinig, sőt a reprezentáns magyar kommunistákig lehetne idézni azokat a megnyilatkozásokat, amelyek egy sajátos kelet-európai „rendi norma” áthagyományozódásáról tanúskodnak, amelyben a paraszt mindenkor a társadalmi presztízsrangsor alján található, aki a vizionált bolsevik „fejlődés” útjából kiiktatható, vagy éppen verhető.¹ A probléma kibontásának nyelvezetét és fogalomhasználatát az is meghatározza, hogy a kommunizmus programja az egész világon mint modernizációs ideológia jelent meg. A rendkívül ambiciózus kommunista projekt céljai nem érthetők meg anélkül, hogy ne lennénk tisztában annak újkori előképeivel, a haladásról szóló 19. századi elképzelésekkel, amelyeket alapvetően befolyásolt az európai és az észak-amerikai iparosodás folyamata. A kommunizmus gyors és mindent átfogó iparosítást, másrészt pedig az áthagyományozódott struktúrák radikális felbontását ígerte. Sokak számára éppen ez tette a kommunista eszmét „varázslatossá”, feledve-feledtetve azt, hogy ebben a bolsevik, majd sztálinista programban demokráciáról nem, csak proletárdiktatúráról volt szó.²

A marxista alapeszmék értelmében a parasztok kistermelőként (tulajdonosként vagy bérlőként) a saját termelőeszközeik felett rendelkeznek,

¹ A rendi norma kérdéskörére lásd TÓTH Zoltán: *Távlati kép a történelmi parasztságról*. In: *Magyar néprajz VIII. Társadalom*. Főszerk.: PALÁDI-KOVÁCS Attila. Budapest, 2000, MTA, 67–116; SZABÓ Márton: *A rendi „szocializmusról”*. In: *Előadások a polgárosodásról I. Rendiség és polgárosodás*. Szerk.: TÓTH András. Budapest, 1991, MTA Politikai Tudományok Intézete, 27–36.

² Dieter LANGEWIESCHE: *Fortschritt als sozialistische Hoffnung*. In: *Sozialismus und Kommunismus im Wandel. Hermann Weber zum 65. Geburtstag*. Hrsg.: Klaus SCHÖNHOFEN – Dietrich STARITZ. Köln, 1993, Bund Verlag, 39–55; Richard PIPES: *A kommunizmus*. Budapest, 2004, Európa Könyvkiadó, 18–21.

azonban az egyéni termelés jellege miatt sem képesek saját érdekeik megszervezésére. Ebből az alaphelyzetből kiindulva őket másoknak kell vezetniük. Politikai szempontból eleve ambivalens volt a helyzetük, hiszen mint tulajdonosok, egyrészt a kapitalisták rokonai, másrészt mint dolgozók, a munkásokhoz állnak közel.³ Erre alapozva azután a lenini értelmezésben az árutermelő parasztok már polgári és kapitalista, sőt kizsákmányolói vonásokat is felmutattak. Kollektivizálásuk a lenini–sztálini doktrínában ezért is tűnt elkerülhetetlennek, amely modellben a parasztság így mint meghódítandó egység, ellenség jelent meg.⁴

Első ránézésre a kollektivizálás a „föld népének” tartott parasztság magántulajdonának majdnem teljes állami felszámolásaként értelmezhető. Mint minden történelmi jelenségnek, ennek is külön kell feltárnunk a kiváltó okait és azokat a funkciókat, amelyeket végül az rövid és hosszú távon betöltött.⁵ Hogy a magyarországi kollektivizálás lefutását értelmezni tudjuk, először is célszerű röviden összefoglalni azt, amit erről a modelltől az azt exportáló Szovjetunióban történtek alapján tudni lehet. Lynne Viola szerint állami szempontból a kollektivizálás pürroszi győzelem volt, amely rendkívüli társadalmi árat követelt, és rengeteg emberi tragédiával járt együtt.⁶ Ez az erőszakos állami beavatkozás szétdúlta a paraszti közösségeket, az addigi kultúrát és életmódot. A kollektivizálás folyamatában a kommunista párt által meghirdetett program egyúttal valódi polgárháborút is jelentett az állam és a parasztság, a város és a vidék között.⁷ A rombo-

³ Karl A. WITTFOGEL: *Die Bauern*. In: *Handbuch des Weltkommunismus*. Hrsg.: Joseph M. BOCHENSKI – Gerhart NIEMEYER. München–Freiburg, 1958, Auflage–Alber, 426.; Marie-Claude MAUREL: *Szocialista örökség, dekollektivizálás, politikai szerkezetváltás*. Társadalmi Szemle, 1994/6. 3–18.

⁴ WITTFOGEL: i. m. 427., 443. A sztálinista állami beavatkozás számára az egyéni parasztgazdaságok a többértelmű autonómiájukon túl azért is képeztek ellenpolitikai bázist, mert azokat az egyházközi miliók fizikai létükben, jelképeikkel is erősítették. Az egyik kutató erre a kapcsolathálóra utalva idézte Sztálint, aki szerint „könnyű bezárni a templomokat, de a parasztok a lelkükben építik fel a templomot”. (Jason WITTENBERG: *Crucibles of Political Loyalty. Church Institutions and Electoral Continuity in Hungary*. Cambridge, 2006, 40–41.)

⁵ Bővebben lásd Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest, 2012, Korall, 53–70.

⁶ Lynne VIOLA: *Peasant Rebels Under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. New York–Oxford, 1996, Oxford University Press, 240.

⁷ Közép-kelet-európai összehasonlításban is ez történt az 1950-es évekbeli kollektivizálás sikertelenségei során. Mark PITTAWAY: *Eastern Europe 1939–2000*. London, 2004, Arnold, 100.; Az összevetés ellenkező, további szempontjait a szovjet hegemonián kívüli Finnország története nyújtja. Az ún. „peasant state”, „jóléti állami” támogatási rendszerében a településpolitikai hangsúlyt többek között arra helyezték, hogy miként tudják növelni az agrártermelők bevételeit: Leo GRANBERG: *A Break in Agricultural Policy. From Peasant Values to Welfare Rationality*. In: *The*

lásra építő kampány a parasztság belső gyarmatosítását célozta meg, hogy ezáltal hozzáférjen a szocialista projekt számára létfontosságú forrásokhoz (gabona, katoná, munka). Paraszti nézőpontból ez a folyamat a „világvéget” jelentette, ami ellen a legkülönbözőbb módon védekeztek (verbálisan, gyújtogatás, tettlegesség, lincselés, helyi hivatalnokok meggyilkolása).⁸

A paraszti magántulajdon és életforma államosításának „szovjet modellhez” igazodó következményeit a konkrét társadalmi-politikai milióbe ágyazva kell feltárni. A „szovjet modell” érvényesítése nem jelentette Kelet-Közép-Európa pusztá meghódítását, hanem több szinten zajló adaptációs-módosító folyamatok együttese volt. A politikai paramétereket megszabó szovjet döntések utópiái egy egyenlőségre, termelékenységre és munkacentrikusságra alapozó társadalmi formát követeltek meg. Az iparosítás és a kollektivizálás olyan, egymással szorosan összetartozó állami politika volt, amelyben döntő tényezőnek számított a városi népesség – „osztályalapon” nyugvó adózással történő – ellátása, és egyúttal a magántulajdon felszámolása az agrárvilágban is. A radikális beavatkozások rendkívüli mértékben átszabták a gazdaság és a társadalom világát, ami ellen ismert és ismeretlen, a kutatásban sokszor még feltáratlan módon protestáltak, sőt felkelések törtek ki. Itt nem csupán a teljes kollektivizálásból végül kimaradt Lengyelországban és Jugoszláviában kialakult határos ellenállási formákra kell gondolni, hanem például a bulgáriai, romániai tiltakozásra, majd az azt követő brutális represszióra.⁹

Azért is kell foglalkozni a pártállami diktatúra életvilágaiban kialakult alkalmazkodási, ellenállási formák mindennapi kérdéseivel, mert más tiltakozásra egyébként nem volt lehetőség.¹⁰ Egyrészt joggal beszélhetünk alávetettség helyzetekről, másrészt viszont számításba kell venni azt is, hogy a történések rendszerint folyamatszerűek voltak, vagyis a diktatórikus formák kiépülésével párhuzamosan módosultak az alkalmazkodási technikák is. Scott megfigyelését idézve:

peasant state: the state and rural questions in 20th century Finland. Eds.: Leo GRANBERG – Jouko NIKULA. Rovaniemi. 1995, University of Lapland, 71–78. A parasztság 20. századi történeti összehasonlítására, a kollektivizálás következményeinek megfelelő súlyú értelmezésére lásd TOMKA Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest, 2009, Osiris Kiadó, 58.; 179–181., 193.; *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. Eds.: Constantin IORDACHI – Arnd BAUERKÄMPER. Budapest–New York, 2014, Central European University Press.

⁸ VIOLA: i. m. 3–10.

⁹ Vö. PITTAWAY: i. m. 8–10.; 56–61.; 98.; *Transforming Peasants, Property and Power. The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949–1962*. Eds.: Constantin IORDACHI – Dorin DOBRINCU. Budapest, New York, 2009, Central European University Press.

¹⁰ James C. SCOTT: *Az ellenállás hétköznapi formái*. Replika, 1996/23–24. 109–110.

„A düh és agresszió kordában tartása – meglehetősen nyilvánvaló okokból kifolyólag – jelentős részét képezi az alávetett csoportokban fölnevelkedők szocializációjának. Az alávetett csoportok történelmében a mindennapi politika túlnyomó részben a színlelés politikája, amelynek során az ellenállásnak mind a szimbólumait, mind a gyakorlati részét leplezni kell. A nyílt sértegetés helyébe a pletyka, a gúnynevek használata és a jó hír tönkretétele lép.”¹¹

Az álcázás egyes értelmezésekben a „normális ellenállás” legjellemzőbb formájaként jelenik meg,¹² jóllehet más viselkedésmódokban is jelen van. Sokszor nem látható, hogy ki mit fed el, s a történetkutató is inkább csak az elfedés aktusát konstatálhatja. A politikai hatalom által kijelölt határvonalak betartása vagy figyelmen kívül hagyása közismerten jutalmazással vagy büntetéssel jár együtt.¹³ A társadalom tagjainak ezzel kapcsolatos viselkedése életszerűen nem magyarázható a homogenitás nézőpontjából: a határvonalakra figyelő szereplők „illemórái” változatosak, a behódolástól, a passzív rezisztencián át a lázadásig terjedhetnek.¹⁴

Az 1945 utáni történetkutatásban megkerülhetetlen feladat, hogy párhuzamosan tárgyaljuk az egyes települések radikális politikai-gazdasági átalakulása, az egyházi iskolák államosítása és a lokális egyháztörténet problémáit.¹⁵ A kommunista párt agrárpolitikája azért is járt megrázó következményekkel a falusi társadalom számára, mert az a fizikai erőszakon és terrorizáláson túl koncentrált egyház- és vallásellenességgel kapcsolódott össze.¹⁶ A korábbi történéseken túl a falu szovjetizálása és „megszállása” 1948-ban valójában az egyházi iskolák erőszakos államosításával kezdődött, tehát még a radikális agrárfordulat előtt. Ez a szempont rendszerint kiesik

¹¹ SCOTT: i. m. 125. Kifejezetten a kollektivizálás során tapasztalt ellenállási stratégiákra lásd Sheila FITZPATRICK: *Stalin's Peasants. Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*. New York–Oxford, 1996, Oxford University Press, 5–7.

¹² SCOTT: i. m. 126.

¹³ Az alárendelődésnek a kollektív történelem és az individuális történelem által kiváltott hatásai szempontjából is érdekes megfigyelés az, hogy a társadalom tagjai azért sem kérdőjelezték meg (tegyük hozzá, nyíltan) sokszor az állami parancsokat, mert „az állam szabta meg azokat a kognitív struktúrákat, amelyek által észlelhetik őket”. Pierre BOURDIEU: Államszemlélet. A bürokratikus mező eredete és struktúrája. In: Pierre BOURDIEU: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, 2002, Napvilág Kiadó, 108–109.

¹⁴ Elliot ARONSON: *A társas lény*. Budapest, 2003, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 52–53.

¹⁵ *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948*. Szerk.: SZABÓ Csaba – SZIGETI László. Budapest, 2008, Új Ember.

¹⁶ *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956*. Szerk.: HABUDA Miklós – RÁKOSI Sándor – SZÉKELY Gábor – T. VARGA György. Budapest, 1998, Napvilág Kiadó, 164–166.

a történetkutatásból, pedig ennek a kontextusnak a figyelembevétele a kortársi falusi kapcsolathálók és miliók szétterjedése szempontjából igen fontos.¹⁷

A kommunista párt agrárpolitikája azért is járt megrázó következményekkel a falusi társadalom számára, mert az a fizikai erőszakon és terrorizáláson túl koncentrált egyház- és vallásellenességgel kapcsolódott össze.

Az első és nagy nyilvánosságot kapott 1948. júniusi ügy, az egyházi iskola államosításával szembeni tüntetés leverése, a Pócspetri társadalmát terrorizáló fellépés, majd az ezt követő koncepciók per a falusi terek megszállásának szimbólumává lett.¹⁸ A pártpropaganda ezt ellensúlyozandó, az államosítási törvény melletti aláírásgyűjtést kezdeményezett, broszúrákat adtak ki. Tolnában például megjelent a *Megyei Népevelő*, „kultur” és más agitációs csoportokat, röpgyűléseket szerveztek – rendszerint a városokból kiküldött pártapparátusbeliek. A pócspetri eljárásban is közreműködő Kádár János ezt olvasta az „ellenállásról”:

„Néhány adat az elvétele előfordult, s az egyházi reakció által szervezett akció-ról: Fejér megyében Sárszentágótán a pap elárvereztette az iskola udvarán lévő fát az államosítás előtt. Dunaföldváron az államosítás előtt való éjszaka betörték az iskolába, és a pénztárban lévő 2500 forintot ellopták. Hőgyész községben a bútorokkal jártak el így az államosítás előtt. Baranya megyében néhány pap a kulccsal együtt (iskolakulcs) megszökött. Abaújszántón a pap a pócspetri gyilkos lelki üdvéért misét mondott. Letartóztatták. Az egyházi reakció által elkövetett esetek túlnyomó többsége anyagi jellegű.”¹⁹

¹⁷ A szerepek, az énképek eltávolításaira, zavaraira és a negatív identitás kérdéseire lásd Erving GOFFMAN: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája (Tanulmányok)*. Budapest, 1981, Gondolat Könyvkiadó, 12–15.; 40–41.

¹⁸ „A perújítási eljárás során bizonyítást nyert, hogy az ún. »pócspetri ügy« előre kitervelt és tudatosan ekként lebonyolított koncepciók per volt, azzal a céllal, hogy a katolikus egyházat és híveit megfélemlítsék, és az egyházi iskolák államosítása ellen tanúsított ellenállást letörjék. Ez olyan sikerrel járt, hogy az ítélethozatal után 5 nappal, 1948. június 16-án az országgyűlés elfogadta az egyházi iskolák államosításáról szóló 1948. évi XXXIII. Törvényt. [...] 1948. június 3-ról 4-re virradó éjszaka, illetve 4-én reggel részben Debrecenből, részben Budapestről nagyobb létszámú rendőri autók érkeztek tehergépkocsikon Pócspetriből, a falut napokra körülférték és valósággal megszállták. A lakosságnak nem volt szabad házat elhagynia és a földekre kimennie, sőt még az állatok etetését is megakadályozták. A rendőrök 4-én hajnalban behatoltak a házakba, és szinte válogatás nélkül összeszedték a férfiakat, főként a fiatalabbakat. Az akció során durván bántalmazták és puskatussal ütlegettek őket.” A Fővárosi Bíróság ítélete, 1990. január 17., Budapest Főváros Levéltára (A továbbiakban: BFL), VII. 5.c. Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék ir. C. Büntetőper. B. III. 10550/1948. 3533/A.d. A Legfelsőbb Bír. Nyomozó Oszt. Nyom. 19060/1989. sz. FB 38-89. csomójában (16. Bp. 387/1989/39.) A per elemzését lásd MIKÓ Zsuzsa: *A Pócspetri-per(ek)*. In: *Az egyházi iskolák államosítása... i. m. 123–137*.

¹⁹ Rövid jelentés az egyházi iskolák államosítása utáni helyzetről, 1948. június 22., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL), M-KS-276. f. 75. cs. 25. ő. e. 1–2.

A tiltakozások további formái: a Tolna megyei Szedresen a püspöki megbízott a templomban mérte fel az államosítás támogatóit, majd tiltakozó táviratot küldött Budapestre a község nevében. Ugyanő a gyerekek mezedélutánján a főszerepeket „Reakció Jóska és kommunista Pista” között osztotta ki, akik közül a jelentésíró szerint az előbbi győzött a színpadon. A Szekszárdhoz közeli egyik major miséjén a pap azt mondta, hogy „az iskolák államosításával a templomokat is államosítják, és lehet, hogy a vallást is eltörlik. Ne tartsunk a fekete demokráciával, hanem a fehérrel. Közölte ezen kívül, hogy már egy pár katolikus papot letartóztattak. Felhívta a hívők figyelmét, hogy nehéz napok várnak a katolikus egyháza, és álljanak mellette. Értesülésünk szerint a lakosság között ez a felhívás visszhangra talált.”

Nagykőnyiban a pap a tanítókat az esküjükre emlékeztette, s tanítási „sztrájkra” biztatta őket, miszerint akkor „kezdjenek csak tanítani, ha a rendőrség kényszeríti rá”. Városi milióban, például Szekszárdon a tiltakozásra összehívottak inkább elhagyták az iskolát. Újfehértón gyerekek részvételével zajlott tiltakozás, de végül elfogadták az államosítást.²⁰

Az egyes felekezetek papjainak megnyilatkozásait folyton ellenőrizték. Tömegesen olvashatók verbális rendszerkritikára utaló feljegyzések, mint például a Heves megyei gyöngyösorosi papról, aki (a marxizmus kapcsán) az „izmusoktól” óvta az embereket.²¹ A Bács megyei Katymár református lelkésze pedig a tagosítás elleni tiltakozásra biztatta a gazdákat.²²

A tagosítás után nekik juttatott földön a „kuláknak” nyilvánítottak több helyen nem végeztek el az őszi munkát. A helyi hatalom beidézte az ilyen módon ellenállókat. Rövid határidőt szabtak számukra, s ha ezzel sem értek el eredményt, akkor „politikai vonalon [...] a fekete táblákon és népnevelőkön keresztül leleplezik őket. Általában ez a módszer bevált. Ahol ez nem használ, közigazgatási intézkedés történik.”²³ A politikai hatalom által irányított megalázásból keletkező szégyen mint szociális fájdalom egészen

²⁰ Budapesten több helyen, ott is, ahol a dolgozók fele MDP-tag volt, inkább ellenezték az államosítást, például azt állítva, hogy „nem értenek egyet azzal, hogy a reakció az egyház palástja alatt bújkál meg”. Adatok az államosítással kapcsolatban, 1948. d. n. MNL OL, M-KS-276. f. 75. cs. 25. ó. e. 18–20.

²¹ Az MDP Heves megyei Bizottságának jelentése, 1949. július 27. MNL OL, M-KS-276. f. 93. cs. 131. dosszié, 00485.

²² Az MDP Bács megyei Bizottságának jelentése, 1949. augusztus 29. MNL OL, M-KS-276. f. 93. cs. 113. dosszié, 65–66.

²³ Jelentés a Szabolcs-Szatmár megyei ellenőrzésről, Mátészalka, 1949. október 21. MNL OL, M-KS-276. f. 93. cs. 142. dosszié, 105.

kézzelfogható történetei bontakoznak itt ki, amelyek egyszerre fejezik ki a már oda nem tartozás, az identitásvesztés és az elutasítás érzését.²⁴

A „kulákszervezkedéseknek” bélyegzett esti, kártyázás közbeni beszélgetésekről rendszeresen jelentettek. Az ezek alapján konstruált koncepciók perек megfélemlítő hatásúak voltak, sokakat ténylegesen belső emigrációra kényszerítettek. Volt, aki ilyen módon, 1951-től 1958-ig különböző rejtőzködési trükkök révén vált elérhetetlenné, például álnéven dolgozott az iparban.²⁵ Más típusú ellenállási formák is előfordultak, amelyek szintén egy sajátosan „aktív” társadalomról adnak hírt, azonban ezek spontán (verések, szimbolikus aktusok az ablakbetöréstől a döglött állat rituális kihelyezéséig) és szervezett jellegéről, internálással végződő történeteiről máig csak hézagos ismeretekkel rendelkezünk.²⁶

Az első Nagy Imre-kormány (1953. július 4. – 1955. április 18.) represszió enyhítő, 1953. július 12-i rendelete előtt az ország több pontján szervezett módon is megindult a termelőszövetkezetek (tsz) feloszlátása. Néhány példa erejéig ismét utalok ezek jellegzetességeire, mert a történeteket aktívan alakító társadalom képét mutatják. Szabolcs-Szatmár megye ebben a tekintetben is kiemelkedett, s minden bizonnyal a szervezett ellenállás feltűnően nagyszámú dokumentációi valóságos, életszerű eseményekre utalnak. Nyírbátorban a Vörös Csillag Tsz, egyébként agrárproletár tagjai 1953. július 8-án este egy hivatásos őrmester vezetésével, 100–150 főnyi tagság támogatásával szerveztek „megmozdulást”. Konkrétabban, kérvényt küldtek a Földművelésügyi Minisztériumba, majd másnap délelőtt a 250 főre becsült tömeg jelenlétében „illegális csoportgyűlést” tartottak.²⁷ Sőt, a „szekrényből a nyilatkozatokat kivették, azonban szétosztásra nem került”. A jelentésírók „fenyegető hangulatúnak” festették le a megmozdulást, melyet karhatalommal oszlattak fel. A nyírbátori (középparaszti) Petőfi Tsz-ben július 9-én aláírásokat gyűjtöttek a kilépéshez. A következő napon az újjazdákból, az 1945-ben földhöz juttatottakból alakult Lenin Tsz tagjainak mintegy fele szintén megjelent a csoportirodában, és bejelentették kilépési szándékukat. A szomszédos Nyírvasváriban a Kossuth tszcs-elnök a követelés hatására július 9-én kiosztotta az egykori belépési nyilatkozatokat.

²⁴ Vö. Johan GOUDSBLOM: *Időrezsimek*. Budapest, 2005, Typotex, 12–15.

²⁵ Cs. I. és Gy. J. kihallgatási jegyzőkönyvei, 1958. november 25. és 1959. január 3., Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL), V-145.335.

²⁶ ÖZE Sándorné – ÖZE Sándor: *Magyar paraszballada. Fehérgárda a Dél-Alföldön*. Hódmezővásárhely, 2005, Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata; Jelentések a porcsalmai tüntetésről, 1951. március 25. ÁBTL, V-91.584. A téma részletes kifejtését lásd FARKAS Gyöngyi: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon 1951–1961*. Budapest, 2016, Korall.

²⁷ Ezek szerint a tsz-tagsággal közel azonos nagyságú embertömeg csatlakozott a tiltakozáshoz.

Hasonló módon, fenyegetések után cselekedett a Vasvári Pál Tsz elnöke is. Ezzel ellentétben, az Új Világ Tsz vezetője nem adta ki a nyilatkozatokat. Az ekkori jelentésekből már egyértelműen kiderül, hogy az említett üzemek nagy része a „tanács pénzügyi és mezőgazdasági osztálya együttes végrehajtása”, tehát az adóprés fokozása révén, kényszerből jött létre. A Terem községbeli Béke Tsz tagságának mintegy harmada július 10-én benyomult a tanácsházára, és a belépési nyilatkozatokat „erőszakkal elvették”. A további részletezéstől eltekintve, az előbbi jelenetek nagyrészt ismétlődő módon fordultak elő a következő községekben: Aporliget, Nyírpilis, Piricse, Nyírcsászári, Nyírbétek, Penészlek, Ömböly, Encsencs, Nyírgelse, Nyírlugos, Nyírbogát, Nyírmihálydi, Máriapócs, Nyírgyulaj, Kisléta. Pócsperiből – nyilván az 1948. évi terror közvetlen emléke miatt – a négy tsz egyikéről sem jelentettek „illegális csoportgyűlést vagy megmozdulást”.²⁸

KOLLEKTIVIZÁLÁS ELLENI VISELKEDÉSFORMÁK ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

„Ez év folyamán tsz-ellenes tevékenység miatt 1518 személlyel szemben jártak el, ebből őrizetbe vettek 143 személyt, osztályhelyzetük és az általuk elkövetett cselekmény fokát figyelembe véve figyelmeztetésben részesítettek 1359 személyt, rendőri felügyelet alá helyeztek 6 főt és közbiztonsági őrizetbe 10 személyt. [...] A tsz-ek, illetve a tsz-i fejlesztéssel kapcsolatban a helyzet megyénként változó. Pozitív, bizakodó a hangulat és szinte alig észlelhető ellenséges tevékenység Baranya, Vas, Bács és Győr megyékben. Legtöbb tsz-ellenes megnyilvánulás volt ez ideig Pest, Szolnok, Tolna, Heves és Békés megyékben.”²⁹

²⁸ Kimutatás a Nyírbátori járás tsz-csoportjaiban történt megmozdulásokról, csoportok létrehozásáról és gazdasági helyzetéről, 1953 júliusa. MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára (SZSZBML), XXXV. 8. 9.d. 1. cs. 33. ő. e. 5–23.

²⁹ Rác Sándor rendőr őrnagy jelentése a tsz-ek védelmének helyzetéről. 1959. augusztus 3. ÁBTL, 1.6. BM II/7. 12.d. III/11. 1–11. Az állambiztonsági szolgálat a következő 1959. évi példákat sorolta fel a „szervezkedésre”: a Békés megyei csabacsüdi Rákóczi-Tsz 60 tagja közül 52 visszakövetelte a belépési nyilatkozatot. Őt „nagyobb arányú tsz-ellenes megmozdulásról” számoltak be: Csabacsüd, Kötgyán, Kétegyháza, Szarvas, Méhkerék. Csongrádban főleg a „dél-szlávok” (Deszk, Klárafalva, Ferencszállás) tiltakozását emelték ki, amit a jugoszláviai elmaradt kollektivizálás mintája is indukálhatott. A gödöllői járásbeli Zsámbok „tömegmegmozdulásán” túl a Tolna megyeiek voltak jelentősek. Kölesden július 20-án, a járási vezetők összehívták a Petőfi Tsz-tagságát. 54 fő helyett 160 fő jelent meg, akik „tüntető kirohanást intéztek a tsz ellen.” Másutt (Báta, Tolnanémedi, Duza, Kisszékely, Pálfa) is a nyilatkozatokat akarták visszakapni. Rác Sándor rendőr őrnagy jelentése a tsz-ek védelmének helyzetéről. 1959. augusztus 3. ÁBTL, 1.6. BM II/7. 12.d. III/11. 1–11. Az októberi–novemberi jelentések 103 és 83 kollektivizálással kapcsolatos esetről számoltak be. Ezek között megjelent a „baloldali túlkapasnak” minősített Zala

Sem elméletileg, sem pedig a gyakorlat ismeretében nem igazolható, hogy a kollektivizálás során a „tömegek” csak passzív szereplők lettek volna. Igen sok településen előfordult, hogy az alakuló tsz-szel kapcsolatos gyűléseken többen is felszólaltak a hivatalos normától eltérően, sőt nem-egyszer asszonyok is csapatostul álltak elő követeléseikkel. Azaz a tsz-alakítás menetrendjét, még ha csak egy kis időre is, rendszerint egy „nyilvános” rendezvényen sikerült felborítani. Ilyen eset fordult elő 1959. május 5-én a Pest megyei Kartalon. A rendőrség jelentése szerint már április óta az a hír járta, hogy a közeli Domonyban „szétengedték” a tsz-tagságot, mivel megtagadták a leltározást. Kartalon azért sem akartak még ősszel sem a tsz-ben dolgozni, mert nem volt istállójuk, gépük. Ebben a situációban szervezett a községi tanács és az aszódi járási pártbizottság egy tsz-vezetőségi gyűlést, ahol viszont „rajtuk kívül 150–200 fős tömeg jött össze, akik többségükben követelték, hogy az új tsz ne kezdje meg munkálatait, s a belépési nyilatkozatot aláírt személyek egyéniek maradhassanak”. Az ott felszólalók, a kampány hivatalos szövegének ismeretében, az abban foglaltakra hivatkoztak. Az egyik hétholdas gazda például azt mondta, hogy az önkéntesség megsértése az, ha nem engedik őket kilépni. „Szerinte a tsz nem biztosít elég megélhetést, majd megjegyezte, hogy nem akarja a szüleit élve eltemetni.” A leltározás ellen megszólalókat – „idegenek ne jöjjenek a községbe leltározni!” bekiabálással – megtapsolták. Az egyik

megyei Felsőrajk példája, ahol egy vagyontalan, párton kívüli személyt a brigádszálláson öt órán keresztül kínoztak. Családja ezek után lett tsz-tag. A falfirkák, röpcédulák, levelek száma is igen megugrott. Nyíregyházán, 1959. november 19-én a megyei Tanács a tsz-szervezők részére aktívaülést tartott. Ezt megelőző este a városban és környékén röpcédulázásról jelentettek: „Magyar dolgozók! Parasztok! Falusi dolgozók, tiltakozzatok az állam önkényessége ellen, miért hajtja be termelőszövetkezetbe a kisparasztozat. Az állam azt akarja, hogy az ember a köztulajdonba tartozzon, azaz csajkával kapja a mindennapi eledelét is? Fel magyar elvtársak! Kommunisták! Álljatok ellen a reakciós kommunistáknak! Békét a világnak és jólétet az emberiségnek! MPSZ.» A november 25-én megismételt röpcédulázás szerzőjét P. I. gávai illetőségű fiúban, a Kossuth Lajos Gimnázium diákjában találták meg, aki négy társát is bevonta az akcióba.” Rác Sándor rendőr őrnagy jelentése a tsz-ek ellen irányuló ellenséges tevékenység tapasztalatairól, 19 megyei jelentés alapján, 1959. december 16. ÁBTL, 1.6. BM II/7. 12.d. III/18. 1–5. 1959. november 26-án Bak (Zala megye) községben állítólag „diverziós cselekmény” történt kézigérlő felfelrobbantásával. Rác Sándor rendőr őrnagy jelentése a mezőgazdaság szocialista átszervezése ellen irányuló ellenséges tevékenység tapasztalatairól. 1960. május 26. ÁBTL, 1.6. BM II/7. 12.d. III/24. 1–6. A megyei rendőr-főkapitányságok rendszeresen jelentették a pártbizottságnak is a kollektivizálással kapcsolatos mindennapi reakciókat, ezek forrásaira és jellegzetességeire példa: A Nógrád Megyei Rendőr-főkapitányság Pásztói Kirendeltségének jelentései, 1958–1959. MNL Nógrád Megyei Levéltára (NML), MSZMP, 5. f. 13. cs. 1958–1961. 3. ő. e. Az elhíresült nótaszöveget folyton idézték: „nem győztük az angolokat várni és be kellett a tszcs-be állni”. Jelentések egyes eseményekről, a lakosság hangulatáról, a tsz-szervezés alakulásáról, a nemzetközi helyzet értékeléséről, 1959. december 25. MNL Veszprém Megyei Levéltára (VeML), MSZMP, 1. f. 1959. 30. ő. e.

asszony öngyilkossággal fenyegetőzött, majd másnap mintegy 40 nő arról érdeklődött a vezetőktől, hogy lesz-e gyűlés? Ezzel a fellépéssel akkor még sikerült elérniük a leltározás leállítását, egyúttal a kollektivizálási hadjárat menetét helyben időlegesen megakasztani.³⁰

A kollektivizálás elleni tömeges megmozdulások több esetben mint „aszszonytüntetés” jelentek meg a hivatalos beszámolókból, ahogy ez például a Kisvárdai járásban található Újkenézén vagy a Pest megyei Zsámbokon is történt.³¹

„Néhány községben a kilépési törekvés élesebb formában is megnyilvánult (Zsámbok, Révleányvár, Heréd, Zagyvarékas). 150-200-an – főleg asszonyok – a tanácsházára vonultak és ott követelték vissza a belépési nyilatkozatot. A hangadókat – köztük kulákokat és más osztályellenséget – őrizetbe vették, ellenük az eljárást megindították. Ezek a jelenségek rendkívül veszélyesek, mert könnyen olyan hangulatot teremthetnek, hogy »ellenállással« vissza lehet csinálni a tsz-szervezést.”³²

A Csongrád megyei Ruzsán 1960. március 4-én mintegy 200 fő erőszakkal benyomult a tanácsházára, és letette a „kilépési nyilatkozatát” a tanácselnök asztalára. A tömeget a rendőrség és a katonaság feloszlatta.³³

A kollektivizálás elleni tiltakozások, megmozdulások területi szempontból sokkal inkább voltak jellemezőek a Dunától keletre (1. táblázat). Az állambiztonsági szolgálat kimutatása szerint 1960 tavaszáig elsősorban Heves, Pest, Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar és Csongrád megyék parasztsága volt ebben aktív. A Dunántúlon Veszprém és Fejér megyében regisztráltak élénk tiltakozást, sőt az előbbi helyen ez elhúzódott és növekedett is a félév során. A tömeges, „számszerű” kollektivizálási hadjárat

³⁰ Az ilyen típusú, látványosabb, nagyobb nyilvánosság előtti ellenállás után a kampányt irányítók intenzíven foglalkoztak a hangadók megtörésével, ahogyan ez Kartalon is történt: „[E]zen túlmenően 4 fő hálózati személyt (a bűnüggyel közösen) foglalkoztattunk a hangadók operatív úton való felderítésére, illetve az ott élő osztályellenség tevékenységének figyelemmel kísérésére. K. M-né és M-né nevű kartali lakosokkal az Aszódi Pártbizottság foglalkozik.” Az előbbi asszony emlegette az öngyilkosságot. Részjelentések a tsz-mozgalomról, 1959. május 20. MNL Pest Megyei Levéltára (PML), XXVIII. 750. 1. f. 73. ö. e. 132–134.

³¹ Információs jelentések, 1960. március 5. és március 10. MNL OL, M-KS-288.f. 11.cs. 1960. 614–615. ö. e.

³² MGO-jelentés, 1959. augusztus 17. MNL OL, M-KS-288. f. 11. cs. 1959. 532. ö. e.

³³ PTO-jelentés, 1960. március 5. MNL OL, M-KS-288. f. 11. cs. 1960. 614. ö. e.; A csongrádi Haladás Tsz-ben március 16-án 35 személy, döntő többségében asszony, nem akarta elfogadni a kijelölt csereföldet. Követeléseikkel megjelentek, „felvonultak” a tanácsháza előtt. Rácz Sándor rendőr őrnagy jelentése a tsz-ellenes tevékenység tapasztalatairól 1960. március hónapban. 1960. április 26. ÁBTTL, 1.6. BM II/7. 12.d. III/23. 1–8.

1. táblázat. Az állambiztonsági szolgálat kimutatása a tsz-ellenes tevékenységről megyénként és havonként 1960 első félévében

Megye	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	Összesen
Baranya	16	4	3	2	1	2	28 (4%)
Bács-Kiskun	9	4	2	5	2	1	23 (3%)
Békés	5	15	14	2	0	2	38 (6%)
Borsod	3	7	11	0	4	9	34 (5%)
Csongrád	2	6	4	0	0	0	12 (2%)
Fejér	17	13	2	6	7	0	45 (7%)
Győr-Sopron	8	11	8	5	2	1	35 (5%)
Hajdú-Bihar	9	11	5	13	5	2	45 (7%)
Heves	11	16	15	25	2	4	73 (11%)
Komárom	7	4	9	2	2	7	31 (5%)
Nógrád	17	7	2	5	7	3	41 (6%)
Pest	13	10	14	13	6	7	63 (9%)
Somogy	2	7	9	1	4	6	29 (4%)
Szabolcs-Szatmár	7	10	12	14	2	0	45 (7%)
Szolnok	2	0	3	3	2	5	15 (2%)
Tolna	1	6	0	3	2	1	13 (2%)
Vas	8	5	7	5	9	0	34 (5%)
Veszprém	10	2	3	8	10	12	45 (7%)
Zala	5	0	3	5	5	5	23 (3%)
Összesen	152 (23%)	138 (20%)	126 (19%)	117 (17%)	72 (11%)	67 (10%)	672 (100%)

Forrás: Rácz Sándor rendőr őrnagy jelentése a „mezőgazdaság szocialista átszervezése ellen irányuló ellenséges tevékenység” tapasztalatairól. 1960. szeptember 2. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. III/27. 10.

befejezésével párhuzamosan általában mindenütt csökkent az ellenállás. Ezzel ellentétes tendenciát ismét Hevesben, Pest és Szabolcs-Szatmár megyékben észleltek. A legtöbb ilyen eset 1960 januárjában, a legnagyobb brutalitást okozó offenzíva idején, majd pedig a márciusi tsz-alakítások után, áprilisban fordult elő. Ugyanakkor feltűnő, hogy az ország legnagyobb területű agrárregiójában, Bács-Kiskunban – szemben a hasonló helyzetű Szabolcs-Szatmárral – csekély mértékű volt a szervezett ellenállás. Az országosan eltérő reakciók okai összetettek, de minden bizonnyal nagy szerepet

játszott az adott terület földrajzi elhelyezkedése, a földek és az egyéni gazdaságok minősége (szőlőterület vs. szántóművelés), a számításba vehető más munkahely elérhetősége, a családi-társadalmi kapcsolatrendszerek révén is megtalálható menekülési útvonalak vagy éppen az államhatalommal szembeni viselkedésformák történeti hagyománya, a lokális társadalom rendi – például kismesesi – múltja.

1960 végén is számos helyen és módon tiltakoztak a kollektivizálás ellen.³⁴ A politikai rendőrségi, állambiztonsági megfogalmazásban ezeket az eseteket izgatásként és rémhírterjesztésként rögzítették. Az 1960 novemberében regisztrált 84 esettel szemben december 1-je és 1961. január 15-e között a rendőrség 190 „adminisztratív intézkedést” kezdeményezett. Ezek közül 36 esetben tartóztattak le, vettek őrizetbe olyan személyeket, akik verbális tiltakozások, véleményük megfogalmazása miatt kerültek rendőrségi kézbe. Tanulságos ugyanakkor, hogy a valamilyen értelemben kriminalizált személyek mintegy háromnegyede – a pártállami politikai kategóriák szerint – „dolgozó parasztnak”, azaz nem „osztályidegennek” számított.³⁵ Az egyéni tiltakozás kategóriájába a következő cselekményeket sorolhatjuk: biztatás, szervezkedés a belépés ellen, az agitátorok fenyegetése verbálisan, konyhakéssel, vasvillával, forró vízzel. Többen a saját házukban tetteleg is bántalmazták a hívatlan népnevelőket (például Kecelen). Egy szabolcsi esetben (Mezőladány) egy kisparaszt a saját apját verte meg, mert az be akart lépni a tsz-be.³⁶

A bírósági eljárás ideje alatti ügyek egyik fontos jellemzője, hogy azok szabadrálbra helyezés, felmentés, felfüggesztett ítélet esetén is hetekig, hónapokig elhúzódtak. A falusi nyilvánosságban sem lehetett ezek hírét eltitkol-

³⁴ 1960 őszén az egyik megbeszélésen úgy emlékeztek, hogy az év elején országosan „mintegy 12 helyen nagyobb számú nyílt tsz-tüntetés” volt. Kibővített osztályértekezlet, Budapest, 1960. október 7. ÁBTL, 1.6. BM II/7. 12.d. I/18-19. 1-21.; 1961-ben még több esetre utaltak: „A tavaszi felfejlesztés folyamán, illetve a mezőgazdasági munkák beindulásakor Szabolcs, Pest, Békés, Csongrád és Zala megyékben összesen 14 tsz-ellenes tömegdemonstráció volt, amelyekben főleg nők vettek részt. A tüntetés célja minden esetben az volt, hogy felbomlasszák a termelőszövetkezetet, illetve megakadályozzák a közös munkák beindítását.” Jelentés az 1960. évi operatív helyzetről, Budapest, 1961. február 16. ÁBTL, 1.6. BM II/7. 12.d. I/21. 1-9. 1961 januárja és októbere között 846 „adminisztratív intézkedésről” (ebből például 56 előzetes letartóztatás, 270 őrizetbe vétel) számoltak be a „tsz-ellenes” tevékenységgel kapcsolatban. Javaslat a megyei mezőgazdasági elhárító szervek átszervezésére, 1961. november 5. ÁBTL, 1.6. BM II/7. 12.d. I/25. 1-6. Az ellenállási formák, tüntetések mikrotörténeti feldolgozására lásd Farkas Gyöngyi idézett, mintaszerű könyvét.

³⁵ A 190 fő közül 136 „dolgozó paraszt”, 19 „munkás”, egy apáca, 5 „huligán”, 3 kisiparos, 4 alkalmazott, 1-1 MÁV-nyugdíjas, háztartásbeli, 3 iskolás.

³⁶ Rácz Sándor rendőr őrnagy jelentése az ellenséges tevékenységről, megnyilvánulásról, 1961. január 30. ÁBTL, 1.6. BM II/7. 12.d. II/10. 1-8.

ni, ezért bárkinek az „ügye” eleve fegyelmező erővel hatott a többségi társadalomra.³⁷ Ezek a konfliktusok ráadásul azért sem maradtak titokban, mert gyakran alkoholos állapotban történtek, s például a kocsmában elhangzott szidalmazásoknak mindig akadtak hivatalos tanúi is. Az ügynökök egy részének kifejezetten az volt a feladata, hogy jelentse a „tsz-ellenes izgatás” bármilyen formáját. Az általam ismert bírósági dokumentációban megfigyelhető motívumok alapján a perek nagyobb része minden bizonnyal azért keletkezett, mert a gazdák, tsz-tagok az alkohol hatása alatt keveredtek vitába a helyi párt- és tanácsi vezetőkkel. A periratokban erre a következő tipikus megfogalmazásokat találhatjuk: „csak még egyszer forradalom lenne [...], a kezében lévő pénztárcát morzsolgatva, ilyeneket mondott: valahány kommunista van a világon, mind így szeretném morzsolgatni.”³⁸ Hasonló fenyegetésekért egy másik vádlottat tsz-tagságára, jó munkájára hivatkozva felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték.³⁹ A saját maga által ké-

³⁷ A kollektivizálás idejére külön felkészítették az ügyészségeket és bíróságokat is. Különösen veszélyes volt a kampány legintenzívebb időszakában mások előtt olyan kijelentést tenni, hogy adott személy a friss tsz-tagságot egy másik tsz-ben való tagsággal kívánja elcserélni (ez elvileg három évig nem volt lehetséges). Mivel az ilyen felvetésnek követői voltak, ahogy ez Monostorpályiban is megtörtént, az illetőt „hangulatkeltésért” állították bíróság elé. Igazságügyi szervek jelentései, a Hajdú-Bihar megyei Főügyészség vádirata, 1960. március 8. MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (HBML), MSZMP, 1. f. 2. fcs. 1960. 62. ő. e. B.10.025/1960. 82-84. A tsz-ek kiemelt védelmére példa az is, hogy – hasonlóan másokhoz – a sztálinvárosi járásbíróság tsz-tag és tsz-en kívüli személy közötti keresetet nem fogadott el. Legfőbb Ügyészségi jelentés, Budapest, 1959. október 29. MNL OL, M-KS-288. f. 28. cs. 1959. 7. ő. e.

³⁸ Ezért a mezőőrök előtti kijelentésért, amit egy kiskunfélegyházi tsz-megbeszélés után tett a kocsmában egy 43 éves, 14 hold haszonbéres földön gazdálkodó, egyébként vagyontalan férfi (elvált, 150 Ft gyerektartási díjat fizetve), egy év és két hónapi börtön- és 2000 Ft pénzbüntetés járt. Az indoklásban az szerepelt, hogy a „népi demokratikus államrend elleni gyűlöletre izgatás” az esetében azért is súlyos, mert a vádlott (eredetileg cipész) „maga kétségtelenül dolgozó, legközelebbi rokonságában olyan személyek vannak, akik a kizsákmányolókhoz tartoznak. Terhelt a felszabadulás előtt ezeknél dolgozott. Terhelt bérbeadója kulák.” A Kecskeméti Megyei Bíróság ítélete, 1959. március 25. MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltára (BKML), XXV. 71/b. 23.d. B.10044/1959. (B.I.431./1959/4.).

³⁹ A Csehszlovákiából Magyarországra került, 44 éves kelebiai szegényparaszt sérelme leginkább az volt, hogy az agitálás során ígéretet kapott a spárgatelepítés költségeinek kifizetésére („[H]oztam nektek pénzt, hogy legyen nektek inni. [...] Ki szalasztott ide téged, te csavargó kommunista. Majd megmutatom, hogy nem sokáig leszel itt, mert egy idegen kommunistát idehoznak és azt csak úgy állásba helyezik.”) 1959. július 7-én, alkoholos állapotában a vélt vagy valós agitátort is szidalmazta azzal, hogy „engem beugrasztottatok a tsz-be és te nem léptél be a galambokkal és a csirkékkel”. Az első ítélet végül enyhítő indoklásban azt emelte ki, hogy a vádlott a kocsmában „személyes ellenszenvét” juttatta kifejezésre, de „az adott körülmények között a népi demokratikus államrend ellen vagy egyes személyek ellen” nem irányult. A Legfelsőbb Bíróság ítélete, 1959. december 1. MNL BKML, XXV. 71/b. 10.141/1959. A balassagyarmati megyei bíróság, az előbbivel ellenkező ítéletet hozott (egy év börtönbüntetés) a kisparaszti kategóriába tartozó cserháthalápi gazda, egyben tsz-szervezőnek, 1959. május 31-én a kocsmában tett megfogal-

szített röpcédulák kitűzéséért egy 17 éves dávodi fiú szintén nem kapott büntetést, mivel a bíróság a családi körülményeit „osztályalapon” nem tartotta olyan fontosnak. A legátfogóbb kollektivizálási kampányban, 1960. január 15-én őrizetbe vett fiú felmentését – megtevédségére hivatkozva – március 12-én mondták ki.⁴⁰

A kollektivizálás ideje alatt a szokottnál is alaposabban figyelték a postai levelezést.⁴¹ Az ilyen módon bíróság elé került személyek ügyei szintén feltáratlan fejezetek a történetkutatásban. Az egyik példánk szerint a 49 éves kecskeméti, egykor tisztviselő, majd segédmunkás férfi budapesti rokonainak írt az éppen folyamatban lévő tsz-szervezésről, lényegében ártalmatlan módon csupán várakozásra biztatva őket, hogy ne ajánlják fel

mazásáért. A 39 éves vádlott, az iskolaigazgató és az agronómus előtt a községi párttitkárnak a következőket mondta: „Antikám, voltunk tsz-t szervezni, nem lépett be senki. [...] Nem kell a tsz, nem is lesz, amíg bírjuk, nem megyünk bele. Én tudom, voltam Oroszországban, Amerikában és Angliában. Amíg Oroszországban nincs más csak tetű és bolha. Addig odaát az emberek úri módon élnek. Inkább a Szálasi-rendszer, mint a termelőszövetkezet.” A Balassagyarmati Megyei Bíróság ítélete, 1959. augusztus 10. MNL Nógrád Megyei Levéltára (NML), XXV. 4.c. 75.d. B.44 (vagy 446)/1959/7.

⁴⁰ A fiú kilétét egy hét alatt azonosították, aki „január 8-án kb. 18-20 óra között a községben több magánház és a vasútállomás épületére, villanyoszlopokra termelőszövetkezetek ellen izgató szöveget tartalmazó röpcédulákat tűzött ki. A röpcédulák szövege az alábbi volt: »Ha beállsz a tsz-be, hazaáruló leszel, nem marad semmid, csak a két szemed, amivel majd sírsz.« [...] összesen kb. 60 db röpcédulát készített a szülei lakásán. A röpcédulákat kockás iskolai füzetből készíttette. Az izgató szöveget grafitceruzával részben nyomtatott, részben folyóírással írta. A szöveg leírása után minden röplap aljára tintával egy keresztet nyomott, amit törlőgumiba vésett.” A röpcédula szövege eléggé irodalmi, folklórelemeket is tartalmazó. A keresztjel használata több értelmezési lehetőséget is nyújthat: egyszerre halál- és életjelkép, vagy utalhat valamilyen titkos társaságra (vö. HOPPÁL Mihály – JANKOVICS Marcell – NAGY András – SZEMADÁM György: *Jelképtár*. Budapest, 2009, Helikon, 155–156). Az utalás a röpcédulázó fiú életkorából is fakadhatott, aki nyilvánvaló módon hangsúlyossá akarta tenni „hősi” szerepét. A kereszt mint aláírás a kereszténységre, de a saját szenvedéstörténetére, tettének tudatos vállalására is utalhatott. A szöveg mindenestre egyértelműen kifejezi a környezetében élők életérzését, a sorscsapással egyenlővé tett tsz-világ képét. Családi állapota is okot adhatott a fiúnak a sötét jövőképre, hiszen „[s]zülei 1945 előtt mezőgazdasági munkások voltak, 1945-ben 9 és ½ kh. juttatott földet kaptak. Terhelt apja 10 év óta tüdő- és szívastmás és állandó orvosi kezelés alatt áll. Terhelt a cselekményét a jövőtől való félelmében követte el, mivel a szocialista nagyüzemi gazdálkodás előnyeiről nem volt meggyőződve. Félt, hogy szüleinek sorsa a tsz-be való belépéssel rosszabbra fordul.” A Bács-Kiskun Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztályának határozata, 1960. február 10. MNL BKML, XXV. 71/b. 28.d. 10028/1960.

⁴¹ Az egyik perdokumentációban ezt hivatalosan úgy fogalmazták meg, hogy a „levél a postán megsérült, és miután a budapesti postahivatal észlelte, hogy ellenséges kijelentéseket tartalmaz, ezért a levelet a megyei főügyésznek megküldte”. Bács-Kiskun Megyei Főügyészség vádirata, 1959. augusztus 14. MNL BKML, XXV. 71/b. 24.d. B.10.107/1959.

a földet az államnak.⁴² Egy közel 60 éves kecskeméti tanító az előbbiekhöz hasonló körülmények között lefoglalt levelének egyik bekezdése alapján – a bírósági eljárason és a rövid idejű börtönléten túl – „csupán” három év próbaidőre felfüggesztett büntetést kapott. A terhelő súlyú szövegrész így hangzott: „[F]aluhelyen és tanyákon nagy a riadalom, borzasztó terrort fejtenek ki, hogy a szövetkezés sikerüljön, talán még nagyobb a terror, mint a régebbi időkben volt. Nagy az elkeseredés.”⁴³

A kollektivizálás ellen valamilyen formában tiltakozók közül különösen súlyos büntetést kaptak az egykor kuláknak nyilvánítottak és családtagjaik. A 37 éves, a Tabdiban megmaradt 9 holdján gazdálkodó „kulákfiú” 1960. január 18-án belépett a tsz-be, azonban későbbi megnyilvánulásai miatt végül május 6-án egyévi börtönbüntetésre, 2500 Ft kifizetésére és további jogelvonásra ítélték. A vád ismét a „népi demokratikus államrend elleni gyűlöletkeltés” volt. Az elítélt tsz-tag nyilvánvaló módon az apa korábbi „kuláksága”, valamint még ekkor is aktív gazdálkodása miatt kapott ilyen fokú büntetést.⁴⁴ Konkrét kijelentéseit azért is minősítették súlyosnak, mert azok egy tsz-gyűléstől másokat is távol tartottak, valamint az agitátorokat becsmérlő kifejezések hangzottak el, például a következő módon:

„[N]em akarunk tsz-tagok lenni, mert azok a piszkos Ávósok fegyverrel kényszerítettek rá, hogy írjam alá a nyilatkozatot. [...] Gazemberek, elrabol-ták a birtokomat, de legyenek nyugodtak, maguk fogják megkapálni. Vegyék tudomásul, hogy nem kedves nekem az élet, szerencsénk, hogy ennyien vannak, mert másképpen ellátnám a bajukat. [...] Piszkos, lusták vagytok, 8–9 óráig alszotok, azt sem érdemlitek meg, hogy magázsalak benneteket.”⁴⁵

⁴² „A felszólítást (ha küldtek!) küldjétek vissza minden megjegyzés és aláírás nélkül. Erre nagyon döglődik ez a tszcs-zés.” Az utóbbi mondata és a következőben található iga szó kelthette fel leginkább a postahivatal vezetőjének figyelmét: „[a] gazdák nem hajlandók megválni a földtől és maguk sem akarnak az igába állni.” Kezdetben további vádpontnak minősült a házak lehetséges államosítására vonatkozó megfogalmazása, ami ekkor rémhírterjesztéssel volt egyenlő. A vádlottnak, feltételezhetően egy korábbi, nem jogerős büntetése miatt is, az előbbi lefoglalt levélre hivatkozva négy hónapig börtönben kellett lennie. Bács-Kiskun Megyei Főügyészség vádirata, 1959. augusztus 14. MNL BKML, XXV. 71/b. 24.d. B.10.107/1959.

⁴³ A Legfelsőbb Bíróság ítélete, 1959. október 12. MNL BKML, XXV. 71/b. 24.d. B.10.128/1959.

⁴⁴ Az apa nevén még a per idején is 20 kh föld volt, amiből 14-et bérbe adott.

⁴⁵ A hivatalos indoklás így hangzott: „A bűnösségi körülmények értékelésénél a bíróság súlyosbító körülményként vette figyelembe, hogy a vádlott cselekményét éppen a mezőgazdaság szocialista átszervezése során tette meg, akkor, amikor államunk igen nagy költségek árán a népnevelők ezreit küldte a falvakba, hogy a szocialista mezőgazdaság előnyeit ismertessék, sajnos ezen a téren eléggé elmaradt parasztságunk előtt. A vádlott magatartása, kijelentései ezt a munkát hátráltatták. Ugyanakkor enyhítő körülményként értékelte a bíróság a vádlott büntetlen előéletét és kétgyermekes, családós állapotát. A cselekmény társadalmi veszélyességének vizsgálá-

További példát említve a sajátos ellenállási formákra, a kiskunhalasi Rekettye-pusztá⁴⁶ parasztjai közül többen megzavarták az agitátorok által összehívott gyűlést 1959. május 24-én. A bíróság elé állított személyek mezőgazdasági munkásnak és kisparasztnek számítottak, akik igen aktív módon fejezték ki a politikai rendszer elleni véleményüket.⁴⁷ A mintegy 70 főnyi hallgatóság a bíróság szerint „fenyegetően” viselkedett. A tsz-agitátorokkal szemben oly módon is állást foglaltak, hogy a vádlottak biztatására elhagyták a termet, majd a későbbiekben régi katonaindulókat énekeltek.⁴⁸ A Fülöpszállás melletti Kurjantó-pusztai iskolába összehívott 150-200 főnyi parasztságot „1960. január 31-én az egyik volt MSZMP-tag és tsz-tag váratlanul megszavaztatta: »Szavazzon az, aki nem akar tsz-t.« Ekkor a jelenlévők többsége feltartotta a kezét, majd hangos taps és »nem kell tsz« kijelentésekkel mindenki elhagyta a gyűléstermet. Ennek következtében a közgyűlést nem lehetett megtartani.” Itt végül a szegényparaszti családból származó, s csoportos ellenállásba kezdő gazdák hangadóit felmentették.⁴⁹

Az állambiztonsági szolgálat különösen figyeltette az egyházi személyek kollektivizálással kapcsolatos viselkedését. Az 1960. novemberi–decemberi időszakban a Jehova tanúi csoporthoz tartozók és néhány római katolikus pap megfogalmazását tartották fontosnak rögzíteni. Az előbbieket a borsodi Tiszaszerdahelyben és Szarazadányban olyan formában tiltakoztak, hogy a belépési nyilatkozat aláírását az „önkéntes” kifejezés törléséhez kötötték volna. Pécel Imre, a Heves megyei Halmajugra római katolikus papja a jelentés szerint a következőképpen értelmezte a helyzetet: „Legyenek

latánál a bíróság szem előtt tartotta azt, hogy a vádlott délutáni kijelentéseit szemmel láthatóan itales állapotban követte el, s az ilyen állapotban tett kijelentések a hallgatásban nem okoznak olyan mély nyomokat, mintha azokat józan ember tette volna. Ugyancsak itt volt tekintettel a bíróság arra, hogy a vádlott cselekménye ellenére Tabdi termelőszövetkezeti község lett.” A Kecskeméti Megyei Bíróság ítélete, 1960. május 6. MNL BKML, XXV. 71/b. 28.d. B. 10045/1960.

⁴⁶ Ez „egyike azoknak a külterületi részeknek, ahol a lakosság, a dolgozó parasztság eddig nagyon idegenkedett a szövetkezeti közös gazdálkodás gondolatától. Ehhez természetesen az is hozzájárult, hogy a környék kulákjai, módosabb középparasztjai mindent megkíséreltek, hogy a területükön a szövetkezeti eszme minél később bontakozzék ki.” A Kecskeméti Megyei Bíróság ítélete, 1959. december 1. MNL BKML, XXV. 71/b. 25.d. B. 10.217/1959.

⁴⁷ „[N]ekünk pedig a szocializmusról ne is beszéljenek, mert az minket nem érdekel. Itt szocialista hangon nem lehet beszélni, az a világ elmúlt. Vegyük ezt tudomásul, és hogy tovább rabok nem akarnak lenni, elég volt a csajkarendszerekből. Majd azzal folytatta, hogy a tsz csak adósságot varr a kilépők nyakába.” A vádlottakat főbüntetésként 10-10 hónap börtönlétre ítélték. A Kecskeméti Megyei Bíróság ítélete, 1959. december 1. MNL BKML, XXV. 71/b. 25.d. B. 10.217/1959.

⁴⁸ Végül a tanító szólította fel távozásra a későbbi vádlottakat, majd lassan a tömeg is feloszlott. A Kecskeméti Megyei Bíróság ítélete, 1959. december 1. MNL BKML, XXV. 71/b. 25.d. B. 10.217/1959.

⁴⁹ Bács-Kiskun Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya, 1960. március 19. MNL BKML, XXV. 71/b. 28.d. B. 10.030/1960.

nyugodtak a tsz-tagok, főleg a kulákok, nem sokáig kell már tűrni ezt a kibírhatatlan helyzetet, mert a jövő évben a Szovjetuniót több oldalról megtámadják, és meg fogják semmisíteni, a tsz-ek is fel fognak oszlani.” A Borsod megyei Forró név nélkül említett papja is a tsz ellen prédikált, hasonlóképpen a bakonyszentlászlói Kiss Györgyhöz. A Szabolcs megyei Újfehértón szolgáló dr. Kárpáti József római katolikus plébánosnak tulajdonították a következő kijelentést:

„[B]izalmas személyünk előtt kijelentette: »minek olvassa ő a sajtóban megjelent politikai cikket, amikor úgyis minden hónapban ideológiai oktatáson vesz részt. Az októberi értekezleten külön napirendi pontként szerepelt a tsz-szervezés. A szánkba rágták, hogy a szószerkről hirdessük annak áldását. Mivel a felső papság aláveti magát a rendszerünknek, nekünk már ebből nem kell lelkiismereti kérdést csinálni, mi már nem lelkészek vagyunk, hanem a kormány papi köntösbe bújtatott propagandistái.«”⁵⁰

Tolnában összességében úgy értékelték a papok kollektivizálással kapcsolatos magatartását, hogy azok a kezdeti ellenállás után elfogadták az új helyzetet. Voltak, akik aktívan agitáltak, sőt a hangosbeszélőn mondták be „legkedvesebb híveik nevét”. Elenyészően kevés volt azok száma, akik az agitációt visszautasították. A megyei beszámoló szerint csak Várkonyi János tolnai prépost „nem vállalta a szószerki felhívást arra hivatkozva, hogy akkor kiürül a templom.” A pinchehelyi plébánost „passzív szemlélőnek” minősítették, mások, így például a magyarkeszi, nagyszokolai és a kajdaci római katolikus papok, állítólagos ígéretük ellenére mégsem kapcsolódtak be aktívan a kampányba. Azonban, ahogy erről a további oldalakon egy külön fejezetben szólok, a pártállami hatóságok már jóval korábban – „környezettanulmányokra” és egyéb módszerekre támaszkodva – lehetetlenítették el a szervezett ellenállást.⁵¹

Szabolcsban a lelkészek kisebb része érvelt a „mezőgazdasági átszervezés törvényszerűsége” mellett, s a gazdák rendszeresen kikérték a pap véleményét, míg a fiatalok többsége elköltözött a városokba. További jellegzetes elutasító magatartással jellemezték a kisebb vallási csoportokat: „Erősebb vallási szekta Nyírbogátban van. Néhány tagját a legszívósabb agitáció folytán sikerült a tsz-be való belépésről meggyőzni, de nagy többségük kívül

⁵⁰ Rácz Sándor rendőr őrnagy jelentése az ellenséges tevékenységről, megnyilvánulásról, 1961. január 30. ÁBTL, 1.6. BM II/7. 12.d. II/10. 1–8.

⁵¹ Jelentések az egyházzal, 1962. június 22. MNL Tolna Megyei Levéltára (TML), MSZMP, 1. f. XII. cs. 76. ő. e. 036-051.

maradt. Más községekben is ez a helyzet található. Ilyen szekták működnek Nyírbogát, Nyírgyulaj, s néhány családdal Encsencs községben is.”⁵²

A magánlevelezés és a növekvő számú falfirkák megfigyelése alapján az állambiztonsági apparátus a következő trendváltozást vélte felfedezni:

„Másik új vonása a tsz-ellenes propagandának, hogy az egész társadalomhoz igyekszik szólni. Egyrészt nemzeti kérdésnek tünteti fel a paraszti magántulajdon védelmét. Pld. »Ha elveszik a paraszttól a földet, elpusztul az ország. A tsz nem tud eleget termelni, 1–2 év múlva éhség lesz Magyarországon.« Asztalos József kocsi lakos Szép Zoltán főtisztelendőnek Budapestre az alábbiakat írja: »Jöjjön le Kocsára megörögetni az igazságot, amelyre ennek a népnek most nagy szüksége van. Bizony nagyon sok ember lelkében megingott a hit. A parasztember élete, hite a föld volt, most ez megmozdult a lába alatt.«”⁵³

Akár a sajátos ellenállási formákhoz sorolva, de azt is meg kell említeni, hogy a tsz-be kényszerítettek jelentős része azért is engedhette meg magának a lazább munkavégzést, mert egy-két évre elegendő tartalékkal rendelkezett. Más vélemények szerint sokan azt remélték, hogy hanyag munkavégzésük révén a tsz életképtelennek fog bizonyulni.⁵⁴ A fentiekben említett, vegyes motivációjú – alkalmazkodó – ellenállási példák azt is jelzik, hogy a jövőbeni kutatásokban bármilyen tiltakozási formát a kortársi társadalmi és földrajzi terek sokkal tágabb látószögéből célszerű elemezni.

A tsz-tagság indokait felölelő skála tartalmazta az előremenekülés, a félelemből fakadó engedelmeskedés viselkedésformáit, de a konkrét fizikai erőszakot, a szó szerinti értelemben vett bepofozást is.

Az egyéni gazdaságok felszámolására a szovjet típusú rezsimekben az állami beavatkozás, a terror révén került sor, mert azok az erőltetett iparosítási és hatalomtechnikai-kriminalizálási program elemi akadályát

⁵² Az ateista propagandával, a hittanbeíratás helyzetével foglalkozó jelentés, 1962. május 28. MNL SZSZBML, MSZMP, 8. f. VIII. cs. 9. ó. e. Agit/27. 18.

⁵³ Rác Sándor rendőr őrnagy jelentése a tsz elleni ellenséges tevékenység tapasztalatairól, 1960. február 11. ÁBTL, 1.6. BM II/7. 12.d. III/20. 1–8.

⁵⁴ PTO-jelentés, 1960. január 20. MNL OL, M-KS-288. f. 11. cs. 1960. 599. ó. e.

A pazarlás, a hanyag munkavégzés szemléletes példája az, amit a Bátaszékhez tartozó Kövesdpusztán tapasztaltak: „Láttam továbbá egy nagy halmot, amiből zsákok látszottak ki. Érdeklődésemmre azt a választ kaptam, hogy az tulajdonképpen műtrágya, de már nem lehet jó, mert már kb. 3 éve, hogy ott van, s így már hasznavehetetlen. Elbeszélésük szerint ebből van még a gazdaság különböző részein. Eredetileg az összes mintegy 30 vagonra tehető, aminek csak egy kis részét használták fel, nagy része tönkrement.” Pártmunkások jelentései, 1961. február 17. MNL TML, MSZMP, 1. f. XI. cs. 15. ó. e. 85–92.

képezték. A központi elosztási, tervgazdálkodási rendszerben így láttak esélyt az ellenőrzött begyűjtésre és a részleges elosztásra, másrészt a paraszti önállóság fizikai és mentális tereinek minimalizálására, sokak esetében kiiktatására. A „projekt” kampányszerű végrehajtásának módja és időzítése, közvetve vagy közvetlenül, az összes emberi együttélési formát, vagyis az egész társadalmat érintette. A kollektivizálás megrázó, kollektív és struktúraváltoztató társadalomtörténeti eseménnyé vált, amelynek következményei, traumái és tabusításai a viselkedést szabályozóvá lettek.

A patológikus agrárfordulatnak a módját és mértékét, az egyéni és kollektív cselekvések generációs, nemi és regionális különbözőségeit, még inkább össztársadalmi hatását a kutatás sokáig negligálta, pedig az ekkori egzisztenciavesztés, az átszabott tulajdon- és munkaszervezet, a megélhetési lehetőségek minden szempontból hosszú távra meghatározták a vidéken élők sorsát, nem beszélve azokról, akik éppen a kollektivizálás miatt menekültek el falujukból és lettek városi lakosokká. Ugyanakkor mindez a döntéshozók, a végrehajtók és a bekényszerítettek számára egy kollektív tanulási folyamatként is értelmezhető. A két nagyhatalmi tömb által szándékoltan létrehozott meghatározottságból, a szovjet zónán belüli normákból és célokból kiindulva látszik, hogy a végrehajtás gyakorlata számos elemében sajátos dinamikát, önjáró folyamatot és módosulást eredményezett. Az akkori elvárásokat, számításokat és jövőhorizontokat kell jobban megismernünk, hogy majdan egy-egy élettörténetbe beágyazhatóan megérthessük a kortársi tapasztalatokat és reakciókat.

A kollektivizálás a mindennapi életvilágokat is feldúlta, azt a valóságterületet, melyet a megmaradt paraszti tömb a begyűjtés eltörlése, az 1956 utáni gyeplőlazítás légkörében lassan kezdett újra magáénak tudni. A kollektivizálási kampányok és agitációk, áttörve a normális felnőtt- és gyerekélet életvilágainak határait, alapvetően roncsolták a szférákat.

A hódítók, a szervezők erejével szemben a tsz-be kényszerülő emberek lényegében a lehetséges három védekezési reakció közül az elsőt, amely úgymond figyelemre sem méltatja az agitációt, nem alkalmazhatták. A második formára, a harcra sem volt nagyon lehetőség, legalábbis csak igen korlátozott mértékben. Tömegesen a lehetséges harmadik módon reagáltak az ellenük intézett támadásra: elhagyták a falut, vagy erőszak hatására aláírták a belépési nyilatkozatot.

Ugyanakkor hangsúlyozni kell a mindhárom említett csoportban előforduló, alkalmazkodó ellenállási formákat: a verbális, mindennapi szidalmazást, pletykát, fenyegetést; a névtelen levélírást, a nevesített kérelmeket, panaszokat, feljelentéseket, röpcédulázást, falfirkákat, az ironizáló dalolást, a belépési nyilatkozat aláírásához szervezett „ünnepséget”, lakomát;

a „tsz-községek” jelző karóinak, a tsz-terület határjeleinek eltávolítását, a közgyűléseken való felszólalást és kivonulást, a többnapos tüntetéseket, a kilépésekhez, nyilatkozatok visszaadásához aláírások gyűjtését, a küldöttségek szervezését a nómenklátúra tagjaihoz és központjaihoz; a munkalasítást és hanyagságot, a jó állapotban lévő állatok, felszerelés és termények visszatartását, a tettelegességet az agitátorokkal, helyi vezetőkkel szemben, gyűjtogatást, rongálást, szándékos károkozást, a rendszeres lopást, az alkoholba és öngyilkosságba menekülést. Másrészt, a frusztráltságot az is fokozta, hogy a tsz-t a befolyásosabb gazdák jelentős része egyfajta előremenekülési lehetőségnek tekintette, ahol a rokoni kapcsolathálón keresztül elfoglalták a pozíciókat. Sokan ez ellen is tiltakoztak.

Az egyéni gazda státusából való kiteszítottság, majd az alacsony színvonalú, szervezetlen munkavégzés, szűkösség, elégedetlenség, többnyire passzív ellenállási formák, rendszerint verbális rendszerellenesség jellemezte a tsz-be torlódott, fizikai és pszichikai eszközökkel egy új életmódra kényszerített agrártársadalmat.

A leírt esetek alapján és ellenére érzékelhető, hogy a parasztság nagy része ekkor is igen nagy alkalmazkodóképességről tett tanúbizonyságot. Azonban az is hozzátartozik a képhez, hogy ebben a kollektív stresszhelyzetben, s az abban részt vevők kapcsolataiban számos, az alkalmazkodóképességgel ellentétes érzelemre is ráismerhetünk, mint amilyen például a bosszúvágy. A szervezetlenség, a szaktudás hiánya és az alacsony jövedelmek mellett ezzel is magyarázható az a későbbi, a mindennapok részévé vált kompenzációs magatartásmód, amely a kollektív hanyag munkavégzésben és a „társadalmi tulajdon” rendszeres és valóban kollektív megdézsmálásában érhető tetten.

Stefano Bottoni

A ROMÁN SZTALINIZMUS SAJÁTOSSÁGAI:
FOLYTONOSSÁG ÉS TÖRÉSVONALAK AZ

SZOVJETIZÁLÁS A BALKÁNON

A ROMÁN SZTÁLINIZMUS SAJÁTOSSÁGAI: FOLYTONOSSÁG ÉS TÖRÉSVONALAK AZ ÁLLAMI ERŐSZAK FORMÁIBAN

A ROMÁN SZTÁLINIZMUS SAJÁTOSÁGAI FOLYTONOSSÁG ÉS TÖRÉSVONALAK AZ ÁLLAMI ERŐSZAK FORMÁIBAN

A román sztálinista rendszer sok tekintetben azonos módon épült fel, mint Kelet-Közép-Európa többi országában. Az 1944 őszén a szovjet csapatok által megszállt országban már 1945 folyamán döntő befolyást szerzett a korábban kis létszámú, illegálisan működő kommunista párt. 1948-ra felszámolták az akkor már csak névlegesen működő politikai pluralizmust, és bevezették az egypártrendszert, miközben az oktatásban, az egyházpolitikában és a gazdasági-társadalmi életben gyors léptékekkel haladt az állam terjeszkedése. Tanulmányom középpontján ezért nem a tankönyvekből is jól ismert eseménytörténet áll, hanem egy olyan társadalmi jelenség, amely különlegessé tette ezt az országot a szovjet tömbön belül Sztálin halála előtt és azután is: az állami erőszak, vagyis az állami szervek az egyszerű állampolgárok ellen elkövetett fizikai erőszakának mértéke és tartóssága. A tanulmány első része a kommunista hatalomátvétel romániai sajátosságait és a közigazgatás átalakítását vizsgálja, míg a második az állami erőszak legfőbb színtereit mutatja be.

TÖRÉSVONALAK ÉS FOLYTONOSSÁG:

A ROMÁNIAI KOMMUNISTA HATALOMÁTVÉTEL SAJÁTOSÁGAI

A kommunista hatalomátvétel Romániában alapvetően külső impulzus, a szovjet jelenlét következménye volt. A többéves folyamathoz azonban hozzájárultak belső tényezők is. Az 1944. augusztus 23-i politikai fordulatot követően ugyanis a versengő pártok és elitcsoportok (a nemzeti liberálisok, a nemzeti parasztpárt hívei, valamint az Antonescu-rendszer alatt üldözött baloldaliak) együttműködésre voltak ítélve, elsősorban a román állam területi épségének védelmében. Magyarországtól eltérően, ahol az államvezetés rossz helyezkedése a náci Németország oldalán általános összeomlást eredményezett 1944 őszén, Romániában a konzervatív és liberális elitcsoportok által kidolgozott válságkezelés hatékonyabbnak bizonyult – az 1943-as olasz átállásból is okulva. Ion Antonescu marsall letartóztatása, a Szovjetunióval történő gyors és eredményes kapcsolatfelvétel és az antifasiszta szövetséghez való katonai csatlakozás ideiglenes nemzeti konszenzust teremtett. Ennek fő ideológiai alapja nem más volt,

mint az 1940-ben kettéosztott Erdély visszaszerzése, amit minden politikai erő támogatott az akkor még jelentéktelen kommunista párt kivételével, melynek egyes vezetői – például a magyar származású Luka László későbbi pénzügyminiszter – elképzelhetőnek tartották a régió önállóságát vagy éppen Erdély csatlakozását a Szovjetunióhoz.

Mindenesetre Bukarest már 1944 szeptemberében megszerezte a szovjet támogatást az erdélyi kérdést illetően. Ennek közvetlen ára lett Románia gyors csatlakozása a szovjet befolyási övezethez. Moszkva korántsem ingyenes támogatására nem volt ugyanis járható alternatíva. Már 1943 őszétől egyértelművé vált diplomáciai körökben, hogy az angol–amerikai erők nem tekintik prioritásnak a balkáni államok függetlenségének, nyugatbarát orientációjának védelmét.¹ Mihály király, az egymást követő bukaresti katonai kabinetek és a diplomácia kar tagjai tudatában voltak annak, hogy a legsürgősebb kérdés rendezésében csakis Moszkva támogatása számít.² Ennek maradéktalan megszerzéséért viszont hajlandóak voltak feláldozni az ország demokratikus kibontakozását.

Az első, Petru Groza vezette szovjetbarát kormány kinevezését követően 1945. március 6-án az egykori szovjet ellenséggel kötött kompromisszum elmélyült, és nemcsak a katonai szférát, hanem a gazdasági, társadalmi és kulturális tényezőket is érintette. Az ország baloldali elmozdulásának azonnali következménye az volt, hogy a történelmi pártokat kizárták az új kormányból, és növekvő politikai, gazdasági, és belbiztonsági nyomás alá helyezték őket. Annak ellenére, hogy élénk belső és nemzetközi visszhangot keltett 1945 nyarán a „királyi sztrájk” híre, amivel a fiatal Mihály király tiltakozását fejezte ki a kommunisták erőszakos térnyerésével szemben, a beindult folyamatokat már nem lehetett megállítani.

Csehszlovákiától és Magyarországtól eltérően, ahol a politikai pluralizmus legalább 1947 végéig fennmaradt, Romániában sokkal gyorsabb és traumatikusabb átmenet kísérte a kommunista párt hatalomszerzését. Fontos itt megjegyezni, hogy 1945–47 között lényeges legitimáló szerepet töltöttek be olyan jelentős tömegtámogatással bíró társadalmi-politikai mozgalmak, mint a Groza vezette Ekésfront, az erdélyi magyarság integrációját hirdető Magyar Népi Szövetség vagy a szociáldemokrata párt bal-

¹ Bővebben lásd Paul QUINLAN: *Clash over Romania: British and American Policies toward Romania, 1938–1947*. Oakland, 1977, Romanian American Academy of Arts and Science; Liliana SAIU: *The Great Powers and Romania, 1944–1946*. New York, 1992, Columbia University Press; újabban Marcela SĂLĂJEAN: *Transilvania în jocul de interese al marilor puteri (1940–1947)*. Cluj-Napoca, 2013, Editura Mega.

² Dennis DELETANT: *România sub regimul comunist*. București, 2006, Fundația Academia Civică, 48–50.

oldali szárnya. Ezek a szervezetek úgy is hozzájárultak az új társadalmi rend alapjainak kiszélesítéséhez, hogy tényleges hatalmat nem birtokoltak.

A magyartól eltérően³ a román szakirodalom eddig kevés figyelmet fordított az 1944 és 1948 közötti hatalomátvétel társadalomtörténeti folyamatainak vizsgálatára. Miközben terítékre került a Szovjetunió és a Román Kommunista Párt (nyilvánvalóan döntő) szerepe, nem került a kutatások és összegző munkák fókuszába egy alapvető tényező: a közigazgatás és a rendfenntartó, állambiztonsági szervek állományában megfigyelhető folytonosság és annak szerepe a kommunista hatalomátvételben. A köztisztviselők és katonatisztek legjobb szándékukon túl ugyanis nagymértékben segítették a rendkívül gyenge kommunista párt hatalomátvételét, mivel hajlandóak voltak elvégezni azokat a rutinszerű adminisztratív feladatokat, amelyekre nem állt rendelkezésre elég párttag vagy szimpatizáns. A döntően „rég” szakemberekből álló állami apparátus igen kevés kivétellel engedelmesen végrehajtotta a politikai vezetés akaratát akkor is, ha nem azonosult az utasítások tartalmával.⁴

A román átmenet az egypártrendszer felé tehát egy igen összetett és ellentmondásos korszaknak definiálható. Lengyelországban, a későbbi Kelet-Németországban, és bizonyos mértékig Magyarországon az állam szétesettsége miatt a helyi kommunista pártok képesek voltak azonnal kieroszakolni a közigazgatási hatalomátvételt és saját embereiket ültetni a minisztériumokba és egyéb állami szervek élére. Jugoszláviában és Albániában maguk az új intézmények a kommunista hatalomvétel következményei, míg Bulgáriában és különösen Csehszlovákiában az állami szervek politikai-ideológiai átállását alapvetően kommunista vagy kommunista befolyás alatt álló személyek végezték.⁵ Ezzel szemben Romániában, miközben geopolitikai szempontból az ország orientációja már 1944 őszén eldőlt, a mindennapi életben jóval lassabban haladt a kommunista párt befolyásának növelése, mint a kelet-európai térség legtöbb államában. A hatalmi szerveket a folytonosság és törésvonalak sűrű hálója jellemezte. A korábban csekély társadalmi beágyazottsággal rendelkező kommunista párt térnyerése ugyanis nem járt együtt a háború utáni első években a korábbi

³ Lásd Váltóállítás. *Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Szerk.: CSIKÓS Gábor – KISS Réka – Ö. KOVÁCS József. Budapest, 2017, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága; mikrotörténeti perspektívában HORVÁTH Sándor: *Feljelentés. Egy ügynök mindennapjai*. Budapest, 2017, Libri.

⁴ Bővebben lásd Stefano BOTTONI: *Reassessing the Communist Takeover: Violence, Institutional Continuity, and Ethnic Conflict Management*. East European Politics and Societies, Vol. 24, No. 1 (2010), 64–69.

⁵ Erről bővebben lásd Stefano BOTTONI, *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa 1944-től napjainkig*. Budapest, 2015, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 38–66.

tisztviselők tömeges átvilágításával és elbocsátásával.⁶ Így fordulhatott elő, hogy döntően a királyi diktatúra, majd az Antonescu-rendszer alatt szolgáló régi vágású szakembergárdára bízta az 1944 előtt állami struktúrák áttevezését a szovjet típusú államberendezkedés felé.⁷

AZ ÁLLAMI ERŐSZAK MOTORJA:

AZ ÚJ SZOCIALISTA BELBIZTONSÁGI RENDSZER

Ebben a folyamatban a valódi törést csak egy új típusú állambiztonsági gépezet létrehozása jelentette. A frissen létrejött kommunista egypártrendszer politikai rendőrségét Országos Népbiztonsági Igazgatóság néven 1948. augusztus 30-án hozták létre a 221. számú kormányrendelettel, és formálisan a Belügyminisztérium alá rendelték. Az új szerv feladatául kapta „a demokratikus vívmányok védelmét” és a Román Népköztársaság biztonságának őrzését „a belső ellenség áskálódása ellen”. Noha a *Securitate* módszereiben és ideológiájában radikálisan különbözött az addig működő rendőri alakulatoktól, és szigorúan követte a szovjet állambiztonság szerkezeti felépítését, az új erőszakszervezet átvállalta a két világháború, majd 1944–1948 között működő politikai rendőrségnek, a *Siguranță*-nak, valamint katonai megelőjének, az 1940-ben létrehozott katonai szakszolgálatnak, a Különleges Hírszerző Szolgálatnak (*Serviciul Special de Informații*) feladatkörét is.⁸

A *Securitate* megalapítása egyfajta pontot tett az 1944. augusztus 23-i királypuccsot követő politikai fordulatra. Miközben 1948 és 1950 között eltávolították vagy bíróság elé állították a politikailag kompromittált rendőröket, csendőröket és hírszerzőket, új, elsősorban az illegális kommunista párt moszkvai emigrációs központjából érkező személyek vették át a politikai rendőrség irányítását országos és megyei szinten. Sokan közülük katonai kiképzésben vettek részt a Szovjetunióban, és hazatérésük pillana-

⁶ *Comisia internațională pentru studierea Holocaustului în România. Raport final*. Eds.: Tuvia FRILING – Radu IOANID – Mihail E. IONESCU. Iași, 2005, Polirom, 319–337.

⁷ Bővebben lásd Nicoleta IONESCU-GURĂ: *Stalinizarea României. Republica Populară Română 1948–1950: transformări instituționale*. Bucharest, 2005, Editura Bic All.

⁸ Mindez kitűnően látszik a romániai magyar kisebbség megfigyelését rögzítő mindenkori állambiztonsági iratokon. A bukaresti állambiztonsági levéltárban olyan sorozatok kutathatók („Naționalisti”; „Iredentisti”), amelyeket az 1920-as években hozott létre az akkori politikai rendőrség, és egészen az 1980-as évekig „élő anyagként” használatban maradtak annak ellenére, hogy az iratokat létrehozó szervezet közben több rendszerváltáson is átment. Éppen ez a folytonosság az, ami a leginkább megkülönbözteti a román és a magyar állambiztonsági gyakorlatot a korai szocializmusban. Köszönet illeti Bandi Istvánt, aki felhívta figyelmemet erre a fontos összefüggésre.

tában a szovjet állambiztonsági szervek kötelékében szolgáltak. A *Securitate* működését szovjet tanácsadók felügyelték, sőt első éveiben kimondottan irányították: 1949–1953 között a szovjet Állambiztonsági Minisztérium (MGB) Bukarestben tartózkodó főtanácsadója az az Alekszandr Szaharovszkij volt, aki évekkel később a KGB élére állt. A *Securitate* új jelenség volt a román erőszakszervezetek történetében. A tisztok nagy része fiatal volt; politikai és életkori okoknál fogva 1945 előtt nem teljesített rendfenn tartói vagy állambiztonsági szolgálatot. Sokan a pártmunkából érkeztek a szervezethez: általában „káderes” tapasztalattal rendelkeztek, mások a Román Kommunista Párt (RKP) ellenőrző vagy szervezési osztályain szereztek némi nyomozói szaktudást. A kommunista rendszer első éveiben tehát nem szakmai, hanem kizárólag politikai/ideológiai alapon szervezte az új állambiztonsági szerveket.⁹

A *Securitate* formálisan a belügyminisztérium felügyelete alá tartozott, kivéve az 1952 szeptembere és 1953 szeptembere közti egyéves időszakot, amikor szovjet mintára önálló Állambiztonsági Minisztériumként működött. Fennállása során több belső reformon, átszervezésen esett át (1951, 1956, 1967, 1972/73, 1978): nem meglepő módon a személyi cseréken túl minden szerkezeti átalakítás a politikai hatalom belső küzdelmeinek eredményét tükrözte vagy vetítette előre.

A visszaemlékezésekben és a szakirodalomban gyakran találkozunk azzal a vélekedéssel, hogy a *Securitate* egyedi jelenség volt a kelet-európai szocialista állambiztonsági szervek között. Dobai István kolozsvári jogász, akit 1957 novemberében életfogytiglani kényszerszolgálatra ítélték hazárulás vádjával, és hét évet töltött a román börtönrendszerben,¹⁰ a következőképpen foglalta össze tapasztalatait: „Ez a szervezet, ez nem gyenge társaság volt! Romániában addig olyan szervezet, mint a *Securitate*, olyan nem létezett. Ezek intelligens emberek voltak, a vezetőik értelmesek, igyekeztek felkészülni a kérdésekre, melyekkel összetalálkoztak, és ami Romániában érthetetlen és teljesen novum volt, ezek nem voltak korruptak. Itt nem lehetett megvesztegetni.”¹¹

A *Securitate*-hoz tartozni nemcsak pozicionális előnyökkel járt, hanem valódi társadalmi rangot és bizonyos kulturális tőkét is jelentett. Noha némi fenntartással kell kezelni az olyan önképet, amelynek közvetítésében

⁹ Bővebben lásd Dennis DELETANT: *A román állambiztonság szervezeti felépítése és működése, 1944–1989* (I. rész). Betekintő, 2011/4.

¹⁰ A Dobai-per iratait Tófalvi Zoltán adta közre: *1956 erdélyi mártírjai III. A Dobai-csoport*. Marosvásárhely, 2009, Mentor Kiadó.

¹¹ 1956-os Intézet Oral History Archivum, 126. sz. (Dobai István, készítette Murányi Gábor és Gagy-Balla István), 1987, 470.

az egykori funkcionáriusok aktívan részt vesznek, az összehasonlítható kutatások igazolni látszanak a szubjektív emlékezetet.¹²

A szervezet fontosságát növelte, hogy a román titkosrendőrség sokkal szélesebb feladatkört látott el, mint a többi kelet-európai megfelelője. Az 1950-es évek első felében a *Securitate* fegyveres alakulata (a 65 ezer tisztet, altisztet és közlegényt számláló *Trupele de Securitate*) valóságos hajtóvadászatot folytatott a hegyekben bujkáló partizánok ellen. Levéltári adatok szerint a „kis polgárháborúnak” is nevezhető konfrontációnak, amely az 1950-es évek végéig tartott, több mint kétszáz halottja volt a belügyi alakulatok oldalán, míg az elesett vagy kivégzett „banditák” és segítők száma elérte az ezret.¹³ Emellett az állambiztonsági tisztek döntő szerepet játszottak a totális államokat jellemző politikai és társadalmi ellenőrzésben: a „cég” központi irattárában található kartotékok közel kétfélmillió állampolgár személyes adatait tartalmazták.¹⁴

AZ ERŐSZAKI SZÍNTEREI: A VIDÉKI TÁRSADALOM ELLENI HADJÁRAT

A két világháború közti időszakban és a második világháború utáni években Románia egyik legsúlyosabb társadalmi és egyben nemzeti kérdése a földbirtokrendszer átalakítása volt. 1921-ben a liberális kormány átfogó földbirtokreformot hajtott végre. Mivel Erdélyben a nagybirtokok nagy része magyar kézben volt, de nem magán-, hanem állami, községi, egyházi, iskolai vagy közbirtokossági vagyont képezett, a reform rendkívül súlyosan érintette a magyar személyek és közösségek vagyonát. Ráadásul Erdélyben előbb minden szóba jöhető mennyiséget összeírtak, kisajátítottak, és csak ezután került sor a kiosztásra. A fennmaradó földmennyiséget állami tartalékként kezelték, és a későbbi időszakban például más országrészből származó családok telepítésére használták. Az 1921-es földreform a társadalmi feszültségeket a (nemcsak erdélyi, hanem például besszarábiai)

¹² Lásd a legújabb és legszisztematikusabb összehasonlító kísérletet: *Memory of Nations. Democratic Transition Guide. The Czech / Egyptian / Estonian / German / Polish / Romanian / Russian Experience*. Eds.: Pavel ŽÁČEK – Natálie MARÁKOVÁ. Prague, 2017, CEVRO Institute.

¹³ *Bande, bandiți și eroi. Grupurile de rezistență și Securitate (1948–1968)*. Eds.: Florian BANU – Silviu B. MOLDOVAN et al. București, 2003, Consiliul Național Pentru Studierea Arhivelor Securității, 540–551.

¹⁴ Csentes Lászlónak, a *Securitate* Irattárát Vizsgáló Országos Tanács tagjának szíves közlése. Bukarest, 2013. június 7.

kisebbségek kárára kezelte: a nemzetiségek vagyonának egy részét az államalkotó nemzet tagjainak juttatta.¹⁵

1945. március 23-án közzétették a 187. számú „földbirtok-rendezési” törvényt. A földreform értelmében kisajátítottak minden 50 hektárnál nagyobb területű földbirtokot, összesen 1 057 674 hektárt, melyet 796 129 család között osztottak szét. A törvény értelmében el kellett kobozni a „távollevők” (elsősorban magyar és német nemzetiségű) mezőgazdasági ingatlanait és ingóságait. A törvény értelmében elkobozták a német kisebbség földbirtokait, és hasonlóan jártak azok a magyar nemzetiségű lakosok, akik a törvény kihirdetésének idején nem rendelkeztek román állampolgársággal. Ennek ellenére az 1945-ös földreform arra törekedett, hogy nemzetiségtől függetlenül földhöz juttassa azon cselédcsaládok tömegeit, akikre az épülő kommunista rendszer később támaszkodott a vidéki társadalmon belül.¹⁶ A parasztság tagoltsága jelentős mértékben változott az 1945-ös földreform után. 1949 márciusában, a Román Munkáspárt Központi Bizottságának (RMP KB) azon a plenáris ülésén, ahol eldöntötték a kollektivizálás megkezdését, Gheorghiu-Dej főtitkár jelentésében a falusi társadalmat öt csoportra tagolták. Ez már az új, osztályharcos szempontoknak megfelelően történt. A kulákok (nagyobb birtokosok) aránya 5,5%, a középparasztnak aránya 34%, a szegényparasztnaké (az új rendszer potenciális falusi szövetségesei) 57%, a nincstelen agrárproletárok aránya pedig 2,5% volt.

A mezőgazdaság erőszakos kollektivizálásának kezdetét a 1949. március 2-án megjelent 87. számú rendelet jelezte, mellyel kisajátították azokat az 50 hektáros, illetve annál nagyobb birtokokat, jórészt mintagazdaságokat, amelyeket mentesítettek az 1945-ös földreform alól. Ezzel összesen mintegy 6200 birtokot államosítottak. Másnap, miközben kezdetét vette a „mezőgazdaság szocialista átalakítása” kimondó pártkonferencia, nagyszabású rendőri akciót tartottak, országszerte háromezer földbirtokos családot hurcolnak kényszerlakhelyekre. A következő hónapokban megalakultak az első kollektív gazdaságok, miközben a kuláknak bélyegzett nagygazdákat szigorú adókkal és beszolgáltatási kvótákkal sújtották. 1949 nyarán az ország nyugati és keleti szegletén (Arad, Suceava és Botoșani megye) több településen fegyveres lázadás tört ki a mezőgazdaság kollektivizálása ellen. A belügyi szervek katonai szigorral verték le a zendüléseket: a megtorló akciók 30 áldozatot követeltek, több száz embert ítél el a katonai törvény-

¹⁵ Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*. Budapest, 1941, 32–35.

¹⁶ Dumitru ȘANDRU: *Reforma agrară din 1945 în România*. București, 2000, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului.

szék, és falvak teljes lakosságát vezényelték az épülő Duna–Fekete-tenger csatornához kényszermunkára. Erdély magyarlakta területén is véres megtorló akciókra került sor. A kulákoknak nevezettek megfélemlítő célzatú kivégzése gyakorolta a legnagyobb hatást a vidéki társadalomra. Maros megyében a szérűcséplésre való áttérés, illetve a kollektivizálással szembeni ellenállás letörésére több közismert, kuláknak minősített személyt végeztek ki.¹⁷ László Márton kutatásai kiderítették, hogy a *Securitate*-vezetők egyik, 1949-ben tartott értekezletén engedélyezték a területi vezetőknek, hogy – abban az esetben, amikor a gabonabegyűjtés sikeressége forog kockán egyes felbújtó kulákok miatt, és úgy ítélik meg a helyzetet – döntést hozhatnak arról, hogy a felbújtó kulákokat meggyilkolják-e, ha ezzel lázadások kitörését előzik meg. A veszélyesnek ítélt helyzetről tájékoztatniuk kellett a felettes szerveket, és a gyilkosságot szökési kísérletként vagy a *Securitate*-szervekkel szembeni tevőleges ellenszegülésként kellett beállítani. Az utasítás eredményeképpen Maros megyében két kuláknak minősített gazdát gyilkoltak meg 1949 augusztusában: Sántha Józsefet Vadasdon és Kacsó Istvánt Nyárádszeredán. 1950-ben is valószínűleg egy hasonló típusú utasítást kaphattak a megyei *Securitate*-vezetők, engedélyezhették vagy utasíthattak az ellenszegülők meggyilkolására azokban a helységekből, ahol a lakosság nem akart beállni a megszervezendő kollektív gazdaságokba.¹⁸

A vidéki társadalom ellen indított támadás első szakaszát Ana Pauker neve fémjelezte. A legújabb kutatások, elsősorban Robert Levy úttörő életrajza cáfolják azonban a külügyminiszter asszony szerepéről korábban kialakított sematikus képet. Mint a kollektivizálással megbízott RMP KB Mezőgazdasági Osztály felelőse, Pauker óvatossággal és körültekintéssel látott munkához, amiért hamar a párton belüli kritika célpontjává vált. Az 1949. nyári összecsapásokból okulva 1950 tavaszáig a hatóságok a kollektív gazdaságok viszonylag erőszakmentes alapítására törekedtek. Ezzel magyarázható, hogy kevés új egység alakítását engedélyezték ott, ahol elegendő munkaerő és gép állt rendelkezésre. Az 1950-ben elfogadott első román öt éves fejlesztési terv azonban előírta, hogy Románia termőterületének 70 százalékának 1955-re kollektív tulajdonúvá kell válnia. Ezt csak a kollektivizálási kampány fokozásával lehetett teljesíteni. A pártvezetésnek, elsősorban Gheorghiu-Dejnek tehát kapóra jött, hogy 1950. június közepén Ana Pauker egészségi okokból a Szovjetunióba utazott egy több hónapos kezelésre. Helyére Gheorghiu-Dej bizalmi emberét, a tömeges és felülről

irányított kollektivizálást sürgető Mogyorós Sándort nevezték ki a Mezőgazdasági Osztály élére. Június közepén¹⁹ egy pártgyűlésen Mogyorós bejelentette, hogy szeptemberig körülbelül ezer új kollektív gazdaságot kell alakítani, és felszólította a megyei párttitkárokat ennek a végrehajtásra.

Ettől az időponttól kezdve egy új periódusról beszélhetünk. Az erőszak használata fokozódott, és teljesen elfogadottá vált a kitűzött tervszámok elérésének érdekében. A Milíciának átkeresztelt helyi csendőrség és a *Securitate* is bekapcsolódott a kollektivizálásba, rákényszerítve a falvak lakosságát a kollektív gazdaságba való belépésre.²⁰ A hatósági erőszak miatt az ország különböző vidékein újabb felkelések, spontán tiltakozások törtek ki. Nyár végére nyilvánvalóvá vált az erőszakos kollektivizálás tarthatatlansága, és októberben az RMP Titkársága is kénytelen volt elismerni a kudarcot.²¹

A következő időszakot a kollektivizálás nyomán keletkezett problémák kezelése, a meglévő kollektív gazdaságok megszilárdítása jellemezte. Visszaverté után, 1950 őszén Ana Pauker leállította a kollektivizálást. A hatalom csúcsán járó külügyminiszter engedélyezte, hogy a tagosított földekből kiléphessenek az egyéni gazdálkodást választó földművelők. Nyomására leállították a beszolgáltatást megtagadó kollektív gazdaság tagjai ellen indult eljárásokat is. Ana Pauker intézkedései miatt azonban a romániai kollektivizálás ritmusa annyira lelassult, hogy 1952 elején Romániában volt a legkisebb a kollektív tulajdonban levő föld mennyisége az összes kelet-európai kommunista állam közül.²² Ez újabb érvként szolgált Pauker és a vele szolidáris Luka László pénzügyminiszter ellen a pártvezetésen belül erősödő harcban, amelyben Ana Pauker fokozatosan teret veszített Gheorghiu-Dej-vel szemben. 1952. május végén Pauker bukásával újabb támadás indult a vidéki társadalom ellen: a nyári hónapokban több ezer embert tartóztattak le vagy irányítottak kényszermunkára.²³ Az állambiztonsági szervek kimutatásai szerint csak 1951-ben és 1952-ben összesen 34 738 földművelőt helyeztek letartóztatásba, ebből 22 008 „kulákok”. A legkeményebb megtorlás három erdélyi tartomány paraszti lakossága szenvedte meg: Hunyad tartományban 16 ezer, Nagyvárad tartományban 10 ezer, Kolozs tartományban 4 ezer embert érintett az erőszakhullám.²⁴

¹⁹ Robert LEVY: *Gloria și decăderea Anei Pauker*. Iași, 2002, Polirom, 88.

²⁰ Így körülbelül 30 000 embert írtattak be 1950 nyarán és őszén a kollektív gazdaságokba. LEVY: i. m. 90.

²¹ Dan CĂTĂNUȘ – Octavian ROSKE: *Colectivizarea agriculturii în România vol. I. Dimensiunea politică 1949–1953*. București, 2000, Istorie, 23.

²² LEVY: i. m. 93.

²³ Uo. 97. A kampányról lásd CĂTĂNUȘ–ROSKE: i. m.

²⁴ A *Securitate* Irattárát Vizsgáló Tanács Levéltára (Arhiva Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității, a továbbiakban: ACNSAS), fond Documentar, dosar 53, vol. 3, f. 91.

¹⁷ László Márton: *Kollektivizálás a Székelyföldön 1949–1962*. PhD-értekezés. Budapest, 2013, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 16.

¹⁸ Az 1950-ben elkövetett kulákgyilkosságokat részletesen elemzi LÁSZLÓ: i. m. 205–213.

Ezzel párhuzamosan új, kevésbé radikális társulási lehetőséget kínáltak fel, amelyek csak részben közös művelésre épülő gazdálkodó szervezetek voltak; másrészt szovjet javaslatra a hatóságok az eddiginél nagyobb figyelmet szenteltek a pozitív szemléletű propagandára. Miközben az első években a lapszerkesztők és írók elsődleges feladata a vidéki társadalom szegény és tehetősebb tagjai között az osztályharc megteremtése és élezése volt, 1952 után teret nyert a gazdálkodók „meggyőzésére” irányuló erőfeszítése. Sztálin halálát követően az új szovjet vezetés az erőforrások nagyobb részét csoportosította át a fogyasztási cikkek termelésére, és a parasztsággal szembeni politika is enyhült. A moszkvai irányváltására reagálva Romániában leállították az erőszakos kollektivizálást. Ezt a döntést az 1953. augusztus 19–20-i Központi Bizottsági ülésen²⁵ hozták meg, és 1956-ig átmeneti időszak következett. Az egyéni gazdálkodók beszolgáltatási kötelezettségeit, adóit csökkentették. 1956 decemberében a magyar válság kezeléséért elfogadott „szociális csomag” keretében 1957. január 1-től eltörölték a gabona és más termékek kötelező beszolgáltatását, megkönnyítve a falvakban élők mindennapi életét.

A romániai kollektivizálás egészen 1998-ig nem tartozott a történetírás népszerű témái közé. Ekkor indult amerikai, brit és romániai szociológusok, antropológusok, történészek, irodalomkritikusok részvételével egy átfogó kutatási projekt, melynek célja az egy-egy falut felölelő esettanulmányok készítése volt. A vizsgálandó települések kiválasztásánál fontos szempont volt, hogy azok különbözzenek egymástól vallási, etnikai, valamint társadalmi rétegződés szempontjából. A Gail Kligman és Katherine Verdery vezette kutatócsoport jelentős eredményeket ért el például a hatalmi technikák és az államépítési folyamatok összekapcsolásának bemutatásával (a dobrozdusi Constantin Iordachi és a székelyföldi Oláh Sándor esettanulmánya). A szerzők külön figyelmet fordítottak az állami szervek és a „lenti” társadalom kapcsolatára, melyet az olykor nyílt konfliktus, gyakrabban azonban a rejtett ellenállás, a szabályok kijátszása vagy kreatív alkalmazása, vagyis a helyi társadalomban született alkuk sorozata jellemzett.²⁶ A Princeton University Press kiadásában 2011-ben megjelent kétszerzős monográfia az „ostromlott parasztságról” egy közel 15 éves kutatómunkát

²⁵ CĂTANUŞ–ROSKE: i. m. 32.

²⁶ A rejtett ellenállás technikáit kitűnően elemzi Oláh Sándor az 1998-ban indított nemzetközi projekt keretében megjelent magyar nyelvű monográfiájában: OLÁH Sándor: *Csendes csatátér: kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén, 1949–1962*. Csíkszereda, 2001, Pro-Print Könyvkiadó. Egy székelyföldi falu erőszakos átalakulása egy művelt gazda szemszögéből. In: MÁTHÉ János: *Magyarhermány kronológiája (1944–1964)*. Közreadta, a háttér tanulmányokat és a jegyzeteket írta LÁSZLÓ Márton. Csíkszereda, 2008, Pro-Print Könyvkiadó.

zárt le, és jelentősen hozzájárult nemcsak a román, hanem a jelenkori Kelet-Európa társadalmi átalakulásának megértéséhez is.²⁷

A több mint egy évtizedes kollektivizálási folyamat eredményeképpen gyökeres változások történtek a vidék életében. Felszámolták a gazdasági önállóság alapját: elvették a földet, erdőt, szőlősokeket, gyümölcsösöket, az ezeket igazgató köztestületeket (erdő-közbirtokosság, hegyközség) feloszlatták, megszűnt az egyéni földtulajdon, a megalakult kollektív gazdaságok nem a helyi közösségek, hanem az állam érdekeit szolgálták ki. A magántulajdon megszüntetése mélyreható társadalmi következményekkel járt: megszűnt a vállalkozói és nagygazda elit. Addig nincstelen vagy szegényparasztokat – a kommunista pártba való belépésük után – tettek meg a helyi közigazgatási és gazdasági egységek (kollektív gazdaságok) vezetésére, lehetőséget adva egy felfelé tartó társadalmi pályára. A megélhetés létalapjának, a magántulajdonú földnek az elvétele kényszerű mobilitást indított el: a nagyobb fizetés jelentette vonzerő mellett elsősorban a megélhetési kényszer miatt a fiatal korosztály tömegesen választott városi munkahe-lyeket, és telepedett át vagy ingázott a falu és a város között.

AZ ÁLLAMI ERŐSZAK EMLÉKEZETI HELYEI: A ROMÁN GULAG

Salcia, Periprava, Fundata, Poarta Albă, Peninsula, Ostrov. Ma is kevesen tudják, hogy a kommunista korszakban e szinte ismeretlen hangzású településnevek mögött 1948 és 1967 között egy több száz egységből álló börtön-és táborrendszer állt. A téma kutatói egyenesen „román Gulagnak” nevezik az embertelen életkörülményeiről elhíresült kényszerszolgálatát. Ez a kifejezés pontatlan, mivel több, egymással nem összefüggő intézkedést hoz közös nevező alá, ugyanakkor indokoltnak tűnik, mert a román kommunista rendszer megtorló apparátusa szorosabban követte a szovjet példát, mint bármelyik más kelet-közép-európai országé. Mi indokolta a civil lakosság széles rétegeit érintő megtorlást, hogyan épült fel a kényszerszolgálatára alapuló román Gulag, és milyen sors várt az elítéltekre?²⁸

²⁷ GAIL KLIGMAN – KATHERINE VERDERY: *Peasants Under Siege. The Collectivization of Romanian Agriculture, 1949–1962*. Princeton, 2011, Princeton University Press.

²⁸ A témának terjedelmes szakirodalma van, elsősorban román nyelven. Lásd *Dicţionarul penitenciarelor din România comunistă (1945–1967)*. Ed.: Andrei MURARU. Bucureşti, 2008, Polirom; a börtönökben és munkatáborokban elhunytakról lásd az 1400 személyt tartalmazó adatbázist. *Listele mortii. Deţinuţi politici decedaţi în sistemul carceral din România potrivit documentelor Securităţii, 1945–1958*. Ed.: Dorin DOBRINCU. Iaşi, 2008, Polirom; *Comunism şi represiune în România. Istoria tematică a unui fratricid naţional*. Ed.: Ruxandra CESEREANU. Iaşi, 2006, Polirom; a kitelepítésekéről és a kényszerlakhely intézményéről lásd Nicoletă GURA-IONESCU:

A megbízhatatlannak ítélt személyek lakatlan helyekre történő erőszakos kitelepítése a sztálini hatalomgyakorlás egyik jellemzője volt. Pavel Polian orosz földrajztudós terjedelmes monográfiát szentelt az 1924 és 1953 közötti tömeges kitelepítéseknek, és 12 millióra teszi a többtucatnyi „különleges művelet” áldozatainak számát, vagyis azoknak a szovjet és külföldi civil állampolgároknak a számát, akik „ellenséges” társadalmi csoporthoz vagy üldözendő etnikai és vallási közösségekhez tartoztak, és akiket belső vagy külső kitelepítésre ítélték a moszkvai hatóságok.²⁹ Kelet-Európában Románia lett a szovjet eljárás mód leghívebb követője, bár érdemes megjegyezni, hogy a „belső ellenség” (például a betiltott vasgárdista vagy a szintén illegális kommunista mozgalom tagjainak) internálását vagy erőszakos kitelepítését a Ion Antonescu tábornok vezette kormány kísérte meg a második világháború idején.

Az 1944-es fordulatot követően változott a tömeges represszió célpontja: 1945 januárjában a Szövetséges Ellenőrző Bizottság utasítása értelmében szovjetuniói kényszermunkára indították a bánági és Szatmár környéki német származású polgári lakosságot, amelyet a nácikkal való kollaborálással vádoltak. Az intézkedés eredetileg 80 000 személyt érintett, de a különböző mentesítési akcióknak köszönhetően „csak” 69 000 személyt szállítottak el marhavagonokban. A következő akciók azonban már jóval szélesebb társadalmi réteget érintettek. 1949 februárjában a kommunista hatalom befejezettnek tekintette az 1945 márciusában elkezdett földreformot, és mintegy a folyamat lezárásaként intézkedett a „nagybirtokos maradványok felszámolásáról”. 1949. március első napjaiban egy éjszaka alatt távolították el az utolsó életképes gazdálkodókat, összesen 7959 főt, kitelepítve őket otthonaikból, megfosztva őket minden ingó és ingatlan javaiktól, határozatlan időre kényszerlakhelyet jelölve ki számukra. A hírhedté vált *Domiciliu obligatoriu*, azaz a kényszerlakhelyet olyan minisztertanácsi rendeletre hivatkozva jelölték, melynek visszamenőleges hatályú érvényét csak 1950 októberében állapították meg (titkos) minisztertanácsi határozattal.

Még tragikusabb volt a Duna–Fekete-tenger-csatorna építésére kivezényelt politikai foglyok sorsa. A nagyszabású projektet 1949 májusában jelentették be szovjet kezdeményezésére, és 1953-ig, amikor felső utasításra álltak le a munkálatok, több tízezer főt foglalkoztatott a gigantikus

Dimensiunea repressiunii din România în regimul comunist. Dislocării de persoane și fixări de domiciliu obligatoriu. București, 2010, Corint.

²⁹ Pavel POLIAN: *Against their Will. The History and Geography of Forced Migration in the USSR.* Budapest, 2004, Central European University Press, 313.

rendszer. A rabok többnyire fűtetlen barakkokban laktak. A halotti anyakönyvek szerint csak 1953 januárjában közel 150 halálesetet regisztráltak, sokan szó szerint megfagytak vagy éhen haltak. Az áldozatok pontos száma máig ismeretlen, de feltételezhető, hogy az építkezés során több ezren haltak meg.

Mielőtt rátérnénk a biztonságpolitikai okokból 1951 és 1953 között elrendelt kitelepítésekre, két fontos jelenségről kell még említést tenni. Az egyik az ún. „átnevelési program”, amely Anton Makarenko szovjet pedagógus útmutatásai alapján készült és 1949 decemberétől 1952 őszéig tartott a pitești börtönben. A program célpontjai bebörtönzött, volt vasgárdista és jobboldali fiatalok, főleg egyetemi hallgatók voltak. A közel 800 fogvatartott közül többen belehaltak a durva bántalmazásokba és a megaláztatásba, sokan megőrültek, vagy maguk is a kínzógépezet részévé váltak. A 19. század végén épült máramaroszigeti börtönből viszont a régi polgári elit siratóháza lett. 1948 és 1955 között kétszázan raboskodtak itt, köztük Márton Áron gyulafehérvári római katolikus püspök, Iuliu Maniu parasztpárti vezető, Ioan Bălan és Iuliu Hossu görögkatolikus püspök, Constantin I. C. Brătianu és Victor Papacostea történész. A fogvatartottak jelentős része idős ember volt, akik közül 52-en belehaltak az embertelen bánásmódba.

A legnagyobb kitelepítési hullám 1951 és 1953 között sújtotta a romániai lakosságot. 1951. június 18–19-én, pünkösd éjszakáján vette kezdetét a háború utáni Kelet-Európa legnagyobb szabású büntető jellegű biztonságpolitikai akciója. Románia a Jugoszláviával szomszédos határszakaszon, 25 km-es körzetben tízezer családot, összesen 44 000 személyt utasított ki 203 településből, feltehetően Moszkva kérésére. (A hidegháború legsötétebb éveiben Sztálin attól tartott, hogy Jugoszlávia felől támadás érheti Magyarországot és Romániát.) A deportálásra ítélt emberek egyetlen bűne az volt, hogy a „megbízhatatlan” kategóriába sorolták őket a belügyi és pártszervek: németek, románok, macedónok, szerbek, magyarok, észak-Bukovinából és Besszarábiából a Bánágba menekült románok; módosabb családok, volt csendőrtisztek és kereskedők vagy egyéb „ellenségek”. A következő oldalon látható táblázat az állami erőszak 1949 és 1952 közötti statisztikai mérlegét foglalja össze.

Az érintetteket a Bukaresttől keletre fekvő román alföldre, Bărăganba szállították, ahol arra kényszerítették őket, hogy a tél bekövetkezése előtt 18, addig nem létező helyszínen sárból gyúrjanak közintézményeket és saját otthont. A kitelepítettek a munkatáborokban szenvedőkhöz képest nagyobb szabadsággal rendelkeztek, de 15 km-nél távolabb nem mehettek a kijelölt kényszerlakhelyüktől. Megfelelő élelmiszer, ivóvíz és orvosi ellátás hiányá-

	Politikai okokkal indokolt letartóztatások	Ún. „admi- nisztratív” internálások (1–5 év)	Összesen	Kényszerlakhelyre helyezett, deportált személyek
1949	Nincs adat a letartóztatásokról, 8539 elmarasztaló ítélet	/	Nincs adat	7084
1950	6635	5154	11 789	Nincs adat
1951	19 236	2519	21 755	43 899 (Baraganba kitelepítettek)
1952	24 826	11 913	36 739	kb. 9000
Összesen	50 679 + (minimum adat) 8539	19 586	70 265 + 8539	kb. 60 000

ban sokan elhunytak (1956-ig összesen több mint 1700-an)³⁰. A csökkenő létszám nem sokáig jelentett gondot, ugyanis azok a fogvatartottak, akik 1952 és 1954 között szabadultak, de nem bizonyultak „átneveltnek” a hatóságok szerint, és továbbra is veszélyt jelenthettek az állam biztonságára, kényszerlakhelyként az említett új építésű falvakat jelölték ki számukra. A határ menti kitelepítettekkel szemben a kényszerintézkedést végül az 1955 júliusában kiadott belügyminiszteri rendelet alapján fokozatosan oldották fel. 1952. május 3-án újabb tömegakció indult. Egy belügyminiszteri rendelet alapján elkezdték az „osztályidegen elemek” kitelepítését a nagyobb ipari központokból. 1953-ig csak Bukarestből 16 000 személyt, országszerte további 23 300 személyt telepítettek ki vagy helyeztek kényszerlakhelyre: tisztviselőket, kereskedőket, rendőröket, katonákat.

³⁰ Az 1951-es bárágani kitelepítésekről több kutatási projekt is indult az elmúlt évtizedben. Az Academia Civică Alapítvány kezdeményezésére vándorkiállítás is készült, amelynek anyagairól a magyar nyelvű összefoglalót lásd Fekete Pünkösdi. *Deportálás a Baraganba. Az Academia Civică Alapítvány – Az Ellenállás és a Kommunizmus Áldozatainak Emlékmúzeuma keretében működő Kommunizmust Kutató Nemzetközi Központ kiállítása*. Készítette: Romulus RUSAN (ford.: BANDI István). Budapest, 2013, ÁBTTL.

ÖSSZEGRÖZÉS AZ „ÖRÖK SZTÁLINIZMUS” FOGSÁGÁBAN?

Nehéz Romániára alkalmazni azokat az értelmezési paradigmákat, melyeket történészek és társadalomtudósok alkalmaznak a szocialista tömb több országára, legyen az a kádári Magyarország mint a „diskurzív diktatúra” helyszíne (Csizmadia Ervin definíciója szerint), az 1968 utáni csehszlovákiai rendteremtés mint a „civilizált erőszak” példája (Michal Kopečeknél), vagy éppen a kelet-német titkosrendőrség, a Stasi által egyre inkább gyakorolt „fehér kínzás”, ahogy a téma kiváló kutatója, Jens Gieseke nevezi a fizikaierőszak-mentes állami kényszert. A fizikai erőszak, a brutális bánásmód és a hatalmi önkényesség beépült a kommunista állam mindennapi működésébe és a román politikai kultúrába. Ulf Brunnbauer nyomán megkockáthatjuk azt a végkövetkeztetést, hogy az erőszak „normálissá vált” a desztalinizációt követően. Diskurzív diktatúra helyett a román esetben inkább differenciált erőszakhasználatról beszélhetünk, a nyílt és rejtett erőszak párhuzamos alkalmazására folyamatosan változó célpontok ellen (a „huligánok”, a határsértők, a nemzeti és vallási kisebbségek, a másképpgondolkodók). Vladimir Tismăneanu „örökké tartó” sztálinizmusnak nevezte azt a rendszert, amely az elejétől kezdve 1989. december 22-ig, azaz a bukásának napjáig következetesen az állami erőszakra támaszkodott.

„Az 1945 és 1989 között Romániában hatalmon lévő kommunista rendszer illegitim és gyilkos volt, 1944–1947 közötti erőszakos létrejöttétől egészen 1989. decemberi, szintén erőszakos összeomlásáig.”³¹ Ezekkel a szavakkal zárta beszédét 2006. december 18-án Traian Băsescu akkori román államfő a bukaresti parlamentben, abból az alkalomból, hogy az általa kezdeményezett szakértői bizottság ismertette jelentését a romániai kommunista rendszer működéséről. A bűnlajstrom tartalmazta a kirakatperekét és Mihály király erőszakos eltávolítását; az osztályharc nevében üldözött társadalmi rétegeket és a nemzeti, vallási, kulturális és szexuális kisebbségek diszkriminációját; az 1950-es évekbeli partizánellenes háborút és a parasztlázadások leverését; az 1956-os megmozdulások megtorlását és a bányász- és munkástüntetések vérbe fojtását; a falurombolást és a lakosság éheztetését; és nem utolsósorban a román zsidók és németek eladását,

³¹ TIBORI Szabó Zoltán: *A román elnök elítélte a kommunizmust*. Népszabadság, 2006. december 19. A román elnök teljes beszéde az Elnöki Hivatal honlapján olvasható: *Discursul Președintelui României, Traian Băsescu, prilejuit de Prezentarea Raportului Comisiei Prezidențiale pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România* (Parlamentul României, 18 decembrie 2006). http://old.presidency.ro/pdf/date_arhiva/8792_ro.pdf (Utolsó letöltés: 2018. 06. 27.)

valamint az 1989 decemberében elrendelt sortüzeket.³² Ezután a román állam nevében Bănescu elnök bocsánatot kért mindazoktól, akik szenvedtek a diktatúrában. Leszögezte, minden demokrata erkölcsi kötelessége, hogy elítélje a kommunizmust, majd hozzátette: azért van erre szükség, hogy a román nép ne feledje el a múlt borzalmait, és megakadályozza megismétlődésüket. A hosszasan elnyúló fizikai erőszak, a politikai foglyokkal szemben tanúsított brutális bánásmód és a sok ezer áldozat érthetővé teszi az előadás elején még pontatlannak nevezett „román Gulag” kifejezés alkalmazását. A 200 ezer közvetlenül érintett ember szenvedése, a több millió rokon és barát osztozása a megbélyegzett sorsán olyan mélyreható társadalmi drámát okozott Romániában, melynek következményeit még csak most kezdi feldolgozni a szociálpszichológia és a társadalomtörténet. A téma kutatóira és a fiatalabb nemzedékre hárul a sztálini rendszer erőszakosságának szakszerű feldolgozása és a sok ezer ártatlan és gyakran máig ismeretlen áldozat előtti néma tisztelgés.

³² *Comisia prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România. Raport Final.* Eds.: Vladimir TISMĂNEANU – Dorin DOBRINCU – Cristian VASILE. București, 2006, 774–776. A teljes anyagot lásd https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/RAPORT%20FINAL_%20CADCR.pdf (Utolsó letöltés: 2018. 06. 27.) A húsz pontot részletesen ismerteti FÜLÖP Mihály: *Sztálin adománya. A Tismăneanu-jelentésről.* Magyar Kisebbség, 2008/1–2. sz. 95–96.

Vukman Péter

EGY ELLENTÉTES ELŐJELŰ FORDULAT

Jugoszlávia útja a „nemzeti sztálinizmustól” a titoizmus felé



Képítészek legfőbb mozzanatát. Azonban a második részben az 1947–1948-as jugoszláv–jugoszláv konfliktus legfontosabb mozzanatát vizsgálom, majd összegzem a jugoszláv étkeresek legfontosabb lépéseit. A második részben azt is vizsgálom, hogy a második világháború legfontosabb mozzanatát vizsgálom a második világháború legfontosabb mozzanatát.

A második világháború legfontosabb mozzanatát.

A második világháború legfontosabb mozzanatát. Azonban a második részben az 1947–1948-as jugoszláv–jugoszláv konfliktus legfontosabb mozzanatát vizsgálom, majd összegzem a jugoszláv étkeresek legfontosabb lépéseit. A második részben azt is vizsgálom, hogy a második világháború legfontosabb mozzanatát vizsgálom a második világháború legfontosabb mozzanatát.



Budapest, 1947. december 6. Szántó Zoltán, Magyarország belgrádi követe, Josip Broz Tito jugoszláv kormányfő, Dinnyés Lajos miniszterelnök és Gerő Ernő közlekedésügyi miniszter a Parlamentben, a hazánkban hivatalos látogatáson tartózkodó jugoszláv kormányküldöttség fogadásán.
(Magyar Fotó: Rév Miklós, MTI)

A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának megalapítása (1947. szeptember 22–28.) és a zsdanovi „két tábor elméletének” meghirdetése a nyilvánosság előtt is egyértelműen jelezte, hogy megszűnt az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti további érdemi együttműködés lehetősége. Sztálin ezt követően a kelet-európai érdekszférájába tartozó valamennyi ország esetében az egypárti, szovjet típusú rendszer átültetését követelte meg, 1948 tavaszát a Szovjetunió és a térség országainak kapcsolatát tekintve valóban minőségi fordulópontnak tekinthetjük. Paradox módon Jugoszláviában ezzel ellentétes folyamatok kezdődtek. A második világháború vérzivataros küzdelmeiből a Josip Broz Tito vezette kommunista partizánok kerültek ki győztesen, a sztálini típusú egypárti berendezkedést gyakorlatilag 1946 elejére kiépítették. Ha valakire, akkor leginkább Titóra illett a „Sztálin legjobb tanítványa” jelző. 1948 tavaszára azonban Tito „eretnekké”, majd az „imperializmus láncos kutyájává” vált. Jugoszlávia táboron belüli „kiátkozása” megkövetelte, hogy Titóék mind a jugoszláv belpolitikát, mind a külpolitikát új alapokra helyezték. Útkeresésük az 1950-es évek elejéig elhúzódott.

Tanulmányomban ennek az eseménydús időszaknak a legfontosabb jugoszláv bel- és külpolitikai folyamataival foglalkozom. Először összefoglalom, mely körülmények segítették Titóékat a hatalom megszerzésében, és röviden bemutatom a sztálini államszocialista rendszer jugoszláviai kiépítésének legfőbb mozzanatait. Tanulmányom második részében az 1948-as szovjet–jugoszláv konfliktus legfontosabb mozzanatait vizsgálom, majd összegzem a jugoszláv útkeresés legfontosabb lépéseit. A megírás során arra is törekedtem, hogy a témával foglalkozó legfrissebb nemzetközi szakirodalmat is beépítsem munkámba.

A SZTÁLINI RENDSZER KIÉPÜLÉSE JUGOSZLÁVIÁBAN

A második világháború befejezésekor a kelet-európai kommunista pártok közül a Josip Broz Tito vezette Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) volt a legkedvezőbb helyzetben, és 1945–1946 fordulójára megvalósította a sztálini típusú egypárti államszocialista rendszer kiépítését. Tito és a JKP vezetése

már a világháború alatt, a hatalom megszerzésével párhuzamosan hozzáfogott az egypárti államszocialista berendezkedés kiépítéséhez. Mint ismeretes, Jugoszlávia 1941. április 6-át követő megszállását és feldarabolását követően a megszállók és kollaboránsaik elleni küzdelem mellett gyakorlatilag polgárháborús helyzet alakult ki az országban. Túl azon, hogy a két világháború közt megoldatlan szerb–horvát ellentét fegyveres dimenziót kapott, a Josip Broz Tito vezette partizánegységek és a névleg a Draža Mihailović (egyben a londoni emigráns kormány hadügyminisztere) vezetése alatt álló csetnikalakulatok eltérő ideológiájuk, katonai-stratégiai céljaik és Jugoszlávia jövőbeni berendezkedéséről vallott felfogásuk miatt egymás ellen is harcoltak. Amíg a monarchiapárti, nagyszerb ideológiát képviselő csetnik alakulatok a régi, királyi Jugoszlávia helyreállítására (nagyszerb föderatív átalakítására) törekedtek, stratégiaileg pedig a kivárára, a szövetségesek adriai-tengeri partraszállásáig erőik minél teljesebb megőrzésére, a Tito vezette partizáncsapatok aktív harcmodort alkalmaztak, jelentős német alakulatokat kövte le a Balkán-félszigeten. Nemzetek feletti, köztársasági és föderatív berendezkedést vizionáló jövőképük hosszabb távon Jugoszlávia nemzetei számára vonzóbb alternatívát jelentett a csetnikek kizárólagosan szerb-központú világgépével szemben. Olaszország 1943-as kiugrását követően az erőviszonyok egyértelműen a partizánok javára tolódtak el, a teheráni konferencia idejére a szövetséges hatalmak mindegyike Tito támogatása mellett kötelezte el magát.¹

Mivel a csetnikek és a partizánok összecsapásából a kezdeményezés fokozatosan az utóbbiak kezébe került át, ők határozták meg, hogy milyen lesz Jugoszlávia második világháborút követő berendezkedése. A titói Jugoszlávia alapjainak lerakása 1943. november 29–30-án Jajcában a Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsának (AVNOJ) második ülésén történt meg. A Vrbas és a Pliva folyók találkozásánál fekvő festői boszniai kisvárosban Titóék már a későbbi győztesek magabiztosságával és az átmeneti kormány önhatalmú megtestesítőjeként léptek fel. Intézkedéseket hoztak többek között arról, hogy Jugoszláviát a föderáció elvének megfelelően és demokratikus alapon fogják helyreállítani, formálisan is megvonták az emigráns kormánytól Jugoszlávia képviselőinek jogát, megtiltották Péter

¹ A második világháború jugoszláviai eseményeire magyarul lásd Barbara JELAVICH: *A Balkán története*. II. kötet. 20. század. Budapest, 1996, Osiris, 219–264; PALOTÁS Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest, 2003, Osiris, 469–497. (vonatkozó részek); JUHÁSZ József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története*. Budapest, 1999, Aula Kiadó, 73–111; MAJOR Nándor: *Jugoszlávia a második világháborúban*. Múltunk, 50. évf. 2005/1. sz. 33–88. és A. SAJTI Enikő: *Tito*. In: POLONYI Péter – A. SAJTI Enikő: *Mao – Tito*. Budapest, 2000, Pannonica Kiadó, 224–269.

király hazatérését a londoni emigrációból, a Jugoszláv Nemzeti Felszabadító Bizottságot pedig egyszerre kiáltották ki a törvényhozó és a végrehajtó hatalomnak. Annak ellenére, hogy az AVNOJ elnökévé Ivan Ribart, az 1920–1921-es alkotmányozó nemzetgyűlés elnökét választották, a tényleges vezetés már ekkor Tito és a kommunisták kezében összpontosult; a Nemzeti Felszabadító Bizottság elnökévé is őt választották meg. Titót egyébként a kongresszus a Jugoszlávia marsallja címmel tüntette ki – nyolc hónappal azt követően, hogy Sztálint a Szovjetunió marsalljává választották (1943. március). A jugoszlávok túlsorgó önbizalma minden bizonnyal nem kerülte el a szovjet vezetés figyelmét sem.²

A Jajcában elfogadott határozatok mindenki előtt egyértelművé tették, hogy Jugoszláviában lényegében egy szovjet típusú rendszer jön létre, annak minden következményével együtt. A világháborús küzdelmekben az is nyilvánvalóvá vált, hogy Jugoszláviában a kommunizmus nem szovjet nyomásra jön létre, hanem a belső politikai akarat következményeképpen.³ Magának az ülés összehívásának időpontja sem volt véletlen: egybeesett a három szövetséges nagyhatalom teheráni konferenciájával (1943. november 28. és december 1. között). A lépéssel Titóék már ekkor jelezték, hogy saját sorsuk irányításába nem engednek beleszólást a nagyhatalmaknak. Nem igaz ugyanakkor az a később széles körben elterjedt vélekedés, hogy sem Sztálin, sem a nyugati hatalmak nem voltak tisztában Tito politikai szándékaival. 1943. október 1. és november 26. között Tito legkevesebb négy táviratot küldött Moszkvába, amelyben kitért kormányalakítási szándékaira is.⁴ Sőt, a külügyminiszterek moszkvai találkozója (1943. október 19–30.) időzítve a jajcei határozatokban visszaköszönő álláspontját a briteknek is táviratozta.⁵ Kérdés tehát, hogy Sztálin teheráni kirohanásai mennyire tükrözték valós véleményét, vagy mindössze szövetségesei előtt játszotta meg magát. Még akkor is, ha a kormányalakítási célokról szóló tájékoztatás korántsem feltétlenül jelentett konzultációt, az esetleges szovjet aggodalmak jugoszláv részről történő figyelembevételét. Az azonban bizonyos, hogy Sztálinnak nem állt érdekében, hogy a Szovjetuniótól független

² Az AVNOJ jajcei ülésén elfogadott határozatok magyarul olvashatók: *Az AVNOJ második ülése. Dokumentumok*. Újvidék, [é. n.]. Tito és Sztálin marsallá választásának időbeli közelségére lásd Marc HALDER: *Der Titokult. Charismatische Herrschaft im sozialistischen Jugoslawien*. München, 2013., Oldenbourg Verlag, 54.

³ A. SAJTI: i. m. 270.

⁴ Holm SUNDHAUSSEN: *Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten 1943–2011. Eine ungewöhnliche Geschichte des Gewöhnlichen*. Wien–Köln–Weimar, 2014, Böhlau Verlag, 51.

⁵ A. SAJTI: i. m. 258.

hatalmi központ jöjjön létre, az adott pillanatban mind rövid, mind hosszú távú céljainak leginkább a jugoszláv fejlemények fékezése felelt meg.

A második világháború befejezésekor, a maga 140–160 ezres tagságával a JKP rendkívül kedvező helyzetben volt. A párt alkotta az AVNOJ meghatározó erejét, kézben tartotta a központi kormányzatot, és egy mintegy 600–800 ezer fős hadsereg felett rendelkezett. Sőt, már a háború éveit kiépítette az ország egészét átfogó közigazgatási apparátusát. 1944 tavaszán hozzáálltak a népfront, a politikai rendőrség és a belső karhatalmi erők megszervezéséhez.⁶ Az 1944-es év amúgy is több diplomáciai sikert hozott a jugoszláv partizánok számára. A londoni emigráns kormányt egy személyben megtestesítő Ivan Šubašić horvát parasztpárti politikussal június 16-án Vis szigetén megkötött egyezmény értelmében az emigráns kormány Jugoszláviában kizárólagossággal az AVNOJ-t ismerte el legitim katonai és politikai erőként, miközben magára vállalta annak nemzetközi képviselőtét. Brit nyomásra II. Péter király augusztusban menesztette Draža Mihailović csetnikvezért a Hazai Jugoszláv Katonaság éléről, szeptember első napjaiban pedig a szerbeket Tito követésére szólította fel. A november 1-jén aláírt második Tito–Šubašić-egyezmény döntött a közös kormány felállításáról. A partizánoknak kedvezett az is, hogy az egyezmény megtiltotta, hogy Péter király az alkotmányozó nemzetgyűlés államformával kapcsolatos döntéséig visszatérjen Jugoszláviába.⁷ Az erőviszonyok tehát egyértelműen Titóék javára tolódtak el. A partizánok házon belül voltak, ezen Churchill októberi moszkvai kísérlete, amelyben 50 százalékos beleszólásban egyezett meg Sztálinnal, sem változtatott. Szintén a brit miniszterelnök nyomására Péter király 1945. január végén minden jogosítványát átruházta a régenstanácsra, amely Titót bízta meg a kormányalakítással. A nemzetközi elismertséggel is rendelkező Demokratikus Föderatív Jugoszlávia első kormányában (1945. március 7.) a posztok zömét az AVNOJ politikusai töltötték be (huszonnyolc miniszteri posztból húszat), Tito a miniszterelnöki pozíción túl a hadügyminiszteri tárcát is megtartotta.⁸

A koalíciós kormányzás formálisan meglévő elemei ellenére lényegében már az 1945. november 11-én megrendezett választásokat követően meg-

valósult a jugoszláv kommunista párt egyeduradalma, amit az 1946. január 31-én elfogadott új alkotmány formálisan is szentesített és konszolidált. Az általános, közvetlen, titkos és a nőkre is kiterjedő választásokat azonban az ellenzéki pártok bojkottálták, mert joggal sérelmeztek több, a választás tisztaságát megkérdőjelező intézkedést. Az ellenzéki pártok működését ellehetetlenítő adminisztratív intézkedéseken túl mintegy 200 ezer embertől háborús tevékenységükre hivatkozva vonták meg választójogukat, sokakat pedig eleve fel sem vettek a választói névjegyzékekbe. További visszaélésekre adott okot, hogy az amúgy 18 évre leszállított korhatár mellett a hadsereg minden 14. évet betöltött katonája megkapta a szavazati jogot. A választás tisztaságát és a szavazás titkosságát leginkább mégis az ún. vak urnákkal korlátozták. A szavazóhelyiségekben ugyanis két urnát állítottak fel, egyet a népfront jelöltjére leadott szavazatoknak, egyet pedig a népfront listáját ellenző voksok számára. Az állampolgár a két urna valamelyikébe dobhatta be golyóját, amit persze megnehezített, hogy az urnák eltérő anyagból készültek (a vak urna nagyobbat koppant).⁹ A választáson a hivatalos végeredmény alapján a népfront fölényes győzelmet aratott: a Szövetségi Képviselőházban 90,4 százalékot, a Nemzetek Képviselőházában (ez a felsőháznak felelt meg) 88,9 százalékot kapott. A valóságban ennél jóval többen szavaztak a kiépülő rendszer ellen, a legtöbben Szlovéniában (a szavazók 16,8 százaléka) és a Vajdaságban (14,6 százalék).¹⁰

Az alkotmány értelmében – amely bevett módon a Szovjetunió 1936-os alkotmányát másolta le – Jugoszlávia föderatív köztársaság lett, melyet hat köztársaság (Szlovénia, Horvátország, Szerbia, Bosznia-Hercegovina, Macedónia és Montenegró) alkotott. Szerbián belül két autonóm területet, Vajdaság autonóm tartományt és Koszovó-Metohija autonóm körzetet hoztak létre, a központi kormány föderális és föderális-köztársasági minisztériumokból állt. Az egyes tagköztársaságok saját kommunista párttal és központi bizottsággal, és a Szovjetunióhoz képest nagyobb pénzügyi önállósággal rendelkeztek. A köztársaságok számára fenntartották a kiváltságát is, ez azonban, ismerve a szovjet típusú berendezkedés jellegét, elég illuzórikusnak hatott, és valóban csak a deklarált jogok között maradt. Az alkotmány értelmében, legalábbis formailag, a kétkamarás nemzetgyűlés lett a legfőbb döntéshozó hatóság, melynek felsőházát, a Nemzetek Ta-

⁹ A. SAJTI: i. m. 271–272., John LAMPE: *Yugoslavia as History. Twice there was a country*. Cambridge, 1996, Cambridge University Press, 229.

¹⁰ LAMPE: i. m. 226. és A. SAJTI Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, 2004, Napvilág Kiadó, 364.; Uo. Korabeli magyar kormányterjesztések szerint a szabadkai körzetben a leadott voksok 20–40 százalékát a vak urnákba dobták. (Egyes hírekben 80 százalékos arányról is beszéltek.)

nácsát föderációs alapon, a tagköztársaságok delegálta tagokból töltötték fel. Ennek ellenére az állam és párt erősen központosított és hierarchizált maradt, az állam és a hadsereg vezetésében pedig felülreprezentáltak voltak a szerbek és a montenegróiak.¹¹

A gyors hatalomátvételt megkönnyítette, hogy a jugoszláv partizánok a nemzetközi elismertségen túl is több legitimációs forrással rendelkeztek. Az országot a jól szervezett partizánalakulatok szinte kizárólag saját erejüknek köszönhetően szabadították fel, így a JKP a társadalomra gyakorolt nyomás, kezdeti súlyos intézkedések (megtorlás, beszolgáltatás, államosítás) ellenére a társadalom széles rétegeiben népszerűségnek örvendett, a partizánmítosz fontos identitásképző, összetartó erőt jelentett (legalábbis a közvetlenül a háborút követő évtizedekben). A pártpropaganda hivatalos eszmeként a jugoszlavizmus ideológiájának titoista változatát, a „testvériség és egység” (*bratvo i jedinstvo*) elvét hangsúlyozta. A régi ideológia új vonásaként ez a partizánharcok sikerén alapult, és arra is megfelelő volt, hogy a világháborúban a németek oldalán állók – főként a horvátok – ne érezzék magukat vesztesnek. Egyfajta pánjugoszláv szolidaritás kialakításával pedig az egyes népek nacionalizmusának semlegesítését is szolgálta. Mindez a valóságban azonban nem jelentette az etnikai és kulturális ellentétek megszűnését, az eltérő nacionalizmusok az új jugoszláv nemzeti tudat keretében továbbra is fennmaradtak.

Mindeközben a jugoszláv lakosság többségének nem volt érdemi emléke arról, hogy milyen egy szabad választás, vagy hogyan működik a többpárt-rendszer a gyakorlatban. Még a két világháború közti legfontosabb pártok is csak kevés elkötelezett aktivistával rendelkeztek, az emigráns kormány pedig képtelennek bizonyult a nemzeti sérelmek meghaladására.¹² Maga a tényleges irányítás a partizánharcok során összeedződött szűk kör kezében összpontosult. A horvát–szlovén származású Tito mellett idetartozott a montenegrói származású Milovan Đilas, a párt egyik legfőbb teoretikusa és a propagandáért felelős minisztere, a szlovén Edvard Kardelj, aki később jugoszláv külügyminiszterként és az öngazgatás ideológiájának kidolgozójaként vált ismertté, a szlovén származású és gazdaságpolitikusként ismertté vált Boris Kidrič, valamint a szerb származású Aleksandar Ranković, aki

belügyminiszterként irányította a már a világháborús küzdelmek alatt létrehozott állambiztonsági szolgálatot.

A tisztségek halmozásán túl Titót mindeközben lassan már Sztálin tekintélyén is túlmutató személyi kultusz övezte, melynek kezdetei a világháború éveire nyúltak vissza. Miközben a jugoszláv partizánok az első proletárbrigádok felállítását még Sztálin születésnapjára időzítették (1941. december 21.), 1942 tavaszától Tito népszerűsítése és heroizálása is megkezdődött. A partizánsajtó 1942 őszétől már mint az ellenállás hőseként vizuálisan, képileg is megjelenítette, az AVNOJ megalakulásakor (Bihać, 1942. november 26.) pódiumra lépését – legalábbis a sajtóban megjelent cikkek szerint – szünni nem akaró taps kísérte. Az AVNOJ második, jajcei kongresszusán egyenesen Tito büsztjét állították a központi helyre, a szónoki pulpitus mögé. Elemeit tekintve a személyi kultusz a szovjet mintát követve a politikai folyamatokat ritualizálta, abba a hagyományos balkáni paternalizmus egyes vonásai is beemelődtek (Tito mint keresztapa). Habár egészen 1948-ig a Sztálint övező kultusz maradt az elsődleges, 1946. március 25-én Tito születésnapját is nagy csinnadrattával ünnepelték meg. Már ekkor felkerült portréja a tantermek falára, egyedüli élő személyként utcákat neveztek el róla, sőt 1946 tavaszán a montenegrói főváros, Podgorica is az ország első emberének nevét vette fel (Titograd). A lépést később minden köztársaságban és autonóm körzetben egy-egy település követte.¹³

A tényleges hatalom birtokában Titóék rövid idő alatt végrehajtották az államszocialista rendszer kiépítését. A potenciális ellenzék megsemmisítésére részben már a háború alatt sort kerítettek, a végrehajtás nem nélkülözte a cinizmust és a brutalitást sem, azt a hatékony ellenállás hiánya is megkönnyítette.¹⁴ Legfontosabb háborús ellenfelüket, Draža Mihailovićot, az emigráns kormány hadügyminiszterét és a csetnikek vezetőjét 1946-ban

¹³ HALDER: i. m. 61–75. Kevesen tudják, de 1945. október 20-ától egy kisbolygó is Tito nevét viseli. Uo. 67.

¹⁴ Az áldozatok számáról csak becslésekkel rendelkezünk, az egyes utódállamok történetírása eltérő álláspontot képvisel. Ivan Szadcsikov szovjet követ 1946 februárjában Milovan Đilas közlésére alapozva arról táviratozott Moszkvába, hogy Jugoszlávia felszabadulását követően mintegy 200 ezer kollaboránst likvidáltak. SUNDHAUSSEN: i. m. 69. Vladimir Žerjavić horvát demográfus számításai szerint Bleiburgban és más jugoszláv területeken 1945 tavaszán–nyarán 50–55 ezer horvát, 20 ezer szlovén, bosnyák és szerb, valamint további 60–70 ezer német hadifogollyal végeztek. Az 1944–1945-ös partizánmegtorlások jugoszláv áldozatainak számát a horvát történészek 250 ezerre becsülik. SOKCEVITS Dénes: *Viktrológia a horvát történetírásban. A bleiburgi áldozatok a horvát és a nemzetközi szakirodalomban*. In: *Magyarok és szerbek...* i. m., 42. Srđan Cvetković szerb történész ugyanakkor úgy látja, az 1944–1945-ös megtorlások áldozatainak száma az ország egészére vetítve nem haladhatja meg a 180 ezer főt. Srđan Cvetković: *Između srpa i čekića 3. Obrici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1944–1991*. Beograd, 2013, Institut za savremenu istoriju, 43–44.

¹¹ LAMPE: i. m. 230–231. és Dennison RUSINOW: *The Yugoslav Experiment 1948–1974*. Berkeley – Los Angeles, 1978, University of California Press, 17–28.

¹² Aleksa DJILAS: *The Contested Country. Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919–1953*. Cambridge, Mass. – London, 1991, Harvard University Press, 153. A londoni jugoszláv emigráns kormány háború alatti tevékenységére lásd Stevan K. PAVLOWITCH: *Yugoslavia in Exile. The London-based wartime government, 1941–45*. In: Dejan DJOKIĆ – James KER-LINDSAY: *New Perspectives on Yugoslavia. Key Issues and Controversies*. London–New York, 2011, Routledge, 100–116.

monstre perben ítélték el, az usztasa kapcsolatokkal vádolt Alojzije Stepinac zágrábi érsekre pedig 16 év börtönbüntetést szabtak ki.¹⁵ Az ellenzék vezetői elleni perek ezt követően is folytatódtak. Dragoljub Jovanović szerb parasztpárti politikust 1947 októberében kilencéves kényszermunkára ítélték, Toma Janković horvát parasztpárti politikust (a Nemzeti Bank kormányzóhelyettesének perében 1948 februárjában hozott ítéletet a bíróság) állam- és társadalomellenes tevékenységért tíz évre ítélték.¹⁶

Az ellenzék megsemmisítésével párhuzamosan zajlott az újjáépítés és a gazdaság szocialista átalakítása. A vasútvonalak 90 százalékát már 1946-ra sikerült helyreállítani, az ipari termelés pedig már 1947-ben meghaladta a világháború előtti szintet, nem kis részben a Jugoszláviának juttatott nemzetközi, úgynevezett UNRRA-segélyeknek köszönhetően. A mindennapi nehézségek elviselését megkönnyítette, hogy azt a vezetés a háborús pusztításokkal igazolhatta,¹⁷ hangsúlyozva egyúttal egy szép, új jövő ígértét. Többek között elkobozták és államosították a külföldiek és a háborús kollaboránsok gyárait, az ipar 80 százalékát és a teljes bankszektort állami tulajdonba vonták, a földmagántulajdont pedig 35–45 hektárban korlátozták. A földreform keretében a fennmaradó földek egy részét szétosztották a földnélküliek között, a többin szovjet mintára állami gazdaságokat hoztak létre.¹⁸ Az 1946 decemberi államosítási törvény lényegében csak jogi formulákba öntötte, szentesítette a már végbement folyamatot. A kelet-európai térségben elsőként már 1947-ben meghirdették az első ötéves tervet, amelynek keretében a gazdaság erőteljes, a nyersanyagokat és a munkaerő szakképzettségét figyelmen kívül hagyó gyors iparosításába kezdtek.¹⁹

¹⁵ A zágrábi érsek perének ellentmondásosságára lásd Stella ALEXANDER: *Church and State in Yugoslavia since 1945*. Cambridge, 1979, Cambridge University Press, 96–120. és SOKCSEVITS Dénes: *Horvátország Közép-Európa és a Balkán között*. Budapest, 2007, Kreatéka Kiadó, 82–84.

¹⁶ CVETKOVIĆ: i. m. 51–52.

¹⁷ Leslie BENSON: *Yugoslavia. A Concise History*. Basingstoke, 2004, Palgrave Macmillan, 87.

¹⁸ A földreformra és a kollektivizálásra lásd KOVÁCS Csaba: *A mezőgazdaság jugoszláviai kollektivizálásának propagandája a sajtóban és megélése visszaemlékezések tükrében*. In: *Fejezetek a titói Jugoszlávia korai szakaszából*. Szerk.: MOLNÁR Tibor. Zenta, 2016, Történelmi Levéltár, 107–150.; LUKÁCS B. György: *Kollektivizálás a szocialista Jugoszláviában (1949–1953)*. In: *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Szerk.: HORVÁTH Sándor – Ö. KOVÁCS József. Budapest, 2015, MTA BTK TTI, 375–381.

¹⁹ Az ötéves tervben célul tűzték ki az ipari termelés 223 százalékos növelését az 1939. évi szinthez képest. Az összeruházások 67 százalékát kívánták a bányászatba, a gépiparba és a közlekedésbe fektetni. Célul tűzték ki a munkásság létszámának megduplázását és ezen belül a szakmunkások arányának megnövelését. Mindeközben a mezőgazdasági termelést az 1939-es szinthez képest csak 50 százalékkal kívánták növelni. FEJTŐ Ferenc: *A népi demokráciák története*. I. kötet. Budapest–Párizs, 1991, Magyar Füzetek, 118.

A belpolitika és a gazdaságpolitika szovjet mintára történő átalakításával párhuzamosan Tito teljesen a Szovjetunió irányába orientálta át a jugoszláv külpolitikát, és sorra kötötte a gazdasági, barátsági és szövetségi szerződéseket a Szovjetunióval (1945. április 10.) és a szovjet érdekszférába tartozó kelet-közép-európai országokkal (Magyarországgal 1947. december 8-án). Tito szinte egy második kommunista vezető szerepében sütkérezett, főleg az után, hogy az 1943-ban felosztatott Kommunista Internacionálé (Komintern) utódszervezeteként 1947-ben a lengyelországi Szklarska Porębában létrehozott Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája (Kominform) székhelyének Belgrádot tették meg.²⁰

A szovjet–jugoszláv kapcsolatokat azonban a világháborút követően sajátos kettősség jellemezte. Egyrészt a hierarchikus alá-fölérendeltségnek megfelelően Belgrádban respektálták Sztálin ambícióit,²¹ ez viszont korántsem jelentett teljes érdeazonosulást, legkevésbé annak elfogadását, hogy a Szovjetunió az „érdekszférák politikájának” tárgyaként kezelje az országot.²² A jugoszláv vezetés a Balkán (és talán Kelet-Európa vonatkozásában is) regionális hatalomként kívánt fellépni, és nem mondott le saját külpolitikai és stratégiai érdekei követéséről. A világháborús katonai sikereken felbuzdulva, etnikai érvekre hivatkozva nemcsak az Isztriai-félszigetet és Trieszt városát, hanem az egész Venezia Giulia tartományt maguknak követelték, és az ott élő szlovén kisebbség miatt jogot formáltak Dél-Karintiára is. A balkáni föderációs elképzelések leginkább Bulgáriával haladtak előre, miközben Albániára a jugoszláv vezetés a gyakorlatban is

²⁰ Szovjet levéltári források alapján úgy tűnik, Sztálinban már ekkor felmerült a jugoszláv politika „elvtársi” bírálata. Mivel azonban a jugoszláv küldöttek a Kominform alakuló ülésén hevesen bírálták a francia és az olasz kommunista pártok politikáját, Sztálin végül elállt ettől. Vladislav ZUBOK – Constantine PLESHAKOV: *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev*. Cambridge–London, 1996, Harvard University Press, 134–135. Minden bizonnyal időben Sztálin asztalára került A. I. Lavrentjev távirata, amelyben a belgrádi szovjet nagykövet leginkább azt kifogásolta, hogy a jugoszláv népfront II. kongresszusán elhangzott beszédében (1947. szeptember 27-én, a Tájékoztató Iroda alakuló ülésével egy időben) Tito egy szóval sem említette a Szovjetunió szerepét Jugoszlávia felszabadításában. (Jože PIRJEVEC: *Tito i drugovi*. Knjiga I. Zagreb, 2013, Laguna, 353.) Ezt megelőzően, 1947. augusztus 25-én horvát parasztok előtt Tito a következőket mondta: „Az angolokkal és az amerikaiakkal, csakúgy mint más államokkal, mint egyenlő felekkel beszélünk. Kinyilvánítjuk, hogy nem hagyjuk, hogy gyarmati nemzetként kezeljenek bennünket.” Moszkvában senki előtt nem maradt kétséges, hogy a „más országok” alatt Tito a Szovjetunióra célt. Uo. 356.

²¹ 1946 júniusában, a szovjet–jugoszláv katonai segítségnyújtási egyezmény aláírásakor Tito nem is rejtette véka alá, hogy Jugoszláviát a szovjet tömb részének tekinti. A moszkvai katonai akadémián tanulmányaikat folytató jugoszláv tisztek előtt kifejtette: „Ha szükséges, hadseregünk a Vörös Hadsereget is megelőzve masíroz a La Manche csatornáig.” Idézi PIRJEVEC: i. m. 341.

²² Leonid GIBIANSZKIJ: *Az 1948-as szovjet–jugoszláv konfliktus és a Kominform*. Múltunk, 1994/4. sz. 116. és 118.

a saját érdekszférájaként tekintett, csakúgy, mint Sztálin Kelet-Közép-Európára. A jugoszláv külpolitikai célok megvalósítása – főként az első két esetben – komolyan sértette a nyugati nagyhatalmak érdekeit, de Sztálin is csak látszólag támogatta azokat. Mi több, Tito karizmája, a személye köré vont mitikus aura nemritkán Sztálin kultuszát is elhomályosította. Miután azonban Moszkva jelezte neheztelését, úgy tűnt, hogy Titóék elfogadják a szovjet külpolitikai prioritásokat, ráadásul a szovjet vezetésnek sem állt érdekében, hogy a végletekig élezze a nézeteltéréseket.²³

A SZOVJET-JUGOSZLÁV KONFLIKTUS

Mindez 1948 elején változott meg. 1948. február 10-ére Sztálin Moszkvában rendelte a jugoszláv és a bolgár vezetőket, akiket hideg zuhanyként ért a szovjet kritika. A Sztálin irodájában tartott megbeszélésen szovjet részről Sztálin és Molotov vezetésével összesen hatan vettek részt, míg hárman-hárman képviselték Jugoszláviát, illetve Bulgáriát. A jugoszláv küldöttséget Edvard Kardelj külügyminiszter, Vladimir Bakarić horvát miniszterelnök és a már január óta a szovjet fővárosban tartózkodó Milovan Đilas vezette, a bolgár küldöttség élén személyesen Georgi Dimitrov párt- és miniszterelnök állt. Tito viszont, amint azt sokan állítják, talán megsejthetett valamit a találkozó céljáról, és betegsége hivatkozva időben kimentette magát. A megbeszélés kezdetén Molotov három pontban foglalta össze a szovjet neheztelések forrását: (1) előzetes egyeztetés hiánya a jugoszláv–bolgár föderációs szerződés kapcsán; (2) Dimitrov 1948. január 17-én bukaresti látogatása során a sajtó képviselőinek jelenlétében egy nagy kelet-európai föderáció létrehozását vizionáló elképzelése, amelybe a brit érdekszférába tartozó Görögországot is bevonták volna; (3) jugoszláv katonai egységek Dél-Albániába küldésének terve.²⁴ A konfliktus közvetlen kiváltó okait

²³ Erre vonatkozóan bővebben lásd uo. 116–121.

²⁴ Dimitrov elképzelése kapcsán jegyzem meg, hogy Tito 1948. január 19-én táviratot küldött Moszkvába, amelyben a JKP első embere arra utasította az ekkor már a szovjet fővárosban tartózkodó Đilast, hogy hívja fel a szovjet vezetés figyelmét Dimitrov „káros” nyilatkozatára, és kérje meg a szovjeteket, hogy „hassanak” a bolgárokra. Az utasításnak megfelelően Đilas ezt szövé is tette Zsdanovval folytatott megbeszélésén, de kitérő választ kapott. Költői marad a kérdés, vajon véletlen egybeesésről van-e szó, vagy a távirat valamelyest befolyásolta Sztálint a jugoszláv és a bolgár vezetők berendeléséről szóló döntése meghozatalában. Leonid GIBANSKII: *The 1948 Soviet-Yugoslav Conflict and the Formation of the 'Socialist Camp' Model*. In: *The Soviet Union in Eastern Europe, 1945–89*. Eds.: Odd Arne WESTAD – Sven HOLTHSMARK – Iver B. NEUMANN. New York, 1994, Palgrave Macmillan, 38.

a fentiekben kell keresnünk, mivel Tito nagyhatalmi kompetenciájú geopolitikai ügyekbe ártotta bele magát.

A moszkvai találkozót követően gyorsan és drámai mértékben romlottak meg előbb a szovjet–jugoszláv, majd 1948 júniusától a jugoszláv–kelet-európai kapcsolatok. A kezdetben még a színfalak mögött zajló konfliktus részeként a Szovjetunió 1948. március 18-án és március 19-én kivonta katonai és polgári tanácsadóit Jugoszláviából, majd a két kommunista párt között heves levélváltásra került sor. A Tájékoztató Iroda június 20–22-e között a Bukarest mellett található egykori román királyi rezidencián megtartott második értekezletén Titót és a JKP vezetőit ültették a vádlottak padjára. Tisztában lévén az értekezlet várható lefolyásával, a jugoszlávok visszatartották részvételüket, az ott elhangzottakról ők is a sajtóból értesültek. Hivatalos formában a későbbiekben sem értesítették Belgrádot.

A Tájékoztató Iroda határozatával az addig a szélesebb nyilvánosság kizárásával zajló konfliktus nyilvánossá vált, és dimenzióit tekintve is kiszélesedett. Ezt követően a kommunista pártok sorra ítélték el a titói politikát, gazdasági blokádot hirdettek, állandósultak a határincidensek, lebegtették a katonai támadás lehetőségét, és mindennapossá vált a Titót az „imperializmus láncos kutyájaként” megbélyegző ideológiai és propagandaharc. Sőt, titoista koncepciók perек keretében magát Titót is a vádlottak padjára kívánták ültetni, igaz, erre csak távollétében kerülhetett sor.²⁵

A jugoszláv kimutatások szerint 1948 júniusától 1950 nyaráig-őszéig a Szovjetunió és kelet-európai szövetségesei 46, Jugoszláviával korábban kötött szerződést, megegyezést, konvenciót bontottak fel, 145 jugoszláv diplomatát utasítottak ki, 1067 határincidenst számláltak elő (1948–1953 között összesen 7877 alkalommal, ebből 142 volt fegyveres összetűzés), csak ez utóbbiak miatt a jugoszlávok 97 jegyzékben tiltakoztak.²⁶ A pszichológiai hadviselés részeként az illetékes állambiztonsági szervek rendre

²⁵ Az ún. „titoista” perек közé hagyományosan három pert sorol a történetírás: az albán Koçi Xoxe, a bolgár Trajco Kosztov és Rajk László perét (korabeli szóhasználat: Rajk–Brankov-per). A Titóval való együttműködés vádjá több későbbi koncepció perben is visszaköszönt. A Rajk-perre vonatkozó frissebb szakirodalom közül lásd Ötvös István: *Koncepcióváltások. A Rajk-per katonai vonala*. Budapest, 2012, Attraktor és ZINNER Tibor: *„A nagy politikai affér”. A Rajk–Brankov-ügy. I–II*. Budapest, 2013–2014, Saxum Kiadó.

²⁶ *White Book on Aggressive Activities by the Governments of the USSR, Poland, Czechoslovakia, Hungary, Rumania, Bulgaria and Albania towards Yugoslavia*. Beograd, 1951, 447–471. táblázata. Az 1948–1953 közti határincidensekre lásd Ivo BANAC: *With Stalin against Tito. Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Ithaka–London, 1988, Cornell University Press, 130.; CVETKOVIC: i. m. 2006, 372. Az 1948–1952 közti összesítéseket táblázatos formában is közli: *Informbiro i Jugoslovenska (narodna) armija. Zbornik dokumenata*. Ured.: Milan TERZIĆ – Mihajlo BASARA – D Mitar TASIĆ. Beograd, 2015, Službeni glasnik, 210–229.

a másik ország diplomatait is megfigyelték, mozgásszabadságukat kölcsönösen korlátozták. Csehszlovákiában például Šefik Kević pozsonyi alkonzult 1950. március 24-én akkor tartóztatták le, amikor diplomáciai szolgálatban éppen a csehszlovák–osztrák határt készült átlépni. Kémkedés vádjával 15 társával együtt (közülük tíz volt jugoszláv állampolgár) hosszú börtönbüntetésre ítélték. A kölcsönösség jegyében 1951. május 13-án a jugoszlávok letartóztatták Jaroslav Němec követségi titkárt, és 13 évnyi kényszermunkára ítélték. Bedřich Glas csehszlovák állampolgárt főbüntetésül 6 év kényszermunkára, Ljudevit és Barbara Kovačot 20, illetve 3 év kényszermunkára ítélték.²⁷ Hasonló provokációnak a belgrádi magyar külképviseleten dolgozók is ki voltak téve. A követség épületét a konfliktus eszkalálódásától kezdve megfigyelték, az ott dolgozók telefonbeszélgetéseit lehallgatták. Volt, akit az UDB erőszakkal akart beszervezni, Lipták István követségi altisztet 1949. június 16-án a főpályaudvar épületéből próbálták meg elrabolni.²⁸ A konfliktus teremtette lehetőséget Enver Hodzsák arra is megpróbálták felhasználni, hogy az albánok lakta területeket Albániához csatolják. A szovjet vezetés azonban csak szóban támogatta az elképzelést, a Balkán-félsziget további instabilitásában nem voltak érdekeltek.²⁹

Az elmérgesedő helyzet – szemben a későbbi hivatalos jugoszláv állásponttal – nem jelentette azt, hogy az 1948. februári moszkvai találkozó után egyszer s mindenkorra megszűnt volna a kibékülés lehetősége. Szovjet levéltári források alapján Leonyid Gibianszkij úgy látja, Tito már a moszkvai találkozó előtt visszakozott a jugoszláv csapatok Dél-Albániába küldésétől. A találkozó másnapján Kardelj személyesen tolmácsolta

²⁷ A letartóztatások hátterére lásd Slobodan SELINIĆ: *Život diplomata u neprijateljskoj državi. Jugoslovenske diplomate u Čehoslovačkoj i čehoslovačke diplomate u Jugoslaviji 1949–1953. Istorija 20. veka, 28. évf. 2010/2. sz. 61–62.* A további csehszlovákiai jugoszláv letartóztatásokra lásd dr. Slobodan SELINIĆ: *Jugoslovensko–čehoslovački odnosi (1945–1955).* Beograd, 2010, Institut za Noviju Istoriju Srbije, 463–472.

²⁸ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3.2.5 O–8–046. 35–36. és 39.

²⁹ Az albán kisebbség helyzetét a nyilvánosság előtt leghamarabb a *Zeli i Populit* pártlap és a *Baskimi*, az Albán Demokrata Front lapja vetette fel. Enver Hodzsa, az Albán Kommunista Párt vezetője 1949. július 1-jei parlamenti beszédében már az albánok szisztematikus elnyomásáról beszélt, miközben Tuk Jakova a valonai pártaktíván 1949. szeptember 26-án arra is kitért, hogy az AKP nem felejtette el a koszovói kérdés rendezését. Beszédében arra is utalt, hogy megérett az idő a terület Albániával történő egyesítésére. A jugoszláv külügyminisztérium 1949. október 31-én jegyzékben tiltakozott az elhangzottak kapcsán. Az albán vezetés a kérdést burkolt formában már 1949. szeptember 2-án, az SZK(b)P KB-nak írt levelében is felvetette, mintegy kikérve Sztálin hozzájárulását. Az albán kisebbség helyzetét még 1953 februárjában is napirenden tartották. Aleksandar ŽIVOTIĆ: *Otvoranje albanskog pitanje u Jugoslaviji u senci sukoba između Jugoslavije i Informbiro-a 1948–1954.* Istorija 20. veka, 27. évf. 2009/2. sz. 94–99.

Molotovnak Tito azon óhaját, hogy az Albániával kapcsolatos félreértések kiküszöbölésére hajlandó márciusban vagy áprilisban a szovjet fővárosba utazni. A levéltári források arra is utalni látszanak, Moszkva alapvető célja az volt, hogy rávegye Belgrádot, engedjen követeléseiből, de a Titóval való konfliktust eredetileg nem tervezte. A Kreml irányvonala végérvényesen csak 1948. március közepére módosult.³⁰ Sőt, jugoszláv levéltári források alapján Svetozar Rajak úgy látja, a jugoszláv vezetés végérvényesen csak 1949 augusztusában mondott le a Sztálinnal történő kibékülés lehetőségéről.³¹

A konfliktus okait érdemes szélesebb, nemzetközi összefüggésben is megvizsgálni. Háttérben valójában az húzódott meg, hogy megérett az idő annak eldöntésére, hogy „ki az úr a házban”. Erre a jugoszlávok már nagyon korán rátapintottak. Elegendőnek érzem itt, ha csak a JKP KB 1948. április 13-án Sztálinnak és Molotovnak címzett levélben írt híres mondatra utalok: „Bármennyire is szereti közlünk valaki a Szovjetuniót, a szocializmus országát, semmi esetre sem szeretheti kevésbé saját hazáját, amely szintén a szocializmust építi, jelen esetben a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságot, amelyért leghaladóbb embereink százezrei estek el.”³² De miért pont 1948 tavaszán elégelte meg Sztálin a jugoszlávok – Moszkva meglátása szerinti – önállósodását? Az okokat a hidegháborús konfliktus keretében érthetjük meg. Mint ismeretes, a Marshall-segélyben való részvétel elutasítását követően a szovjet vezetés véglegesen lemondott a háború utáni szovjet–amerikai együttműködés lehetőségéről. Amíg korábban Sztálin lehetőséget biztosított bizonyos sajátos út, a szovjet érdekeket nem sértő külpolitikai elképzelések követésére, 1947-től kezdve csendet és rendet kívánt kelet-európai érdekszférájában. A külön utak követésére többé már nem volt lehetőség, Sztálin mindenhol egypárti kommunista bábállamok létrejöttét preferálta. Erre utal, hogy nem sokkal a jugoszláv és a bolgár párt- és állami vezetés Moszkvába rendelését követően a kommunisták puccsal magukhoz ragadták a hatalmat Csehszlovákiában. Ezt erősíti az is, hogy az SZK(b)P KB Külügyi Osztályán 1948 tavaszán sorra készültek az egyes kelet-európai kommunista pártok politikáját elemző tájékoztató jelentések: leghamarabb 1948. március 18-án Jugoszláviáról (aznap, amikor a Szovjetunió visszarendelte a katonai tanácsadóit az országból), majd március 24-én Albánia és Magyarország, végül április 5-én Lengyelország

³⁰ GIBIANSZKIJ: *Az 1948-as szovjet–jugoszláv konfliktus...* i. m. 124. és 128–131.

³¹ Svetozar RAJAK: *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953–1957.* London–New York, 2011, Routledge, 18.

³² *A Jugoszláv Kommunista Szövetség a nemzetközi munkásmozgalomban 1948 és 1968 között.* Újvidék, 1968, Forum, 203.

és Csehszlovákia vonatkozásában véglegesítették azokat. 1948 tavaszát tehát mind a Szovjetunió kelet-európai politikájában, mind a régió országainak belső fejlődésében valóban minőségi határnak tekinthetjük.³³

A KONFLIKTUS KÖVETKEZMÉNYEI

Jugoszlávia drámai mértékű elszigetelődése komoly aggodalommal töltötte el Titóékat. Túl azon, hogy az ország külpolitikai értelemben vákuumba került, a konfliktus megosztotta a párttagságot, a világháborút követően többször visszatérő aszály és blokád a lakosság élelmezésében okozott gondokat. Habár a lakosság és a JKP tagságának nagy többsége az ország vezetői mögé sorakozott fel, mindez korántsem jelentette, hogy Titóéknak ne kellett volna Moszkva-barát belső ellenzékkel számolniuk. A lakosság számához viszonyítva a legnagyobb ellenállást Montenegróban tapasztalhatjuk, ahol a JKP helyi tagságának majdnem egyharmadát, egészen pontosan 5007 párttagot zártak ki. Sőt, a legmagasabb tiszti rangot betöltők közül a jugoszláv–román határon lelőtt Arso Jovanović, a vele együtt menekülni próbálkozó, de végül jugoszláv fogságba esett Vladimir Dapčević ezredes, Branko Petričević–Kadja vezérőrnagy és Pero Popivoda (a világháború alatt Tito vezérkari főnöke és a jugoszláv politikai emigránsok későbbi moszkvai vezetője) egyaránt montenegrói volt.³⁴

³³ G. P. MURASKO – A. F. NOSZKOVA: A szovjet tényező Kelet-Európa országainak háború utáni fejlődésében, 1945–1948. Múltunk, 41. évf. 1996/2. sz. 77., 80.; Svetozar Rajak pedig egyenesen úgy látja, Tito „megregulázásában” sem a jugoszlávok albániai csapatküldési tervei, sem a tervezett balkáni föderáció nem játszott szerepet, mindössze ürügyet szolgáltatott hozzá. Sztálin egy monolit kommunista táborát kívánt létrehozni, ami megkövetelte a szovjet típusú gazdasági-társadalmi és a politikai rendszer átültetését. Az egységes ideológiai keret megteremtése maga után vonta a kelet-európai kommunista pártok megtisztítását az ún. belső ellenségektől is. Tito hatalomból történő eltávolítása egyszerre jelentette a boszorkányüldözés nyitányát és szolgált annak igazolásul. Rajak úgy véli, ennek következtében kívánták a szovjetek ideológiai konfliktusként feltüntetni az SZKP és a JKP közti ellentéteket. Svetozar RAJAK: *The Cold War in the Balkans, 1945–1956*. In: *History of the Cold War*. Vol. I. Eds.: Melvyn P. LEFFLER – Odd Arne WESTAD. Cambridge, 2010, Cambridge University Press, 212–213.

³⁴ A különösen nagyarányú regionális ellenállás hátterében számos ok húzódott meg. A montenegróiak körében a szerb összetartás gondolatával párhuzamosan saját külön nemzettudatuk fejlődött ki, és megőrződött az önálló nemzetállamiságuk emléke is. Törzsi elitjük a 18. század közepétől kezdve erős oroszbarát érzelmeket táplált, a szerb–montenegrói viszonyt ugyanakkor Belgrád két világháború közötti hegemonisztikus politikája terhelte meg. Az okokat a jugoszláv kommunizmus gyökereihez is visszavezethetjük: Montenegróban ugyanis egy sokkal nyersebb, szektánsabb változat alakult ki, számos – az iszlám Arab-félszigeten kifejlődött különösen dogmatikus irányzatára utalva „vahabbitának” nevezett – párttag igazából egészen a partizánküzdelmekig nem fogadta el Titót a JKP élén. BANAC: i. m. 162–171. A másik végletet ugyanakkor

Jugoszlávia egész területét tekintve Srđan Cvetković 240 ezer főre teszi azok számát, akiket 1948 és 1963 között a Tájékoztató Iroda támogatásának vádjával kizártak a JKP (majd 1952-től kezdve a Jugoszláv Kommunista Szövetsége, JKSZ) tagjainak sorából. A csak 1952-ben 131 226 alaptalanul elítélt közül 59 193 személyt a Tájékoztató Iroda támogatásának vádjával vettek őrizetbe (42 százalék), a „jugoszláv Gulágnak” is nevezett adria-tengeri szigeten, a *Goli otok*on legkevesebb 40–60 ezren fordultak meg. A leginkább ismertté vált „Kopár szigeten” kívül Sveti Grgur, Rab és Ugljan szigetén, Belgrádban, Požarevacon és Stara Gradiškán is működött tábor, fegyenctelep vagy börtön. Sztálinizmus vádjával összesen 40 táborban és börtönben tartottak fogva egyéneket.³⁵ Az elítéltek társadalmi struktúráját vizsgálva döntő többségük világháborús felkelő volt (21 880 fő), rajtuk kívül 5081 munkást, 5626 parasztot, 4008 diákot, 4153 katonát, 1184 rendőrt és 500 államvédelmis alkalmazottat találhatunk. A vezető pártfunkcionáriusok számát 2616 főre teszik a kutatások. A Jugoszláv Néphadsereg tisztjei közül átláltak között valamivel több mint a tiszti kar felét (52,1 százalék) az alacsonyabb származásúak alkották, és 70 százalékot tett ki azok aránya, akik a világháború utolsó szakaszában, 1944–1945 között a Vörös Hadsereghez csatlakoztak. Az elítéltek többsége szerb volt (46 százalék), őket a montenegróiak (21 százalék) és a horvátok (15,8 százalék) követték. A Szerb Népköztársaság területét vizsgálva a szűken vett Szerbiában 28 661 főt, a Vajdaságban 5389 főt (köztük magyarokat), míg Koszovóban 1514 főt ítélték el.³⁶

Az országban több helyütt illegális csoportok alakultak. A legjelentősebbek Belgrádban, Zágrábban, Szarajevóban és Zaječaron jöttek létre, de számos kisebb településen is megtalálhatóak voltak. Szerbia területén 1949 végéig 54 állítólagos *ibeovci* csoportot lepleztek le és 448 személyt tartóztattak le, további 954 személyt gyanúsítottként tartottak nyilván. A Tájékoztató Iroda határozatával a fővárosban különösen sokan szimpatizáltak, az 1948-ban jelentős, 25 549 tagot számláló helyi pártszervezetből a konfliktus kirobbantásától 1952 júniusáig összesen 3042 párttagot zártak

Szlovénia jelentette, ahol Dragotin Gustinčičet, a két világháború közötti frakcióharcok és a spanyol polgárháború veteránját, a ljubljanaei egyetem közgazdaságtan-professzorát leszámítva csak néhány régi káder és értelmiségi támogatta nyíltan a bukaresti határozatot. Uo. 186–188.

³⁵ CVETKOVIĆ: i. m. 373., 377–378., Uő: *Politika represija u Srbiji i Jugoslaviji 1944–1985. Pokušaj kvantifikacije i komparacije nekih parametara političke represije u Srbiji i Jugoslaviji 1944–1985*. Istorija 20. veka, 26. évf. 2008/2. sz. 283.

³⁶ CVETKOVIĆ: i. m. 374.

ki.³⁷ A szovjetbarát érzelmek megnyilvánulása a hadsereg mellett a Belgrádi Egyetem fakultásain tanulók körében volt különösen szembetűnő; a diákság egy jelentős része többször nyilatkozatok szintjén is egyetértett a bukaresti határozatban foglaltakkal. Az egyetem 25 ezer diákja közül egyébként 2636 párttagot és tagjelöltet tartottak nyilván, közülük 1951 végéig 1128 diákot (a tagság 42 százalékát) zártak ki, ebből 154 diák került munkatáborba.³⁸

A belső ellenállás mellett, a szovjet–jugoszláv konfliktus nem várt következményeként különböző emigráns közösségek is létrejöttek. Habár több tízezres emigrálásra végül nem került sor (létszámukat a korabeli jugoszláv források ötezer fő körülire becsülték), az emigránsokat a kémkedés, a propaganda-hadviselés vagy egyszerűen a zavarkeltés, a politikai instabilitás látszatának keltésére kiválóan fel lehetett használni, nem is beszélve egy potenciális emigráns kormány létrehozásának lehetőségéről.³⁹

Az ideológiai okok mellett tehát a kényszer, a félelem és a hatalom megőrzésének szempontjai is megkövetelték a jugoszláv bel- és külpolitika új alapokra helyezését, miközben Titónak nagyfokú óvatossággal és lépései kellő ideológiai alátámasztásával kellett eljárnia. A nyilvánosság és a párttagság felé tett első lépéseikkel a jugoszlávok még azt kívánták demonstrálni, hogy igenis hű kommunisták, és megalapozatlanok az ellenük felhozott vádak. Összehívták a párt V. kongresszusát (1948. július 21–28.), ahol a küldöttek nagy többsége bizalmáról biztosította a jugoszláv vezetést: a 2323 küldöttből mindössze öten szavaztak Tito ellen (vagy mertek ellene szavazni).⁴⁰ Hasonló okokból felgyorsították a mezőgazdaság kollektivizálását is. Míg 1947-ben 40 590 háztartás összesen 211 hektárnyi földterületen 779

³⁷ Dr. Momčilo MITROVIĆ: *Ibeovci Srbije 1948–1952 u partijskim izveštajima*. In: Jugoslovensko–sovjetski sukob 1948. godine. Ured.: Petar KAČAVENDA. Beograd, 1999, Zbornik radova sa naučnog skupa, 225–228.

³⁸ Magas volt a szimpatizánsok száma a Technikai Főiskola és az Orvostudományi Főiskola hallgatóságában is. Az előbbiben nyilvántartott 1570 párttagból 692 diákot zártak ki, közülük 54-en a Goli otokra kerültek, míg az 1533 medikus hallgató párttagból 640-en azonosultak a határozattal, közülük 50 diákot küldtek munkatáborba. CVETKOVIĆ: i. m. 376.

³⁹ Monografikus formában két közösség életét dolgozta fel eddig a történetírás: Ondřej VOJTĚCHOVSKÝ: *Z Prahy proti Titovi! Jugoslávská prosovětská emigrace v Československu*. Praha, 2012, Filozofická fakulta UK v Praze (horvátul: *Iz Praga protiv Tita! Jugoslovenska informbiroovska emigracija u Českoslovačkoj*. Zagreb, 2016, Srednja Europa) és VUKMAN Péter: „Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen”. *Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948–1980)*. Budapest–Pécs, 2017, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz Kiadó.

⁴⁰ PIRJEVEC: i. m. 408. Igaz, a Tito pártbeli ellenfelének számító és valóban a Szovjetunió felé húzó Andrija Hebrang iparügyi minisztert és Sreten Zujović vezérezredesét a JKP KB már május 9-én kizárta a párt tagjainak sorából, két nappal később letartóztatásukra is sort kerítettek. Arso Jovanović tábornokot augusztus 11-én, a román határ közelében lőtték le.

termelőszövetkezetbe tömörült, 1948-ban 1318, egy évvel később pedig már 6625 tsz működött az országban. A csúcspontot 1950 jelentette: 6968 termelőszövetkezetbe tömörülve 418 639 háztartás 22 261 666 hektárnyi földterületen gazdálkodott.⁴¹

Hosszú távon Titónak viszont egyszerre kellett egy olyan megoldást találnia, amely a gazdasági, a politikai és az ideológiai problémákra is megoldást kínált. Edvard Kardelj és Milovan Đilas ezt a munkás-önigazgatás elméletében találta meg. Az előzményeit tekintve az utópista szocialistákig visszanyúló ideológia számára Titót is meggyőzték – elsősorban a Marxra történő hivatkozással. Az új politika megalapozására 1949–1953 között, első átfogó ideológiai kifejtésére Tito 1950. június 26-án, a szövetségi skupštinában elmondott beszédében került sor. Eszerint a szocialista fejlődés során már közvetlenül a hatalomátvételt követően megkezdődik az állam elhalása – kivéve a katonai funkciókat. A folyamat leghamarabb a gazdaságban veszi kezdetét. A köztulajdonosi funkciókat itt maguknak a vállalat dolgozóinak kell gyakorolniuk a választott munkástanácsok révén, de a törvény szabta feltételek között. A munkás-önigazgatásra az áttérés fokozatos, folyamatos és változó ütemű lehet. A párt feladatát Tito a munkások szervezésében és nevelésében jelölte ki.⁴²

Egyes konkrét intézkedéseket már Tito beszéde előtt meghoztak. 1949. május 28-án növelték a helyi tanácsok önállóságát, decemberben 215 kijelölt vállalatban kísérleti jelleggel konzultatív munkástanácsokat hoztak létre (az elsőt a Split melletti Solin cementüzemében, melyet további 520 vállalati munkástanács követett). A sikeren felbuzdulva, felülről vezérelve, 1950–1951 között a munkástanácsokra ruházták a vállalatok igazgatását, szabadabb kezet adtak a beruházások, a bérszint, a termelés és az értékesítés terén, valamint eltörölték az állami ár- és külkereskedelmi szabályozást. Ezzel párhuzamosan felfüggesztették a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálását, és 1953 márciusától lehetővé vált a kilépés a téeszekből. Az iparból vett minták alapján átszervezték a teljes közigazgatást és a szövetségi parlament felépítését. Az 1952. április 1-jei népbizottsági törvény lerakta a helyi önkormányzatokat megerősítő, ún. kommunális rendszer alapjait. Az új irányvonalat 1952 novemberében a párt VI., névváltoztató kongresszusa jóváhagyta és az 1953. január 13-án elfogadott alkotmányreform rögzítette. Az intézkedések, ahogyan arra Juhász József is rámutat, azonban inkább

⁴¹ Kovács Csaba: *A mezőgazdaság jugoszláviai kollektivizálásának propagandája a sajtóban és megélése visszaemlékezések tükrében*. In: *Fejezetek a titói Jugoszlávia korai szakaszából...* i. m., 130.

⁴² Az öngazgatás elméleti hátterére lásd KORNAI János: *A szocialista rendszer*. Kornai János válogatott művei II. Pozsony, 2012, Kalligram, 483–495.; jugoszláv vonatkozásaira lásd JUHÁSZ József: *A jugoszláv öngazgatási modell*. Múltunk, 46. évf. 2001/2–3. sz. 276–293.

látványos, semmint radikális változást jelentettek. A rendszerre jellemző centralizmus egészen az 1960-as évek közepéig fennmaradt.⁴³ Részben ennek is köszönhető, hogy a reform nem váltott ki éles politikai nézetkülönbségeket. Másrészt azért sem, mert azt a Tájékoztató Iroda blokádjá elleni lépésnek is tekintették, a lakosság széles tömegei pedig felsorakoztak Titóék mögött. Ezt jelzi, hogy a kizárások ellenére 1948–1952 között 300 ezerrel nőtt a párttagok száma (480-ról 780 ezerre).⁴⁴

A belpolitikai átalakulással egy időben zajlott a jugoszláv külpolitika átorientálása. A párhuzamot az el nem kötelezettek mozgalmában fedezhetjük fel. A katonai tömböktől egyenlő távolságot tartó, aktív külpolitikára épülő mozgalom megszervezésében Jugoszlávia vezető szerepet játszott. Tito számára ugyanis 1948 egy életre szóló tapasztalatot jelentett, és el kívánta kerülni, hogy még egyszer megismétlődhessen Jugoszlávia teljes elszigetelődése. Habár a semlegesség felé már 1949–1950-ben tapogatódzó lépések történtek, a körülmények még nem voltak adottak egy koherens külpolitikai irány megfogalmazásához. Tito tudatában volt annak, hogy a rendszer fennmaradásához szükséges érdemi támogatást csak a Nyugattól, elsősorban az Egyesült Államoktól és Nagy-Britanniától várhatja. A nyugati hatalmaknak szintén érdekükben állt Tito megsegítése, „felszínen tartása”. Ezzel kívántak éket verni a szocialista táborba, miközben demonstrálhatták, hogy céljuk nem a kommunizmus, hanem a Moszkva-barát kommunista rendszerek megdöntése. A kivárás kezdeti politikáját követően a brit külügyminisztérium már 1948. szeptember 6-án kelt elemzésében úgy vélte, Jugoszlávia megfelelően felhasználható a legfontosabb külpolitikai cél, vagyis a Szovjetunió kelet-európai befolyásának gyengítésére. Miután megállapodtak az államosított javak után Nagy-Britanniának fizetendő jóvátétel összegéről, 1948 decemberében egy évre szóló rövid távú kereskedelmi egyezményt kötöttek, amelyet 1949 nyarán és decemberében újabb középtávú hitelmegállapodások követtek.⁴⁵ Ezzel párhuzamosan haladt az amerikai segélyezés is. A gazdasági elszigeteltség, a természeti csapások és az irracionális gazdaságpolitika 1950 októberében rákényszerítették Titóékat, hogy hivatalosan is gazdasági segílyt kérjenek a Nyugattól, 38 millió dollár értékben az amerikai kongresszus azt még az év vége előtt

⁴³ JUHÁSZ: *Volt egyszer egy Jugoszlávia...* i. m., 133–135. A jugoszláv föderalizmus jellegének változásaira lásd JUHÁSZ József: *Föderalizmus és nemzeti kérdés. Az etnoföderalizmus tapasztalatai Közép- és Kelet-Európában.* Budapest, 2010, Gondolat Kiadó, 110–125.

⁴⁴ PAUL S. SHOUP: *The East European and Soviet data handbook. Political, social, and developmental indicators, 1945–1975.* New York, 1981, Columbia University Press, 82.

⁴⁵ VUKMAN Péter: *Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Jugoszlávia a szovjet–jugoszláv konfliktus idején (1948–1953).* Szeged, SZTE BTK Történettudományi Doktori Iskola, 2011, 116–117.

nagy többséggel meg is szavazta (Yugoslav Economic Relief Act). 1951. április 9-e és június 13-a között Londonban háromhatalmi (amerikai, brit és francia) gazdasági segélykonferenciát rendeztek, amelyen 265 millió dollár folyósításáról döntöttek az IBRD-n keresztül.⁴⁶

A gazdasági segélyezéssel párhuzamosan a katonai segélyezés is egyre fontosabbá vált. A jugoszláv vezetés felett ugyanis „Damoklész kardjaként” lebegett a szovjet katonai támadás lehetősége. A jugoszlávokat különösen az 1949. augusztus 18-án átadott szovjet jegyzék töltötte el aggodalommal, arra gyakorlatilag ultimátumként tekintettek.⁴⁷ Egy évvel később, a koreai háború kitörése okozott rövid idejű riadalmat. A témával foglalkozó történészek napjainkban sincsenek egységes állásponton, valóban tervezte-e Sztálin Jugoszlávia lerohanását.⁴⁸ Azt azonban tudjuk, hogy George W. Allen amerikai nagykövet már 1949. december 29-én tudatta Titóékkal, hogy egy Jugoszlávia elleni támadáskor nem lesznek semlegesek.⁴⁹ Jugoszlávia hivatalosan először Franciaországtól kért fegyvereket és fegyvervásárláshoz hitelt (1950 novemberében), majd informálisan az Egyesült Államoktól is segítséget kértek. Nagy-Britanniával a VI. György temetésére Londonba érkező Ivan Ribar elnök és Peko Dapčević védelmi miniszter 1952. február 20-án jelezte: hivatalosan is készek Öfelsége kormányával Jugoszlávia védelméről tárgyalásokat folytatni.⁵⁰ Ezt követően valóban felgyorsult a nyugati hatalmakkal a védelmi tervezés, a nyugati hatalmak pedig jugoszláv levéltári források alapján 1949–1955 között 1,5 milliárd

⁴⁶ Korabeli brit kimutatások szerint az 1950 októberét megelőző tizenkét hónapban Nagy-Britannia gépvásárlásra akkori árfolyamon számolva 8 millió font értékben nyújtott középtávú hitelt, és további 5 millió font rövid lejáratú hitellel segítette a jugoszláv gazdaságot. Ugyanekkor az Egyesült Államok az Export-Import Bankon keresztül 55 millió dollár értékben adtak hitelt. A Nemzetközi Valutaalap 9 millió dollárnyi, a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank 2,7 millió dollár értékű hitelt folyósított. Nyugat-Németország, Ausztria, Svédország, Hollandia és Belgium összesen 35 millió dollárt hitelezett Jugoszláviának. VUKMAN: *Moszkvától Londonig...* i. m. 121. Az 1951-es háromhatalmi konferenciára lásd uo. 122–127.

⁴⁷ A jegyzéknek a jugoszláv vezetésre gyakorolt hatására lásd VUKMAN: *Moszkvától Londonig...* i. m. 142–159.

⁴⁸ A Jugoszlávia elleni szovjet katonai támadás lehetőségére lásd Vojtech MASTNY: *NATO in the Beholder's Eye: Soviet Perceptions and Policies, 1949–56.* CWIHP Working Paper 35. Washington, 2002.; MARK KRAMER: *Stalin, the Split with Yugoslavia, and Soviet – East European Efforts to Reassert Control, 1948–53.* In: *The Balkans in the Cold War.* Eds.: Svetozar RAJAK – Konstantina E. BOTSIOU – Eirini KARAMOUI – Evanthis HATZIVASSILIOU. London, 2017, Palgrave Macmillan, 29–63.

⁴⁹ SUNDHAUSSEN: i. m. 105.

⁵⁰ VUKMAN: *Moszkvától Londonig...* i. m., 181., 184., 193.

dollár értékben nyújtottak katonai és gazdasági segínyt.⁵¹ Mindez valóban nagymértékben elősegítette Tito hatalmon maradását, rendszere megszilárdulását, és lehetővé tette a jugoszláv különutas külpolitika folytatását. Jugoszlávia megtámadása tehát nem maradt volna egy lokális konfliktus keretei között, a katonai erő bevetésével Sztálin egy harmadik világháború kirobbantását kockáztatta volna.

A harmadik utas jugoszláv külpolitikai tervek megvalósulásához arra is szükség volt, hogy Sztálin halálát követően a szovjet–jugoszláv kapcsolatok lassú, fokozatos és elhúzódó normalizálódásával nagyobb manőverezési lehetőség nyíljon a jugoszláv külpolitika aktorai számára.⁵² Mindenképp Tito növekvő önbizalmának tekinthetjük, hogy 1954–1955 telén több hónapos indiai és burmai útra indult, 1956-ban pedig Brioni szigetén jugoszláv–egyiptomi–indiai találkozót tartottak. A mozgalom intézményesülésére végül 1961-ben Belgrádban került sor.⁵³

* * *

Az 1950-es évek közepére tehát fontos, a titói Jugoszlávia későbbi jellegét is meghatározó bel- és külpolitikai lépések történtek. A kelet-európai államszocialista rendszerekkel szemben Jugoszláviában ellentétes előjelű folyamatok kezdődtek, az ország fokozatosan liberálisabb irányt vett, még ha az egypárti berendezkedést és a JKP (1952-től JKSZ) egyeduralmát a későbbiekben sem lehetett megkérdőjelezni. A szovjet–jugoszláv konfliktussal paradox módon Sztálin is sokat nyert. Igaz, Tito rendszere nem omlott össze, és Jugoszláviát nem sikerült erővel bent tartania a szovjet

⁵¹ A Jugoszláviának nyújtott nyugati segítyek végösszegére lásd RAJAK: *The Cold War in the Balkans...* i. m., 215. A védelmi tervek összehangolására: VUKMAN: *Moszkvától Londonig...* i. m. 195–201.

⁵² Jugoszlávia 1953 utáni külpolitikájára, a szovjet táborral való viszonyára lásd Vladimir Lj. CVETKOVIĆ: *Pogled iza gvozdena zavese. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953–1958*. Beograd, 2013, Institut za noviju istoriju Srbije.; Djoko TRIPKOVIĆ: *Yugoslav Foreign Policy 1953–1956*. In: *Jugoslavija v hladni vojni*. Eds.: Jasna FISCHER – Aleš GABRIČ – Leonid J. GIBIANSKII – Edith S. KLEIN. Ljubljana, 2004, Institut za novejšo zgodovino, 89–106.

⁵³ Jugoszlávia és a harmadik világ közti kapcsolatok felvételére, valamint az 1961-es belgrádi kongresszusra lásd Svetozar RAJAK: *In Search of a Life outside the Two Blocks: Yugoslavia's Road to Non Alignment*. In: Ljubodrag DIMIĆ: *Great Powers and Small Countries in Cold War 1945–1955 – issue of ex-Yugoslavia*. Proceedings of the International Scientific Conference, Belgrade, November 3rd–4th, 2003. Belgrade, 2005, 84–105.; Dragan BOGETIĆ – Ljubodrag DIMIĆ: *Beogradska konferencija nesvrstanih zemalja 1–6. septembra 1961. Prilog istoriji trećeg sveta*. Beograd, 2013, Zavod za udžbenike; VUKMAN Péter: *Jugoszlávia és az el nem kötelezett országok belgrádi kongresszusa, 1961. A Foreign Office iratainak tükrében*. Világtörténet, 33. évf. 2011/1–2. sz. 77–89.

táborban, olybá tűnik, hogy azt „járulékos veszteségként” idővel Sztálin maga is leírta. Tito mint egy újabb, állandó ellenségkép ahhoz ugyanis kiváló szolgálatot tett, hogy a Szovjetunió megszilárdítsa az egypárti államszocialista rendszereket a térségben.

Hosszabb távon azonban a titoizmus sem bizonyult életképes alternatívának. A munkás-önigazgatás, a partizánmítosz, valamint a „testvériség és egység” ideológiája nem tudott megoldást kínálni a jugoszláv gazdaság strukturális problémáira, és nem tudta meggátolni az egymást kizáró, elmentés előjelű nacionalizmusok robbanását sem. Milovan Đilas, majd Aleksandar Ranković eltávolításával (1954, illetve 1966) és Edvard Kardelj halálával (1979) a potenciális, kellő karizmával rendelkező utód is hiányzott. A hidegháború végével az el nem kötelezett országok mozgalma is légtüres térbe került, Jugoszlávia pedig megszűnt államként létezni.

dollár értékben nyújtottak katonai és gazdasági segínyt.⁵¹ Mindez valóban nagymértékben elősegítette Tito hatalmon maradását, rendszere megszilárdulását, és lehetővé tette a jugoszláv különutas külpolitika folytatását. Jugoszlávia megtámadása tehát nem maradt volna egy lokális konfliktus keretei között, a katonai erő bevetésével Sztálin egy harmadik világháború kirobbantását kockáztatta volna.

A harmadik utas jugoszláv külpolitikai tervek megvalósulásához arra is szükség volt, hogy Sztálin halálát követően a szovjet–jugoszláv kapcsolatok lassú, fokozatos és elhúzódó normalizálódásával nagyobb manőverezési lehetőség nyíljon a jugoszláv külpolitika aktorai számára.⁵² Mindenképp Tito növekvő önbizalmának tekinthetjük, hogy 1954–1955 telén több hónapos indiai és burmai útra indult, 1956-ban pedig Brioni szigetén jugoszláv–egyiptomi–indiai találkozót tartottak. A mozgalom intézményesülésére végül 1961-ben Belgrádban került sor.⁵³

* * *

Az 1950-es évek közepére tehát fontos, a titói Jugoszlávia későbbi jellegét is meghatározó bel- és külpolitikai lépések történtek. A kelet-európai államszocialista rendszerekkel szemben Jugoszláviában ellentétes előjelű folyamatok kezdődtek, az ország fokozatosan liberálisabb irányt vett, még ha az egypárti berendezkedést és a JKP (1952-től JKSZ) egyeduralmát a későbbiekben sem lehetett megkérdőjelezni. A szovjet–jugoszláv konfliktussal paradox módon Sztálin is sokat nyert. Igaz, Tito rendszere nem omlott össze, és Jugoszláviát nem sikerült erővel bent tartania a szovjet

⁵¹ A Jugoszláviának nyújtott nyugati segélyek végösszegére lásd RAJAK: *The Cold War in the Balkans...* i. m., 215. A védelmi tervek összehangolására: VUKMAN: *Moszkvától Londonig...* i. m. 195–201.

⁵² Jugoszlávia 1953 utáni külpolitikájára, a szovjet táborral való viszonyára lásd Vladimir Lj. CVETKOVIĆ: *Pogled iza gvozdena zavese. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953–1958*. Beograd, 2013, Institut za noviju istoriju Srbije.; Djoko TRIPKOVIĆ: *Yugoslav Foreign Policy 1953–1956*. In: *Jugoslavija v hladni vojni*. Eds.: Jasna FISCHER – Aleš GABRIČ – Leonid J. GIBIANSKII – Edith S. KLEIN. Ljubljana, 2004, Inštitut za novejšo zgodovino, 89–106.

⁵³ Jugoszlávia és a harmadik világ közti kapcsolatok felvételére, valamint az 1961-es belgrádi kongresszusra lásd Svetozar RAJAK: *In Search of a Life outside the Two Blocks: Yugoslavia's Road to Non Alignment*. In: Ljubodrag DIMIĆ: *Great Powers and Small Countries in Cold War 1945–1955 – issue of ex-Yugoslavia*. Proceedings of the International Scientific Conference, Belgrade, November 3rd–4th, 2003. Belgrade, 2005, 84–105.; Dragan BOGETIĆ – Ljubodrag DIMIĆ: *Beogradska konferencija nesvrstanih zemalja 1–6. septembra 1961. Prilog istoriji trećeg sveta*. Beograd, 2013, Zavod za udžbenike; VUKMAN Péter: *Jugoszlávia és az el nem kötelezett országok belgrádi kongresszusa, 1961. A Foreign Office iratainak tükrében*. Világtörténet, 33. évf. 2011/1–2. sz. 77–89.

táborban, olybá tűnik, hogy azt „járulékos veszteségként” idővel Sztálin maga is leírta. Tito mint egy újabb, állandó ellenségkép ahhoz ugyanis kiváló szolgálatot tett, hogy a Szovjetunió megszilárdítsa az egypárti államszocialista rendszereket a térségben.

Hosszabb távon azonban a titoizmus sem bizonyult életképes alternatívának. A munkás-önigazgatás, a partizánmítosz, valamint a „testvériség és egység” ideológiája nem tudott megoldást kínálni a jugoszláv gazdaság strukturális problémáira, és nem tudta meggátolni az egymást kizáró, elmentés előjelű nacionalizmusok robbanását sem. Milovan Đilas, majd Aleksandar Ranković eltávolításával (1954, illetve 1966) és Edvard Kardelj halálával (1979) a potenciális, kellő karizmával rendelkező utód is hiányzott. A hidegháború végével az el nem kötelezett országok mozgalma is légüres térbe került, Jugoszlávia pedig megszűnt államként létezni.

A KÖTET SZERZŐI

Stefano BOTTONI | A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, a Jelenkortörténet témacsoport tagja. Kutatási területe többek között a nemzetiségi politika Kelet-Közép-Európában 1945–1989 között, az államépítési törekvések Romániában a szocialista korszakban, valamint Magyarország történelme 1945 után, különös tekintettel a magyar–román államközi és pártközi kapcsolatokra. 2017-ben jelent meg az Egyesült Államokban *Long Awaited West. Eastern Europe since 1944* című könyve, 2018-ban pedig a *Stalin's Legacy in Romania. The Hungarian Autonomous Region, 1952–1960*. Magyar nyelven nagy sikert aratott *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig* című monográfiája (2014).

Jiří KOCIAN | A Cseh Tudományos Akadémia Jelenkortörténeti Intézetének tudományos munkatársa, a prágai Károly Egyetem professzora. A Cseh–Osztrák Történész Bizottság tagja. Számos monográfia és tanulmány szerzője. Fő kutatási területe az 1945 és 1948 közötti Csehszlovákia története. Könyve jelent meg a Csehszlovák Nemzeti Szocialista Párt 1945–1948 közötti történetéről: *Československá strana národně socialistická v letech 1945–1948. Organizace, program, politika* (2002), valamint az 1946-os választásokról: *Květnové volby 1946 – volby osudové? Československo před bouří* (2014).

Maciej KORKUĆ | A lengyel Nemzeti Emlékezet Intézete Közoktatási Irodájának munkatársa, valamint az Akademia Ignatianum oktatója Krakóban. Kezdetben a lengyel függetlenségi partizánmozgalommal foglalkozott, újabban pedig a lengyel társadalom ellen elkövetett kommunista bűncselekményeket kutatja. Részt vett az 1944 és 1956 közötti lengyel földalatti ellenállás történetével foglalkozó kutatócsoport munkájában: *Atlas polskiego podziemia niepodległościowego 1944–1956* (2007). Jelenleg Andrzej Duda lengyel államfő tanácsadója.

Mark KRAMER | A Harvard Egyetemen működő Oroszország és Eurázsia Tanulmányok Központban a Hidegháborús Tanulmányok projekt programvezetője. Elsősorban a nemzetközi kapcsolatok, a szovjet és ke-

let-európai történelem, illetve a politikai és gazdasági rendszerváltások foglalkoztatják. Az elsők között kutatott az 1991 után megnyílt volt szovjet levéltárakban. Számos könyve és tanulmánya jelent meg egykori szocialista országok történetéről. A kelet-európai régió szovjetizálásáról: *Imposing, Maintaining, and Tearing Open the Iron Curtain: The Cold War and East-Central Europe, 1945–1989* (2015).

MITROVITS Miklós | A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, a Jelenkortörténet témacsoport tagja. Kutatási területe Kelet-Közép-Európa politika- és társadalomtörténete (1945–1991), valamint a politikai és kulturális kapcsolatok a kelet-közép-európai országok között. Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország vonatkozásában az összehasonlító történetírás, kiemelten a lengyel–magyar kapcsolatok témakörét kutatja. 2014-től a „Polska 1944/45–1989” évkönyv Szerkesztőségi Tanács tagja. Legfontosabb művei: *A remény hónapjai... A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika, 1980–1981* (2010); *Lengyel, magyar „két jó barát”. A magyar–lengyel kapcsolatok dokumentumai, 1957–1987* (2014); „A Szovjetunióval örök időkre és soha máshogy!” *Az 1956-os magyar forradalom csehszlovák dokumentumai*. (Bencsik Péterrel együtt, 2018). 2014-ben a Lengyel Köztársaság Érdemrend Lovagkeresztjével tüntették ki.

Ö. KOVÁCS József | A Magyar Nemzeti Levéltár megyei főigazgató-helyettese, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem oktatója, a Történelemtudományi Doktori Iskola törzstagja, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontja és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága közös Vidéktörténeti Kutatócsoportjának tagja. Kutatási területe az új és jelenkori társadalomtörténet, különös tekintettel a vidéki változásokra. Az utóbbi években publikációiban elsősorban a kommunista diktatúra és a paraszti társadalom történeti kérdéseivel foglalkozott, érdeklődési köre azonban kiterjed a hazai és külföldi társadalomtörténeti historiográfiára és módszertanra is. Fő művei: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. (2012); *Vidéki Magyarország 1945–1970. Dokumentumok földről, hatalomról, emberi sorsokról* (2015).

PALASIK Mária | A történelemtudomány kandidátusa, habilitált doktor, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának kutatója, a Tudományos és Közművelődési Kapcsolatok Osztályának vezetője. Kutatási területe a második világháború utáni magyar politika- és társadalomtör-

ténet. Több könyv szerzője, társszerzője, szerkesztője, tudományos konferenciák rendszeres előadója, tudományos projektek európai koordinátora. *A Chess-Game for Democracy: Hungary between East and West in 1944-47* című könyvét, amely a második világháború után a hatalomért folyó drámai küzdelmet mutatja be Magyarországon, a McGill-Queen's University Press jelentette meg 2011-ben. További fontos munkái: *Kovács Béla. 1908–1958* (2002); *Félelembe zárt múlt. Politikai gyilkosságok Gyömrőn és környékén 1945-ben* (2010); *Parlamentarizmustól a diktatúráig (1944–1949)* (2017). 2004-ben az Európai Bizottság Jean Monnet professzor szakmai elismeréssel tüntette ki.

Jiří PERNES | A Cseh Tudományos Akadémia Jelenkortörténeti Intézetének tudományos munkatársa, valamint a brnói Jan Masaryk Egyetem és az Ústí nad Labemben működő egyetem oktatója. Kutatásai a cseh, morva és csehszlovák 19–20. századi történelemre összpontosulnak. Legutóbbi könyvei a kommunista rendszer ötvenes évekbeli válságával, illetve a terrorral foglalkoztak: *Krise komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století* (2008); *Alexej Čepička – šedá eminence rudého režimu* (2008).

Tatjana VOLOKITINA | Az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztika Intézetének tudományos főmunkatársa, a Kelet-Európa története a második világháború után részleg vezetője. Elsősorban Kelet-Európa történetével, azon belül pedig Bulgáriával foglalkozik. A rendszerváltás után élen járt a szovjet dokumentumok publikálásában. Több kötetének is témája a sztálinizmus, a Szovjetunió és a kelet-európai államok kapcsolata. Főszerkesztője volt a *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkij arhivov, 1944–1953 gg.* (1997 és 1999), valamint a *Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope 1944–1953 gg.* című kétkötetes dokumentumgyűjteményeknek (1999 és 2002), amelyek máig a szovjetizálással foglalkozó kutatók legfontosabb forrásanyagai.

VUKMAN Péter | A Szegedi Tudományegyetem habilitált oktatója. Fő kutatási területe a Balkán-félsziget 19–20. századi története, azon belül is Jugoszlávia története és külpolitikája, a magyar–jugoszláv és a jugoszláv–szovjet kapcsolatok 1945 után. Az utóbbi időben a magyarországi jugoszláv emigránsok történetével foglalkozott. Rendszeresen publikál tanulmányokat a Tito-korszak történetéből. Fő művei: *Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Jugoszlávia a szovjet–jugoszláv konfliktus idején, 1948–1953* (2011); *„Harchban Tito és Rankovics klikkje ellen”. Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon, 1948–1980* (2017).

Marcin ZAREMBA | A Lengyel Tudományos Akadémia Politikai Tanulmányok Intézetének tudományos munkatársa, illetve a Varsói Egyetem Történeti Intézetének tanára. Kutatási területe Lengyelország 20. századi története, különösen az 1944 és 1947 közötti időszak, az 1968-as diáklázadás története, valamint a kommunista ideológia és nacionalizmus kapcsolata az államszocialista korszakban. Legfontosabb művei a kommunista hatalom nacionalista legitimációjával, illetve a lengyel társadalom 1944–1947 közötti történetével foglalkoznak: *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce* (2005); *Wielka Trwoga. Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys* (2012).

NÉVMUTATÓ

A. Sajti Enikő 264, 265, 267,
 Abrams, Bradley F. 57,
 Adamczyk, Mieczysław 153,
 Adamski, Łukasz 126,
 Addison, Sir Joseph 40
 Agyibekov, Grant M. 30, 71, 210,
 Alexander, Stella 270
 Allen, George W. 281,
 Angelov, Veszelin 68,
 Antonescu, Ion 44, 245, 248, 256,
 Apor Balázs 12
 Apor, Péter 12
 Arciszewski, Tomasz 140, 146
 Arendt, Hannah 196
 Aronson, Elliot 224
 Asztalos József 238
 Badstübner, Rolf 69
 Baev, Jordan 68
 Bagieński, Witold 148
 Bakarić, Vladimir 272
 Balasov, Jevgenyij 43
 Baliszewski, Dariusz 133, 146
 Balogh András 29
 Balogh István 107
 Banac, Ivo 273, 276
 Bandi István 248, 258
 Banu, Florian 250,
 Baráth Magdolna 18, 21, 22, 106,
 Barisnyikova, V. N. 43,
 Basara, Mihajlo 273
 Băsescu, Traian 259, 260
 Bauerkämper, Arnd 223
 Bażyńska-Chojnacka, Katarzyna 189
 Beavor, Antony 188
 Belkin, Mihail Iljics 169
 Bencsik Péter 21, 285
 Beneš, Edvard 20, 21, 40, 72, 88, 89,
 160, 161, 162, 163, 164, 165, 172,
 203, 216, 217,
 Benin, Ernest 148
 Benson, Leslie 270
 Bethlen Gábor 26
 Bierut, Bolesław 11, 12, 18, 19, 71,
 145, 151, 152
 Bíró László 266
 Bisztrova, N. E. 67
 Black, Cyril E. 57
 Bochenski, Joseph M. 222
 Bocskai István 26
 Bogetić, Dragan 282
 Bogomolov, A. J. 88
 Boháč, Lubomír 159
 Bohlen, Charles 80
 Bojkov, A. 64
 Bondarenko 169
 Bonwetsch, Bernd 69
 Bordiugov, Giennadij (lásd még:
 Borgyugov, Gennagyij) 195
 Borgyugov, Gennagyij 69
 Bór-Komorowski, Tadeusz 121, 123
 Borodij, Eugeniusz 184
 Borodziej, Włodzimierz 87
 Botsiou, Konstantina E. 281
 Bottoni, Stefano 15, 16, 17, 247
 Bouček, Miroslav 211, 212
 Bourdieu, Pierre 224,
 Brandes, Detlef 50

Brankov, Lazar 273
 Brătianu, Constantin I. C. 257
 Brenda, Waldenar 192
 Brown, Archie 56
 Brož, Ivan 160, 174
 Brunnbauer, Ulf 259
 Brzezinski, Zbigniew K. 13, 67
 Budagova, L. N. 85
 Bukala, Marcin 152
 Bulganyin, Nyikolaj 45, 51
 Bullitt, William C. 125
 Bulska, Bogusława B. 143
 Burks, R. V. 57, 67
 Butler, Susan 122
 Bydžovský, Jan dr. 167, 173, 174
 Byrnes, James F. 46, 83
 Carevskaja, T. V. 37, 84
 Cătănuș, Dan 253, 254
 Ceaușescu, Nicolae 48
 Champonnois, Suzanne 42
 Chmielarz, Andrzej 143
 Chmielowiec, Piotr 54
 Chojnacki, Piotr 189
 Chumiński, Jędrzej 187
 Churchill, Winston 29, 35, 50, 52, 81,
 82, 121, 122, 129, 131, 132, 133,
 136, 138, 143, 198, 266,
 Cibulevskij, B. L. 79
 Ciechanowski, Jan 50
 Císař, Čestmír 213, 215
 Clementis, Vladimír 49
 Cox, Michael 71
 Crampton, R. J. 39
 Creuzberger, Stefan 69
 Curzon, George 50, 55, 126, 133
 Cvetković, Srđan 269, 270, 273, 277,
 278
 Cvetković, Vladimir Lj. 282
 Cselisev, I. A. 81

Cserenyey Géza 109, 110
 Csicsery-Rónay István 109, 110
 Csikós Gábor 247
 Csizmadia Ervin 259
 Csubarjan, Alekszandr Oganovics 67,
 71, 90, 210
 Csujev, Feliks 78
 Dąbrowski, Franciszek 148
 Dangulov, Sz. A. 89
 Dapčević, Peko 281
 Dapčević, Vladimir 276
 Davenport, Marcia 165, 172, 173
 Davidov, Szemjon 151
 Davies, Norman 50, 51, 137
 de Labriolle, François 42
 De Procacci, Giuliano 210
 Deletant, Dennis 246, 249
 Đilas, Milovan (lásd még: Djilas,
 Gyilas) 47, 48, 83, 269, 272, 279,
 283
 Dimić, Ljubodrag 282
 Dimitrov, Georgi 22, 272
 Dimitrov, Vesselin 67
 Djilas, Aleksa 268
 Djokić, Dejan 268
 Dobai István 249
 Dobi István 99, 100, 113
 Dobrinu, Dorin 223, 255, 260
 Draganov, Dragomir 86
 Drozdowski, Marian Marek 143
 Drtina, Prokop 162, 163, 206
 Dubček, Alexander 218
 Duda, Andrzej 284
 Duraczyński, Eugeniusz 126, 133, 134
 Ďuriš, Július 208
 Durman, Karel 15, 16, 17
 Dziurok, Adam 19, 190

Eberhardt, Piotr 55
 Eden, Anthony 83, 125, 126
 Edwards, Robert 43
 Eisenhower, Dwight D. 52
 Eisler, Jerzy 15, 16
 Enfer, Jacques 43
 Erdei Ferenc 22
 Eubank, Keith 50
 Evans, Peter 60

 Farkas Gyöngyi 227, 232
 Fatyejev, A. V. 84
 Feitl István 14, 29, 106
 Fejtő Ferenc 270
 Fic, Victor Miroslav 40
 Fierlinger, Zdeněk 20, 204
 Fischer Ferenc 29
 Fischer, Jasna 282
 Fischl, Viktor 174
 Fitowa, Alina 142
 Florja, B. N. 85
 Földes György 14
 Friedrich, Carl Joachim 13
 Friling, Tuvia 248
 Fryč, František 167, 173
 Fülöp Mihály 260

 Gábor József 22
 Gabrič, Aleš 282
 Gagy-Balla István 249
 Gajkov, Ju. L. 43
 Gałazka-Petz, Barbara 187
 Gałazowski, Marek 19
 Gardner, Lloyd C. 125
 Gellériné Lázár Márta 106
 Gerő Ernő 22, 26, 262
 Gheorghiu-Dej, Gheorghe 48,
 251–253
 Gibianskii, Leonard (lásd:
 Gibianszkij, Leonyid Janovics)

Gibianszkij, Leonyid Janovics 48, 67,
 71, 72, 89, 90, 271, 272, 274, 275,
 282,
 Gierek, Edward 48
 Gieseke, Jens 259
 Glas, Bedřich 274
 Gmitruk, Janusz 153
 Gniffke, Erich W. 70
 Goffman, Erving 225
 Golinnij, F. 64
 Gomułka, Władysław 19, 24, 25, 27,
 48, 145, 151, 195
 Góra, Władysław 195
 Gorgyeckoj, T. N. 43
 Gorlizki, Yoram 62
 Gottwald, Klement 11, 21, 25, 27,
 72, 161, 164, 165, 176, 204–209,
 211–217
 Goudsblom, Johan 227
 Granberg, Leo 222, 223
 Gray, Jack 56
 Greiner, Bernd 199
 Greiner, Bettina 68
 Gross, Jan T. 16, 54, 59
 Grosszman, Vaszilij (Grossman,
 Wasilij) 188,
 Grotewohl, Otto (Grotevol) 55
 Groza, Petru 246,
 Grulich, Jindřich 174,
 Gryciuk, Franciszek 148
 Gulyás László 20
 Gura-Ionescu, Nicoletă 255
 Gustinčič, Dragotin 277
 Gyarmati György 106,
 Gyi Bjadzso, Anna (Anna Di Biaggio)
 77, 210
 György, VI. 281

 Habuda Miklós 224
 Hájek, František 171

Halaba, Ryszard 195
 Halder, Marc 265, 269
 Halecki, Oscar 14
 Halmosy Dénes 112
 Hanzlík, František 214
 Hatzivassiliou, Evanthis 281
 Havel, Jan 167–169, 171, 173
 Hebrang, Andrija 278
 Hecker, Hans 38
 Heffner, Richard C. 122
 Henig, Ruth 37
 Hitler, Adolf 21, 40, 41, 44, 45, 46,
 49, 56, 118–121, 127, 129, 134,
 138, 203
 Hodzsa, Enver 67, 274
 Hoffermandnová, Jaroslava 217
 Holloway, David 82
 Holtsmark, Sven 272
 Hompolá Mihály 106, 107
 Hoppál Mihály 234
 Hořáková, Milada 167
 Horev, V. A. 85
 Hornyák Árpád 266
 Horthy Miklós 22
 Horváth Sándor 247, 270
 Hossu, Iuliu 257
 Hottelet, Richard Curt 82
 Hrisztoforov, V. Sz. 43
 Hruscsov, Ny. Sz. 46, 55, 56, 58
 Hryciuk, Grzegorz 126
 Husák, Gustáv 48
 Husz János 20

 Iatrides, John O. 73
 Ignác Károly 14
 III. Borisz cár 39
 Ioanid, Radu 248
 Ionescu, Mihail E. 248
 Ionescu-Gură, Nicoleta 248, 255
 Iordachi, Constantin 223, 254

 Iszlamov, T. M. 11, 37, 104
 Iszuszov, Mito 67, 68
 Iwaniak, Stefan 195
 Iwanow, Nikołaj 137
 Izsák Lajos 29, 102

 Jakova, Tuk 274
 Janděčková, Václava 174, 175
 Janković, Toma 270
 Jankovics Marcell 234
 Jankowski, Stanisław Jan 147
 Jarosz, Dariusz 199
 Jasiukowicz, Stanisław 147
 Jazkova, A. A. 81
 Jedlička, Ivan Milan 172
 Jędrychowski, Stefan 19
 Jegorova, Natalija Ivanovna 67, 90
 Jelavich, Barbara 264
 Jezierski, Andrzej 185, 187
 Joszifov, Kalin 68
 Jovanović, Arso 276, 278
 Jovanović, Dragoljub 270
 Juhász József 264, 266, 279, 280
 Juutilainen, Antti 43

 Kačavenda, Petar 278
 Kacsó István 252
 Kádár János 113, 225
 Kaliński, Janusz 187
 Kalmár Melinda 13
 Kalous, Jan 167, 168, 170, 171
 Kamiński, Łukasz 19
 Kaplan, Karel 12, 72, 159, 161, 164,
 168, 204, 210, 212, 214, 215
 Karamouzi, Eirini 281
 Kardelj, Edvard 268, 272, 274, 279,
 283
 Karlsch, Rainer 69
 Kárpáti József Dr. 237
 Kavan dr. 166

Kavanagh, Dennis 56
 Kenez Peter 58
 Kennan, George F. 78, 80, 83, 143, 153
 Kennedy-Pipe, Caroline 71
 Ker-Lindsay, James 268
 Kersten, Krystyna 143
 Kettner, Petr 172
 Kević, Šefik 274
 Khlevniuk, Oleg 62
 Kidrič, Boris 268
 Kiernik, Władysław 146
 Kinyin, Georgij 69, 83
 Kirby, Stanley 129
 Kiss György 237
 Kiss Réka 247
 Klein, Edith S. 282
 Kligman, Gail 254, 255
 Klimek, Antonín 72
 Klinger, Oskar dr. 166
 Kochański, Aleksander 54, 136, 195
 Kolař, Michal 160–165, 174,
 Kolodnyikova, L. P. 43
 Kołomejczyk, Norbert 195
 Kołomijec, Maksym 42
 Komorowski, Bronisław 38
 Komorowski, Bronisław 38
 Konečný, Mojmír 174
 Kopeček, Michal 259
 Kopecký, Václav 21
 Korboński, Stefan 144, 147, 150
 Korkuć, Maciej 19, 28, 126
 Kornai János 13, 279
 Korotkov, Alekszander Mihajlovics 169
 Koseski, Adam 195
 Kossuth Lajos 26
 Kosztircsenko, Gennagyij V. 62
 Kosztov, Trajco 273
 Kosztyusko, I. I. 41, 55
 Kotasík, Pavel 160–165
 Kotyk, Václav 174
 Kovač, Barbara
 Kovač, Ljudevit
 Kovács Béla 30, 95, 97–101, 103–114
 Kovács Csaba 270, 279
 Kovács István 105
 Kovács István 19
 Koval, K. I. 69
 Kovalcsuk, N. 64
 Kowalski, Włodzimierz T.
 Kozłowski, Ryszard 119
 Kozub-Ciembroniewicz, Wiesław 141
 Kramář, Karel 39, 40
 Kramer, Mark 14, 21, 37, 59, 281
 Krátký, Karel 160
 Kremličková, Ladislava 167
 Król, Eugeniusz Cezary 194
 Kułak, Jerzy 190
 Kulkov, E. N. 43
 Kun Béla 39, 48
 Kun Miklós 102
 Kunert, Andrzej Krzysztof 133, 143, 146
 Kutta, Janusz 184
 Kerr, A. Clark 83
 Ladrech, Robert 120
 Lampe, John 267, 268
 Landau, Zbigniew 187
 Lange, Oskar 89
 Langewiesche, Dieter 221
 László Márton 252, 254
 Laufer, Jochen 68, 69
 Lavrentyev, A. I. 271
 Le Goff, Jacques 78
 Lebegyev, Viktor 209
 Leffler, Melvyn P. 15, 17, 276
 Lehmannová, Zuzana 174
 Lenin, Vlagyimir Iljics 11, 118, 124

Leskinen, Jari 43
 Levy, Robert 252, 253
 Lipták István 274
 Litera, Bohuslav 17
 Litvinov, Makszim 82, 87
 Loth, Wilfried 69
 Luka László 246, 253
 Lukács B. György 270
 Lukács György 79
 Lukes, Igor 40
 Lynn, Davis Etheridge 81
 Lynne, Viola 222
 MacDonogh, Giles 191
 Magagyejev, I. E. 80
 Magnuski, Janusz 42
 Majchrowski, Jacek M. 141
 Major Nándor 264, 266
 Majszkij, Ivan 18, 21, 87, 124
 Makarenko, Anton 257
 Maňák, Jiří 205, 209
 Maniu, Iuliu 30, 257
 Manley, Rebecca 62
 Manninen, Ohto 43
 Maráková, Natálie 250
 Marina, Valentyna 88
 Marjinová, Valentina 209, 210
 Marshall, George 29, 63, 71, 72, 90, 162, 210, 275
 Marx, Karl 221, 279
 Masaryk, Jan 157, 159–177
 Masaryk, Tomáš Garrigue 40, 161, 163, 164, 165
 Mastny, Vojtech 49, 72, 281
 Materski, Wojciech 124, 131
 Matwiejew, Giennadij F. 195
 Maude, George 73
 Maurel, Marie-Claude 222
 Mazower, Mark 45
 Merridale, Catherine 189

Mierecki, Piotr 50
 Mihailović, Draža 264, 266, 269
 Mihály király, I. 44, 246, 259
 Miklós Béla 22
 Mikó Imre 251
 Mikó Zsuzsa 225
 Mikołajczyk, Stanisław 28, 31, 84, 115, 117, 122, 127–131, 133, 134, 138–140, 143–150, 152–155, 184
 Miliband, Ralph 78
 Milward, Alan S. 60
 Minc, Hilary 20, 27, 193
 Misilo, Eugeniusz 65
 Mitrović, Momčilo 278
 Mlýnský, Jaroslav 216
 Mogyorós Sándor 253
 Moldovan, Silviu B. 250
 Molnár Erik 22
 Molnár Tibor 270
 Molotov, Vjacseszlav 14, 15, 18, 19, 20, 22, 41, 46, 48, 55, 56, 63, 78, 82–84, 102, 118, 120, 121, 134, 272, 275
 Mościcki, Ignacy 119
 Motyka, Grzegorz 126
 Murányi Gábor 249
 Muraru, Andrei 255
 Murasko, G. P. 11, 37, 63, 79, 83, 84, 85, 104, 276
 Musiał, Bogdan 190
 Musiał, Filip 19
 Müller, Christian Th. 199
 Nagy András 234
 Nagy Ferenc 30, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 107–110
 Nagy Imre 22, 97, 227
 Naimark, Norman M. 48, 55, 67, 69, 191
 Narinszkij, M. M. 80

Naumov, O. V. 37, 84
 Naumov, Vladimir P. 62
 Neja, Jarosław 191
 Nejedlý, Zdeněk 21
 Némec, Jaroslav 274
 Németh László 98
 Neumann, Iver B. 272
 Niemeyer, Gerhart 222
 Nikula, Jouko 223
 Nosek, Václav 21, 49
 Noszkova, A. F. 11, 37, 51, 63, 84, 85,
 104, 276
 Nyezsinszkij, L. N. 63, 81
 Oberländer, Erwin 37
 Ognjanov, Ljubomir 67, 68
 Okulicki, Leopold 19, 142, 147
 Oláh Sándor 254
 Ort, Alexandr 160
 Ortutay Gyula 110
 Osękowski, Czesław 154
 Osóbka-Morawski, Edward 11, 19, 28
 Ö. Kovács József 222, 247, 270
 Ötvös István 273
 Őze Sándor 227
 Őze Sándorné 227
 Paasikivi, Juho Kusti 89
 Pacho, Aleksander 184
 Pacner, Karel 170
 Paczkowski, Andrzej 117, 128, 195
 Paládi-Kovács Attila 221
 Palasik Mária 98, 101, 103, 106, 109,
 113
 Palkin, Aron 151, 152
 Palmer, Alan 38
 Palotás Emil 264
 Papacostea, Victor 257
 Parrish, Scott 72
 Parsinova, Jelizavet Alekszandra 169,
 170, 173
 Pasztor, Maria 199
 Pătrășcanu, Lucrețiu 89
 Pauker, Ana 63, 252, 253
 Pavlowitch, Stevan K. 44, 268
 Pecsátnov, V. O. 46, 49, 80, 81, 84,
 87
 Pernes, Jiří 206
 Péter Gábor 109
 Péter király 266
 Petkov, Nikola 31
 Petričević-Kadja, Branko 276
 Petz, Barbara 185, 187
 Pfeiffer Zoltán 109, 110
 Pick, Wilhelm (Pik) 55
 Pietrow, Nikita 151, 153
 Pihoja, Rudolf 80
 Pirjevec, Jože 271, 278
 Pisuliński, Jan 65
 Pittaway, Mark 222, 223
 Pleshakov, Constantine 71, 271
 Pobol, N. L. 61
 Pokivajlova, T. A. 85
 Polian, Pavel 256
 Poljan, P. M. 61
 Polonsky, Antony 38
 Polonyi Péter 264
 Pons, Silvio (Ponsz) 47, 71, 210
 Popivoda, Pero 276
 Pravda, Ilja 167, 168, 170, 171
 Pražmowska, Anita 41
 Příhoda, Bohumil 166
 Puskin, G. M. 103
 Pużak, Kazimierz 18, 147
 Pye, Lucian W. 56
 Quinlan, Paul 246

Rác Erzsébet 110
 Rác Sándor 229–231
 Raczkiewicz, Władysław 119
 Radkiewicz, Stanisław 19, 145, 151
 Rainer M. János 15
 Rajak, Svetozar 275, 276, 281, 282
 Rajk László 104, 107, 273
 Rákóczi Ferenc 26
 Rákosi Mátyás 22, 26, 27, 56, 63, 70,
 100–107, 109, 114
 Rákosi Sándor 224
 Rakowski, Mieczysław 79
 Ranković, Aleksandar 268, 278, 283
 Rees, E. A. 12
 Reiman, Michal 209
 Révai József 26, 105, 106
 Ribar, Ivan 265, 281
 Ribbentrop, Joachim von 14, 41, 82,
 118, 120, 121
 Ries István 106, 107
 Ripka, Hubert 209
 Roberts, Geoffrey 85
 Rogovaja, L. A. 11, 37, 104
 Rokicki, Konrad 190
 Rokosszovszkij, Konsztantyin
 (Rokossowski, Konstanty) 148
 Rola-Żymierski, Michał 65, 145
 Romsics Ignác 26
 Roos, Hans 41
 Roosevelt, Eleanor 79, 132
 Roosevelt, Franklin D. 10, 50, 52, 79,
 121, 122, 125, 126, 129, 131, 133
 Roshwald, Aviel 37
 Roske, Octavian 253, 254
 Rosłonec, Włodzimierz 50
 Roszkowski, Wojciech 131
 Rothschild, Joseph 38
 Rubenstein, Joshua 62
 Rueschemeyer, Dietrich 60
 Rupnik, Jacques 204
 Rusan, Romulus 258
 Rusinow, Dennison 268
 Rzsesevskij, O. A. 43, 83
 Saiu, Liliana 246
 Sălăjean, Marcela 246
 Samu László 110
 Șandru, Dumitru 251
 Sántha József 252
 Sattler, Friederike 69
 Sawicki, Tadeusz 50
 Schaff, Adam 25
 Schain, Martin 72
 Scherstjanoi, Elke 69
 Schlesinger, Arthur M. 122
 Schönhoven, Klaus 221
 Scott, James C. 193, 223, 224
 Scurtu, Ioan 68
 Scserbakov, Alekszandr 50
 Šedivý, Zdeněk F. 174
 Segert, Dieter 38
 Seifert, Antonín 160
 Selinić, Slobodan 274
 Sempa, Francis P. 125
 Seton-Watson, Hugh 38, 67
 Shoup, Paul S. 280
 Sikorski, Władysław 117, 121, 124,
 127, 128
 Siljak, Ana 53
 Sipos Levente 106
 Široký, Viliam 204
 Skocpol, Theda 60
 Skrzyszewski, Stanisław 19
 Ślabeek, Henryk 195
 Sládek, Oldřich 174
 Slanský, Rudolf 208, 210, 211, 218
 Smetana, Vít 21, 163
 Snyder, Timothy 49, 65

Sokcsevits Dénes 269, 270
Soukup, Lumír dr. 165, 168, 174, 176
Špaček, Jiří dr. 166
Spieler, Silke 38
Stańczyk, Jan 146
Stănescu, Flori 68
Staritz, Dietrich 221
Stępień, Anna 50
Stępień, Sławomir 190
Stepinac, Alojzije 270
Sterlingová, Claire 173
Straus, Jiří 170, 174
Strzałkowski, Waldemar 143
Šubašić, Ivan 266
Subtelny, Orest 65
Sulyok Dezső 108
Sum, Antonín 166, 167, 171, 173,
174, 176
Sundhaussen, Holm 265, 269, 281
Svoboda, Ludvík 17
Sword, Keith 54
Szabó Csaba 224
Szabó Márton 221
Szadcsikov, Ivan 269
Zaharov, A. N. 43, 249
Szakasits Árpád 103, 109
Zsanakoev, Sz. P. 79
Székely Gábor 29, 224
Szemadám György 234
Szemirjaga, M. I. 43, 70
Szemjenov, D. G. 43
Szent-Iványi Domokos 110
Szép Zoltán 238
Szevosztjanov, P. 83
Zigeti László 224
Zofronova, L. A. 85
Zokolay Katalin 24
Ztikalin, Alekszandr 79
Szuszlov, Mihail 206
Szuszlov, V. 83
Szűcs László 106
Szviridov, V. P. 103, 104, 110, 111
Szwankowska, Hanna 143
T. Varga György 106, 224
Táborský, Eduard 161, 164
Taras, A. E. 43
Tasić, Dmítar 273
Tătărescu, Gheorghe 89
Taubman, William C. 72
Tebinka, Jacek 50, 138
Tejchman, Miroslav 17
Terzics, Milan 273
Terzics, V. 48
Tesár, Jaromír 171
Ther, Philipp 53
Thornton, Thomas P. 57
Tibori Szabó Zoltán 259
Tildy Zoltán 27, 89, 100, 101, 106,
110
Tilly, Charles 60
Timár István 109
Tismăneanu, Vladimir 259, 260
Tito, Josip Broz 48, 67, 262–266,
268–276, 278–283, 286
Tófalvi Zoltán 249
Tomka Béla 223
Torkunov, A. V. 80
Tóth András 221
Tóth Zoltán 221
Tripković, Djoko 282
Truhanovszkij, V. 83
Truman, Harry 29, 112, 148, 153
Tyulpanov, Sz. I. 69
Ulbricht, Walter 69
Unterberger, Betty Miller 40

Van Dyke, Carl 43
Varga Béla 101, 102, 104
Vas Zoltán 104
Vasile, Cristian 260
Vávra, Otakar 20
Veber, Václav 72, 214, 216
Vehvilajnen, O. 43
Verba, Sidney 56
Verdery, Katherine 254, 255
Verth, Nicolas 81
Vida István 107
Vihavajnyen, T. 43
Viola, Lynne 222, 223
Vojtěhovsky, Ondřej 278
Volkman, Hans-Erich 38
Volkov, V. K. 85
Volkovszkij, N. L. 43
Volokityina, T. V. 11, 14, 37, 79, 84,
85, 104
Voronyin, A. V. 43
Vorosilov, Kliment 42
Vörös János 22
Vukman Péter 278, 280–282
Vykoukal, Jiří 17
Waltre, Dierk 199
Wasilewska, Wanda 124, 129, 131,
132, 139
Wegs, J. Robert 120
Werblan, Andrzej 25
Westad, Odd Arne 272, 276
Wilson, Richard W. 56
Winogradowa, Luba 188
Wittenberg, Jason 222
Wittfogel, Karl A. 222
Wojtaszek, Andrzej 190
Wynot, Edward D. 38
Xoxe, Koçi 273
Žáček, Pavel 250
Zamfirescu, Dragoș 68
Zápotocký, Antonín 213, 216
Zaremba, Marcin 183, 199
Zawodny, J. K. 143
Zawodny, Janusz 153
Zeman, Zbyněk 72
Żenczykowski, Tadeusz 135, 136, 145
Zenkel, Petr 163
Žerjavić, Vladimir 269
Zgórniak, Marian 129
Zima, Maria 137
Zinner Tibor 273
Životić, Aleksandar 274
Žostautaitė, Petronėlė 41
Zubkova, Jelena 62
Zubok, Vladislav 71, 271
Zujović, Sreten 278,
Zsdanov, Andrej 71, 87, 272



Teherán, Jalta, Potsdam – három helyszín, ahol a második világháború alatt a kelet-közép-európai régió számára kulcsfontosságú döntések születtek. A háború győztes nagyhatalmai között ekkor került sor Európa és a világ újrafelosztására. A közép-európai államok a Szovjetunió dominanciája alá kerültek. Kérdés, hogy mindebből automatikusan következett-e a régió politikai és társadalmi rendszereinek megváltoztatása? A „szovjet modell” azonnal bevezetésre került-e, vagy csak a nemzetközi helyzet és a szovjet belpolitika változásaival párhuzamosan vált Moszkva számára szükségessé a térség politikai uniformizálása? Milyen tervei voltak a Szovjetuniónak Kelet-Közép-Európára vonatkozóan közvetlenül a második világháború után, s a gyakorlatban milyen külső és belső tényezők játszottak közre a régió teljes szovjetizálásában? Hogyan és miért került sor a „szovjet modell” exportjára Kelet-Közép-Európába, s milyen hasonlóságok és különbségek voltak az egyes érintett országok között?

A 2017. november 24-én az Országház Főrendiházi ülésében megtartott nemzetközi konferencia célja e kérdések megválaszolása volt. A tudományos ülés előadói Mark Kramer, Tatjana Viktorovna Volokityina, Palasik Mária, Ö. Kovács József, Maciej Korkuc, Marcin Zaremba, Jiří Kocian, Jiří Pernes, Stefano Bottoni, Vukman Péter és Mitrovits Miklós voltak. Előadásaik szerkesztett változatát közöljük kötetünkben. A konferencia fővédnöke Kövér László, az Országgyűlés elnöke volt.





Sztálin árnyékában